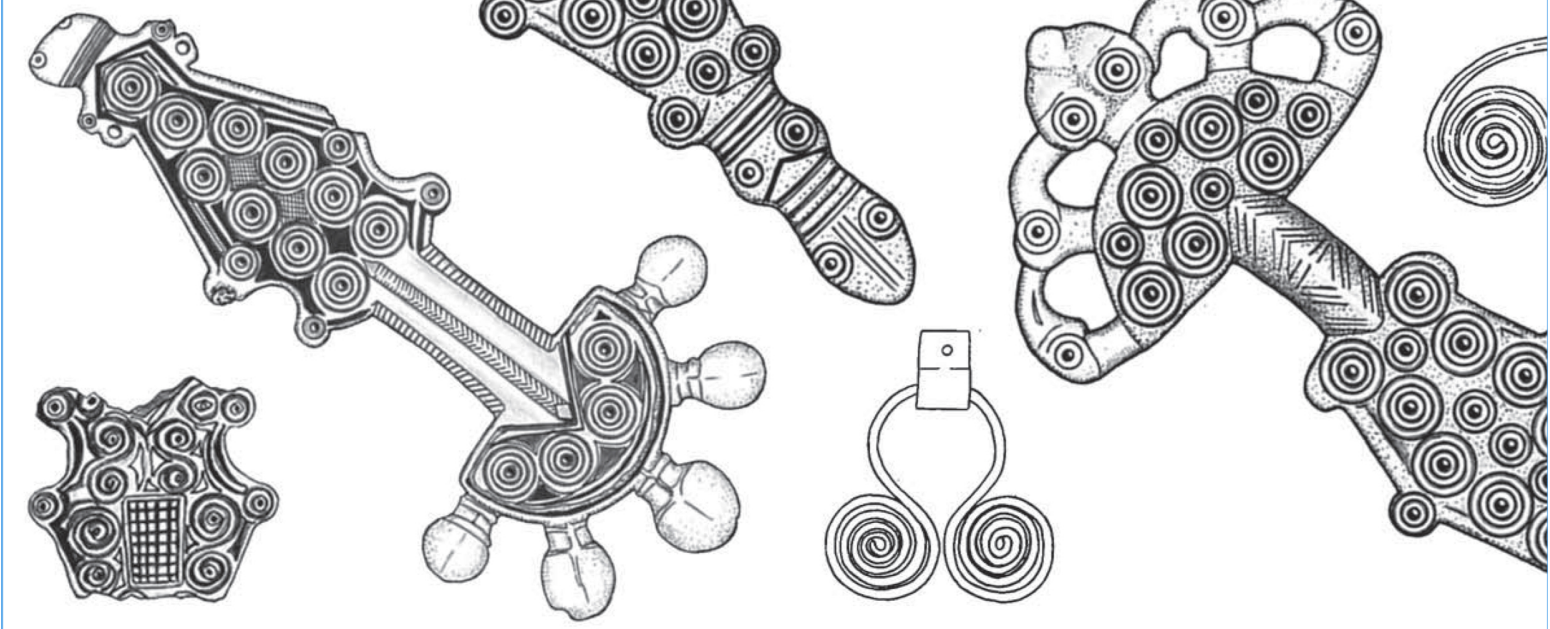

БАЛКАНЫ, ПОДУНАВЬЕ И ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА В РИМСКОЕ ВРЕМЯ И В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

БАЛКАН, ПОДУНАВЉЕ И ИСТОЧНА ЕВРОПА У РИМСКО ДОБА И У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

II РУССКО-СЕРБСКАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
II РУСКО-СРПСКА АРХЕОЛОШКА КОНФЕРЕНЦИЈА

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ
MUSEUM OF VOJVODINA

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ
РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

БАЛКАНЫ, ПОДУНАВЬЕ И ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА В РИМСКОЕ ВРЕМЯ И ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

БАЛКАН, ПОДУНАВЉЕ И ИСТОЧНА ЕВРОПА У РИМСКО ДОБА И У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

THE BALKANS, DANUBE BASIN AND EASTERN EUROPE IN ROMAN PERIOD AND MIDDLE AGES

Электронная библиотека ИА РАН: https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib

ИНСТИТУТ
АРХЕОЛОГИИ
РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ
MUSEUM OF VOJVODINA

Электронная библиотека ИА РАН: https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
МУЗЕЙ ВОЕВОДИНЫ

БАЛКАНЫ, ПОДУНАВЬЕ И ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА В РИМСКОЕ ВРЕМЯ И ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Материалы II российско-сербской археологической конференции «Славяне в мире Балкан и Восточной Европы: историко-археологическая панорама» (14–21 мая 2017 г. Москва)

Редакторы:
Ольга Румянцева
Станко Трифунович

ИА РАН

МОСКВА
2022

Электронная библиотека ИА РАН: https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib

УДК 902/904
ББК 63.4
Б20

Утверждено к печати Ученым советом ИА РАН

Редакторы
Ольга Румянцева
Станко Трифунович

Рецензенты:
Н. В. Лопатин
В. Е. Родинкова

Перевод резюме статей:
с сербского на русский: Б. Е. Янишевский
с русского на сербский: С. Трифунович
с русского на английский: К. Ю. Борисова, авторы

На первой странице обложки – стеклянные браслеты из Салоник и Рентины, X–XII вв.
(иллюстрации к статье А. Антонараса)

Б20 **Балканы, Подунавье и Восточная Европа в римское время и эпоху Средневековья: Материалы II российско-сербской археологической конференции «Славяне в мире Балкан и Восточной Европы: историко-археологическая панорама» (14–21 мая 2017, г. Москва)** – М.: ИА РАН, Музей Воеводины, 2022. 320 с.: ил.

ISBN 978-5-94375-383-1

В сборник материалов II российско-сербской археологической конференции «Славяне в мире Балкан и Восточной Европы: историко-археологическая панорама» вошли статьи, посвященные проблемам этногенеза и культурной истории населения Восточной Европы и Балкан, развитию архитектурных и ремесленных традиций, культурным и экономическим связям их народов. Хронологически он охватывает период от эпохи Латена до развитого Средневековья. Рекомендуется историкам, археологам, краеведам.Сборник предназначается для археологов, историков, музейных сотрудников, краеведов.

УДК 902/904
ББК 63.4

ISBN 978-5-94375-383-1
DOI: 10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1

© Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт археологии РАН, 2022
© Музей Воеводины, 2022
© Авторы статей, 2022

Электронная библиотека ИА РАН: https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИЈЕ РУСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА
МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ

БАЛКАН, ПОДУНАВЉЕ И ИСТОЧНА ЕВРОПА У РИМСКО ДОБА И У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Материјали II руско-српске археолошке конференције
«Словени у свету Балкана и Источне Европе:
историјско-археолошка панорама»
(14–21. маја 2017 г. Москва)

Уредници:
Олга Румјанцева
Станко Трифуновић

ИА РАН

МОСКВА
2022

Электронная библиотека ИА РАН: https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib

УДК 902/904
ББК 63.4
Б20

За штампу одобрио Научни савет ИА РАН

Уредници
Олга Румјанцева
Станко Трифуновић

Рецензенти:
Н. В. Лопатин
В. Е. Родинкова

Превод резимеа чланака:
са српског на руски: Б. Е. Јанишевски
с руског на српски: С. Трифуновић
са руског на енглески: К. Ю. Борисова, аутори

На првој страни корица – стаклене наруквице из Солуна и Рентине, 10-12. век
(илустрације из чланка А. Антонараса)

Б20 **Балкан, Подунавље и Источна Европа у римско доба и у средњем веку: Материјали: Материалы II руско-српске археолошке конференције „Словени у свету Балкана и Источне Европе: археолошко-историјска панорама“ (14–21. маја 2017, г. Москва)** – М.: ИА РАН, Музеј Војводине, 2022. 320 с.: ил.

ISBN 978-5-94375-383-1

У сборник материјала II руско-српске археолошке конференције „Словени у свету Балкана и Источне Европе: археолошко-историјска панорама“ ушли су чланци посвећени проблемима етногенезе и културне историје становништва Источне Европе и Балкана, развитку архитектонских и занатских традиција, културним и економским везама њихових народа. Хронолошки он обухвата период од епохе Латена до пуног средњег века. Препоручује се историчарима, археолозима, љубитељима старина.

УДК 902/904
ББК 63.4

ISBN 978-5-94375-383-1
DOI: 10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1

© Федерална државна
буџетна институција науке
Институт археологије РАН, 2022
© Музеј Војводине, 2022
© Аутори чланака, 2022

Электронная библиотека ИА РАН: https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib

СОДЕРЖАНИЕ / САДРЖАЈ

От редакторов / Од уредника 9

Э. Зечевич, Д. Радичевич, С. Трифунович
Труды Джордже Янковича и его вклад в развитие археологии на Балканах 15

С. Арсениевич
Пряжки типа Ламинцы на Балканах и на территории Юго-Восточной Европы – открытые вопросы 26
С. Арсенијевић
Копче типа „Ламинци“ на Балкану и на територији Југоисточне Европе – отворена питања 26

В. Ђорђевић, Ј. Ђорђевић
Хоризонти античког и касноантичког насеља „Циглана” у Долову. Ка утврђивању хронологије античког и касноантичког периода у Банату 42
В. Джорджевич, Е. Джорджевич
Горизонты римского и позднеримского поселения Цигляна в Долово: к уточнению хронологии римского и позднеримского периода в Банате 42

В. Мијатовић
Археолошки пејзажи позноримског и раносредњовековног доба у светлу савремених писаних извора 70
В. Миятович
Археологические ландшафты позднеримского и раннесредневекового периодов в свете данных письменных источников 70

А. М. Обломский
О хронологии верхневоронежской культурной группы эпохи раннего Средневековья и культурных связях ее населения 90
А. М. Обломскиј
О хронологији горњеворонешке културне групе раног средњег века и културним везама њеног становништва 90

М. М. Казанский
Погребения лучников гуннского времени в Северном Иллирикуме 138
М. М. Казански
Сахрањивање стрелаца из периода Хуна у Северном Илирику 138

А. В. Мастыкова
Женские могилы с итало-остроготскими и гепидскими элементами убора в некрополе Сингидунум III эпохи Великого переселения народов 150
А. В. Мастикова
Женски гробови са итало-остроготским и гепидским елементима одеће у некрополи Сингидунум III, епохе Велике сеобе народа 150

И. Бугарски
О словенским налазима на југу Аварског каганата 166
И. Бугарски
О славянских находках на юге Аварского каганата 166

Электронная библиотека ИА РАН: https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib

Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић
Раносредњовековно насеље и гробље “Ливаде” код Панчева. Ка утврђивању хронологије раносредњовековног периода у српском Банату 184
Е. Джорджевич, В. Джорджевич
Раннесредневековые поселение и могильник Ливаде около Панчево: к уточнению хронологии раннесредневекового периода в сербском Банате 184

Д. Булић
Земљано-палисадне и сухозидне адаптације и градње раносредњовековних утврђења на тлу Србије 208
Д. Булич
Раннесредневековые древо-земляные и каменные укрепления на территории Сербии: строительство и вторичное использование 208

Н. В. Жилина
Средневековые головные подвески славянских народов. Общая панорама параллелей и связей 229
Н. В. Жилина
Средњовековни привесци за главу код словенских народа Општа слика паралела и веза 229

А. Х. Антонарас
Технологија и декорација византијских стаклених наруквица. Налази са Балкана 256
А. Х. Антонарас
Техника изготовления и орнаментация византийских стеклянных браслетов (по материалам находок с Балкан) 256

Е. К. Столярова
Средневековые стеклянные браслеты Древней Руси (по материалам городов северо-восточной части Руси) 273
Ј. К. Стољарова
Средњовековне стаклене наруквице Старе Русије (на основу материјала из градова североисточног дела Русије) 273

Е. Зечевић
Акваманиле – зооморфни керамички изливници из Србије 287
Э. Зечевич
Зооморфные керамические водолеи из Сербии 287

М. Ђурић, Т. Павловић
Унутрашњи фактори који утичу на очуваност скелетних остатака: где су деца и где су зуби? 305
М. Джурич, Т. Павлович
Внутренние факторы, влияющие на сохранение скелетных останков: где дети и зубы? 305

Сокращения / Скраћенице 313

Сведения об авторах / Подаци о ауторима 316

Электронная библиотека ИА РАН: https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib

ОТ РЕДАКТОРОВ

II Российско-сербская конференция «Славяне в мире Балкан и Восточной Европы: историко-археологическая панорама», состоявшаяся в Москве 14–21 мая 2017 года, стала важным событием в развитии научного сотрудничества сербских и российских ученых, продолжив цикл тематических историко-археологических конференций. Начало этому циклу было положено в 2014 году, когда в Нови-Саде и Белграде в Сербии была организована первая встреча российских и сербских ученых «Судьбы народов Восточной и Южной Европы: взгляд сквозь века». Вторая конференция была организована Институтом археологии Российской академии наук (Москва), Музеем Воеводины (Нови-Сад) и Государственным музеем-заповедником «Куликово поле» при поддержке фонда «Русский мир». Она собрала более 50 участников – докладчиков и слушателей из различных городов Российской Федерации и Сербии, а также Греции и Франции. Мы посвятили эту конференцию памяти Джордже Янковича, внесшего не только значительный вклад в развитие археологии на Балканах, в первую очередь – в области славянской проблематики, но и являвшегося одним из главных инициаторов развития российско-сербского научного сотрудничества. Он ушел из жизни 16 ноября 2016 года, когда подготовка к московской конференции уже началась.

Предлагаемый вниманию читателей сборник научных трудов включает материалы российско-сербской археологической конференции 2017 года. Это второе издание под заголовком «Балканы, Подунавье и Восточная Европа в римское время и эпоху Средневековья», которое, мы надеемся, станет частью большого цикла тематических изданий по археологии и истории Восточной Европы и Балкан. Первый сборник был издан в 2019 году, в него вошли материалы первой конференции 2014 года.

Материалы сборника посвящены проблемам этногенеза и культурной истории населения Восточной Европы и Балкан, развития архитектурных и ремесленных традиций, культурных и экономических связей их народов. Хронологически он охватывает период от эпохи Латена до развитого Средневековья.

Сборник открывает статья, посвященная памяти Джордже Янковича, его пути не только как ученого, кабинетного и полевого исследователя, но и учителя, подготовившего не одно поколение сербских археологов, в разные годы осваивавших специальность в стенах Белградского университета. Она написана его учениками Э. Зечевич, Д. Радичевичем и С. Трифуновичем.

Представительная серия вещеведческих работ включает статьи, посвященные определенным категориям археологических находок, их хронологии, происхождению, историко-культурной атрибуции.

В статье С. Арсениевич рассмотрено распространение пряжек типа Ламинцы, их хронология и культурная атрибуция. Этот самобытный элемент, вероятно, женского костюма связан с разными группами населения Балкан и Юго-Восточной Европы. Распространившись на гето-дакийской территории с середины II в. до н. э., они изначально были связаны с автохтонной традицией, а позже – с ареалом некоторых латенизированных культур.

В статье Н. В. Жилиной рассматривается одна из деталей средневекового женского убора – головные подвески. Прослежена их эволюция в разных частях ареала славянских культур, показан оригинальный путь развития этой категории украшений в разных регионах под влиянием византийской ювелирной культуры.

Работы А. Х. Антонараса и Е. К. Столяровой посвящены стеклянным браслетам на Балканах и в Северо-Восточной Руси. Рассматриваются основные типы и техники изготовления этих украшений, хронология, способы ношения и вопросы происхождения.

Э. Зечевич публикует находки зооморфных водолеев XIV–XV вв. с территории Моравской Сербии, рассматривая их в контексте развития сербского художественного ремесла эпохи Средневековья и общего происхождения керамических зооморфных водолеев в Европе.

Еще одно направление археологического вещеведения, представленное в сборнике – находки-маркеры этнической и/или культурной принадлежности населения в инокультурной среде как показатель контактов и миграций древнего населения и отражение определенных культурных и политических изменений в древних обществах.

В статье М. М. Казанского рассмотрены погребения гуннского времени на территории северного Иллирикума, содержавшие луки с костяными накладками – основного оружия гуннов. Сделан вывод о принадлежности этих погребений верхушке «среднего класса» варваров Среднего Дуная. Появление здесь памятников, оставленных пришлым культурно гетерогенным населением, в материалах которых прослеживаются степные влияния, автор связывает с изменениями военного, политического и культурного характера, обусловленного закреплением гуннов на Среднем Дунае в эпоху Атиллы.

Работа А. В. Мастыковой посвящена погребениям некрополя Сингидунум последней трети V – начала VI в., содержащим элементы женского убора остроготов и гепидов. Данные находки рассматриваются автором в контексте военно-политической истории Северного Иллирикума в эпоху Великого переселения народов.

И. Бугарски выделяет находки, происходящие из южной части Аварского каганата, которые с наибольшей долей вероятности можно соотнести со славянами, занимавшими одно из ведущих мест среди народов, находившихся под властью авар – погребальных урн, характерных типов фибул и лепной керамики. В статье поднимается проблема неоднозначности этнической атрибуции подобных находок.

Решение проблем хронологии и периодизации, разработки локальных хронологических шкал для разных регионов – среди наиболее актуальных в археологических исследованиях. Хронологии древностей сербского Баната римского времени и эпохи раннего Средневековья посвящены статьи В. Джорджевича и Е. Джорджевич. Хронология и периодизация этих древностей разрабатывается авторами на новых материалах раскопок в Долово и Старчево (Ливаде), проведенных на современном научном уровне и позволивших уточнить хронологию древностей региона второй половины II – первых десятилетий V в (Долово) и VIII–XI вв. (Ливаде) и охарактеризовать материальную культуру населения Баната для каждого из выделенных хронологических горизонтов.

В статье А. М. Обломского представлены материалы раскопок из бассейна Верхнего Дона, относящиеся к концу IV–VII вв. Для древностей этого времени выделены три хронологических периода, позволяющих проследить культурную историю региона, миграции и смену населения в переломные моменты этой истории и направления его культурных связей.

Тематика исторического и культурного ландшафта – еще одно направление исследований участников II Российско-сербской конференции.

В. Миятович предприняла попытку воссоздать археологический ландшафт, характер и образ жизни населения в сербском Банате и Бачке в позднеримское время и эпоху раннего Средневековья, сопоставив сведения из письменных источников, связанные с географией и топографией данных областей, и данные современных археологических исследований. В итоге автор прослеживает характер и степень изменений в окружающей среде, произошедших в регионе, и долговременные стратегии, которые местное население использовало в адаптации и эксплуатации природных ресурсов региона.

В статье Д. Булича рассмотрены раннесредневековые укрепления, возведенные в IX–XII вв., или предшествовавшие им позднеантичные и ранневизантийские, сохранившие свое назначение в этот период. Вторично использовались, как правило, каменные

крепости более раннего времени; там, где их не было, для краткосрочного использования сооружались новые, обычно – древо-земляные.

На конференции 2017 года были представлены также антропологические исследования. Статья М. Джурич и Т. Павлович посвящена некоторым вопросам методологии антропологических исследований, связанными с влиянием на сохранность человеческих костей (в первую очередь – детских) и зубов «внутренних» факторов – химического состава, размеров, плотности, патологий и пр.

Состоявшаяся в Москве конференция и издаваемый по ее итогам сборник еще раз подтвердили, что древности Восточной Европы и Балкан представляют огромный интерес для взаимного изучения, анализа, обмена опытом и идеями, дав новый импульс к дальнейшему развитию российско-сербского научного сотрудничества.

Ольга Румянцева,
Станко Трифунович

ОД УРЕДНИКА

Друга Руско-српска конференција „Словени у свету Балкана и Источне Европе: историјско-археолошка панорама“, одржана у Москви 14–21. маја 2017. године, постала је значајан догађај у развоју научне сарадње српских и руских научника, настављајући циклус тематских археолошких конференција. Овај циклус започет је 2014. године, када је у Новом Саду и Београду, у Србији организован први сусрет руских и српских научника „Судбина народа Источне и Јужне Европе: поглед кроз векове“. Другу конференцију организовали су Институт за археологију Руске академије наука из Москве, Музеј Војводине из Новог Сада и Државни музејски комплекс Куликово поље уз подршку фондације Руски свет. Окупила је више од 50 учесника – говорника и слушалаца из разних градова Руске Федерације и Србије, као и Грчке и Француске. Ову конференцију посветили смо сећању на Ђорђа Јанковића, који је не само дао значајан допринос развоју археологије на Балкану, пре свега у области словенске проблематике, већ је био и један од главних покретача развоја руско-српске научне сарадње. Преминуо је 16. новембра 2016. године, када су већ почеле припреме за московску конференцију.

Зборник научних радова који се нуди пажњи читалаца обухвата материјале са Конференције 2017. године. Ово је други том са поднасловом „Балкан, Подунавље и источна Европа у римско доба и у средњем веку“, које ће надамо се, постати део великог циклуса тематских публикација о археологији и историји Источне Европе и Балкана. Први зборник објављен је 2019. године, а обухватио је материјале Прве конференције 2014. године.

Материјали Зборника посвећени су проблемима етногенезе и културне историје становништва Источне Европе и Балкана, развоју архитектонских и занатских традиција, културним и економским везама њихових народа. Хронолошки обухвата период од млађег гвозденог доба („Латена“) до развијеног средњег века.

Зборник отвара чланак посвећен сећању на Ђорђа Јанковића, његов пут не само као научника, кабинетског и теренског истраживача, већ и као учитеља који је обучавао више генерација српских археолога који су у различитим периодима постајали стручњаци у здању Универзитета у Београду. Написали су га његови ученици Е. Зечевић, Д. Радичевић и С. Трифуновић.

Репрезентативни низ студија о проучавању грађе, обухвата чланке посвећене одређеним категоријама археолошких налаза, њиховој хронологији, пореклу и историјској и културној атрибуцији.

Чланак С. Арсенијевић разматра распрострањеност копчи типа Ламинци, њихову хронологију и историјско-културну атрибуцију. Овај оригинални елемент, вероватно женске ношње, везује се за различите групе становништва Балкана и Југоисточне Европе. Проширивши се на гето-дачкој територији од средине 2. века пре нове ере, у почетку су биле повезане са аутохтоном традицијом, а касније са подручјем неких латенизираних култура.

У чланку Н. В. Жилине разматра се један од детаља средњовековне женске одеће – привесци на глави. Прати се њихова еволуција у различитим деловима ареала словенских култура, приказан је оригиналан пут развоја ове категорије накита у различитим регионима под утицајем византијске јувелирске културе.

Радови А. Х. Антонараса и Е. К. Стољарове посвећене су стакленим наруквицама на Балкану и у североисточној Русији. Разматрају се главне типови и технике израде овог накита, хронологија, начини ношења и питања порекла.

Е. Зечевић објављује налазе зооморфних акваманила из 14–15. века са територије Моравске Србије, разматрајући их у контексту развоја српског уметничког заната средњег века и заједничког порекла керамичких зооморфних акваманила у Европи.

Друга област археолошког проучавања представљена у зборнику су налази-маркери етничке и/или културне припадности становништва у страној културној средини као показатељ контаката и миграција древног становништва и одраз одређених културних и политичких промена у древним друштвима.

У чланку М. М. Казанског, разматрају се сахране хунског времена на територији северног Илирика, које су садржале лукове са коштаним оплатама – главног оружја Хуна. Закључује се да ова сахрањивања припадају врху „средње класе“ варвара Средњег Подунавља. Појаву налазишта која су овде остала иза придошлог културно хетерогеног становништва, у чијој се грађи прате степски утицаји, аутор повезује са променама војног, политичког и културног карактера, услед консолидације Хуна на Средњем Подунављу у доба Атиле.

Рад А. В. Мастикове је посвећен гробовима некрополе Сингидунума из последње трећине 5. – раног 6. века, која садржи елементе женске одеће Источних Гота и Гепида. Ове налазе ауторка разматра у контексту војно-политичке историје Северног Илирика у доба Велике сеобе народа.

И. Бугарски издваја налазе који потичу из јужног дела Аварског каганата, који се највероватније могу довести у везу са Словенима – једном од најзначајнијих народа који су били под влашћу Авара – погребне урне, карактеристичне врсте фибула и гњетана керамика. У чланку се поставља проблем неуједначености етничке атрибуције оваквих налаза.

Решавање проблема хронологије и периодизације, развијање локалних хронолошких скала за различите регионе су међу најактуелнијим у археолошким истраживањима. Хронологија ископина римског доба и раног средњег века у српском Банату обрађена је у чланцима В. Ђорђевића и Е. Ђорђевић. Хронологију и периодизацију ових ископина аутори разрађују на основу нових материјала са ископавања у Долову и Старчеву, спроведених на савременом научном нивоу, омогућавајући утврђивање хронологије ископина овог краја у другој половини 2 – првих деценија 5. века (Долово) и 8 – 11. века. (Старчево) и карактеришући материјалну културу становништва Баната за сваки од одабраних хронолошких хоризоната.

У чланку А. М. Обломског представљен је материјал са ископавања из басена Горњег Дона који датира са краја 4 – 7. века. У ископинанама овог времена идентификована су три хронолошка периода, која нам омогућавају да пратимо културну историју региона, миграције и промене становништва на прекретницама историје овог доба и правце његових културних веза.

Тема историјског и културног пејзажа је још једна област истраживања учесника 2. Руско-српске археолошке конференције.

В. Мијатовић је покушала да реконструише археолошки пејзаж, карактер и начин живота становништва у Српском Банату и Бачкој у касно римском периоду и у раном средњем веку, упоређујући податке из писаних извора који се односе на географију и топографију ових крајева и податке из савремених археолошких истраживања. Као резултат, аутор прати природу и степен промена средине које су се десиле у региону, као и дугорочне стратегије које је локално становништво користило у прилагођавању и експлоатацији природних ресурса региона.

У чланку Д. Булића разматрају се раносредњовековна утврђења подигнута у 9–12. веку, или касноантичка и рановизантијска утврђења која су им претходила, а која су задржала своју намену у овом периоду. По други пут су по правилу коришћене камене тврђаве ранијег времена, а тамо где их није било грађене су нове за краткотрајну употребу, најчешће дрвено-земљане.

На конференцији 2017. представљена су и антрополошка истраживања. Чланак М. Ђурић и Т. Павловић посвећен је неким питањима методологије антрополошких истраживања у вези са утицајем „унутрашњих“ фактора – хемијског састава, величине, густине на очуваност људских костију (пре свега деце) и зуба, патологије итд.

Конференција одржана у Москви и као резултат тога објављен зборник, још једном су потврдили да су старине Источне Европе и Балкана од великог интереса за међусобно проучавање, анализу, размену искустава и идеја, дајући нови подстицај даљем развоју руско-српске научне сарадње.

Олга Румјанцева,
Станко Трифуновић

ТРУДЫ ДЖОРДЖЕ ЯНКОВИЧА И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ АРХЕОЛОГИИ НА БАЛКАНАХ

Э. Зечевич
Белград, Сербия

Д. Радичевич
Белград, Сербия

С. Трифунович
Нови-Сад, Сербия

emina.zecevic@gmail.com
dradicev@f.bg.ac.rs
strifunovic64@gmail.com

Джордже Янкович родился в Белграде в 1947 году в смешанном сербско-русском браке. В 1971 году, сразу после завершения обучения на Отделении археологии философского факультета Белградского университета, он начинает работать хранителем в Музее Неготинского края в восточной Сербии.

Он зарекомендовал себя как хороший исследователь, и в 1977 году его принимают на работу в Археологический институт в Белграде, а уже в 1978 году он начинает работать ассистентом Отделения археологии философского факультета Белградского университета. Здесь в звании доцента он проработал до 2009 года, а в 2012 году из Археологической коллекции философского факультета Белградского университета ушёл на пенсию. В 1977 году он получил научную степень кандидата наук, в 1986 году – степень доктора археологии. На факультете он преподавал средневековую археологию, а после изменений в системе образования, произошедших в 2002 году, вел спецкурсы по средневековой и славянской археологии. В последние годы он совмещал работу на факультете с преподаванием археологии Сербии в Высшей школе Академии искусств и реставрации Сербской православной церкви.

Он был научным руководителем дипломных работ многих студентов, и, что особенно важно, оказывал им настоящую поддержку, профессиональную и человеческую, помогая сделать научные работы – и дипломные, и диссертации на соискание ученых степеней – как можно качественнее и содержательнее, уровнем непременно выше среднего, который был просто неприемлем для нашего профессора. Все члены сербской делегации, участвовавшей во II Российско-сербской конференции в 2017 году, за исключением профессора М. Джурич, в той или иной степени являются учениками или студентами Джордже Янковича. Поэтому наше слово о Джордже – не просто перечисление фактов, связанных с его научной биографией, но, в первую очередь, посвящение учителю, к которому большинство из нас не только относится с глубоким уважением, но и испытывает очень теплые личные чувства.

Джордже был не только кабинетным ученым и университетским преподавателем, но и очень активным полевым исследователем. Как ученого его уважали даже те археологи, которые не разделяли его научные взгляды. Под руководством Джордже Янковича несколько сотен студентов приобрели опыт полевой работы на раскопках. Для многих это была первая возможность практического знакомства с профессией, которую они осваивали в стенах университета и которая стала в результате их призванием. Тот, кто долго работал на раскопках с Джордже, осваивал специальность на том качественном уровне, без которого невозможен грамотный подход к решению научных задач в археологии.

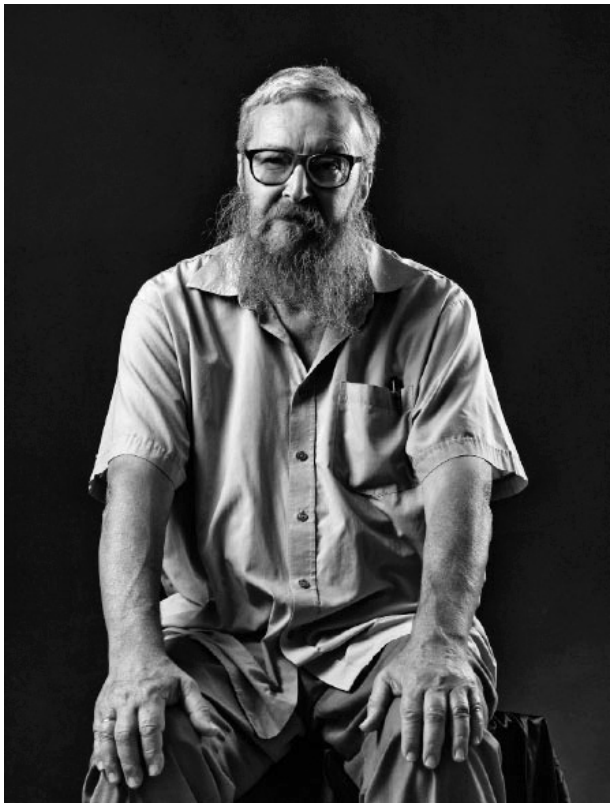

Джордже Янкович. Фото М. Стефановича

Джордже с молодых лет был активным членом Сербского археологического общества (САД), председателем которого он был впоследствии избран на срок с 2003 по 2007 г. Особенно предан он был «Гласнику САД», принимая участие в издании практически всех его выпусков – как автор статей, рецензент и редактор.

В богатом научном наследии, оставленном нам Джордже Янковичем, довольно сложно строго выделить направления, которым он себя посвятил. Область его научных интересов была широка и разнообразна, поэтому темы и направления его исследований нередко тесно пересекаются и наслаиваются друг на друга. Это нашло особенно яркое выражение в поздний период его исследовательского пути, преждевременно оборвавшегося вместе с жизнью. В период, когда десятилетиями накопленные знания и опыт естественным образом переосмыслялись и складывались в теорию.

И всё же можно назвать основные научные направления, которым Джордже посвятил себя как археолог. Прежде всего, это ранневизантийская археология; далее следует упомянуть археологию славян, а также средневековую и позднесредневековую археологию Сербии. В его работах они часто пересекаются: научные проблемы Джордже рассматривал в комплексе, сквозь глубины веков, понимая и документируя процессы, а не подходя к археологии фактографически.

Начало его полевой исследовательской работы и научной карьеры связано с современной территорией северо-восточной Сербии, и особенно Подунавья. Проанализировав происходящие отсюда археологические материалы, он заложил основы для дальнейшего изучения материальной культуры ранневизантийской эпохи, как и эпохи раннего Средневековья в целом. В своей первой серьёзной научной работе 1975 года, посвящённой погребальному инвентарю некрополя и находкам из крепости в окрестностях Кладово, он впервые описал позднеантичную керамику и другие находки с одного из археологических памятников, расположенного в этой части Подунавья. В том же году состоялось первое выступление Джордже Янковича на международной научной конференции. В докладе, представленном на Третьем конгрессе славянской археологии в Братиславе, он выделил ранневизантийские фибулы с этой территории и предложил одну из первых их типологий и хронологию, которые впоследствии часто цитировались во многих работах, посвященных данной категории находок. Этот период научно-исследовательской работы Джордже Янковича завершился блестящей защитой кандидатской диссертации, опубликованной в 1981 г. в Белграде под названием **«Дунайская часть области Аквис в VI – начале VII века»**. В одноименной монографии он впервые показал, как выглядят ранневизантийские крепости на лимесе и его ближайшей периферии, охарактеризовал их материальную культуру с учетом стратиграфии, включая керамику, указывающую на раннее присутствие славян, и сопоставил археологические данные со свидетельствами письменных источников. Эта книга, остающаяся на сегодня непревзойдённой по многим критериям, до сих пор является отправной точкой всех исследований, посвященных ранневизантийской эпохе на территории современной Сербии. Не менее ценным стал и его вклад в изуче-

ние *Felix Romuliana* – Гамзиграда. Джордже Янкович был первым, кто проанализировал на этом памятнике археологии, имеющем мировую известность, археологические свидетельства ранневизантийского и позднесредневекового времени, перекрывающие слои периода расцвета дворцового комплекса. Обобщающим трудом по археологии ранневизантийской эпохи стала его докторская диссертация **«Население Балкан в VI – начале VII века».** В этой, к сожалению, не опубликованной на сегодня работе в первый раз в сербской археологии был проведен фундаментальный анализ и обобщены данные о материальной культуре, стратиграфии памятников, свидетельствах письменных источников и нумизматических находках, на основе которых выделены культурные регионы, занятые различными группами населения Балканского полуострова, и охарактеризована роль пришлого населения, германцев и славян.

Джордже Янкович в экспедиции в Мокранье, около города Неготин. 1976 год. Автор фотографии неизвестен

Джордже начал исследования и в ряде направлений славянской археологии, достигнув в некоторых из них впечатляющих новаторских результатов. Самый ранний период его работы отмечен полевыми исследованиями раннесредневековых славянских поселений Кула и Ушче Слатинске реке, которые он вёл в рамках большого проекта охраны памятников на территории Железных ворот (Джердапа). Благодаря этим исследованиям процесс расселения славян на Балканах, о котором прежняя сербская историческая школа знала в основном из письменных источников, получил археологическое подтверждение. Наиболее значительные результаты его трудов широко раскрыли давно уже приоткрытую дверь славянской археологии в Сербии. Позднее им были проведены менее масштабные исследования раннесредневековых поселений Болечица в окрестностях Белграда и Панчевачки-рит близ Ягодины, в Поморавье. Одновременно с изучением этих славянских поселений Джордже выделил находки, связанные с материальной культурой славян, в слоях ранневизантийских крепостей и городов, подобных Царичин-граду, на лимесе и периферии Империи. Процесс включения славян в византийскую культуру, о котором свидетельствовали данные письменных источников, получилось, таким образом, документировать методами археологии. В серии работ он выделил археологические признаки культуры славян VI–VII вв., показав возможные пути славянского расселения на территории Сербии и Черногории. Эта область исследований нашла наиболее полное отражение в материалах большой выставки **«Славяне в югославском Подунавье»** 1990 г. с одноименным каталогом, которую Джордже подготовил со своей супругой Милицей, хотя его работы, посвященные данной тематике, выходили и позднее.

В следующий период работы Джордже в области славянской археологии особенно ярко проявился его интерес к вопросам расселения сербов на Балканах. Он провёл серию небольших

Джордже Янкович с женой Милицей Янкович в экспедиции в Мокранье, около города Неготин. 1976 год. Автор фотографии неизвестен

полевых исследований сербских обрядовых памятников на территории сегодняшней Хорватии, Республики Сербской, Черногории, Сербии в Косово и Метохии. Данные, полученные в ходе этих работ, а также материалы ранее опубликованных исследований были обобщены им в монографии **«Сербские курганы (Српске громиле)»**, которая увидела свет в 1998 г. В ней, как и в докладе на последнем Конгрессе славянской археологии в Новгороде, Джордже Янкович высказал тезис о различиях, по археологическим данным, в материальной культуре сербов и других южнославянских народов, а также дал археологическое толкование свидетельств византийского императора Константина VII Багрянородного. Поскольку археологических исследований, посвященных расселению сербов на Балканах, до того момента не существовало – как и подобных попыток интерпретации данных письменных источников – его точка зрения вызвала потрясение в сербской исторической и археологической науке. В официальных научных кругах позиция Джордже Янкович не была принята, и он был объявлен «параучёным», хотя попыток официальной научной полемики, оспаривающей его аргументы, со стороны его оппонентов так и не последовало. Замечаний к археологической полевой методологии у них никогда не возникало; оспаривалась принципиальная возможность этнической интерпретации археологических данных, особенно когда речь шла о находках, которые определялись как сербские. Критика его концепции никогда не публиковалась, но она звучала в лекциях, которые читались студентам, а также на некоторых археологических собраниях, формальных и неформальных.

Вслед за интерпретацией свидетельства Константина Багрянородного (913–959), согласно которой сербы были крещены сразу по приходе на Балканы, Джордже Янкович посвятил свои исследования присутствию и роли сербов в монастырях до периода правления князя (жупана) Немани (1113–1199). Известны его работы в монастырях Святого Архангела Михаила (Михольска Превлака в Черногории) и Тврдош (Успения Пресвятой Богородицы) в Герцеговине. В посвященной этой теме публикации он высказал тезис о сербах-монахах в монастырях эпохи раннего Средневековья. Эти материалы Джордже рассматривал в более широком историческом контексте, анализируя также данные более ранних исследований на Адриатическом побережье и непосредственно в данном регионе. Итогом этой работы стала монография 2007 г. **«Сербское Поморье с VII до X столетия»**. В ней Джордже, в отличие от своих оппонентов, с использованием научных аргументов обсуждал многочисленные археологические находки, тезисы и взгляды других исследователей, касающиеся заселения восточного побережья Адриатического моря, в котором участвовали преимущественно сербы и хорваты, сохранившие в своей культуре пережиточные элементы византийской культуры.

Одновременно с этим направлением славянской археологии, у Джордже вызывает большой интерес культура римского времени за границами Римской империи, в контексте изучения происхождения славян в Подунавье до общепринятого времени славянского расселения

здесь в раннем Средневековье. Джордже никогда не проводил раскопки в этом регионе, но подтолкнул к ним других археологов. За полевыми исследованиями своего ученика Станко Трифуновича, проводившимися на памятниках позднеримского и раннесредневекового периодов, он внимательно следил, и у него был свой собственный взгляд на их результаты. Первые итоги исследований на севере Сербии, в Банате и Бачке, на памятниках в сёлах Баранда, Падей и Хоргош легли в основу доклада, представленного им на Конгрессе в Новгороде в 1996 году. В нём Джордже Янкович высказал тезис о наличии славянских признаков у культуры населения, оставившего поселения римского времени в Банате и Бачке, которую письменные источники приписывают сарматам-лимигантам. Это было второе потрясение в сербской археологической науке, связанное с научными трудами Джордже. Эти два потрясения объединяет то, что в обоих случаях была дана археологическая оценка периодам, освещенным в письменных источниках; ранее монополия на историческую реконструкцию явлений этого времени десятилетиями принадлежала историкам, а археологи лишь иллюстрировали их выводы предметами материальной культуры. Потрясения произошли, когда обнаружилось, что в археологическом и историческом их видении есть противоречия.

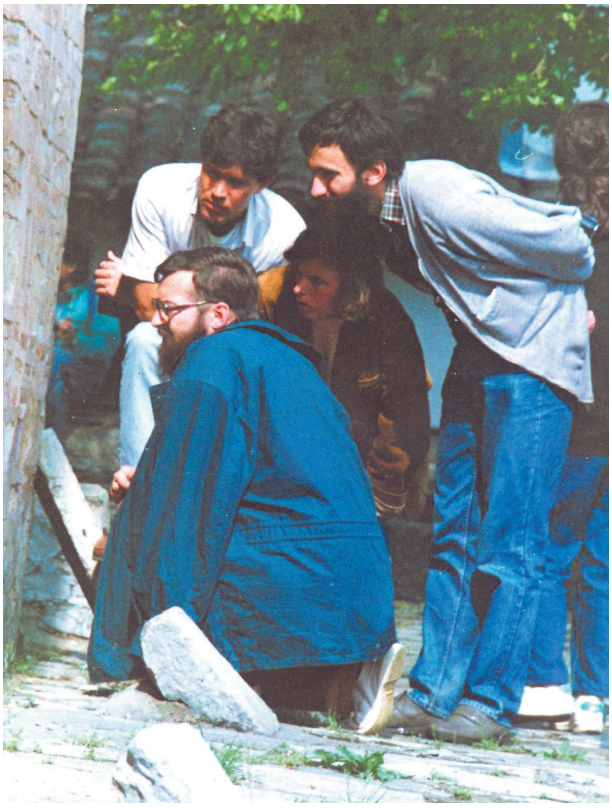

Джордже Янкович со студентами на экскурсии в Северной Македонии. 1988 год. Автор фотографии неизвестен

Результаты дальнейших исследований в Бачке и Банате, преимущественно в Чуруге, а также на других археологических памятниках, вероятно, пробудили к жизни давно зародившуюся в уме Джордже идею о более древнем, доримском появлении славян в Подунавье. С этой идеей была связана его старая гипотеза о происхождении сербов на Балканах. Интерпретация многих сделанных ранее археологических находок римского периода, а также более древних, относящихся прежде всего к железному веку, а также толкование легенд, преданий и обычаев сербов на Балканах Джордже Янкович обобщил в большой монографии 2015 г. **«Предания и история сербской Церкви в свете археологии»**. На основе данных материалов он распознал сербов в доисторической материальной культуре иллирийцев на Балканах и в Подунавье. С этой концепцией связана и книга **«Славяне в сербском Подунавье римского периода»**, в которой рассматривается культура лимигантов, а также славян в Подунавье. С одной стороны, она посвящена более поздним раннесредневековым славянами, с другой – связана с доисторической культурой иллирийцев. К сожалению, Джордже не дождался выхода этой последней монографии, хотя она полностью была подготовлена к печати в 2016 г.

Тезисы о более древнем происхождении славян, связанном с периодом расселения индоевропейцев на территории Евразии, Джордже представил на Первой сербско-русской конференции в Сербии. К сожалению, он не оформил их в виде статьи для сборника её трудов.

Занимаясь широким кругом проблем средневековой археологии, он пополнил свое научное наследие и рядом аналитических статей и публикаций, посвященных позднему Средневековью и поствизантийскому периоду.

Джордже Янкович и Мария Добровольская около монастыря Градац во время экскурсии, организованной для участников Первой сербско-российской археологической конференции в 2014 году. Фото С. Трифуновича

Джордже руководил археологическими исследованиями городов и замков XIV–XV вв., а также хорошо известных монастырей. Он занимался и археологическими памятниками более позднего периода, которые обычно оставались вне поля зрения археологов. Результаты этих исследований представлены в виде отчётов, выставок с сопроводительными каталогами и монографий, к подготовке которых Джордже Янкович привлекал своих коллег и студентов. Особого упоминания заслуживают его исследования Козника, в которых он по-новому датировал этот средневековый город и истолковал его роль как жупанской крепости периода правления Стефана Немани (1166–1199), отодвинув границу Сербии на восток, и как замка князя Лазаря в новой престольной части Сербии. На материалах города Скобалич в средневековой области Дубочица он сделал ряд заключений, которые помогли решить ряд вопросов позднесредневековой истории юго-восточной Сербии; ранее археологических данных об этом регионе было совсем не много. В последние годы среди его научных интересов центральное место занимали исследования двух упомянутых выше монастырских комплексов, которые на протяжении многих лет носили систематический характер. Это монастырь Святого Архангела Михаила (Михольска Превлака, Черногория), в котором находилась резиденция Зетской епархии, основанная Святым Саввой (1220), и монастырь Тврдош с церковью Успения Пресвятой Богородицы (Герцеговина). Его исследования в резиденции митрополита Герцеговины в Требине (с начала XV в.) археологически подтвердили непрерывность жизни здесь на протяжении всей эпохи Средневековья. Среди его интересов был также быт дворцов Неманичей XIV в. в Косово и Метохии, о которых сохранились свидетельства письменных источников. К сожалению, он не успел посвятить достаточно времени этой теме.

Джордже Янкович с коллегой Марко Вуксаном и студентами-археологами в экспедиции. Село Дупляжа, Южный Банат. Автор фотографии неизвестен

Изучение роскошного ранневизантийского комплекса в Неродимье позволило предположить его возможное использование в XIV в. в качестве королевской резиденции, однако объем проведенных здесь изысканий был недостаточным для окончательных выводов.

Археологические разведки, которые были частью его исследовательских проектов, а также проектов музеев или других учреждений, с которыми он сотрудничал, представляют собой значительную часть научной деятельности Джордже на протяжении всего периода его работы. Джордже неутомимо и с одинаковым исследовательским любопытством обходил многие области Сербии и бывшей территории Югославии в поисках новых находок и памятников. Разведки на правом берегу Дуная от Кладова до Прахова, проведенные в 1971 г. в зоне будущего строительства гидроэлектростанции, позволили обнаружить большое количество средневековых некрополей и поселений. В 1973 г. в окрестностях Неготина было найдено большое количество неизвестных до того времени памятников со слоями эпохи позднего средневековья и турецкого владычества. Анализ материалов с этих памятников позволил идентифицировать и определить положение некоторых городов, известных из письменных источников (Вышесав/Нови-Сад). В ходе разведок на территории западной и юго-западной Сербии в 1978 г. Джордже уточнил хронологию некоторых известных ранее памятников и открыл несколько до того времени неизвестных.

В годы войны на территории бывшей Югославии Джордже Янкович смог, среди прочего, при помощи коллег на раскопках в Боснии и Герцеговине собрать и создать представительную коллекцию отливок монументальных каменных надгробий XIV–XV вв., известных в специализированной литературе под названием «стечки». Анализируя их, он отмечал, что орнаменты на них могут быть связаны с древними сербскими преданиями, а форма

Джордже Янкович на раскопе. Село Дупляжа, Южный Банат.
Автор фотографии неизвестен

надгробий, обтёсанных в форме дома, восходит к деревянным памятникам на (сербских) курганах. Он считал, что ареал плит с надписями на кириллице определяет западную границу территории расселения православных сербов того времени.

Его исследования в области средневековой истории и культуры сербов, основанные на археологических данных, были направлены на то, чтобы показать их уникальность, а затем и континуитет на основе данных погребального обряда, элементов убора, типов жилищ и способов приготовления пищи на протяжении позднеантичного периода, эпохи Средневековья и до современности.

Ещё в студенческие годы Джордже получил от своих друзей прозвище «Варвар». Оно было точным, потому что, увлекшись археологией, он с самого начала очень интересовался славянами, которые, наряду с другими народами, жившими за пределами Римской империи, именовались варварами. У него было своё понимание этого прозвища, соответствовавшее исконному греко-римскому значению данного термина: те, кого (римляне) не понимают. Его жизнь археолога и учёного во многом отмечена этим. Многие его концепции и гипотезы остались не поняты; к сожалению, у него не было настоящих научных оппонентов, способных на плодотворную научную дискуссию с ним. «Непонимание» на закате его плодотворной преподавательской деятельности в начале XXI в. закончилось изгнанием из преподавательского состава философского факультета Белградского университета.

Для сербского общества и сербской науки было бы несмываемым позором не отстоять честь специальности и сербских археологов десятками подписей поддержки коллег и студентов. К сожалению, это не вернуло Джордже Янковича в число преподавателей университета. В итоге это стало позором как раз для тех, кто руководил гонениями «Варвара» и свободной мысли.

Джордже Янкович был сербским патриотом и большим учёным, оставившим значительный след в археологической науке Сербии. Мы верим, что его труды будут востребованы и обсуждаемы следующими поколениями археологов. В наших сердцах близких ему людей его дух не умер. С тех пор, как в 2016 году он перешёл границу, покинув материальный мир, его дух присутствует среди нас, как и сейчас, когда мы говорим о его трудах на этом уважаемом собрании.

БИБЛИОГРАФИЯ ДЖОРДЖЕ ЯНКОВИЧА

1. Desna obala Dunava od Kladova do Prahova // AP 13. 1971. S. 107–113 (i R. Vasić).
2. Fetislam, Kladovo – tursko utvrđenje // AP 15. 1973. S. 110–112 (i M. Janković).
3. Rekognosciranja u okolini Negotina // AP 15. 1973. S. 161–167 (i M. Janković).
4. Покретни налази са некрополе и утврђења код Кладова // Старинар 24–25. 1973–1974. С. 201–225.
5. Srednjevekovna grnčarija donjeg srpskog Podunavlja // Balkanoslavica 3. 1974. C. 89–112.
6. Prahovo, fabrika – višeslojni lokalitet // AP 17. 1975. C. 36–38 (i M. Janković).
7. Vrelo, Šarkamen – antički lokalitet // AP 17. 1975. C. 86–88 (i M. Janković).
8. Rimski bunar, Tekija – srednjevekovno utvrđenje // AP 17. 1975. C. 150–152 (i M. Janković).
9. Mokranje, kamenolom – višeslojni lokalitet // AP 18. 1976. C. 22–24 (i M. Janković).
10. Fetislam, Kladovo – tursko utvrđenje // AP 18. 1976. C. 142–144 (i M. Janković).
11. Позднеантичные фибулы VI–VII веков и славяне // Rapports du IIIe Congrès Internationl d'Archéologie Slave, Bratislava 7–14 september 1975, Tome 2. Èd. B. Chropovský, Bratislava, 1980. C. 171–180.
12. Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године // Годишњак града Београда 25. 1978. С. 41–57 (и М. Јанковић).
13. Communication sur les recherches antérieures dans la ville Višesav près de Tekija // Balcanoslavica 7. 1978 P. 155–167 (en collaboration avec M. Janković).
14. Rekognosciranje srednjevekovnih nalazišta u zapadnoj Srbiji // AP 20. 1978. S. 186–189 (i M. Janković).
15. Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века. Веоград, 1981. 194 С.
16. Истраживање споменика у Врелу, Шаркамен // Старинар 31. 1980. С. 65–77.
17. Гамзиград // Старинар 31. 1980. С. 65–77 (и Д. Срејовић, А. Лаловић).
18. У сутону антике. Рановизантијски Гамзиград. Словенски град // Гамзиград – Касноантички царски дворац. Каталог изложбе. Галерија САНУ 45 / Ред. С. Ћелић. Београд, 1983. С. 99–160.
19. Средњевековно насеље код ушћа Слатинске реке // ЂС 2. 1984. С. 197–198.
20. Остава минима из Гамзиграда // Нумизматичар 7. 1984. С. 7–9.
21. Ваљево и његова област у средњем веку // Истраживања 2. Ваљево, 1985. С. 67–73.
22. Средњевековно насеље Кула код Михајловца // ЂС 3. 1986. С. 443–446.
23. О траговима Ромеја у словенском насељу Кула // Зборник посветен на Вошко Вабиќ / Ред. М. Апостолоски. Прилеп, 1986. С. 105–107.
24. О обради и истраживању грнчарије // ГСАД 3. 1986. С. 21–33.
25. Истраживања на ушћу Слатинске реке // ЂС 3. 1986. С. 377–400 (и А. Јовановић, М. Кораћ).
26. Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић Град // ЛЗ 27. 1987. С. 61–67 (и М. Јоцић).

27. Nova stranica istorije Slovena // Pro memoria IV 7. Subotica 1989.
28. Нека запажања о властелинским шлемовима на ликовним представама у Србији XIV–XV столећа // Зборник Филозофског факултета у Београду. Београд, 1989. С. 147–162.
29. Саопштење о археолошким ископавањима у Неродимљу // Косовко-Метохијски зборник 1. Београд, 1990. С. 41–44 (и Г. Коваљев).
30. Осврт на једну књижицу, не тако узгредну последицу неистраживања наше средњевековне прошлости // ГСАД 6. 1990. С. 233–236.
31. Словени у југословенском Подунављу. Београд, 1990. 141 С. (и М. Јанковић).
32. Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку // ЛЗ 31. 1991. С. 39–43.
33. Три средњевековна налазишта на Косову // Баштина 1. Приштина, 1991. С. 213–220.
34. Етнички простор Срба на Валкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора // Етнички састав становништва Србије и Срне Горе и Срби у СФР Југославији / Ред. М. Спасовски. Београд, 1993. С. 19–38.
35. The Serbs in the Balkans in the light of Archaeological Findings // The Serbian Question in The Balkans / Ed. D. Hadži-Jovančić. Beograd, 1995. P. 125–146
36. Словенске културе касноантичког доба // Рад Музеја Војводине 37–38. Нови Сад, 1995–1996. С. 77–81.
37. Археолошка збирка Јована Дучића // Збирка Јована Дучића. Требиње, 1996. С. 72–81.
38. Равна Гора између Призрена и Штрпца – најстарије познато српско налазиште на југу Србије // Старине Косова и Метохије 10. Приштина, 1997. С. 31–35.
39. О поставци изложбе средњег века отвореној 1996. у Музеју Војводине // ГСАД 13. 1997. С. 395–405.
40. Михољска Превлака, истраживања у 1997. години // ГСАД 14. 1998. С. 145–148 (и М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Ћапин).
41. Манастир Добрун, истраживања у 1997 // ГСАД 14. С. 145–148 (и М. Мандић).
42. Словени у Источној Србији у VI и VII столећу // Археолошка истраживања Источне Србије / Ред. М. Лазић. Београд, 1997. С. 133–147.
43. Српске громиле. Београд, 1998. 174 С.
44. Погреб Срба у раном средњем веку // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Новгород 1996. Т. 1 / Ред. В. В. Седов. Москва, 1998. С. 382–393.
45. Словенске особине насеља позноримског доба на југоистоку Паноније // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Новгород 1996. Т. 3 / Ред. В. В. Седов. Москва, 1998. С. 362–375.
46. Кућа VI столећа код Апатина // Archaeoslavica 3. Краков, 1998. С. 157–168.
47. Манастир Добрун, археолошка истраживања // Наше старине 1. Бања Лука, 1998. С. 41–48.
48. Средњи век у делу Ноела Малколма: „Косово. Кратка историја“ и стварне чињенице // Одговор на књигу Ноела Малколма Косово – Кратка историја / Ур. С. Терзић. Београд, 2000. С. 45–68.
49. Средњовековна култура Срба на граници према Западној Европи // Традиционална култура Срба у српској Крајини и у Хрватској / Ред. Ј. Бјеладиновић-Јергић. Београд, 2000. С. 9–20.
50. Превлака, манастир светог Архангела Михаила. Каталог изложбе. Превлака – Херцег Нови, 2000 (са сарадницима).
51. Словенски и српски погребни обред у писаним изворима и археолошка грађа // ГСАД 17. 2001. С. 119–136.
52. Археологија археолозима, поводом рецензије Милоја Васића текста Станка Трифуновића // ГСАД 17. 2001. С. 273–282.
53. О традиционалном српском грнчарству у позном средњем веку // Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001 / Ред. Ј. Бјеладиновић. Београд, 2001. С. 141–161.

54. Late Antique Triconchal Church of St. Apostles Peter and Paul Monastery Near Trebinje // GSAD 18. 2002. P. 99–122.
55. Манастир Тврдош. Требиње, 2003. 96 С.
56. Покретни налази рановизантијског доба из касноантичке крстионице – цркве манастира светих апостола Петра и Павла код Требиња // Трибуниа 10. 2003. С. 55–70.
57. Чаревци, Нови Сланкамен, гробље IX столећа – разматрање датовања // Споменица Јована Ковачевића / ур. Ж. Микић, Р. Бунарџић. Београд 2003. С. 97–108.
58. Археолошки прилог утврђивању словенског порекла Светог Јустинијана Великог Управде и изгледа његове иконе // Живопис 3. Београд, 2003. С. 225–251.
59. Манастир Тврдош: поводом 2000 година Хришћанства, Манастир Тврдош, 2003, 87 С.
60. Условљеност оснивања Зетске епископије на Превлаци // Бока 24. Херцег Нови, 2004. С. 77–89.
61. The Slavs in the 6th Century North Illyricum // ГСАД 20. 2004. С. 39–58.
62. О цркви Рашке доба пре Немање // ГСАД 20. 2004. С. 63–79.
63. Област Бора у средњем веку // Бор и околина у Праисторији, Антици и Средњем Веку / Ред. М. Лазић. Бор – Београд, 2004. С. 233–279 (и М. Вуксан).
64. The stronghold from Dupljaja, A medieval archaeological discovery // Banatica 17. Reşiţa, 2005. P. 275–278 (co-authored with D. Radičević).
65. Српско Поморје од 7. до 10. столећа. Београд, 2007. 257 С.
66. Археолошка сведочанства о становништву развођа Балканског полуострва од VII–XII столећа // Археологија Косова и Метохије, од праисторије до средњег века. Зборник радова са Научног скупа у Београду. 2006 / Ред. А. Бачкалов. Београд, 2007. С. 129–149.
67. Археолошка сведочанства о пореклу Албанаца и потомцима Илира, саопштење на саветовању одржаном на тему // Албанци – лажни Илири / Ред. В. Пешић. Београд, 2007. С. 79–88.
68. Риболики надгробни споменик из Куршумлије // Митолошки зборник 20. Рача, 2009. С. 57–66.
69. Галич, Сеченица и Тара // Митолошки зборник 21. Рача, 2009. С. 113–130.
70. Требиње од 7. до 12. столећа // Трибуниа 12. Требиње, 2009. С. 35–49 (i M. Janković).
71. Два культурно-этнических последствия „готского“ нашествия на Фракию и Иллирик в 268–269 гг // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2. Ч. 2 / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула, 2010. С. 143–157 (в соавт. с Д. Радичевичем).
72. Саборни храм Светог архангела Михаила манастира Иловице // Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори / Ред. П. Кондић. Цетиње – Београд, 2010. С. 142–167.
73. Манастир Тврдош, 2. Исправљено издање. Требиње-Манастир Тврдош. 2010, 109 С.
74. Дубовац – налаз српске грнчарије 7. столећа // Весник, часопис за историју, музеологију и уметност 39. Београд, 2012. С. 45–54.
75. Становништво Подриња 3–4. столећа у светлу налаза грнчарије из Скелана // Културно-историјско наслеђе Сребренице кроз вијекове / Ред. О. Додић. Сребреница, 2012. С. 98–105.
76. Нероманизированны иллирийцы и славяне // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3 / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула, 2012. С. 464–481.
77. Большой клад из Жидовара на Среднем Дунае // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 4 / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула, 2015. С. 274–291.
78. Предање и историја Цркве Срба у светлу археологије. Кратак преглед од почетка до турске окупације. Београд, 2015. 366 С.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.15-25

ПРЯЖКИ ТИПА ЛАМИНЦЫ НА БАЛКАНАХ И НА ТЕРРИТОРИИ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ – ОТКРЫТЫЕ ВОПРОСЫ

С. Арсениевич
Баня-Лука, Босния и Герцеговина

email: slaars61@gmail.com

Аннотация: *Поясные пряжки типа Ламинцы интерпретируются в литературе как элемент женского костюма на основании стилистических и типологических характеристик, при отсутствии надёжных сведений о контексте находок. Исключительная эстетическая ценность, размеры и качество изготовления пряжек данного типа указывают на тройную функцию поясов, которым они принадлежат – декоративную и символическую, наряду с утилитарной. Пряжки отличают ограниченный период бытования, обширный ареал и гетерогенная этнокультурная принадлежность. На гето-дакийской территории их хронологические рамки широко определяются периодом, начиная с середины II века до н. э., и более узко – на территории скордисков, где они охватывают вторую половину I в. до н. э. и, возможно, первые десятилетия римского времени.*

Пряжки типа Ламинцы принадлежали разным группам населения на Балканах и в Юго-Восточной Европе. На ранней фазе они связаны с автохтонной традицией, а на поздней – с кельтской культурой, чей обширный ареал совпадает с территорией, на которой развивалась культура Латена, охватывавшая скордискский комплекс и территорию культур гето-дакийской, Поенешти-Лукашевка и зарубинецкой.

Ключевые слова: *поясные пряжки типа Ламинцы, Балканы, Юго-Восточная Европа, скордиски, гето-дакийская территория, Поенешти-Лукашевка, зарубинецкая культура, середина II в. до н. э. – начальные декады римской оккупации, отсутствие надёжных сведений о контексте находок*

Пряжки типа Ламинцы, получившие название по эпонимному памятнику в Северо-Западной Боснии, представляют собой элемент кожаных поясов, получивших распространение в I в. до н. э. (рис. 1). Они сделаны из металла, благодаря чему до нас дошли многочисленные находки, сохранившиеся полностью или частично. Биметаллические пряжки, у которых массивная железная основа покрыта тонкой накладной бронзовой пластиной, украшенной чеканкой или гравировкой, известны почти на всём пространстве Юго-Восточной Европы.

Экземпляры, выполенные из одного металла (серебра или железа), встречаются спорадически и характерны для территории бывшей Югославии.

Пряжки типа Ламинцы отличают ограниченный период бытования, широкая зона распространения и гетерогенная этнокультурная принадлежность. Первая публикация, посвященная данной категории находок, увидела свет в начале XX в. (Truhelka, 1901, s. 16–18, t. I: 1–3, II: 1–5); позднее исследователи неоднократно обращались к ним, как в связи с публикацией новых находок, так и рассматривая их в контексте прочих материалов периода позднего Латена.

Анализу их морфологии посвящены работы исследователей из Югославиии и Юго-Восточной Европы в целом (Babeş, 1983, p. 196–213; Јовановић, Јовановић,1988, с. 92–98; Majnarić-Pandžić, 1990, s. 55–68; Rustou, 1996, s. 120–121, Fig. 78–85). Особой заслугой румынских исследователей является создание свода всех опубликованных находок из Юго-Восточной Европы и за её пределами, происходящих более чем с 30 археологических

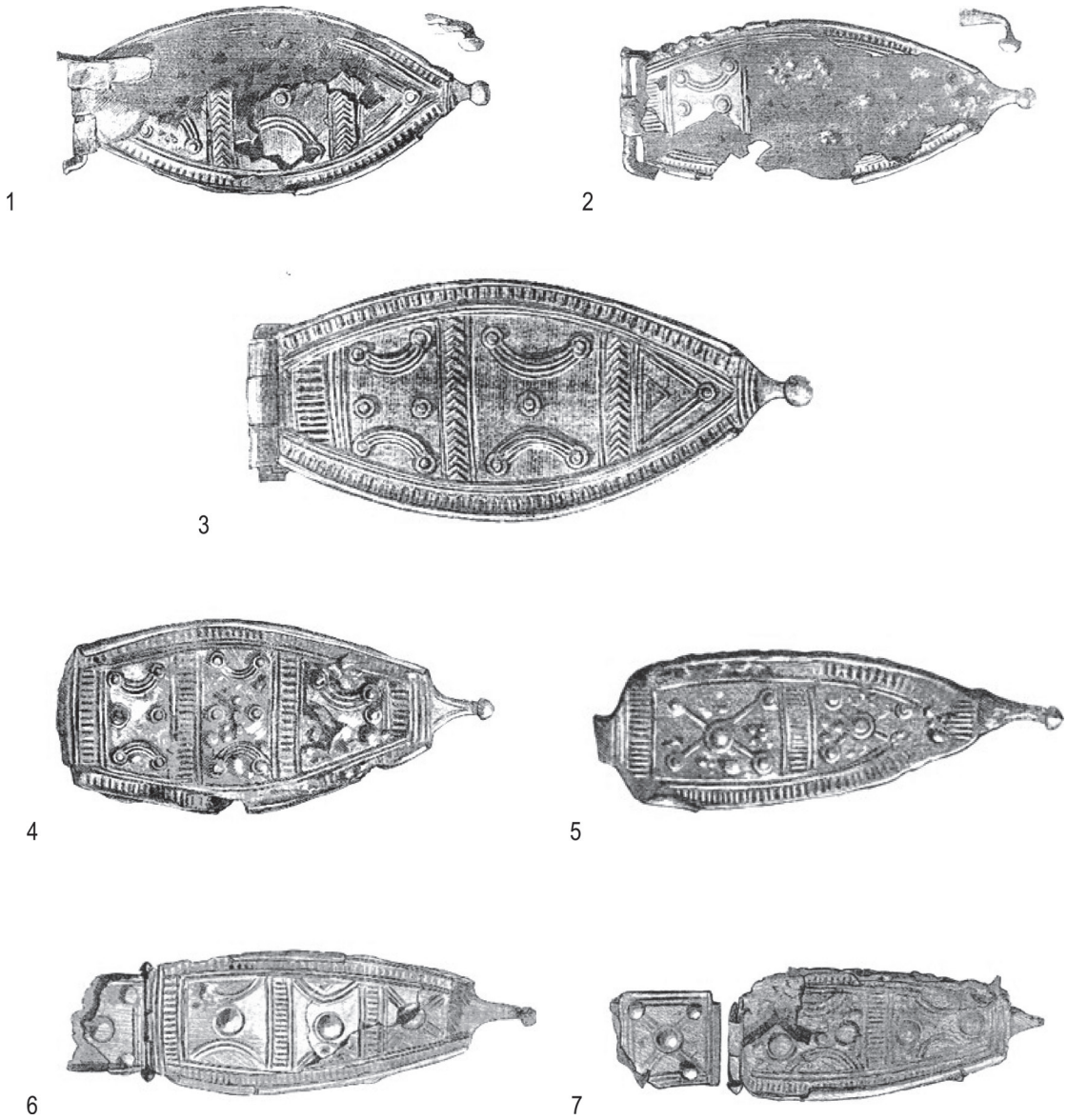

Рис. 1. *Пряжки типа Ламинцы в Северо-Западной Боснии*
1–7 – Ламинцы (по: Truhelka, 1901)

памятников, расположенных, главным образом, на территории Румынии и бывшей Югославии. В свод вошли пряжки с 14 археологических памятников из гето-дакийского ареала, из трёх некрополей бастарнов на территории Молдавии, по одной находке из Болгариии и Белоруссии, а также из 10 пунктов в Югославии (Babeş,1983, p. 196–208; Rustou, 1996, s. 120–121).

Широкий ареал пряжек типа Ламинцы (рис. 2), включающий территорию бывшей Югославии, а также Венгрии, Румынии, Болгарии и Белоруссии, вероятно, связан с последовательными волнами миграций этнически гетерогенных кельтских племён, в материальной культуре которых представлены элементы различных этнокультурных сообществ. Данный вид находок известен в большинстве регионов бывшей Югославии: словенском Посавье (юго-восточные предгорья Альп), хорватском и боснийском Посавье (юго-запад панонн-ского региона), верхнем течении реки Босны (северо-запад Балкан), восточнославонском и воеводинском Подунавье и Посавье, сербском Подунавье (юг среднедунайского региона), Поморавье (центр балканского региона).

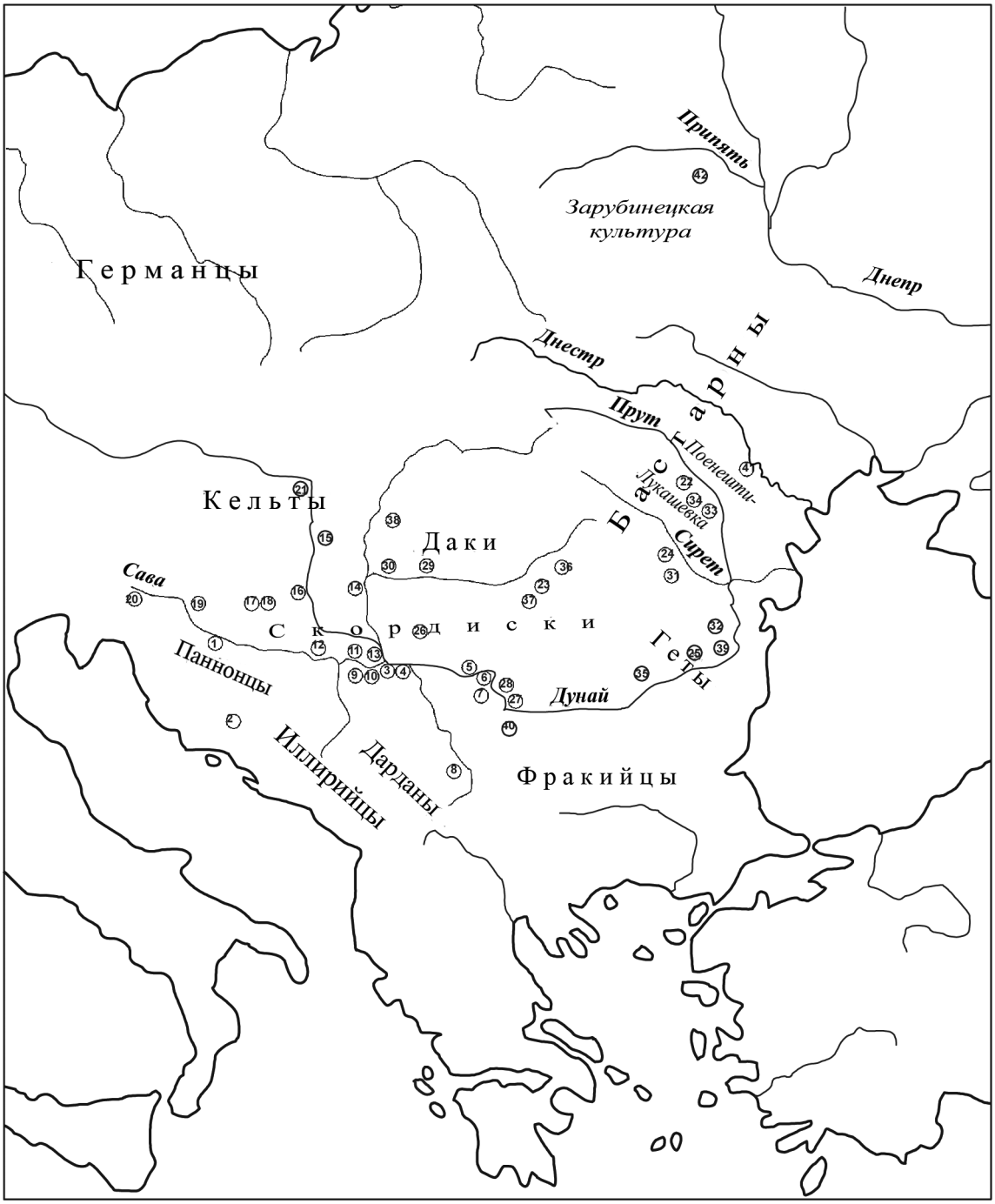

Рис. 2. *Карта распространения пряжек типа Ламинцы на Балканах, в Юго-Восточной Европе и на сопредельных территориях*

1 – Ламинцы; **2** – Бреза; **3** – Белград/Карабурма; **4** – Белград/Роспи Чуприя; **5** – Рам; **6** – Аймана; **7** – Ушче Слатинске реке; **8** – Больевац; **9** – Гомолава; **10** – Хртковци; **11** – Ярак; **12** – Кабларовац; **13** – Жидовар; **14** – Чуруг; **15** – Апатин; **16** – Даль; **17** – Змаевац; **18** – Сотин; **19** – Сисак; **20** – Ново-Место; **22** – Ниргесуйфалу (Nyergesújfalu); **23** – Боросешти (Boroşeşti); **24** – Цирломанешти (Cîrlomăneşti); **25** – Чирноги (Chirnogi); **26** – Окница (Ocniţa); **27** – Орлеа (Orlea); **28** – Остров Шимиан (Ostrovul Şimian); **29** – Пиатра Кравии (Piatra Cravii); **30** – Пьятра Роши (Piatra Roşie); **31** – Пьетроаселе (Pietroasele); **32** – Писку Красани (Piscu Crăsani); **33** – Пояна (Poiana); **34** – Поенешти (Poieneşti); **35** – Попешти (Popeşti); **36** – Сигишоара (Sighişoara); **37** – Шура Мика (Şura Mică); **38** – Терешентмиклос (Törökszentmiklós); **39** – Владисцеика (Vlădisceasca); **40** – Алтимир (Altimir); **41** – Лукашевка; **42** – Отвержичи

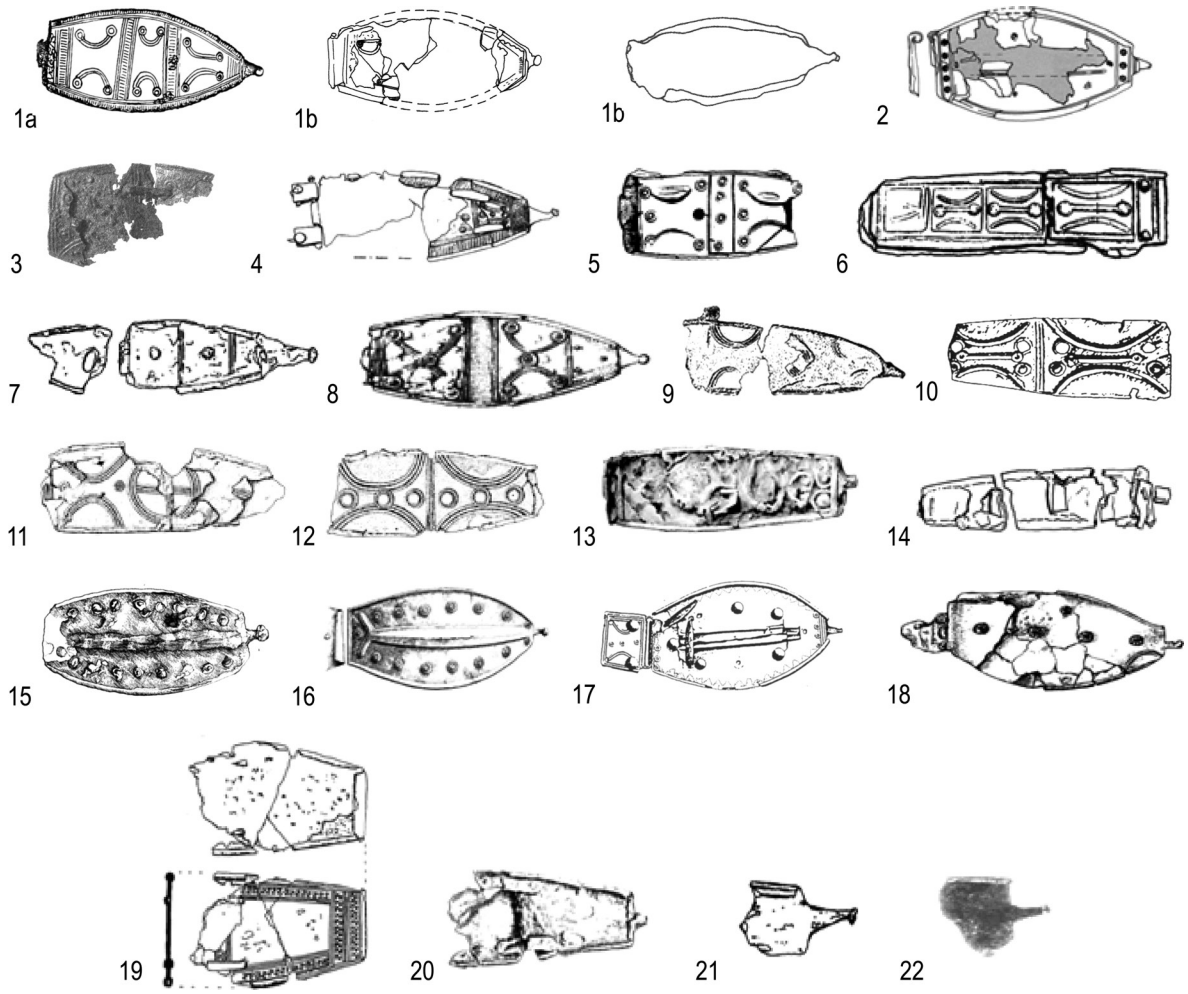

Рис. 3. *Пряжки типа Ламинцы на Балканах*
1a–c – Гомолава; **2** – Хртковци; **3** – Рам; **4–6** – Белград / Карабурма, погребения 14, 110, 39; **7, 21** – Кабларовац; **8** – Ново-Место; **9** – Сотин, Змаевац; **10** – Сотин; **11, 12** – Даль; **13** – Аймана; **14** – Белград / Роспи Чуприя; **15, 19** – Жидовар; **16** – Ярак; **17** – Сисак; **18** – Бреза; **20** – Слатинска река; **22** – Больевац.
1a – по: Нађ, 1960; **1b–c, 2, 16** – по: Jovanović, 2010; **3, 19** – по: Сладић, 2009; **4–6, 9, 14** – по: Тодоровић, 1972; **7, 21** – по: Поповић 2003; **8** – по: Кнез, 1992; **10** – по: Мајнарић-Панџић, 1972–1973; **11, 12** – по: Дрнић, 2009; **13** – по: Сталио,1986; **15** – по: Јевтић, 2007; **17** – по: Мајнарић-Панџић, 1990; **18** – по: Пашквалин, 2008; **20** – по: Јовановић, Кораћ, Јанковић, 1986; **22** – по: Стојић, Чађеновић, 2006

В данной работе обобщены сведения об опубликованных ранее пряжках типа Ламинцы с территории бывшей Югославии и других стран Юго-Восточной Европы, а также за её пределами. На сегодня известно около 50 находок с 20 археологических памятников, изученных на территории Балканского полуострова, большинство из которых происходят из погребений: «могильные находки» встречены на 15 погребальных памятниках (Гомолава, Хртковци, Жидовар, Рам, Бољевац и др.). Около 15 экземпляров пряжек были обнаружены на поселениях. В отличие от Балкан, на территории Румынии количество поселенческих и «могильных» находок приблизительно однаковое (Babeş,1983, p. 219). Бóльшая часть поясных пряжек обнаружена в Ламинцах и Чуруге, несколько экземпляров происходит из Жидовара, Гомолавы, Белграда, Кабларовaца, Даля и Сисака; на остальных памятниках найдено по одному экземпляру пряжек (рис. 3). Вне обозначенного ареала их находки сосредоточены в бассейнах Дуная, Тисы, Мориша, Серета, Прута, Днестра и Припяти (рис. 4).

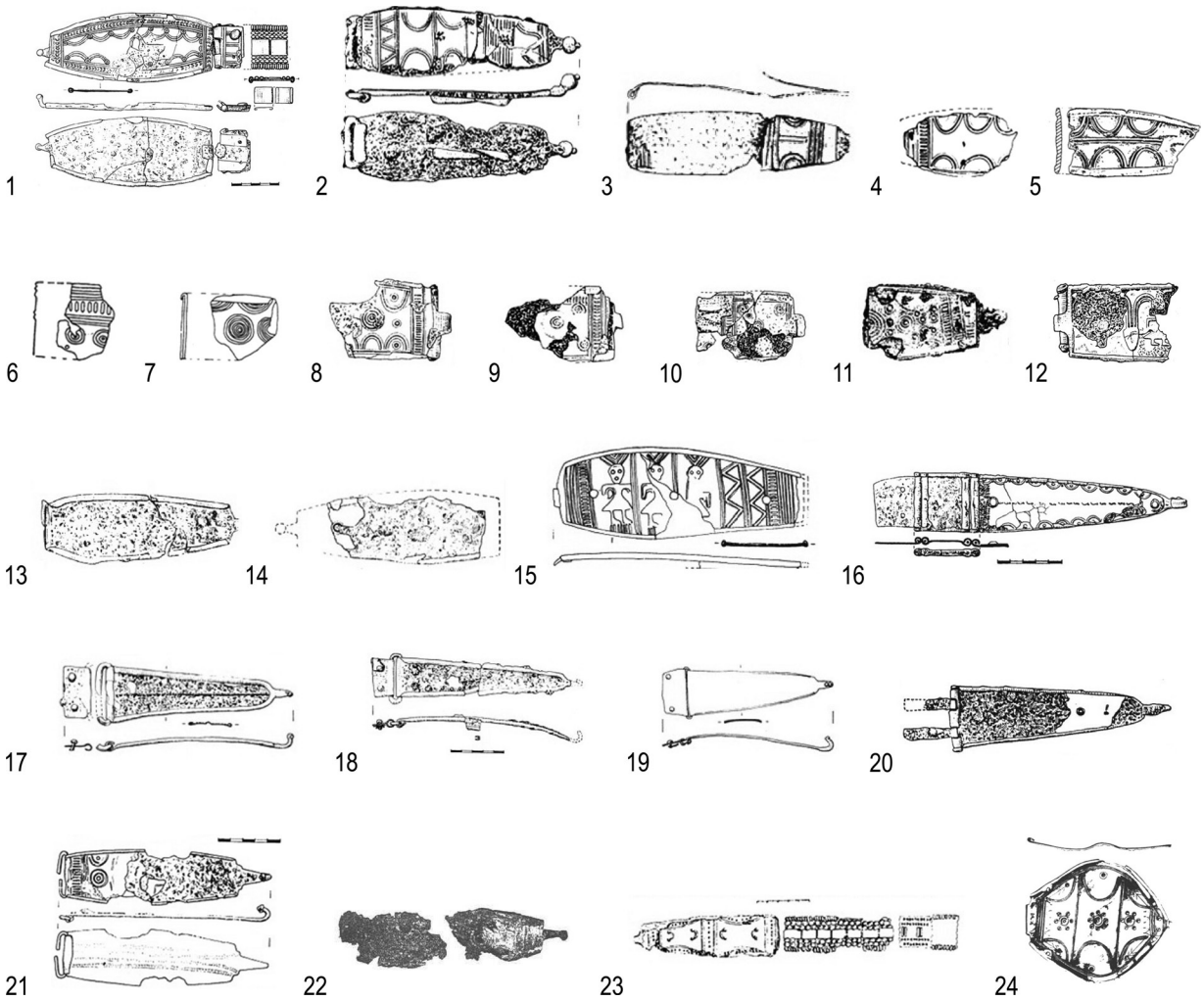

Рис. 4. *Пряжки типа Ламинцы на территории Юго-Восточной Европы и за её пределами*
1, 6 – Сигишоара (Sighişoara); **2** – Орлеа (Orlea); **3** – Острво Шимиан (Ostrovul Şimian); **4** – Пьятра Роши (Piatra Roşi); **5** – Капална (Căpâlna); **7** – Бернадеа (Bernadea); **8** – Чирноги (Chirnogi); **9, 15** – Попешти (Popeşti); **10, 11** – Цирломанешти (Cîrlomăneşti); **12** – Пояна (Poiana); **13** – Братеи (Bratei); **14** – Пьетроаселе (Pietroasele); **16–20** – Боросешти (Boroseşti), погребения 2, 105, 147, 145, 109; **21** – Алтимир (Altimir); **22** – Стрейул Миц (Streiul Mic); **23** – Отвержичи; **24** – Ниргесуйфалу (Nyergesùjfalu). **1–4, 8–21, 23** – по: Babeş, 1983; **5–7** – по: Rustou, 1996; **22** – по: Pădureanu, 2004; **24** – по: Kovács, 1983

На территории скордисков пряжки типа Ламинцы рассматриваются как хронологические индикаторы, т. к. время их употребления определяется второй половиной I в. до н. э. (Jovanović, 1987, s. 834, 841). Некоторые исследователи удревняют время их появления, связывая их с поясами типа Мраморац и другими находками V в. до н. э. и трактуя экземпляры латенского происхождения как местную форму, перенятую пришлыми кельтскими племенами (Todorović, 1968, с. 62; 1972, с. 69). Однако на сегодня подтвержденную датировку имеют только находки эпохи позднего Латена. В то же время, есть основания полагать, что пряжки типа Ламинцы появляются раньше, так как в захоронениях они совстречаются со среднелатенскими фибулами и астрагалоидными поясами конца III–II вв. до н. э. (Popović, 2003, s. 11, 13).

На то, что они остаются в употреблении и в течение I в. н. э., указывает факт их совстречаемости с раннеримскими фибулами. На сегодня хронология пряжек типа Ламинцы, с учётом неполноты сведений о контексте большинства находок, базируется на их

синхронизации с горизонтом роскошных импортных сосудов из бронзы и других аксессуаров для вина, которые встречаются в комплексах второй половины I в. до н. э. совместно с некоторыми формами украшений и керамической посуды дакийского происхождения. Бронзовые наборы винных аксессуаров, изготовленных на территории Северной Италии и Истрии в I в. до н. э., нередко составляли часть погребального инвентаря вместе с пряжками типа Ламинцы и фибулами типа Ярак (Jovanović, 1987, s. 834).

Присутствие дакийских элементов материальной культуры на памятниках, с которых происходят поясные пряжки типа Ламинцы, также указывает на вторую половину I в. до н. э. Речь идёт о некоторых типах груболепной керамики, фибулах типа Ярак, астрагалоидных фибулах, найденных на поселениях и в погребениях с изучаемыми пряжками. Совместное появление дакийской и кельтской керамики на укреплённых поселениях в Воеводине, основателями которых считаются кельты, датируется серединой или концом II в. до н. э., что соответствует находкам с гето-дакийской территории. Речь идёт о периферийных дакийских областях южного Баната (Жидовар), Срема (Гомолава), Бачки (Индивид) и Джердапа/Железных ворот (Аймана).

Эта территория, за исключением сербской части Подунавья, где господствовали малые скордиски, была заселена скордисками или восточнодакийским населением и, как предполагают, не подчинялась римской власти. Материальная культура в районе Джердапа была подвержена влиянию гето-дакийской культуры, носители которой уже были включены в племенное сообщество скордисков, о чём свидетельствует отсутствие кельтских находок из древнейших слоёв укреплённых поселений в этой части Подунавья.

Находки пряжек типа Ламинцы в контексте с фибулами среднелатенского типа и астрагалоидным поясом в Кабларовце указывают на то, что на территории Балкан они могли использоваться уже с эпохи среднего Латена. Пряжки астрагалоидных поясов и типа Ламинцы, принадлежащие различным типам поясов – металлическим и кожаным, представленные в разнообразном этнокультурном контексте, заслуживают разностороннего сопоставительного анализа. Несмотря на широкую зону распространения обоих типов пряжек, их хронология, ареал и этнокультурная принадлежность всё-таки различаются. Астрагалоидные пояса и пряжки от них встречаются в предримское время главным образом в бассейнах Савы, Среднего Дуная и Дравы, то есть на землях скордисков и в Паннонии, и, в меньшей степени, в венгерском Потисье, и на гето-дакийской территории. Согласно археологическим данным, пряжки типа Ламинцы были распространены шире: их ареал включает Юго-Восточную и западную часть Восточной Европы, преимущественно долины Дуная, Савы, Моравы, Тисы, Мориша, Серета, Прута, Днестра и Припяти. А зона их распространения на территории Балкан – в бассейнах Савы, Дравы и Дуная – совпадает главным образом с ареалом пряжек астрагалоидных поясов, о чём свидетельствуют находки в Ламинцах, Доней-Долине, Карабурме, Роспи-Чуприи, Кабларовце, Дале, Осиеке. Оба типа пряжек спорадически встречаются в Поморавье, однако пряжки типа Ламинцы известны также на Нижнем Дунае, где не зафиксированы пряжки астрагалоидных поясов. Эти данные указывают на значительно более раннее время появления и более продолжительное использование пряжек астрагалоидных поясов, по сравнению с пряжками Ламинцы. Появление астрагалоидных поясов достоверно относится к VI в. до н. э., а верхняя дата их использования – к рубежу эр. Распространение пряжек типа Ламинцы в настоящее время достоверно определяется эпохой позднего Латена. С определенной долей вероятности можно говорить об их более раннем появлении – начиная с середины II века до н. э. – на гето-дакийской территориии в ареале расселения скордисков. Они остаются в употреблении и в течение раннеримского периода. Совстречаемость двух описанных выше типов пряжек с фибулами среднелатенского типа в погребальном инвентаре некоторых памятников указывает на их одновременное употребление в гетерогенной этнической среде на протяжении последних двух веков до нашей эры.

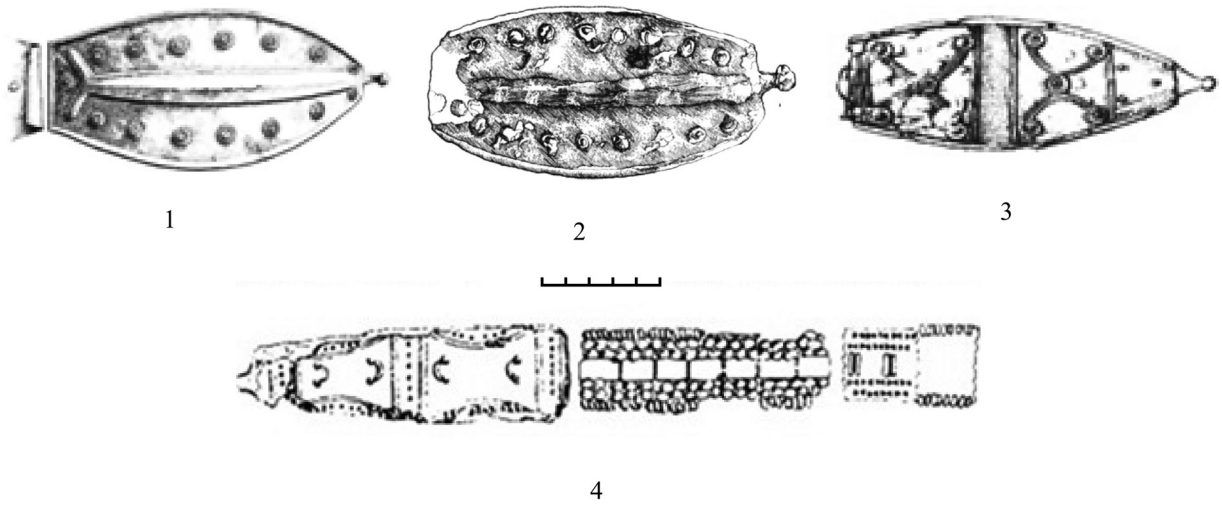

Рис. 5. *Экземпляры пряжек типа Ламинцы*: **1–3** – без накладной пластины (1 – серебро, 2, 3 – железо); **4** – биметаллическая (железная основа с бронзовой накладной пластиной).
1 – Ярак (Jarak), серебро; **2** – Жидовар (Židovar); **3** – Ново Место (Novo Mesto); **4** – Отвержичи.
1 – по: Јовановић, 1987; **2** – по: Јевтић, 2007; **3** – по: Knez, 1992; **4** – по: Babeş, 1983

В Ламинцах случайные находки поясных пряжек изучаемого типа происходят из разрушенных погребений некрополя эпохи позднего Латена, что не дает возможности достоверно их датировать. Некрополь приписывают кельтам, однако невозможно установить, кто именно был здесь захоронен – воины, странствующие купцы или ремесленники. Речь идёт о кремациях, инвентарь которых был выброшен из могил и перемешан. В результате он был опубликован как группа находок (Truhelka, 1901, s. 16–29, tab. I, II), которые невозможно связать с определёнными захоронениями. Наиболее многочисленную группу находок составляют украшения, главным образом бронзовые, а также единичные серебряные и железные; здесь представлены также отдельные фрагменты оружия (копий и ножей), доспехов и бронзовой посуды. Зафиксировано множество фибул, почти в равных соотношениях – позднелатенского и раннеримского типа, а также незначительное количество застёжек среднелатенской схемы.

Следовательно, время появления пряжек типа Ламинцы на территории Балкан можно удревнить на столетие, и таким образом оно приблизится к дате находок с гето-дакийской территории – около середины II века до н. э. – периода упадка военной мощи скордисков и формирования латенских общностей смешанного этнокультурного состава, перенявших некоторые элементы автохтонных культур. Финал распространения подобных пряжек, возможно, стоит отнести уже к началу нашей эры, определив его первыми десятилетиями периода римской оккупации.

Эти преимущественно биметаллические пряжки состоят из массивной железной пластины с декоративной бронзовой обкладкой, устройства для соединения с кожаной частью пояса и вытянутого крючка для застёгивания. Исключением являются несколько экземпляров без защитного покрытия: серебряный из Ярака, железный из Ново-Места и три фрагмента из Жидовара. Биметаллическая пряжка из раскопок в Отвержичах (Белоруссия) принадлежала металлическому поясу (рис. 5: 4). Полностью сохранившиеся экземпляры позволяют судить как о форме, так и о размерах: длина самых маленьких пряжек составляет 11,5–12 см, средних – 18–20 см, наиболее крупных – 25–29 см, а ширина колеблется от 5–9,5 для малых до 16–18 см для больших экземпляров.

В существующих на сегодня типологиях выделяются два типа пряжек. Первый охватывает лишь балканские находки, её автор включает ладьевидные пряжки, распространившиеся с середины I в. до н. э., и прямоугольные, известные с конца I в. до н. э. (Јовановић,

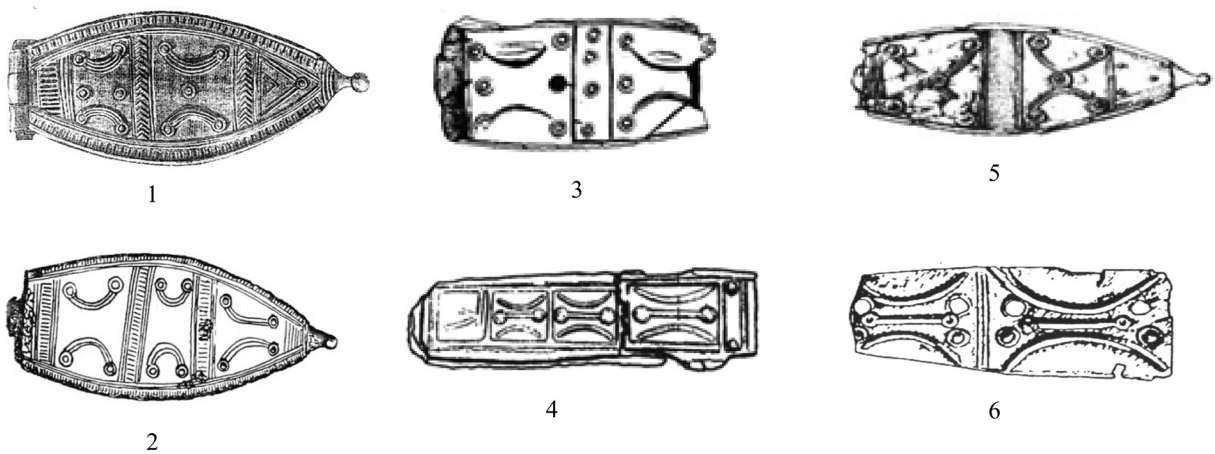

Рис. 6. *Сложные варианты декоративных композиций с сочетанием арок, гирлянд и сферических выступов.*
1 – Ламинцы: **2** – Гомолава; **3** – Карабурма; **4** – Ново-Место; **5** – Сотин.
1 – по: Truhelka, 1901; **2** – по: Jovanović, 2010; **3** – по: Todorović, 1972; **4** – по: Knez, 1992; **5** – по: Majnarić-Pandžić, 1972–1973

Јовановић,1988, с. 92–98). Ко второму относятся находки с территории Юго-Восточной Европы по двум критериям: форма и способ крепления пряжки к кожаному поясу (Babeş, 1983, p. 211–213). Последняя, более широкая типология включает два варианта формы пряжек: более ранние, типичные пряжки типа Ламинцы вытянутой овальной формы (вариант А), и более поздние, вытянутой прямоугольной формы (вариант В). На основе имеющихся типологий, разработанных с учётом хронологии и учитывающих этнокультурную принадлежность пряжек, мною была предложена схема, включающая четыре типа, выделенных на основе формы (овальные, вытянутые прямоугольные, вытянутые треугольные и вытянутые трапециевидные), и два варианта, учитывающие особенности соединительного механизма (с шарниром и с петлёй). В типологии также учтены наличие и характер декора (сложный, простой, редуцированный, без декора) и его стилистика (геометрический и фигурный). Данный подход позволяет использовать сохранившиеся детали декора в типологической идентификации пряжек в случаях, когда невозможно определить форму и тип соединительного механизма. Предложенная типология, разработанная на основе введенных в научный оборот находок из Юго-Восточной Европы, была ранее опубликована и здесь подробно не рассматривается (Арсенијевић, 2011, с. 359–414; 2013, с. 80–82, табл. 3).

Декор, выполненный главным образом в технике чеканки, отличается простотой и ограниченным ассортиментом мотивов геометрического стиля. Выделяется сложный вариант композиций, характерный для большинства находок – с сочетанием арок, гирлянд и сферических выступов (рис. 6), когда мастер стремится заполнить всю поверхность пряжки. Более простой вариант – пряжки с выступающим центральным ребром, окружённым функциональными сферическими заклёпками (Ярак, Жидовар, Сисак) – представляет собой редкое явление (рис. 7). У биметаллических пряжек украшалась обычно бронзовая обкладка; у экземпляров, сделанных из одного металла – серебряных (Ярак) и железных (Ново-Место) – декоративная композицияя занимает всю поверхность. Преобладает геометрический орнамент; экземпляры с изображениями антропоморфных фигурок спорадически встречаются на территории Румынии (рис. 8). Композиции декора представлены группами концентрических кругов и полуарок (гирлянд, подков), обрамлённых фризами. Данный мотив, преобладающий на пряжках типа Ламинцы на всём пространстве Юго-Восточной Европы, появляется и на других видах украшений, о чём свидетельствуют находки из ареала зарубинецкой культуры – фибулы и подвески. Их происхождение следует связывать с исходной

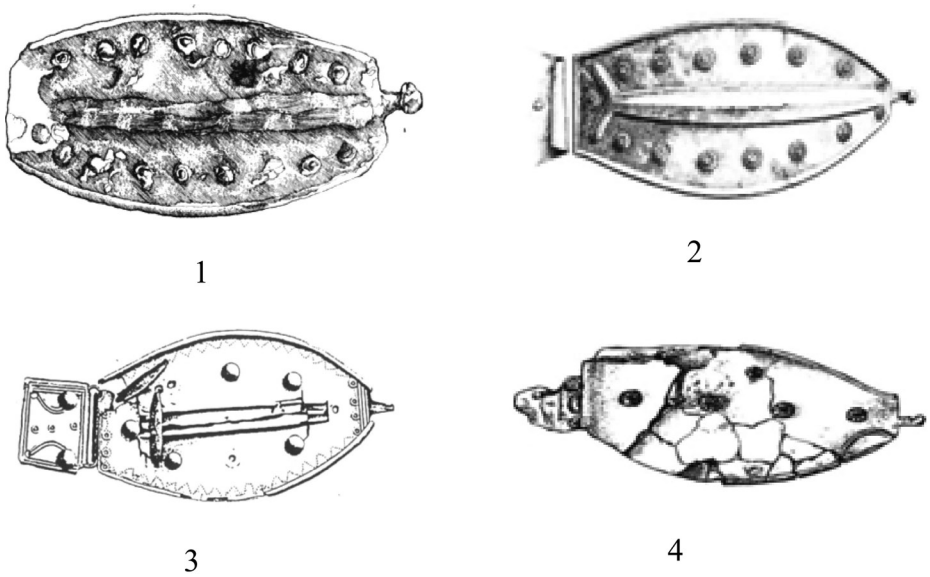

Рис. 7. *Варианты декоративных композиций с выступающим центральным ребром, окружёным сферическими заклёпками.*
1 – Жидовар; **2** – Гомолава; **3** – Сисак; **4** – Бреза.
1 – по: Jevtić, 2007; **2** – Jovanović, 1987; **3** – по: Majnarić-Pandžić, 1990; **4** – по: Paškvalin, 2008

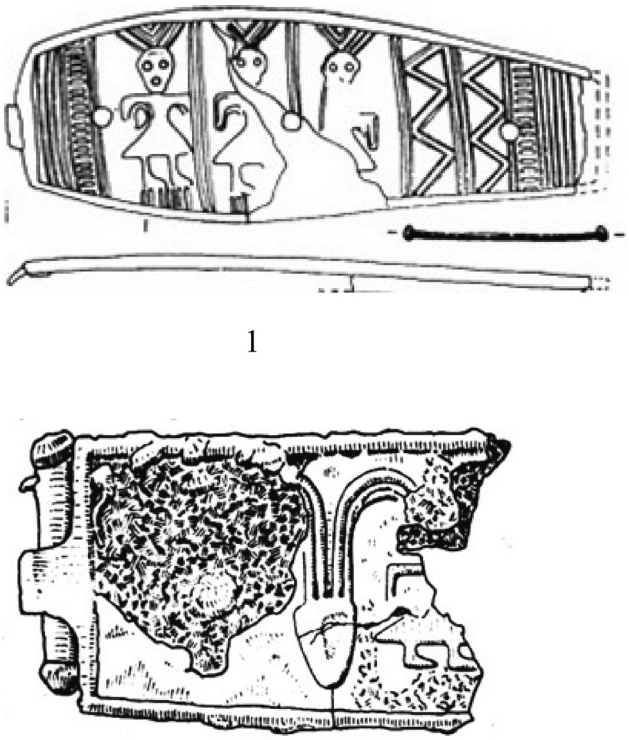

Рис. 8. *Пряжки с изображениями антропоморфных фигур.*
1 – Попешти (Popeşti); **2** – Пояна (Poiana). По: Babeş, 1983

кельтской территорией, где подобный декор часто встречается на керамических сосудах или бронзовых зеркалах. В широком контексте мотив гирлянды свидетельствует о кельтском происхождении всего декоративного стиля, постепенно распространившегося в результате военных походов кельтов, которым, вероятно, принадлежит ведущая роль в его распространении и популярности. Пряжки типа Ламинцы, возможно, являются результатом слияния местной и аллохтонной традиций, сочетая автохтонную форму и кельтский декор; со временем это сочетание могло постепенно потерять исходный символический смысл.

Несмотря на проведённые исследования, основные вопросы, связанные с пряжками типа Ламинцы – в первую очередь, проблемы их хронологии, а также социальной и этнокультурной принадлежности их владельцев, до настоящего времени остаются открытыми. Причину следует искать в недостаточном объеме и ненадёжности данных о контексте находок.

В западных и центральных районах Балкан, а также в Паннонии пряжки типа Ламинцы найдены преимущественно в могилах, причём исключительно в трупосожжениях, представляя собой случайные находки из полностью или частично уничтоженных захоронений, как правило, без антропологических данных, чем осложняется определение половой принадлежности их владельцев. Допускаю, что они являются признаком, определяющим половую, а не этнокультурную принадлежность погребённых, представляя собой деталь женского костюма населения Балкан на протяжении I в. до н. э. Это предположение основано главным образом на наличии богатого декора, а также на данных о сохранившемся погребальном инвентаре: несмотря на то что большая часть захоронений уничтожена, его характер позволяет заключить, что они происходят не из воинских (мужских) захоронений. В то же время, нет подтверждений того, что все подобные пряжки связаны с женскими могилами. Некоторые экземпляры могут происходить из парных захоронений, содержащих мужские и женские останки (Змаевац, Majnarić-Pandžić, 1972–1973, s. 65, t. V: 6; Majnarić-Pandžić, 1990, s. 59, 63, t. I: 9), другие были обнаружены в комплексах с железными копьями и ножами – например, в некрополях в Белграде (Карабурма, погребение 110 – Todorović, 1972, s. 34–35, t. XXXII: 4, Роспи Чуприя – Todorović, 1963, s. 55, r. 9) и в Брезе (Paškvalin, 2008, s. 125–126, t. 16: 3). В погребении 1 в Змаевце/Сотине (Majnarić-Pandžić, 1972–1973, s. 65, t. V: 6; Majnarić-Pandžić, 1990, s. 59, 63, t. I: 9) и в Кабларовце (Popović, 2003, s. 11, 13, t. 5, 11–12), наряду с упомянутыми видами оружия, встречены также шпоры. Контекст находок пряжек типа Ламинцы из кельтских поселений в Жидоваре (Jevtić, 2007, s. 14, fig. 8) и Гомолаве (Jovanović, 2010, s. 72–73, t. I: 1–3), а также из могил в Хртковцах (Вукодер, погребение 1 – Jovanović, 2010, s. 73–74, t. II: 1, III: 1) и Чуруге, материалы которого не опублкованы, указывает на их принадлежность к женскому костюму. Таким образом, согласно данным сведениям, пряжки типа Ламинцы могли, вероятно, принадлежать как женскому, так и мужскому костюму.

Итак, выраженная эстетическая составляющая определяет пряжки типа Ламинцы как элемент женского костюма, несмотря на отсутствие надёжных сведений о контексте находок. В то же время, эта характеристика, в сочетании с большими размерами (до 30 см) и качественным исполнением могла бы указывать и на тройную функцию поясов, которым они принадлежат – декоративную и символическую, наряду с очевидной утилитарной. Возможно, декор пряжек типа Ламинцы указывает на существование определённого стиля, меняющегося в зависимости от моды, что ожидаемо в случае, когда речь идёт о женских украшениях. Следует, однако, учитывать, что они могли иметь символическое значение, а также являться маркёром определённого социального статуса или этнокультурной принадлежности. Возможно, что пояса с пряжками типа Ламинцы, изготовленными из драгоценных металлов, носили женщины из высших социальных слоёв, в то время как более скромные экземпляры, биметаллические или выполненные из одного вида металла, могли принадлежать прочим представительницами общества, также довольно состоятельным.

Однако, если рассматривать данный элемент костюма исключительно как маркер высокого социального статуса в обществе, возникает вопрос, как объяснить наличие следов

ремонта и попытки таким образом продлить продолжительность их использования. Пряжки со следами ремонта зафиксированы в Ламинцах (Truhelka, 1901, s. 16–18, t. I: 1–3, t. II: 1–5), Жидоваре (Jevtić, 2007, s. 14, fig. 8), Сисаке (Majnarić-Pandžić, 1990, s. 55–56, 61–63, t. I–II), Орлеа (Babeş, 1983, fig. 3: 1). Можно предположить, что они являлись частью женского костюма, которая имела важное символическое значение, призванное не только подчеркнуть общественное положение владелицы (более роскошный вариант), но и связанное, в более скромном варианте, с традиционным женским убором, являющимся маркером этнокультурной принадлежности.

Пояса с пряжками типа Ламинцы на Балканах и в Юго-Восточной Европе характеризует гетерогенная этнокультурная принадлежность. На раннем этапе существования они связаны с автохтонной традицией, а на позднем – с кельтской культурой, широкий ареал которой охватывает территорию, где развивалась культура Латена. Он включает комплекс скордисков и территорию гето-дакийской культуры, а также ареал культур Поянешти-Лукашевка и зарубинецкой. На территории бывшей Югославии пряжки типа Ламинцы приписывались главным образом автохтонной, паннонской/иллирийской традиции, которая сохранилась и в костюме скордисков эпохи позднего Латена (Todorović, 1968, c. 62; Babeş, 1983, p. 211). Широкое распространение данного типа пряжек на территории Юго-Восточной Европы обычно связывается с расселением здесь этого кельтского народа.

Наличие дакийских элементов материальной культуры в местах находок поясных пряжек типа Ламинцы позволяет поднять вопрос о гето-дакийском влиянии в связи с этим.

В настоящее время идёт процесс переоценки активной роли даков в политической и общественной истории скордисков, которая отразилась и на характере их материальной культуры на всей территории. В наибольшей степени это маркирует одновременное присутствие дакийской и кельтской керамики на укреплённых поселениях в периферийных дакийских областях, таких как южный Банат, Срем, Бачка и Джердап, ещё с середины или с конца II в. до н. э. Кроме этого, взаимное влияние этих двух культур отражается и в отдельных элементах костюма, в том числе в поясных пряжках типа Ламинцы, изговавливавшихся скордисками на гето-дакийской территории. Некоторые находки в регионе Джердапа, хронологически относящиеся к предримскому времени, отражают специфику пограничной территории кельтского и дакийского этнокультурных комплексов, которая демонстрирует их смешение. Пришлые носители кельтской культуры застали в данной части Подунавья этнически разнородное население, представляющее собой часть дако-мизийского субстрата. Погребальный инвентарь позволяет выделить в среде носителей культуры скордисков высшее сословие воинов, с исчезновением которого материальная культура обретает облик местного или дакийского характера, а с завоеванием территории императором Тиберием и падением скордисков около 10 г. до н. э. постепенно исчезают и следы кельтской культуры (Поповић, 1991, с. 175).

Вопрос о характере взаимоотношений носителей различных археологических культур на Балканах, в Юго-Восточной и у западных границ Восточной Европы в рассматриваемый период (зарубинецкая, Поенешти-Лукашевка) продолжает оставаться дискуссионным. Некоторые формы материальной культуры (пряжки типа Ламинцы, копьевидные и расчленённые фибулы, трапециевидные подвески, псалии) и стили декора украшений (мотив подковы или гирлянды на поясных пряжках, фибулах и подвесках) в зарубинецкой культуре (рис. 6) принято объяснять влияниями кельтско-иллирийского и кельто-дакийского культурных кругов. Считается, что широкое распространение находок кельтского происхождения на территории Восточной Европы в период с IV по I в. до н. э. является результатом проникновения последовательных волн кельтов (Каспарова, 1978, с. 86–87). Связь зарубинецкой культуры с Балканами объясняется контактами и взаимовлияниями населения двух регионов – прямыми или косвенными, через соседей-бастарнов. Самые ранние общие элементы материальной культуры Балкан и восточноевропейского пространства датируются

концом II в. до н. э. Вероятно, начиная с этого же времени можно говорить и о контактах кельтов с отдалённой зарубинецкой культурой, установленных через гето-даков и бастарнов. Однако по-прежнему не решён вопрос о роли бастарнов, в частности – их мобильных воинов, всадников и купцов, в передаче и принятии некоторых форм материальной культуры, таких, как элементы убора полиэтничных сообществ, которым принадлежалии кожаные пояса с пряжками типа Ламинцы.

Употребление кожаного пояса с типичной пряжкой типа Ламинцы с шарниром часто фиксируется в долинах рек Савы и Дуная; реже там встречаются пояса с пряжками вытянутой треугольной формы и с железной проволочной петлёй, характерной для культуры бастарнов (рис. 7). Связь с североевропейскими пряжками и целыми поясными гарнитурами типа Гольштейн указывает на возможное влияние германских племён на генезис пряжек этого типа. Совместное присутствие на этой территории кельтского варианта пряжки типа Ламинцы и северогерманского варианта типа Гольштейн (Babeş, 1983, p. 214) может отражать наличие контактов между бастарнами и скордисками. Античные источники свидетельствуют о появлении бастарнов на территории скордисков в период между 179 и 168 гг. до н. э. (Popović, 1999, s. 47), и эти данные подтверждаются археологическими материалами. Аналогии в кельтской материальной культуре на Балканах находят пряжки типа Ламинцы из погребений и копьевидные фибулы на поселениях в Лукашевке, которые принадлежали носителям культуры бастарнов. Аналогична и ситуация в Отвержичах, памятнике зарубинецкой культуры: кроме перечисленных выше аналогий, параллели в кельтской культуре находят и найденные здесь формы псалиев (Каспарова, 1978, с. 85–87).

Этнокультурный контекст пряжек типа Ламинцы с Балкан, рассматриваемых в широком территориальном и хронологическом контексте, кажется разнородным: с одной стороны, они связаны с автохтонной, паннонской/иллирийской традицией, а другой – с кельтской культурой, преимущественно с её скордистским вариантом. С учётом данных о распространении этого типа изделий на всей территории Юго-Восточной и у западной границы Восточной Европы, высказанное предположение представляется логичным: ещё со времён расселения скордисков в Подунавье здесь проходила граница между ареалами кельтских племён, иллирийцев, фракийцев (траков) и даков. Речь идёт о периоде развития так называемой латенской культуры на территории, заселенной скордисками, гето-даками, бастарнами и носителями зарубинецкой культуры. Возможно, что пряжки типа Ламинцы распространились на восток с Балкан со скордисками, при этом нельзя исключить посредническую роль в этом процессе бастарнов и гето-даков, судя по наличию между ними контактов в конце II – начале I в. до н. э. Различные типологические и стилистические особенности некоторых украшений этих культур, в том числе и пряжек типа Ламинцы, скорее указывают на разнообразие при выборе форм, чем на хронологическое развитие, подтверждая приверженность одному декоративному стилю. Кажется, что речь идёт о продолжительном существовании в гето-дакийской области отдельного, более или менее однородного декоративного стиля, характеризующего культуру латенского сообщества, гетерогенного в этнокультурном отношении, начиная с середины II в. до н. э. и на протяжении второй половины I в. до н. э. или ранее, на территории Западных и Централных Балкан, в бассейнах Савы, Дуная и Тисы, как раз в период проникновения и адаптации отдельных форм материальной культуры коренного населения, в первую очередь, восточнокельтскими группами. Данный декоративный стиль, вероятно, кельтского происхождения, существовавший ещё и в I в. н. э., благодаря возможности сохранить местные традиции в годы римского правления, является выражением мультикультурного характера латенской цивилизации и тесных контактов, существовавших между различными группами её носителей. Он отражает также существование экономических и союзнических контактов кельтских, иллирийских и паннонских племён с более или менее отдалёнными

популяциями гето-даков, фракийцев и бастарнов. Сходство и различия в типологическом и стилистическом отношении, выявленные на пряжках типа Ламинцы, можно было бы приписать и их происхождению из общих или разных мастерских, а также различной степени мастерства и мобильности мастеров и купцов.

Пряжки типа Ламинцы, как и все прочие археологические источники эпохи Латена, не позволяют получить окончательный ответ на вопрос о степени взаимных культурных влияний на Балканах и в Юго-Восточной Европе. Они также не дают однозначного ответа на вопрос о роли различных групп населения и конкретных механизмах заимствования данного элемента материальной культуры, а лишь свидетельствуют о продолжительном существовании кельтского декоративного стиля на украшениях автохтонного происхождения, таких как пояса с пряжками типа Ламинцы, в различных регионах Юго-Восточной Европы. Типологические различия пряжек типа Ламинцы и их относительно продолжительное употребление обусловлены разнородностью состава восточнокельтского сообщества и региональной неравномерностью развития культуры Латена.

Перевод с сербского Драганы Радойчич,
Белград, Сербия

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић С., 2011. Прилог проучавању појасних копчи типа Ламинци // Митолошки зборник. Вып. 29 / Ред. М. Стојановић. Рача: Изд. Центар за митолошке студије. С. 359–414.

Арсенијевић С., 2013. Појасне копче из млађег гвозденог доба на тлу западног и централног Балкана. Бањалука: Музеј Републике Српске. 220 с.

Јовановић Б., Јовановић М., 1988. Насеље касног латена на Гомолави упротоисторијском периоду Подунавља // Гомолава 2. Нови Сад–Београд: Војвођански музеј; Археолошки институт САНУ. С. 92–98.

Каспарова К. В., 1978. Некоторые типы фибул зарубинецкой культуры (к вопросу о ранней дате и юго-западных связях) // Проблемы археологии. Вып. 2. Сборник статей в память профессора М.И. Артамонова. Л.: Изд-во ЛГУ. С. 79–89.

Поповић П., 1991. Млађе гвоздено доба Ђердапа // Старинар. XL–XLI. 1989–1990. С. 165–175.

Babeş M., 1983. Paftalele Latène tîrzii din Sud-Estul Europei // Studii şi cercetari de istorie veche. 34(3). Bucureşti: Editura Academiei Republicii socialiste România; Academia de ştiinte sociale și politice a Republicii socialiste România. p. 196–221.

Jevtić M., 2007. Art of Scordisci and Židovar Tresaure (katalog). Beograd-Vršac: Gradski muzej Vršac u Vršcu. 52 S.

Jovanović B., 1987. Keltska kultura u Jugolaviji, Istočna grupa // Praistorija jugoslovenskih zemalja. V. Željezno doba. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine; Centar za balkanološka ispitivanja. s. 815–854.

Jovanović M., 2010. Metalni nakit sa Gomolave-starije gvozdeno doba i latenski period // RMV 52. s. 71–89.

Majnarić-Pandžić N., 1972–1973. Kasnolatenski keltski grobovi iz Sotina. VAMZ VI–VII, s. 3. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu. s. 55–74.

Majnarić-Pandžić N., 1990. Novi nalaz pojasne kopče // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. XXIII (3). Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu. s. 55–68.

Paškvalin V,, 2008. Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjezno dobna i rimska nekropola. GCBI XXXVII / 35. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. s. 101–179.

Popović P., 1999. The Scordisci and the Bastarnae // Le Đerdap / Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques: Kolloquium in Kladovo – Drobeta – Turnu Severin, September – October 1998 / Red. M. Vacić. Beograd: Arheološki Institut. C. 47–54.

Popović P., 2003. Gradina na Bosutu kod Vašice // Opuscula archaeologica 27. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. s. 311–320.
Rustou A., 1996. Metalurgia Bronzului la Daci (sec. II î. Chr. – sec. Id. Chr.).Tehnici, ateliere şi produse de bronz. (Bibliotheca Thracologica XV). Bucureşti: Institutul Român de thracologie. 355 S.
Todorović J., 1963. Rospi Ćuprija, nécropole de l`epoque de la Tène à Beograd // Inventaria archaeologica. Yugoslavia. Fasc. 6. Bonn. p. 47–56.
Todorović J., 1968. Kelti u jugoistočnoj Evropi.Beograd: Muzej grada Beograd. 180 s., 64 tab.
Todorović J., 1972. Praistorijska Karaburma. I. Beograd: Muzej grada Beograda. Muzej grada Beograd. 106 s., 67 tab.
Truhelka Ć., 1901. Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini (Tečajem godine 1900) // Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. XIII/1. Sarajevo: Zemaljski muzej Sarajevo. s. 1–29.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.26-41

Славица Арсенијевић
Бања Лука, Босна и Херцеговина

КОПЧЕ ТИПА „ЛАМИНЦИ“ НА БАЛКАНУ И НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ – ОТВОРЕНА ПИТАЊА

Резиме

Кључна слова: *појасне копче типа Ламинци, Балкан, Југоисточна Европа, скордистички комплекс, територија гето-дачке, Поенешти-Лукашевка и зарубињецке културе, средина II века с. е. I века до н.э. – почетне декаде римске окупације, осдсуство поузданих доказа о контексту налаза*

Појасне копче типа Ламинци у литератури се наводе као саставни део женске ношње на основу стилских и типолошких одлика, у недостатку поузданих података о контексту налаза. Истакнуте естетске вредности, димензије и квалитетна израда ламиначких копчи указују на троструку функцију појасева којима припадају, декоративну и симболичну, осим подразумевајуће утилитарне. Одликују се хронолошком ограниченошћу, великом територијалном распрострањеношћу и различитом етнокултурном припадношћу. Хронолошки оквир за сада је шири на дакогетској територији, од средине II века старе ере, а ужи на територији Скордиска, обухватајући другу половину I века старе ере и, могуће, почетне деценије римске окупације. Етнокултурна хетерогеност изгледа да је својствена појасевима са копчама типа Ламинци на Балкану и у југоисточној Европи, где је у старијој фази везана за аутохтону традицију, а у млађој фази за келтску културу, чија се широка распрострањеност поклапа са територијом на којој се развијала латенска култура, обухватајући скордистички комплекс и територију дакогетске, Поенешти-Лукашевка и зарубињецке културе.

Slavica Arsenijević
Banja-Luca, Bosnia and Herzegovina

THE LAMINCI TYPE BUCKLES IN THE BALKANS AND SOUTH-EASTERN EUROPE – OPEN QUESTIONS

Summary

Key words: *the Laminci type belt buckles, the Balkans, South-Eastern Europe, the Scordisci, the Getae-Dacian territory, Poenesti-Lukasevka (Poieneşti-Lucaşeuca), the Zarubinets culture, mid 2nd BC – first decades of the Roman occupation, lack of reliable data on the context of the findings*

The Laminci type belt buckles are interpreted in the literature as an element of female attire based on their stylistic and typological characteristics, in the absence of reliable data on the context of the findings. The exceptional aesthetic value, size and manufacturing quality of this type of buckles are indicative of the triple function of the belts they belong to – the decorative and symbolic, as well as the utilitarian. The buckles are characterized by a limited period of existence, a vast area and heterogeneous ethno-cultural affiliation. In the Geto-Dacian territory, their chronological framework is broadly defined as the period starting from the middle of the 2nd century BC, and more narrowly - for the territory of the Scordisci, where they cover the second half of the 1st century BC and, presumably, the first decades of the Roman period.

The Laminci type buckles belonged to different groups of the population in the Balkans and South-Eastern Europe. In their early phase, they are associated with the autochthonous tradition, while in the late phase – with the Celtic culture, the vast area of which coincides with the territory where the La Tene culture developed, covering the Scordisci complex and the territory of the Getae-Dacian, Poenesti-Lukasevka and Zarubinets cultures.

ХОРИЗОНТИ АНТИЧКОГ И КАСНОАНТИЧКОГ НАСЕЉА „ЦИГЛАНА” У ДОЛОВУ. КА УТВРЂИВАЊУ ХРОНОЛОГИЈЕ АНТИЧКОГ И КАСНОАНТИЧКОГ ПЕРИОДА У БАНАТУ

В. Ђорђевић
Панчево, Србија

Ј. Ђорђевић
Панчево, Србија

djordjevic.vojislav1@gmail.com
jelenadjordjevic2009@hotmail.com

Апстракт: *Циљ рада је да предложи прелиминарну интерну хронологију и периодизацију античког и касноантичког насеља на локалитету „Циглана на делиблатском путу” у Долову из периода 2–5. века, на основу резултата савремених систематских археолошких ископавања овог налазишта. Намера је и да се добијени резултати упореде са подацима са налазишта која су археолошки истраживана у већем или мањем обиму на територији равничарског Баната (српски, румунски и мађарски део), како би се добила прелиминарна хронолошка слика овог простора у античком и касноантичком периоду. Археолошка грађа добијена ископавањима насеља у Долову је огромна, па је због ограниченог простора приказан само мањи део референтног материјала, проистекао са археолошких истраживања у 2014. и 2015. години, који омогућава доношење одређених закључака. Комплетна археолошка слика овог великог насеља и богате археолошке грађе биће позната након завршетка археолошких радова и обраде материјала. Стога су закључци само прелиминарни и остављамо могућност да у будућности могу бити другачији. Овај рад, између осталог, представља први прелиминарни извештај са савремених ископавања овог насеља.*

Кључне речи: *насеље, хоризонти Долово 1–3, Банат, станишта, грнчарија, стратиграфска суперпозиција објеката, антика, касна антика*

Локалитет се налази у близини источне периферије Долова, удаљен око 300 м источно од обода данашњег насеља и око 500 м северно од пута који води према Мраморку и Делиблату (Сл. 1: 1, 2). Налазиште је удаљено око 20 км источно од Панчева, а око 25 км јужније налази се ток Дунава (Сл. 8: 11). Смештено је на високој лесној тераси изнад некадашњих, данас каналисаних водотокова, који се спајају у подножју локалитета и даљим током у правцу југа се уливају у већи поток Морава. Просечна надморска висина локалитета је 108,9 м.

На локалитету се налази велики ископ бивше пољске циглане (Сл. 1: 3). Интензивним радом циглане, који је отпочео после Другог светског рата, а посебно након 1954. године, започет је дугогодишњи процес уништавања и девастирања локалитета. Налазиште је евидентирано рекогносцирањем терена у организацији Народног музеја Панчево 1961. године. Угроженост локалитета је била повод да се 1965. године, на његовом јужном делу, предузму сондажна ископавања заштитног карактера, у организацији Народног музеја у Панчеву и Градског музеја у Вршцу, а заштитна ископавања вршена су и 1967. године у организацији истих установа. Резултати ових истраживања су публиковани у оквиру кратких извештаја (Barački, 1965, с. 159–160; Barački, 1967, с. 149). Тада је истражена 21 отпадна јама у оквиру насеља које су истраживачи определили као сарматско, поред средњовековних објеката датованих у 12–13. век. Старе археолошке сонде налазиле су се око 50 м западно–северозападно од данашњег археолошког ископа у јужном сектору локалитета.

Уништавање налазишта настављено је и након заштитних истраживања 1965/1967. године, све до почетка 21. века, када је рад на експлоатацији земље за израду цигле окончан.

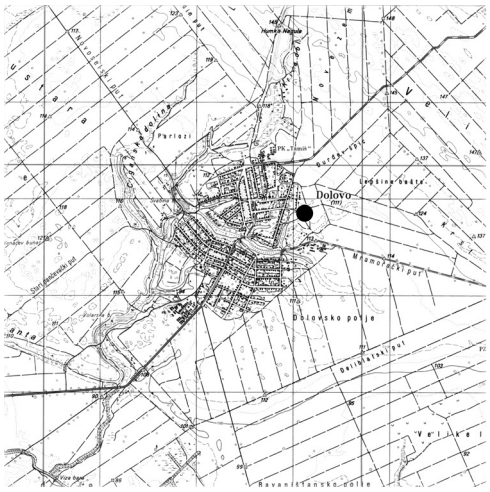

1

2

3

4

Сл. 1. *Долово–Циглана на делиблатском путу.*
1 – положај локалитета; **2** – сателитски снимак локалитета са позицијама Сектора I и II и некрополе; **3** – изглед локалитета; **4** – детаљ ситуационог плана археолошких ископавања у Сектору II 2015. године. **а** – крај 2–3. век; **б** – 3–4. век; **в** – 4–5. век; **г** – 8–9. век; **д** – простор истражен 2016. године; **е** – планиран простор истраживања 2017. године

У међувремену су обављана мања контролна и заштитна ископавања, па је 1985. године истражена једна отпадна јама из касноантичког периода. Данас је тешко прецизно одредити колики је простор уништен радом циглане, али се, према површини њеног ископа, може претпоставити да је износио око 7 хектара. Локалитет се простире на површини од око 19 хектара, узимајући у обзир дистрибуцију површинских налаза.

Након престанка рада циглане, високи профили цигларског ископа, по којима су видљиви остаци археолошких целина, служили су мештанима Долова као позајмишта земље и песка, а 2013. године је у панчевачки музеј доспео део инвентара једног у скорашње време уништеног касноантичког гроба. У циљу спречавања даљег уништавања археолошких целина и разношења богате археолошке грађе, Народни музеј Панчево од 2013. године спроводи најпре сондажна, а од 2014. године и систематска археолошка ископавања која трају и данас. Ископавања се обављају на северном (Сектор I) и јужном (Сектор II) делу локалитета, до 2018. године истражена је површина од око 1630 м^2, а откривено је укупно 177 археолошких целина (Сл. 1: 4).[1] Откривени су остаци два средњовековна насеља, из 9–10. и 12–13. века, као и најмање три хоризонта античких насеља из 2–5. века, којима може да се припише 127 откривених објеката. Утврђен је положај једне од некропола из касноантичког периода, која се простирала на северном делу налазишта и највећим делом је уништена радом циглане.

Већ на самом почетку истраживања у јужном сектору, утврђено је да насеље има изразито сложену хоризонталну стратиграфију, са честим међусобним преклапањем објеката различитих периода и појавом укопавања затворених археолошких целина једних преко других. На основу хоризонталне суперпозиције објеката из античког периода, која је нарочито изражена у јужном сектору налазишта, успели смо да дефинишемо и издвојимо најмање три насеобинска хоризонта у оквиру античког и касноантичког периода, што омогућава издвајање три релативно-хронолошке фазе, за које је, на основу одређених хронолошких индикатора и типолошких особина грнчарије, могуће предложити временске оквире у смислу апсолутне хронологије. С друге стране, у случају великог броја затворених целина није забележена стратиграфска суперпозиција, па је њихово тачније временско опредељење отежано, али их је могуће барем оквирно приписати одређеним фазама, на основу поређења типолошких особина њиховог материјала са материјалом из хронолошки јасно издвојених целина. Преко напуштених насеља античког периода, на јужном и северном делу налазишта се формирало насеље 9–10. века, а нешто касније и веће насеље из 12–13. века.[2] У оквиру вертикалне стратиграфије на јужном делу локалитета, према квалитету и саставу земље може се издвојити пет стратиграфских нивоа: 1.) површински хумусни слој, дебљине око 10 цм;[3] 2.) испод хумусног слоја се простире слој мрке/светломрке растресите песковите земље, просечне дебљине око 30 цм, у којем су најзаступљенији налази средњовековне грнчарије, пре свега из 12–13. века, а на дну овог слоја се региструју остаци подова средњовековних станишта; 3.) интензиван слој сивомрке, изузетно растресите, песковите и пепељасте земље, просечне дебљине око 60 цм, са преовлађујућим налазима античке и касноантичке грнчарије, а због изузетно уједначеног квалитета земље, у оквиру овог слоја није могуће раздвојити међуслојеве, нити уочити укопе археолошких целина; 4.) слој жутомрке компактне земље,

[1] Сви нумерички подаци наведени у овом раду односе се на резултате истраживања закључно са истраживачком кампањом 2018. године, уколико није другачије напоменуто.

[2] Током систематских археолошких ископавања 2018. године, у јужном сектору налазишта откривене су, поред објеката из наведених периода, затворене археолошке целине које би, према покретном археолошком материјалу–грнчарији, припадале периоду старијег гвозденог доба.

[3] Треба истаћи интересантну чињеницу, која се ретко региструје на простору равничарске Војводине, да се уломци грнчарије већих димензија појављују у већем броју већ у овом површинском слоју, што нас наводи да закључимо да се на површини локалитета није обављала интензивна пољопривредна обрада земљишта и да су археолошки слојеви остали непоремећени дубоким орањем.

просечне дебљине око 10–15 цм, за сада регистрован само на појединим деловима јужног сектора налазишта, са ретким налазима античке грнчарије и прелиминарно се може повезати са најстаријим античким хоризонтом; 5.) ниво археолошки стерилне жућкасте здравице, који се појављује на дубини 1–1,1 м и на којем се јасно уочавају обриси укопа ареолошких целина.

Међу пронађеним археолошким предметима, процентуално најзаступљенија је грнчарија, слично многим насељима античког и касноантичког периода у источној Карпатској котлини. Грнчарија се, осим у културним слојевима, проналази у великом броју у испунама затворених целина, у оквиру сва три издвојена хоризонта античког периода. Ово указује на чињеницу да су те целине, након престанка првобитне намене (станишта, трапови, пећи…), коришћене као отпадне јаме, тако да у оквиру сваке од три издвојене фазе морамо рачунати са барем две релативно-хронолошке подфазе (периоди примарне и секундарне намене целина). Само код неколико целина из другог и трећег, најмлађег хоризонта касноантичког насеља, забележена је ситуација где су оне потврђене у њиховој примарној функцији (станишта и трапови), што се може закључити на основу услова археолошких налаза (целе посуде, камени жрвњеви), који су пронађени на дну тих објеката. При утврђивању прецизне хронологије ових насеља, треба узети у обзир и хронологију одређених предмета који могу послужити као хронолошки индикатори (фибуле, новац), односно обратити пажњу на време њихове израде, употребе и доспевања у земљу. Све ове чињенице потврђују изузетно сложену стратиграфску и хронолошку ситуацију на овом налазишту, па ће, како је напоменуто, рафинирана и прецизнија хронологија издвојених фаза бити позната тек након завршетка комплетне обраде материјала.

До сада је регистровано више од 20 случајева преклапања и суперпозиције затворених археолошких целина у оквиру насеља античког и касноантичког периода.[4] Најзаступљенији су случајеви преклапања објеката из хронолошки најстаријег првог и најмлађег, трећег хоризонта (укупно је регистровано 8 таквих примера). У два случаја се среће суперпозиција објеката првог и другог хоризонта, а у једном случају забележено је преклапање објеката другог и трећег хоризонта. У пет случајева је регистровано преклапање објеката из сва три хоризонта. Приказан је пример једног објекта неправилне четвороугаоне основе са калотастом пећи у северозападном углу и остацима подрумског простора у виду неколико дубоко укопаних јама са нишама (Објекат 14), које је приликом укопавања на јужној страни оштетило објекте – трапове кружне (Објекат 14а) и четвороугаоне основе (Објекат 11) из првог, најстаријег античког хоризонта (Сл. 2: 1, 2). Ово станиште са подрумом припада последњем хоризонту античких насеља. Следећи пример је укопавање станишта са дубоко укопаним подрумским простором (до 3,84 м) из најмлађег хоризонта (Објекат 30), већих димензија (5,3×3,7 м) (Сл. 6: 10, 11), које је приликом укопавања, са југоисточне стране пресекло трап кружне основе са нишом из првог хоризонта (Објекат 32) (Сл. 3: 1), али је на исти начин са северозападне стране, оштетило два полуукопана станишта из другог хоризонта (Објекте 27 и 31) (Сл. 5: 1–4). Ова последња станишта су четвороугаоне, готово квадратне основе, димензија 4,3×4,2 м (Објекат 27) и 4,2×3,6 м (Објекат 31) и оба имају на средини остатак јаме која је служила као темељ централног носећег стуба. Подови оба објекта су направљени од добро набијене сивомрке глине. Станиште – Објекат 27 је са југоисточне стране оштећено и укопом Објекта 13 из последњег античког хоризонта.

Најстарије античко насеље простире се на јужном делу локалитета. На основу стратиграфске позиције и особина археолошког материјала, са великом сигурношћу може му се за сада приписати 18 објеката. Откривене су целине стамбеног (станишта) и економског карактера (пећи, трапови). Станишта су распоређена на одређеној међусобној удаљености и у њиховој непосредној близини се налазе складишта за храну–трапови, који су након престанка првобитне функције коришћени као отпадне јаме. Овај хоризонт, који смо обележили

[4] Нису убројани случајеви преклапања средњовековних објеката са оним из античког периода.

1

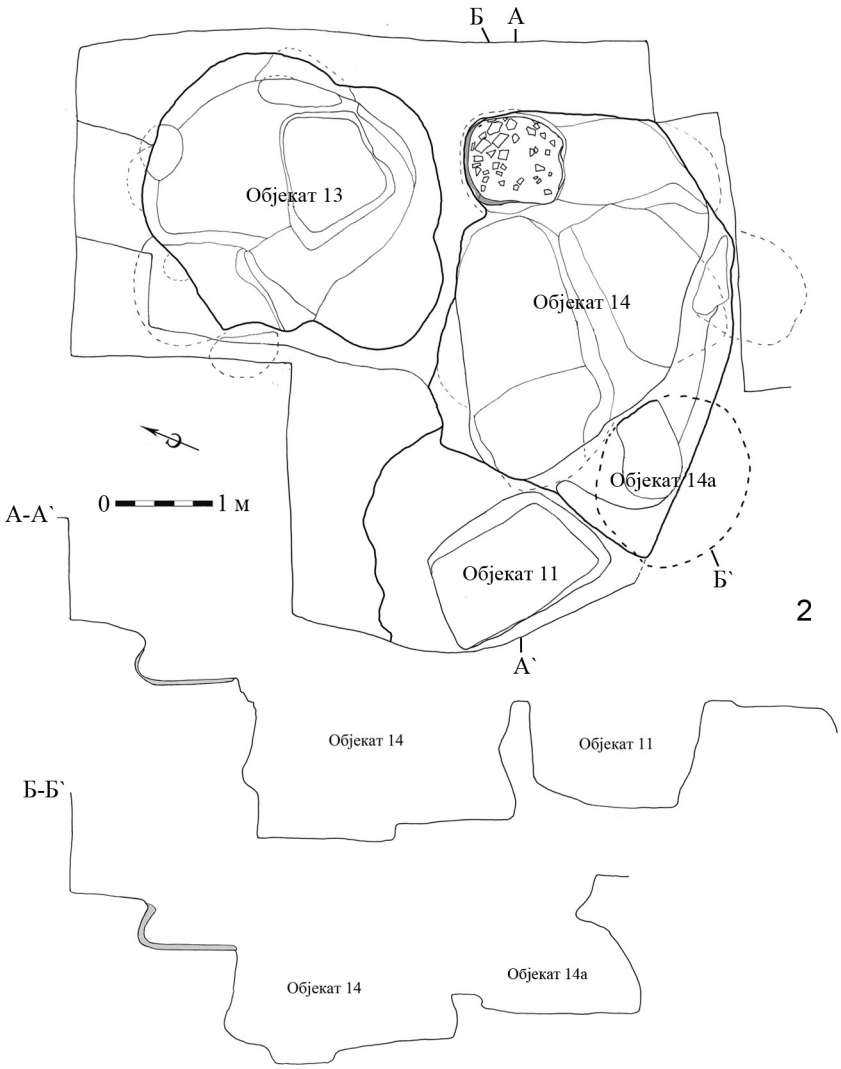

2

Сл. 2. *Долово–Циглана на делиблатском путу.*
1 – изглед објеката 11, 14 и 14а; **2** – основа и пресеци објеката 11, 14 и 14а

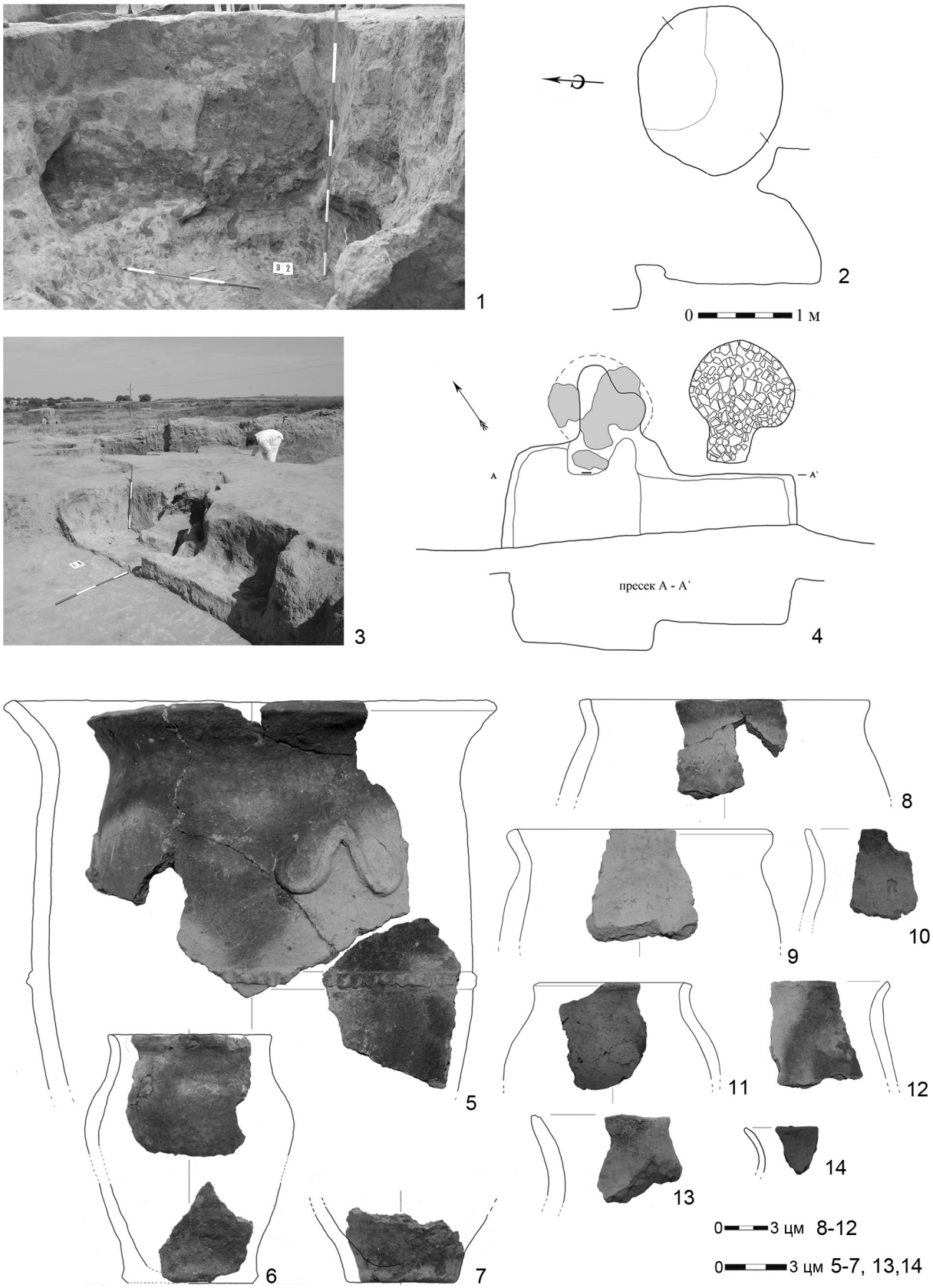

Сл. 3. *Објекти и грнчарија хоризонта Долово 1.*
1, 2 – објекат 32 (трап); **3, 4** – објекат 18 (станиште); **5–14** – гњетана грнчарија.
6, 10, 13, 7 – обј. 11; **5, 8, 9, 14** – обј. 14а; **11, 12** – обј. 32

као **Долово 1**, карактеришу станишта четвороугаоне основе, са пећима пречника око 1 м, укопане у њихове северне зидове (Сл. 3: 3, 4). Субструкција пећи је у неколико случајева направљена од уломака грнчарије. Слична станишта откривена су у овиру позне фазе насеља у Чуругу (тип 2), из друге половине 3. и 4. века (Трифунович, 2010, с. 159, 167, Рис. 7). Идентичан облик станишта са пећи укопаном у зид и керамиком у субструкцији, регистрован је на насељу раноцарског периода Сегвар–„Оромдуло" (Szegvár–Oromdűlő) у чонградској жупанији у Мађарској, које је датовано у 2. и почетак 3. века (Istvánovits, Lőrinczy, Pintye, 2005, o. 82, 96, 13, kép. 1). У насељу хоризонта Долово 1 откривени су трапови кружне основе, углавном крушколиког пресека (Сл. 3: 1, 2). Испуну свих објеката овог хоризонта чини изузетно тврда и компактна тамномрка или жутомрка земља, што је, поред стратиграфске позиције, још један од индикатора за разликовање од објеката млађих нивоа насеља, чији су слојеви засипања другачијег квалитета.

У објектима хоризонта Долово 1 пронађена је релативно бројна грнчарија, која је и најчешћи археолошки налаз. У мањем броју су пронађени предмети од гвожђа, делови ношње и накита (фибула, бронзане наруквице, прстен), керамички пршљенци, предмети од обрађене животињске кости и др. Међу грнчаријом је најзаступљенија гњетана грнчарија, израђена без употребе витла у локалној традицији (55,20%).[5] Мање је заступљена грнчарија израђена на брзом витлу (44,80%), међу којом се разликује грнчарија локалне продукције, квалитетне израде и сиве боје печења (38,46%) и увозна римска грнчарија (6,33%). Слични примери, где преовлађује гњетана у односу на грнчарију израђену на брзом витлу, региструју се на насељима која су смештена углавном у јужном делу Барбарикума, нпр. у Бачкој – на насељу датованом у 2. век у Фекетићу (Пашић, 2016, с. 9, 10), или у Чуругу, у оквиру насеобинског хоризонта 3. века (Трифуновић, Пашић, 2003, 273), а у румунском делу равничарског Баната на насељу Темишвар–Ћорен (Cioreni), датованом на основу налаза грнчарије у 2–4. век (Bejan, 1995, p. 377; Mare, 2004, p. 37, 209). Другачија је ситуација на референтим насељима ране фазе у северном делу сарматског Барбарикума (на току Кереша и у горњем Потисју – нпр. Ђома/Gyoma 133, Комполт–Киштер/Kompolt Kistér 14 и Ујхартјан/Újhartyán), где грнчарија израђена на брзом витлу, локална и римска, односи апсолутну превагу у односу на гњетану грнчарију (Vaday, 1999, табела на p. 555). Ова насеља су датована у 2. и почетак 3. века (Vaday, 1999, p. 548).

Међу грнчаријом израђеном гњетањем, најзаступљенији су лонци, који се срећу у неколико величина – велики лонци за складиштење житарица и средњи и мали лонци за спремање хране (Сл. 3: 5–14; 4: 1–5). Карактеристични су велики и мали лонци јајоликог облика, са утиснутим јамицама или урезаним цртицама по усни обода (Сл. 4: 1–5). Посуде са јамицама или урезима по ободу често се проналазе у насељима у Банату и на простору Карпатске котлине, имају дугу употребу, откривене су у насељима 3. века, али и оним датованим у последње деценије 4. века и прву половину 5. века (Mare şi colab., 2011, p. 51). Пронађене су и у Фекетићу у насељу 2. века (Пашић, 2016, с. 16, Сл. 5: 1). По својим особинама издваја се лонац издуженог тела, ненаглашеног трбуха и широко разгрнутог обода, чији је пречник већи од пречника тела (Сл. 3: 5). Украшен је на трбуху налепљеном траком са утиснутим јамицама и пластичним полукружним налепцима у облику „бркова". У литератури је опште прихваћено мишљење да гњетане посуде украшене пластичним тракама са јамицама или урезима и пластичним налепцима припадају дачкој материјалној култури (Mare şi colab., 2011, p. 50; Пашић, 2016, с. 16). Лонци сличног, издуженог облика пронађени су на поменутом

[5] Статистичка и типолошка обрада грнчарије је у току и финални подаци биће познати након завршетка истраживања. Због бројности и ограниченог простора, грнчарија је представљена групно према основним врстама и типовима, уз издвајање појединих типолошко–хронолошки индикативних примерака. Ово се односи на грнчарију из сва три хоризонта античких насеља. Приказани статистички подаци за грнчарију хоризонта Долово 1 добијени су обрадом налаза из две затворене целине–трапа овог нивоа (Објекти 11 и 14а).

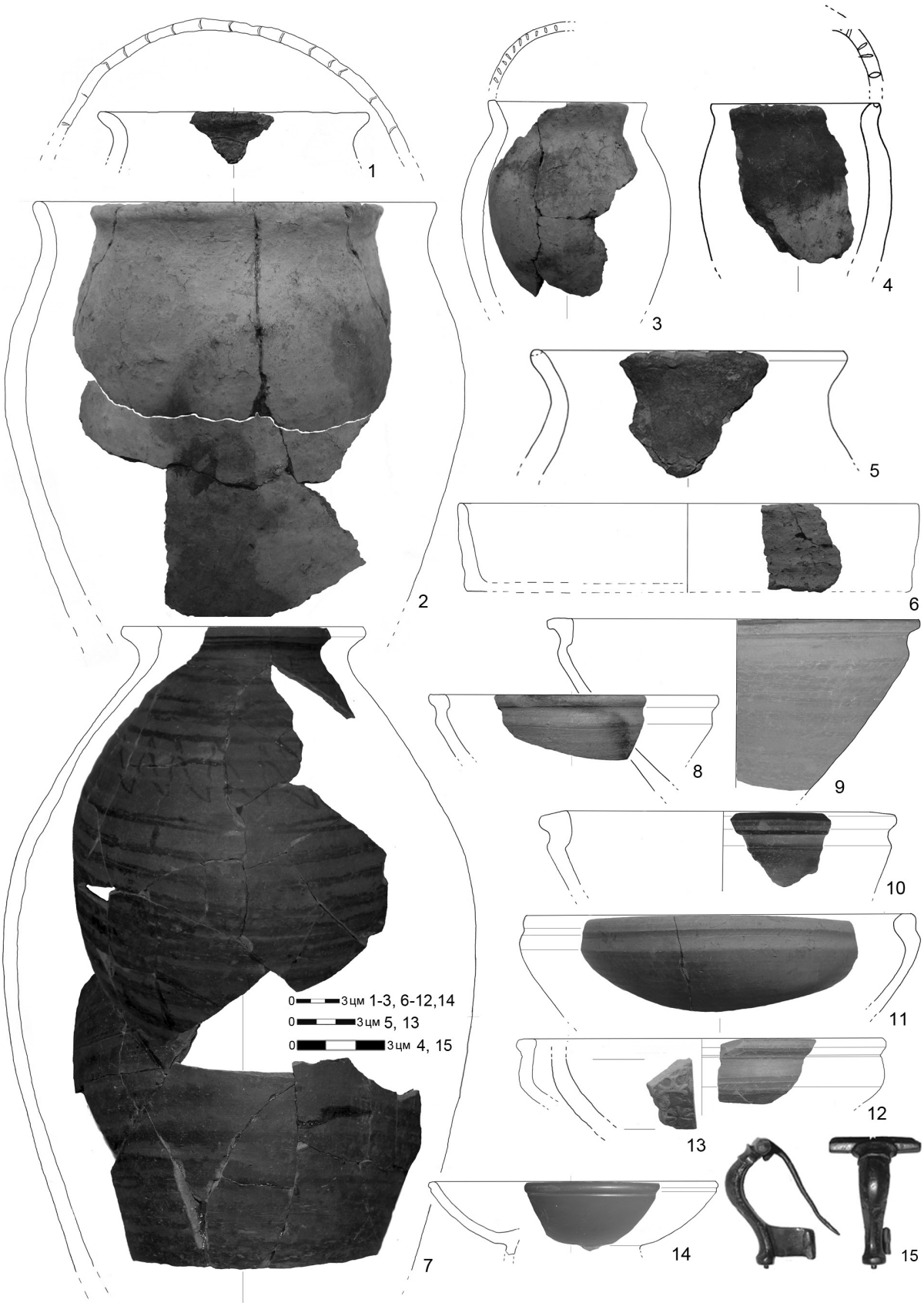

Сл. 4. *Грнчарија хоризонта Долово 1.*
1–6 – гњетана грнчарија; **7–14** – грнчарија израђена на брзом витлу; **15** – бронзана фибула.
1, 2, 12, 13 – обј. 11; **5, 8, 9** – обј. 14а; **3, 6, 10, 14, 15** – обј. 18; **4, 7, 11** – обј. 32

насељу у Сегвару, датованом у 2. и почетак 3. века (Istvánovits, Lőrinczy, Pintye, 2005, o. 114, 31, kép. 4), које је у литератури окарактерисано као дачко насеље (Hungarian archaeology, 2003, p. 270). Да овај тип лонаца има порекло у познолатенској дачкој традицији, сведоче и слични налази на насељу Забрани–„Ла Парнеав" (Zăbrani–„La Pârneavă") у североисточном делу Баната, који су датовани не пре 50. године н. е. и не касније од средине 2. века (Berzovan, 2015, p. 119, 132, pl. 4: 1a). Од осталих врста гњетане грнчарије из хоризонта Долово 1, пронађени су фрагменти посуда већег пречника дна и мале висине зидова – плитких здела или шерпи (Сл. 4: 6). Сличне су пронађене у Баранди, у познијем насељу из 4. века (Трифуновић, 1999–2000, табла I: 22, 23).

Поједини примерци локалне грнчарије израђене на брзом витлу такође показују утицаје и трагове познолатенске дачке материјалне културе. То се пре свега може рећи за посуде коничног облика и масивног, профилисаног обода, са дубоким жљебом испод њега (Сл. 4: 8–11). Поред квалитетне израде на брзом витлу, карактерише их сива или светлосива боја печења. Веома сличне посуде пронађене су на поменутом насељу у Забранију, где је остављена могућност да представљају делове посуда за воће – тзв. „фруктијера" (Berzovan, 2015, p. 121, pl. 5: 2, 4–5), што се не може искључити и за одређени број уломака из Долова (нпр. Сл. 4: 9), мада највећи број уломака припада зделама. Иако сличног облика, посуде из насеља Сегвар имају другачије обликован обод S профилације (Istvánovits, Lőrinczy, Pintye, 2005, o. 114, 31, kép: 3), исто као и зделе из насеља у Фекетићу, засноване на латенским традицијама (Пашић, 2016, с. 10, Сл. 16: 5–7). Осим здела и фруктијера (?), у репертоару локалне продукције сиве грнчарије на брзом витлу, срећу се још посуде за складиштење житарица – питоси, веома квалитетно израђени, високи и дебелих зидова, уског отвора и са углачаним орнаментом у горњој половини посуде (Сл. 4: 7).

Посебну групу посуда израђених на брзом витлу представља грнчарија римског порекла. Осим делова амфора, црвене боје печења и са белом или жућкастом енгобом на спољашњој површини, пронађени су уломци црвено фирнисоване тера сигилате и њене имитације (Сл. 4: 12–14). Релативно велики проценат заступљености римске грнчарије (6,33%), сведочи о интензивној пограничној или прекограничној трговини, која се обављала са Римским царством, слично другим насељима у близини границе на простору северног Барбарикума (Vaday, 1989, s. 189–192), али се у Долову појављује у далеко већем проценту (Vaday, 1999, уп. табелу на p. 551). Ова чињеница се логично може објаснити близином доловачког насеља лимесу и великим војним, занатским или трговачким центрима римске провинције Горње Мезије – Сингидунуму (удаљен око 35 км у правцу запада), Маргуму (око 20 км јужно) и Виминацијуму (око 31 км југоисточно) (Сл. 8: 11). Поред тога што сведоче о трговини, уломци тера сигилате могу послужити као добар хронолошки индикатор за датовање хоризонта Долово 1. Пронађени уломак из Објекта 14а припада тањирима/зделама типа Drag. 18/31 или вероватније Drag. 31 (Сл. 4: 14). Прва варијанта је прелазни облик и производи се током 2. до почетка 3. века у радионицама централне и источне Галије и у Рајнцаберну, док је форма Drag. 31 настала у трећој четвртини 2. века и израђује се у радионицама Рајнцаберн и Вестендорф све до треће четвртине 3. века (Nikolić-Đorđević, 2000, s. 59, tip I/114). У Сингидунуму су обе форме у великом броју проналажене у слојевима датованим од средине 2. до почетка 3. века (Nikolić-Đorđević, 2000, s. 60). Наш примерак је идентичан посуди пронађеној у Сирмијуму, која потиче из радионице у Рајнцаберну (Brukner, 1981, t. 16: 21). Рајнцаберншка радионица тера сигилате производила је посуде у периоду од 140. године н. е. до средине 3. века, а на основу изразито тамноцрвене боје фактуре и премаза, тањир из Долова највероватније има исту радионичку припадност (Brukner, 1981, s. 21). Овај тип тањира се често среће на германском варварском простору у Словачкој, за разлику од сарматске територије на простору источне Карпатске котлине, где су више заступљене коничне чаше типа Drag. 33 (Gabler, Vaday, 1992, s. 147). У Објекту 11 пронађен је уломак трбуха рељефне тера сигилате, највероватније од дубоке зделе типа Drag. 37 (Сл. 4: 13).

Према мађарским ауторима, на простору између провинција Панонија и Дакије, активни римско–варварски трговачки односи су постојали само у периоду након маркоманских ратова, док се након завршетка епохе династије Севера, увоз из рајнских радионица изненада прекинуо (Gabler, Vaday, 1992, s. 154.). Према О. Брукнер, римски импорт у нашем делу Барбарикума је најбројнији из друге половине 2. и почетка 3 века, из времена када су добри односи са Римљанима стварали повољне услове за трговину (Brukner, 1990, s. 203). Осим изворне тера сигилате, пронађени су уломци њене имитације, нпр. део зделе благо закошеног горњег конуса (Сл. 4: 12). Сличан тип је пронађен у Сингидунуму, где представља један од чешћих облика здела локалне израде карактеристичних за 3. век (Nikolić-Đorđević, 2000, s. 42–43, tip I/60).

На поду од набоја станишта са калотастом пећи (Објекат 18), пронађена је бронзана коленаста фибула са зглобним/шарнир механизмом (Сл. 4: 15). Фибула има цилиндричну главу изнад које се налази угласто профилисано полукружно задебљање и трубасто проширену стопу са дугметастим задебљањем. Према С. Петковић, овај тип фибула је карактеристичан за провинцију Горњу Мезију, где су највероватније произвођене у бар две радионице (Сингидунум, Виминацијум) у периоду друге половине 2. века и у 3. веку, а највише примерака је пронађено на простору дунавског лимеса (Petković, 2010, s. 144, 146, тип 19c). Д. Бојовић их сматра типичним за 2–3. век, а посебно за 3. век (Bojović, 1983, s. 58, тип 22). На простору Дакије су пронађене у мањем броју и сконцентрисане су у јужном делу провинције, где као импорт из Горње Мезије почињу да се појављују у трећој четвртини 2. века и у употреби су до средине 3. века (Cociş, 2004, p. 96–97, type 19a8a–19a8e).

На основу описаних типолошких особина грнчарије, а посебно на основу налаза тера сигилате и бронзане коленасте фибуле, можемо закључити да је античко насеље хоризонта Долово 1 формирано у другој половини 2. века, највероватније током или након завршетка маркоманских ратова (166–180). Поједини уломци грнчарије израђени у познолатенској традицији, указују на раније датовање, али не пре средине 2. века. Велики број пронађених уломака грнчарије указује на дуго трајање насеља, па се горња граница може одредити у средину или другу половину 3. века, можда до времена напуштања провинције Дакије 271. године. Врхунац развоја ово насеље је доживело током прве половине 3. века.

У српском делу Баната до сада нису археолошки истраживана насеља која су слична насељима типа Долово 1.[6] На основу сличности у грнчарији и истоветним облицима стамбене архитектуре, у Бачкој је издвојен хоризонт насеља из краја 2. и прве половине 3. века – Шајкаш, Чуруг, Оџаци, Србобран, Нови Сад и Фекетић (Пашић, 2015, с. 52–53; Пашић, 2016, с. 10; Трифуновић, Пашић, 2003, Сл. 7, 8), који се временски подудара са насељем Долово 1, али се разликује у појединим сегментима материјалне културе (начин изградње станишта, грнчарија). У равничарском делу румунског Баната, на насељу „Фрајдорф" (Freidorf) код Темишвара, на основу налаза римске коленасте фибуле и тера сигилате, издвојени су културни слој и целине из 3. века (Mare şi colab., 2011, p. 52, pl. XXII, XXVI: 3, XL: 1). Код Темишвара је у мањем обиму истражено насеље на локалитету „Ђорени" (Cioreni), где је, слично Долову, регистрована суперпозиција објеката из неколико хоризоната, а насеље је датовано од краја 2. до почетка 4. века (Bejan, Benea, 1983, p. 383; Mare, 2004, p. 37, 209; Mare, 2004b, с. 232–233). Старији хоризонт насеља Грединари–„Селиште" (Grădinari–„Săliște"), датован налазима новца Гордијана III и бронзане лучне фибуле у облику виљушке у прву половину 3. века (Bozu, 1990, p. 159, Fig. 14: 10), такође се временски подудара са насељем Долово 1. У југоисточној Мађарској треба издвојити хоризонт насеља Сегвар–Ђома 133, који је, како временски тако и по карактеру близак налазима из Долова (Vaday, 1996; Istvánovits, Lőrinczy, Pintye, 2005).

[6] Део непубликоване археолошке грађе откривене приликом ранијих ископавања насеља античког периода на локалитетима у Ковачици и Доњоварошкој (Најевој) циглани код Панчева, припада периоду од друге половине 2. до прве половине 3. века.

Поменути хоризонти налазишта у Банату и у југоисточном делу Мађарске временски су блиски (друга половина/крај 2 – прве две трећине 3. века, односно периоди B2/C1 и C1 централноевропске хронологије Барбарикума), а носе и сличне особине варварске материјалне културе засноване на познолатенским дачким традицијама. Ова насеља заузимају простор омеђен рекама Кереш на северу и Тисом на западу, а са јужне и источне стране тадашњом границом Римске империје (Дунав и обронци банатских планина). У јужном и југоисточном делу ове територије, услед близине лимеса, осећа се појачан утицај римске материјалне културе, пре свега као резултат појачаних трговинских односа након периода маркоманских ратова (Долово, Грединари). Појава насеља типа Темишвар Фрајдорф–Ђорени у банатској равници, у румунској литератури се објашњава последицама маркоманских ратова и бројних сеоба, укључујући и миграцију Дачана насељених уз западне границе провинције Дакије, који су се под притиском сарматских Јазига из правца севера и запада, протерани из матичних области, населили близу југозападне границе Дакије под контролом Римљана (Mare şi colab., 2011, p. 136–137). На основу налаза грнчарије, појава хоризонта насеља Долово 1 може се протумачити на сличан начин, што би ишло у прилог претпоставци румунских истраживача.

Насеље из наредног стратиграфског хоризонта, који смо означили као **Долово 2** простире на северном и јужном делу локалитета, где се формирало преко старијег античког насеља, о чему сведоче објекти укопани поред и преко старијих целина, које су напуштене. Овом хоризонту, на основу стратиграфске позиције и типолошких особина археолошког материјала, за сада поуздано може да се припише 10 истражених објеката (8 станишта и 2 трапа). Слично претходном насељу, откривени су објекти стамбеног и економског карактера. Једна од главних карактеристика овог хоризонта је појава новог типа стамбене архитектуре, који се огледа у полукопаним стаништима четвороугаоне или квадратне основе, са остацима једне јаме за централни носећи стуб, која се налази на централном делу станишта (Сл. 5: 1–4). Површине кућа су различите и крећу се у распону 11,6–22,8 м^2. Сва станишта по правилу имају раван или нераван под од набијене глине, различитог квалитета израде, који се налази на различитим дубинама, од 0,95–2,4 м. Да су дрвени централни носећи стубови били масивни (балвани), сведоче димензије средишњих јама у које су били укопани, нпр. јама у једном станишту има димензије 0,8×0,9 м. Осим на средини станишта, за сада нису забележени остаци јама за стубове у угловима или уз њихове ивице. Само једно станиште има у свом североисточном углу остатке веома трошног и слабо запеченог огњишта. Једна кућа, чија утабана подница од набоја је направљена преко затрпаног трапа из старијег насеља, има у свом саставу трап кружне основе. Слични полуукопани стамбени објекти правоугаоне основе са централним стубовима откривени су у оквиру позне фазе насеља у Чуругу из друге половине 3. и 4. века, као и на насељу „Дрварица" у близини Шајкаша, такође у Бачкој, које је датовано у крај 2. и прву половину 3. века (Трифунович, 2010, с. 159, 168, рис. 9; Пашић, 2015, с. 56, Сл. 2). У румунском делу равничарског Баната, стамбени објекти сличне конструкције пронађени су у оквиру насеља на локалитету Фрајдорф у Темишвару, који је датован у 3–4. век (Mare şi colab., 2011, p. 188, pl. XLVIII: complex nr. 72).

На овом месту треба скренути пажњу на стратиграфски састав испуна објеката овог хоризонта, пре свега станишта. Наиме, утврђено је да горње делове испуна чини растресита мрка или светло мрка земља, док је изнад подова станишта констатован танак слој жућкастомрке компактне и тврде земље. Археолошки материјал из ових слојева се разликује по одређеним особинама и бројчаној заступљености, што може бити хронолошки индикативно. У горњим слојевима испуна пронађена је велика количина грнчарије, која је ту доспела одбацивањем, приликом затрпавања и засипања напуштених објеката. Важно је напоменути да се, поред грнчарије израђене на брзом витлу (50%) и гњетањем (46,84%), у овом горњем слоју испуне по први пут појављују уломци грнчарије израђене на спором витлу, али

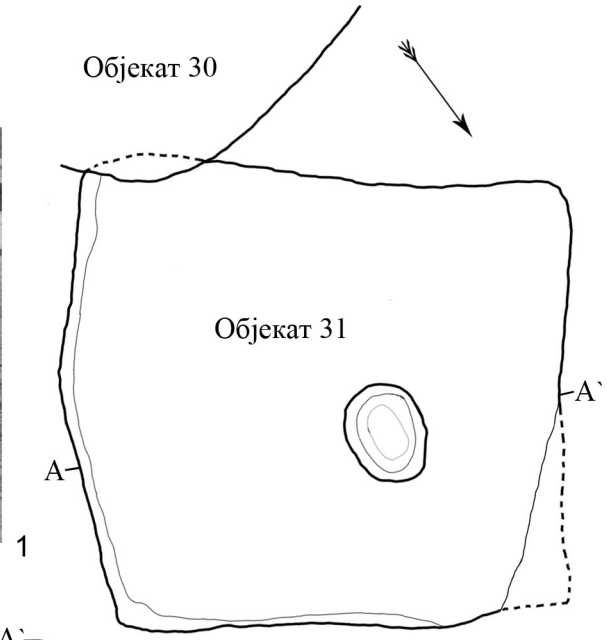

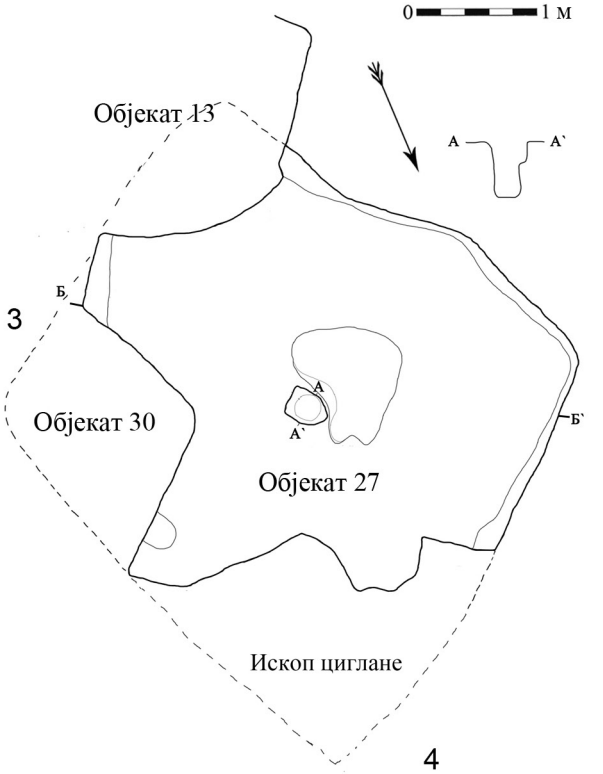

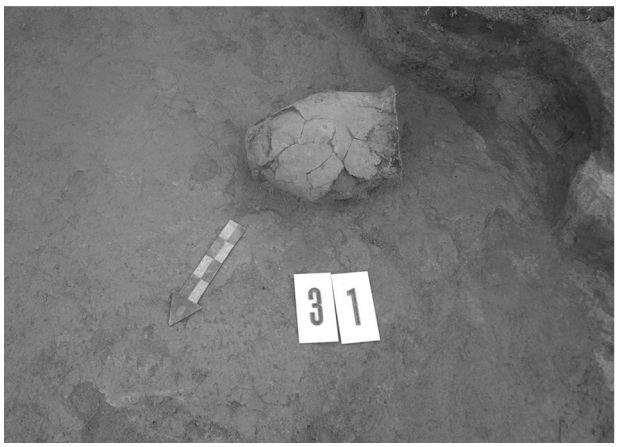

5

Сл. 5. *Објекти хоризонта Долово 2.*
1, 2 – објекат 31 (станиште); **3, 4** – објекат 27 (станиште); **5** – налаз гњетаног лонца на поду објекта 31

у мањем проценту (3,16%).[7] Ова врста грнчарије карактеристична је за најмлађи хоризонт касноантичког насеља у Долову (Долово 3) и једна је од његових главних препознатљивих особина. С друге стране, у доњим слојевима испуне и на самим подовима станишта, пронађени су веома ретки уломци грнчарије. Њих можемо посматрати као инвентар ових објеката, истовремен са њиховим трајањем. Међу овим налазима, најзаступљенија је грнчарија израђена гњетањем (75%), а следи је локална грнчарија израђена на брзом витлу, печена у нијансама сиве боје (25%). Издваја се лонац биконичног облика израђен гњетањем, већих димензија, који је цео пронађен на поду Објекта 31 (Сл. 5: 5; 6: 1), исто као и минијатурна посуда у облику лончића (Сл. 6: 2). Лонци биконичног облика су нова појава и нису посведочени међу репертоаром гњетаних лонаца претходног хоризонта. Идентични примерци су откривени на насељу у Баранди, које се налази близу Долова у југозападном делу српског Баната (Трифуновић, 1999–2000, с. 85, табла 1: 14–15). Насеље у Баранди је настало крајем 3. века и трајало је током прве половине 4. века до 358. године и рата Констанција II са Лимигантима, на основу открића спаљене куће са налазом бронзаног новца Константина I на поду једне од њих (Трифуновић, 1999–2000, с. 60). Поред Баранде, идентични биконични лонци пронађени су у насеобинским објектима у Чуругу и Падеју (Обломский, 2016, с. 119, рис. 5: 1, 6; с. 122, рис. 8: 3, 5, 6). Према типолошкој класификацији грубе гњетане грнчарије А. М. Обломског, припадају биконичним лонцима типа II2а, заступљених са 26% у укупном репертоару гњетаних лонаца ових насеља, која исти аутор означава као насеља типа Баранда и смешта у оквире 4. века (Обломский, 2016, с. 83, табл. 1; с. 86). У северним областима Барбарикума, гњетани лонци биконичног облика су ретки (Vaday, 1989, s. 178, 345, Abb. 53: 20, 21). И у оквиру локалне продукције сиве грнчарије на брзом витлу појављују се нови типови коничних здела са заобљеним ободом (Сл. 4: 6), какве нису забележене међу налазима претходног хоризонта. Овај тип здела је широко заступљен на простору Панонске низије од 2 до 4. века, али се сива, тзв. „сарматска" керамика у већој количини производи тек након напуштања провинције Дакије 271. године, од када постаје доминантна врста грнчарије (Пашић, 2015, с. 52, Сл. 18: 1–5). Један од центара производње оваквих здела у јужном Банату могао је бити на локалитету Грединари–„Селиште", где је у оквиру хоризонта насеља 3. и прве половине 4. века, откривена грнчарска радионица, са налазима сличних здела (Bozu, 1990, p. 159; c. 177, Fig. 17: 5; c. 179, Fig. 19: 11). У раду посвећеном касноантичким грнчарским пећима откривеним у Банату, Л. Грумеза продукцију свих регистровних радионица смешта у период од краја 3. до 4. века (Grumeza, 2016, p. 70).

Због малог броја налаза грнчарије, и поред приказаних аналогија, прецизније датовање хоризонта Долово 2 је отежано. За његово оквирно датовање може послужити бронзана лучна фибула са посувраћеном стопом, која је пронађена током истраживачке кампање 2016. године у горњим слојевима испуне Објекта 49 (трапа кружне основе) (Сл. 6: 8). Лук је трапезастог пресека, на врху је искуцан и пробушен ради причвршћивања опруге, која има унутрашњу тетиву; правоугаона стопа са уздужним ребром је посувраћена и везана за лук са 4 навоја; изнад и испод навоја се налазе фасетирани урези. Припада типу двочланих фибула са посувраћеном стопом, а према класификацији А. К. Амброза фибулама групе 16, подгрупе 2, серије I, варијанте 2–4, које се датују од краја 3. до почетка 5. века и особене су за простор Черњаховске културе који заузимају Готи (Амброз, 1966, с. 61, 62, табл. 11: 9–15, 20). Према класификацији С. Петковић припадају лучним фибулама тракастог лука са посувраћеном стопом типа 36б, које она датује у 4. век, односно уже у другу половину 4. века и приписује их тзв. готском типу карактеристичном за Черњаховску културу (Petković, 2010, s. 315–316). Нашој фибули најсличније су фибула из Ушћа, датована у 3–4. век и фибула из Дијане, која је датована у крај 4. века (Petković, 2010, t. LXXIV: 1, 5).

[7] Приказани су збирни резултати статистичке анализе грнчарије из два станишта овог хоризонта (Објекти 27 и 31). Материјал је подељен на онај из испуне и са пода станишта.

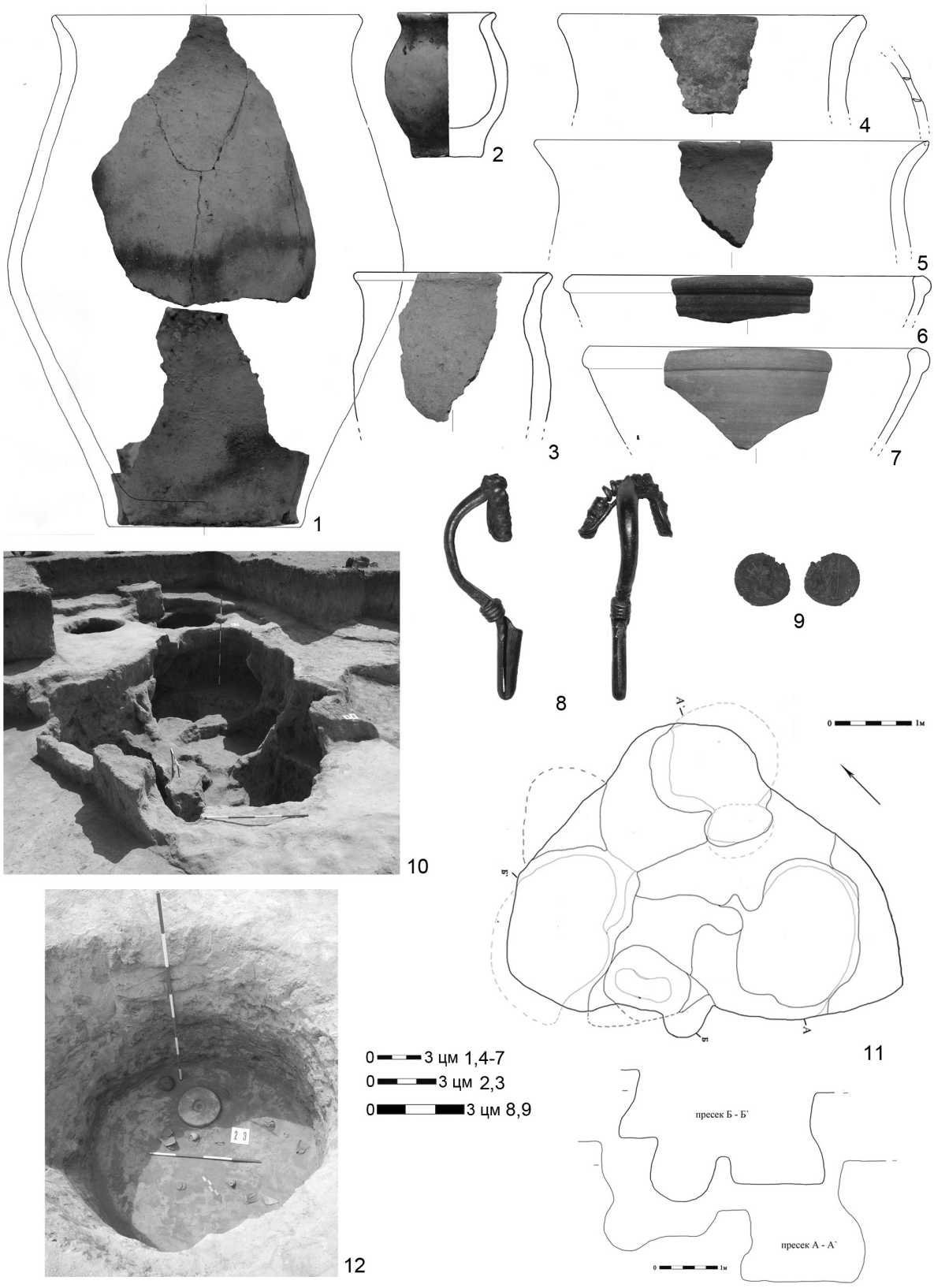

Сл. 6. *Грнчарија и други налази хоризонта Долово 2 и објекти хоризонта Долово 3.*
1–5 – гњетана грнчарија; **6, 7** – грнчарија израђена на брзом витлу; **8** – бронзана фибула; **9** – бронзани новчић Клаудија II Готског (268–270); **10** – изглед објекта 30; **11** – основа и пресеци кроз објекат 30; **12** – изглед објекта 23.
1, 2, 6 – са пода обј. 31; **3–5, 7** – из испуне обј. 31; **8** – обј. 49; **9** – обј. 28

На касноантичкој некрополи у Војловици код Панчева, веома слична фибула, али другачије украшена, пронађена је у гробу 37, а датована је у почетак 4. века (Batistić–Popadić, 1984–1985, s. 64–65, 68, 80, t. X: 153). Фибула откривена у Долову може се сместити у оквире 4. века, можда ближе у прву половину овог века.

Најшири временски оквир хоризонта Долово 2 представља период између последње трећине 3. века и друге половине 4. века. Као *terminus ante quem* настанка насеља може да послужи налаз бронзаног новца Антонинијана Клаудија II Готског (268–270), пронађеног у горњем делу испуне Објекта 28 (Сл. 6: 9), једног од трапова који би могао припадати овом хоризонту. Малобројан археолошки материјал који се поуздано може приписати објектима овог нивоа, наводи нас на закључак да је ово насеље било краткотрајно. На подовима станишта нису констатовани трагови гарежи или паљевине, па се може претпоставити да је насеље напуштено у релативно мирним околностима. Слично краткотрајно насеље, које је плански напуштено у другој половини 4. века након исцрпљивања околног пољопривредног земљишта, истраживано је у северном Банату, у близини Арада, на локалитету B.05–„Barieră" (Grumeza, Ursuțiu, Copos, 2013, p. 30, 51–52). Међутим, насеље хоризонта Долово 2 није напуштено плански, о чему сведоче налази целих посуда на поду станишта (Сл. 5: 5). Околности под којима је прекинут живот могле би бити сличне онима у насељу у Баранди, које је страдало у експедицији римске војске против побуњених Лимиганата 358–359. године, с тим да у случају Долова насеље није спаљено, већ је напуштено у журби. Уколико је ова претпоставка тачна, одговарали би јој подаци Амијана Марцелина, да је део лимигантског племена који живи на простору Баната (Пикензи), споразумно и без сукоба привремено напустио своја станишта током овог сукоба (Амијан Марцелин, XVII, 13.19). Између хоризоната Долово 1 и Долово 2 чини се да постоји одређени стратиграфски хијатус, што се може закључити на основу уједначеног квалитета испуне и једнообразног археолошког материјала у оквиру објеката хоризонта Долово 1, као и чињенице да су подови станишта из хоризонта Долово 2 направљени преко већ увелико затворених објеката старијег насеља. Размак између напуштања насеља Долово 1 и формирања насеља Долово 2 могао је износити и пола века. С друге стране, у испунама станишта хоризонта Долово 2 је пронађена грнчарија са особинама наредног периода, и та чињеница нас наводи на закључак да временски размак између напуштања насеља Долово 2 и формирања насеобинског хоризонта Долово 3, није био велики, односно да су становници новог насеља затекли напуштене и урушене, али видљиве остатке претходног насеља. Доњу хронолошку границу је тешко утврдити, али на основу свега изнетог, можемо прелиминарно предложити уже датовање хоризонта Долово 2 у прве две трећине 4. века, с тим да горња хронолошка граница насеља не прелази време ратова Констанција II против Лимиганата 358–359. године.

На основу карактера насеобинске архитектуре, особина археолошке грађе, а пре свега стратиграфског положаја, хоризонт насеља Долово 2 несумњиво може да се повеже са групом насеља издвојених у литератури као насеља културе Лимиганата касноантичког периода (Трифунович, 2010, с. 159–161; Янкович, Радичевич, 2010, с. 145) или као насеља типа Баранда (Обломский, 2016). С. Трифуновић прву фазу развоја ове културе смешта у период после римског напуштања Дакије 271. године до средине 4. века, а поред насеља у Баранди, одговарају јој још и насеља код Алибунара („Селиште", „Мале Ливаде") и Банатског Карловца („Циглана–стари ископ") (Трифуновић, 1999–2000, с. 60). Овим насељима у југозападном делу српског Баната можемо придодати и насеље 3–4. века истражено у мањем обиму на локалитету „Канал Јабучки 1" код Јабуке, такође краткотрајно и сличне судбине као насеља у Баранди и Долову 2 (Ђорђевић, 1991, с. 24, 28, Т. I–IV). Сличне хронолошке оквире даје и Л. Грумеза, која све археолошке остатке касноантичког периода у Банату дели у два хронолошка периода и приписује Сарматима: **1.** од последње четвртине 3. до последње трећине 4. века, и **2.** од последње трећине 4. до почетка 5. века (Grumeza, 2016, p. 69). На основу налаза

фибула, А. М. Обломски насеља типа Баранда датује у 4. век, али оставља могућност да су настала и у 3. веку (Обломский, 2016, с. 86).

У равничарском делу румунског Баната у већем или мањем обиму је истражено неколико насеља са којима може да се повеже хоризонт насеља Долово 2. Други хоризонт насељавања на локалитету „Фрајдорф" у Темишвару је најпре датован у период од краја 3. до нешто после средине 4. века, а потом је, на основу налаза грнчарије израђене на спором витлу, предложено ревидирано датовање овог нивоа у период од последње трећине 4. до почетка 5. века (Mare şi colab., 2011, p. 53, 97, 137). На насељу „Селиште" у Фењу (Foeni–Selište) вршена су сондажна ископавања мањег обима, издвојена су два хоризонта насељавања, које су истраживачи широко датовали од краја 2 – почетка 3. века до 5. века (Szentmiklosi, Timoc, 2005; Timoc, Szentmiklosi, 2008, p. 113, 118). У једној јами (G2) је пронађена бронзана фибула са посувраћеном стопом типа Patek J.1, која се појављује од почетка 3. века, али су је истраживачи на основу гвоздене игле (преправка, дуга употреба) датовали у крај 3. и почетак 4. века (Szentmiklosi, Timoc, 2005, p. 661, pl. III: 3). Хоризонту 3–4. века на овом насељу може се приписати четвороугаона полуземуница (L4), кроз коју је накнадно укопана јама кружне основе (G2) из млађег хоризонта насељавања (Szentmiklosi, Timoc, 2005, p. 659, pl. II; Timoc, Szentmiklosi, 2008, pl. IV: 1, 4, XII: 2, 5, XIII: 2). Млађи ниво насеља на локалитету Грединари–„Селиште", датован новцем Констанција II у прву половину 4. века, такође би одговарао хоризонту насеља Долово 2 (Bozu, 1990, p. 159). У ову групу треба уврстити и насеље истражено у већем обиму на локалитету Ходони–„Пуста" (Hodoni–Pusta), датовано на основу налаза грнчарије у 3–4. век, а на којем је пронађена и грнчарска радионица (Bejan, 1981, p. 153–156; Bejan, Benea 1985, p. 198; Grumeza, 2016, p. 76).

У литератури се појава овог хоризонта доводи у везу са великим готским нападима 268–269. године који су захватили простор Тракије и Илирика, а на нашем простору као последица су довели до римског напуштања провинције Дакије 271. године и појаве културе Лимиганата (Трифуновић, 1999–2000, с. 60; Янкович, Радичевич, 2010, с. 143–145, 148), односно насељавања нових сарматских група у Бачкој и Банату, према тумачењу румунских, мађарских и дела српских истраживача (Hungarian archaeology, 2003, p. 266; Ivanišević, Bugarski, 2008, p. 39; Grumeza, 2016, p. 269). Поједини елементи ове културе (полуземунице са централним стубом, гњетана грнчарија) су у литератури повезивани са налазиштима кијевске културе и налазиштима черњаховске културе са словенским елементима (Трифуновић, 1999–2000, с. 49, 56; Трифунович, 2010, с. 160; Пашић 2015, с. 50). Према А. М. Обломском, налазишта типа Баранда су у свим главним карактеристикама (облици гњетаних посуда, структура керамичког комплекса, традиција градње кућа) слична са касноантичким старинама источноевропске шумско–степске области, распрострањене од Горњег Дњестра на западу до региона Горњег Дона на истоку и припадају културном кругу черњаховских старина Подњестровља и шумско–степског подручја између Дњепра и Дона, а блиска су налазиштима черњаховске културе кијевске традиције и јужној варијанти кијевске културе (Обломский, 2016, с. 104–105). У доњем Потисју су се налазишта типа Баранда у 3. веку појавила као резултат миграције групе становништва највероватније из области Поднепровља или са простора горњег Дона (Обломский, 2016, с. 105). На основу типичних станишта са централним стубом и одређених типова гњетане грнчарије (биконични лонци), насеље хоризонта Долово 2 такође припада овим кијевским традицијама. Сарматску компоненту, која је присутна у оквиру овог хоризонта, можемо препознати у малим четвороугаоним посудама, типичним за сарматску материјалну културу (Батистић-Попадић, 1991; Vaday, Medgyesi, 1993; Пашић, 2015, с. 51), као и на поменутој некрополи на северном делу налазишта.[8]

[8] Минијатурне четвороугаоне посуде откривене су у културном слоју и објектима хоризонта Долово 2 током истраживачких кампања 2016–2018. године. Инвентар гроба, који је случајно откривен 2013. године, када је доспео у Народни музеј Панчево, који би према саставу могао бити део једног гробног ансамбла, чине: пар

Последњи хоризонт касноантичког насеља, који смо означили као **Долово 3** формиран је на јужном делу локалитета. Ово је археолошки најбогатији хоризонт, како према броју целина које му се поуздано могу приписати на основу стратиграфске позиције и особина археолошког материјала – укупно 21 објекат, тако и по бројности откривеног материјала. Већи број објеката овог хоризонта је укопан кроз остатке напуштених објеката из два претходна насеља. Већ је напоменуто да су одређене целине из хоризонта Долово 2 затрпаване археолошким материјалом са особинама млађег хоризонта Долово 3. На основу квалитета и састава испуне објеката хоризонта Долово 3, коју углавном чини изузетно растресита сивомрка пепељаста земља са обиљем налаза, могу се прелиминарно издвојити две хронолошке подфазе унутар овог насеобинског нивоа. Највећи број објеката припада првој групи (*фаза Долово 3а*) и након престанка своје првобитне функције, служили су као отпадне јаме, а поједини су преправљани или проширивани. Слична појава је забележена на хронолошки блиским насељима у Банату и Бачкој – у Падеју и на насељу „Јоргован" код Шајкаша (Трифуновић, 1999–2000, с. 67; Пашић, 2015, с. 53). У испунама неколико објеката пронађени су крупни комади кућног зидног лепа са отисцима плетера и прућа, од којих су неки, услед изложености великој температури, добили стакласту структуру. На дну појединих трапова констатован је танак слој гарежи. Све ове чињенице указују да је прво насеље у оквиру хоризонта Долово 3 вероватно страдало у пожару. Да је насеље убрзо обновљено, сведоче објекти затрпавани рашчишћеним грађевинским материјалом спаљеног насеља и преправке на другим објектима. Такође, ова друга фаза најмлађег насеља – *Долово 3б*, потврђена је на основу услова налаза комплетног инвенатара (целе посуде, камени жрвњеви) на дну неколико трапова (Објекти 23, 64А, 122) (Сл. 6: 12), који потиче из времена њихове првобитне и основне функције.[9] Ови комплекси упућују на закључак да је последње касноантичко насеље у Долову напуштено у брзини, у једном тренутку и заувек (у испуни, осим налаза на дну трапова, није било других налаза), али вероватно у релативно мирним околностима, пошто на дну тих целина нису констатовани трагови паљевине и гарежи, већ је остао само инвентар. Живот на овој позицији је поново обновљен тек у 9. веку.

Главну и у односу на претходне хоризонте потпуно нову карактеристику насеобинске архитектуре (стамбене и економске) хоризонта Долово 3, представљају типични дубоко укопани објекти, који у доњем делу имају остатке од неколико јама и трапова, као и ниша укопаних у зидове објекта (Сл. 6: 10, 11). Површине ових објеката износе од 9,8 м^2 до 21,2 м^2. Вероватно су у питању комплекси са надземном или спратном конструкцијом, од којих се сачувао само подрумски део. Ову претпоставку потврђује откриће једног станишта (Објекат 82Б), које се у горњем делу манифестовало великом количином обрушеног зидног лепа са отисцима прућа, док се у доњем, укопаном делу састоји од три јаме овалног или кружног облика и нишом укопаном у зид. Под ових објеката био је највероватније направљен од дрвених дасака, у којем су постојала врата за приступ подрумском делу. У поменутој целини пронађени су остаци степеница за прилаз подрумском делу, које су обликоване у жутом лесу. Дубина укопавања подрумског дела у једном случају износи чак 4,2 м, мерено од површине тла. Основе подрума су неправилне, овалне или четвороугаоне. Надземна станишта са дубоким подрумом појављују се у оквиру позне фазе насеља из 4.

сребрних наруквица, 32 перле од стакла, бронзана наушница, бронзани прстен, бронзани добошасти привесак, бронзана плочаста фибула украшена емајлом и бронзани новчић Констанција II искован 337–340. године. Налаз је делимично публикован (Ђорђевић, Ђорђевић, 2018, с. 27, кат. 109–115). Током истраживачке кампање 2017. године истражен је још један гроб ове некрополе, која би, према инвентару и налазу новца, одговарала насеобинском хоризонту Долово 2.

[9] У новој студији С. Трифуновића о грнчарији израђеној на спором витлу касноантичког периода, публикован је део инвентара пронађеног на дну Објекта 23, који припада фази Долово 3б из прве половине 5. века (Трифунович, 2017, с. 216, рис. 4: 1–4).

века у Чуругу, као и у Падеју, у оквиру насеља од средине 4. до почетка 5. века (Трифунович, 2010, с. 159, 170, рис. 11). Станишта са подрумом за складиштење карактеристична су за сарматска насеља хунског периода у Мађарској (Тисафелдвар) (Hungarian archaeology, 2003, p. 288). У румунском делу равничарског Баната, стамбени објекат сличне конструкције (L1) пронађен је на насељу „Селиште" у Фењу (Szentmiklosi, Timoc, 2005, p. 657–658, 665, pl. II), као и два објекта (C21 и C25) на насељу „Фрајдорф" у Темишвару, у оквиру финалног насеобинског хоризонта датованог у последњу трећину 4. и почетак 5. века (Mare şi colab., 2011, p. 187, pl. XLVII: Complexul nr. 21 A, B; Plan general).

Осим стамбених, регистровани су објекти са једном пећи, која се налази у углу објекта (нпр. Објекат 14 – Сл. 2: 1, 2) и који би могли бити економског карактера (хлебне или пећи друге намене). У његовој непосредној близини налази се помоћни објекат (Објекат 13). У Мађарској су слични објекти протумачени као радионице или позајмишта глине, а пронађени су на насељу позносарматског–хунског периода у Шандорфалви (Sándorfalva–Eperjes) (Vörös, 1987, s. 133–134, Abb. 1). Осим објеката са подрумом, у хоризонту Долово 3 су откривени трапови углавном кружне основе и цилиндричног пресека, а регистрована је појава трапова правоугаоне или трапезасте основе, као и двојних трапова, какви нису констатовани у старијим хоризонтима.

Највећу групу налаза хоризонта Долово 3 чини грнчарија, која се среће у много већем броју него у два претходна хоризонта. Најзаступљенија је гњетана грнчарија грубе фактуре, израђена без употребе витла (52,17%).[10] Овако висок проценат заступљености гњетане грнчарије је неуобичајен и није забележен на хронолошки блиским касноантичким насељима у Банату (Падеј), Бачкој (Чуруг) и источном делу Мађарске (Ендред/Endrőd 170, Ермењикут/Örménykút 52), где апсолутно преовладава грнчарија израђена на брзом и спором витлу (Трифуновић, Пашић, 2003, с. 275; Трифунович, 2010, с. 160; Vaday, Jankovich, Kovács, 2011, p. 210, Fig. 3, p. 494, Fig. 7).[11] Следећа по заступљености је грнчарија израђена на брзом витлу (46,14%), међу којом се разликује сива грнчарија локалне производње (42,54%) и увозна римска грнчарија (3,60%). Потпуно је нова појава локалне грнчарије израђене на спором витлу (1,69%), каква није забележена у старијим хоризонтима доловачких насеља.

Међу гњетаном грнчаријом најзаступљенији су лонци различитих величина (велики, средњи и мали), углавном јајоликог облика (Сл. 7: 1, 4), али се и даље појављују биконични лонци, типични за претходни хоризонт (Сл. 7: 5). Откривени су и мали лонци, од којих поједини имају дршку (Сл. 7: 6, 7). Од гњетаног посуђа, срећу се још цедиљке (Сл. 7: 8) и поклопци са дугметастим дршкама (Сл. 7: 9–11). Аналогије за гњетану грнчарију су бројне и налазе се на широком простору источне Панонске низије (Vaday, 1989, Abb. 51: 9–10, 52: 1–5; Vörös, 1992, VI. tábla: 2, 3, VIII: 1, XI: 1, XII: 1, XIII: 2, XIV: 3; Трифуновић, 1999–2000, табла VII: 9, 10, 18; Трифуновић, Пашић, 2003, Сл. 11: 6, 9–12, 14–15; Mare şi colab., 2011, pl. XXI: 11, XXIV: 14; Masek, 2012, Fig. 11: 11, 17–20).

Прави размах доживљава локална производња сиве грнчарије на брзом витлу, манифестован пре свега појавом нових и разноврсних облика посуђа. Посуде за складиштење су већих димензија и имају узак (Сл. 7: 12) или широк отвор (Сл. 7: 13, 14). Проширује се репертоар облика здела, поред здела са заобљеним и задебљалим ободом (Сл. 7: 15, 16;

[10] Приказани су резултати статистичке обраде грнчарије из Објеката 13 и 14, заједно са типолошки блиском грнчаријом из горњих делова испуна Објеката 27 и 31, који изворно припадају хронолошки старијем хоризонту Долово 2.

[11] Висок проценат заступљености гњетане грнчарије можда се може објаснити интензивном грађевинском делатношћу у оквиру хоризонта Долово 3, односно претпоставком да је одређени број уломака гњетане грнчарије из старијих периода насељавања могао доспети у испуне хронолошки млађих објеката, стога приликом тумачења ових статистичких података треба бити опрезан. Исто се односи и на грнчарију римског радионичког порекла.

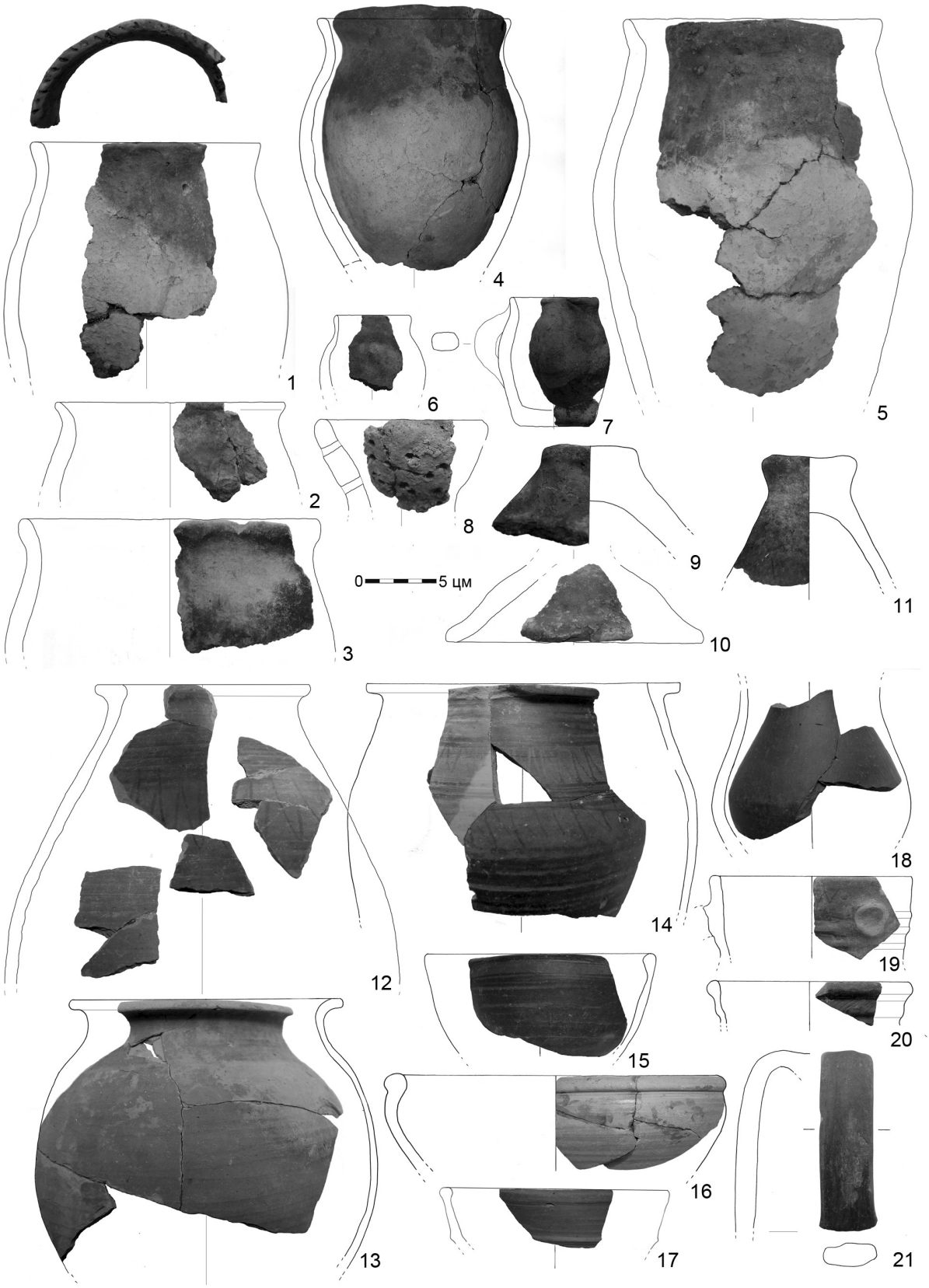

Сл. 7. *Грнчарија хоризонта Долово 3.*
1–11 – гњетана грнчарија; **12–21** – грнчарија израђена на брзом витлу.
2, 3, 5–8, 10 – обј. 13; **14–16, 21** – обј. 14; **12** – из пећи обј. 14; **1, 4, 9, 11, 13–15, 17–20** – обј. 30

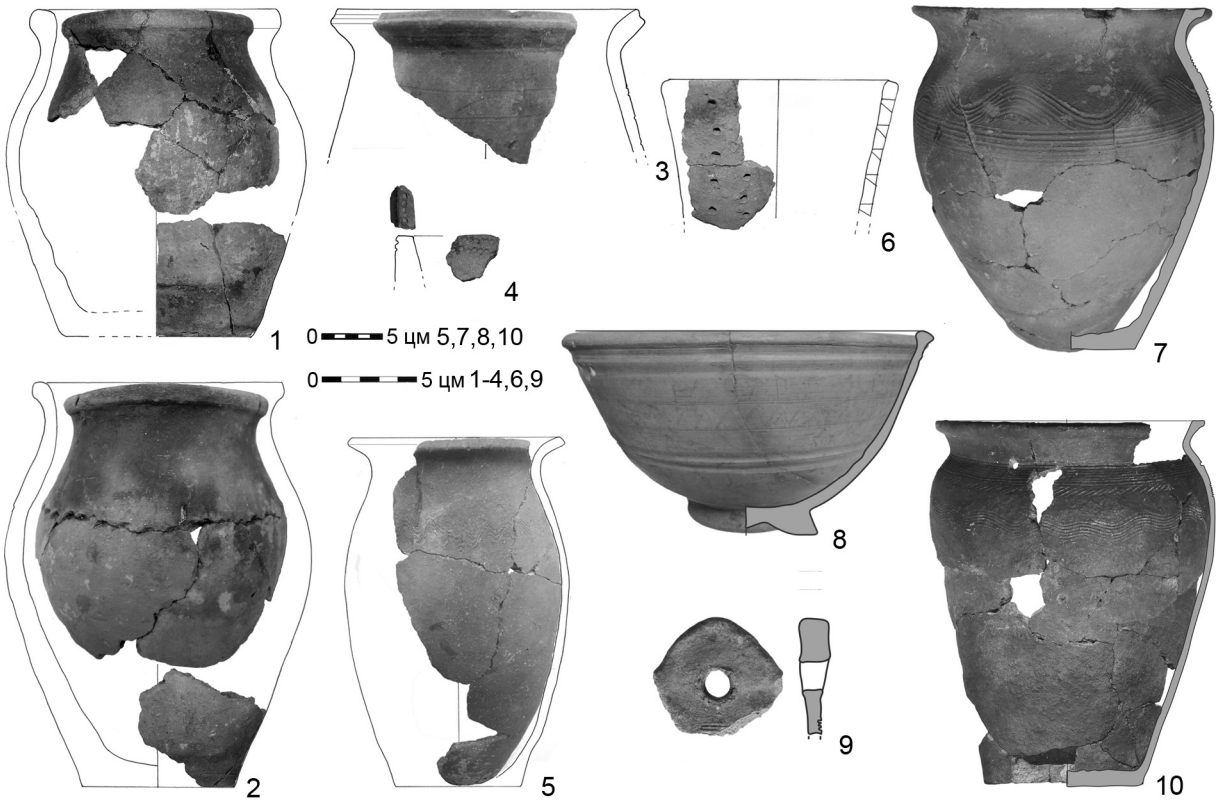
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
0 5 цм 5,7,8,10
0 5 цм 1-4,6,9

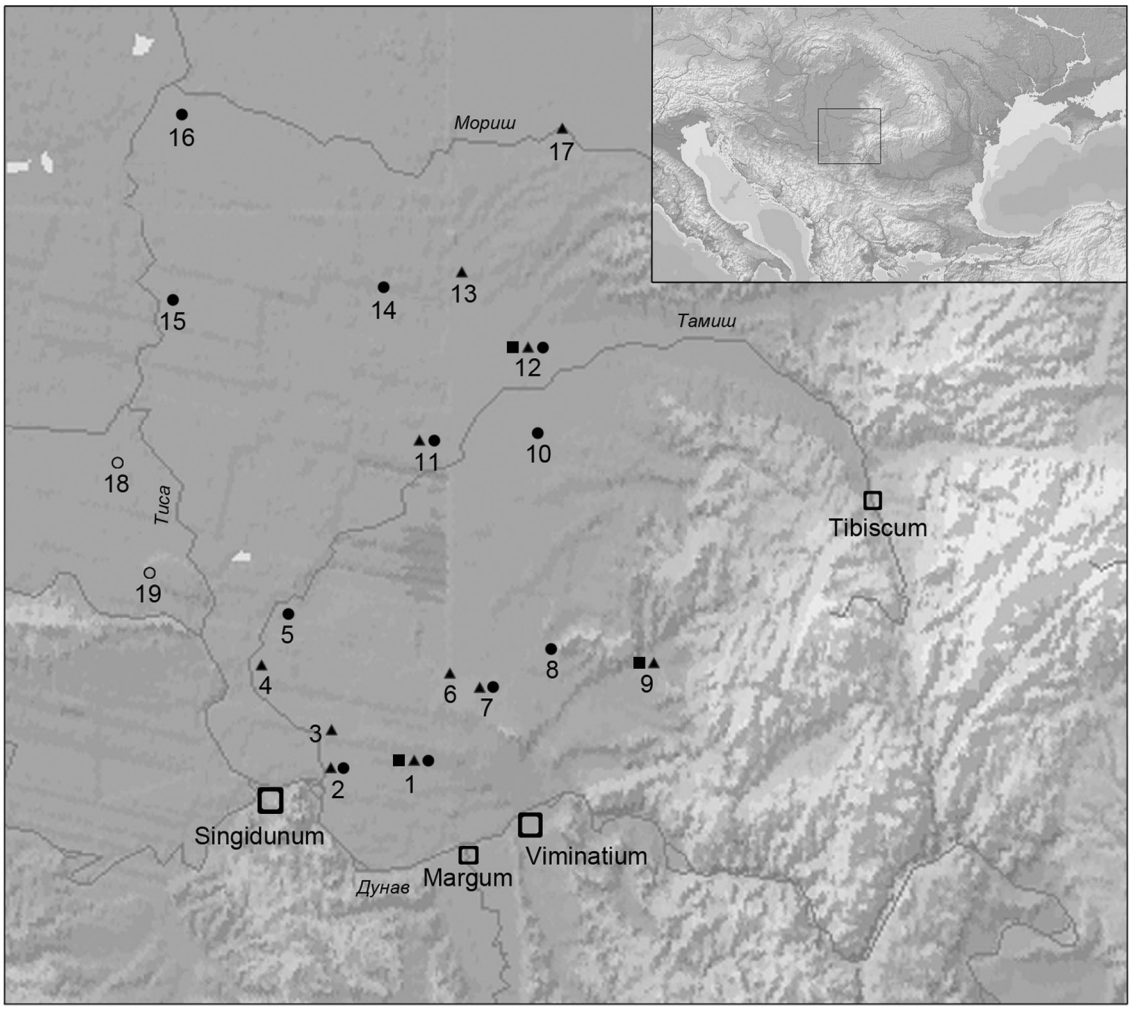
Мориш
Тамиш
Тиса
Дунав
Tibiscum
Singidunum
Viminatium
Margum
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

11

8: 8), регистрованих у претходном периоду, појављују се биконичне зделе са ребром (Сл. 7: 17) (Vaday, Jankovich, Kovács, 2011, p. 260, plate 22: 2, 558, plate 50: 2). У већем броју забележени су налази крчага, различитог облика, а појављују се и крчази или бокали са тзв. „крагном" (Сл. 7: 19, 20), типични за насеља хунског периода (Vaday, 1989, Abb. 37: 6, 8–12; Пашић, 2015, с. 53, Сл. 21: 20). Једна од карактеристика сиве грнчарије је углачани орнамент, који се среће у различитим видовима (водоравне линије, валовнице, цик–цак линије, усправне и косе цртице и др.) (Сл. 7: 12, 14, 19, 20). Поједини примерци грнчарије израђене на брзом витлу, могу се сврстати у групу тзв. „црне" керамике (Сл. 7: 15, 18, 20), чија се појава на насељима позносарматског и хунског периода на простору источне карпатске котлине тумачи утицајима културе Черњахов–Синтана де Муреш (Masek, 2010–2011, o. 287–288, 1. tábla: 3, 3. tábla: 1, 2).

У старој југословенској стручној литератури сва грнчарија израђена на спором витлу, са додатком песка и шљунка, украшена различитим орнаментима (валовнице, водоравнице линије, тачкице и др.) уз помоћ чешља или шиљка, посматрала се у контексту налаза из раносредњовековног или средњовековног периода (Трифунович, 2017, с. 215). Археолошким истраживањима касноантичких насеља у Банатском Карловцу („Калварија"), Баранди, Падеју и Чуругу потврђено је да се грнчарија израђена на ручном колу проналази у затвореним целинама, заједно са осталим врстама касноантичке грнчарије, израђене гњетањем и на брзом витлу, па је издвојена као посебна појава и на њу је обраћана посебна пажња (Трифуновић, 1999–2000, с. 55–56, табла I: 29–36, VI: 2–5, VII: 21–25, X: 10–12; Трифуновић, Пашић, 2003, с. 275, Сл. 11: 17–20; Трифунович, 2010, с. 160). Грнчарија израђена на спором витлу заузима простор омеђен са запада и југа током Дунава, а са истока и севера обронцима Карпата, односно ограничена је на Банат, Бачку и равничарске делове румунског Баната и источне Мађарске (Трифунович, 2017, с. 218). Од ове врсте грнчарије, у објектима хоризонта Долово 3 пронађени су у највећем броју лонци (Сл. 8: 1–3, 5, 7, 10), а ређе делови котлова са вертикалним ушкама (Сл. 8: 4, 9) и цедиљки (Сл. 8: 6). Идентично израђена и украшена грнчарија пронађена је у великом броју у објектима млађег касноантичког хоризонта на насељу Фрајдорф у Темишвару (Mare şi colab., 2011, pl. XIII: 10, 11, XVI: 3, 4, XVIII: 7, XXI, XXIV: 14, 17, 18; XXXIV: 12–14), као и станишту са подрумом (L1) из позне фазе насеља Селиште у Фењу (Timoc, Szentmiklosi, 2008, pl. I: 1, 2, II: 2, V: 4, VIII: 4–6, IX: 1, XII: 3). Према С. Трифуновићу, производња грнчарије на спором витлу почиње најкасније од средине 4. века и једна је од основних карактеристика културе Лимиганата (Трифунович, 2017, с. 219–220). Грнчарија израђена на спором витлу послужила је Д. Танасе као хронолошки индикатор за датовање млађег касноантичког хоризонта на насељу Фрајдорф у Темишвару у период од последње трећине 4. века до почетка 5. века, а у исто време датује и сва насеља у Банату, на којима је откривена ова врста грнчарије (Mare şi colab., 2011, p. 53, 56, 127).

На основу стратиграфске позиције објеката, карактера њихових испуна и приказаних аналогија у археолошком материјалу, целокупно трајање хоризонта Долово 3 може се оквирно сместити у период од последње четвртине 4. века до средине 5. века. Уломци грнчарије

Сл. 8. *Грнчарија хоризонта Долово 3 и карта насеља 2–5. века у Банату.*
1–7, 9, 10 – грнчарија израђена на спором витлу; **8** – грнчарија израђена на брзом витлу; **11** – карта археолошки истраживаних насеља 2–5. века у Банату која се помињу у раду.
1, 4 – обј. 14; **2, 3, 5, 6** – обј. 30; **7–10** – обј. 23.
7–10 – по: Трифунович, 2017, Рис. 4: 1–4
Легенда за карту: □ – римски центри у провинцијама Горњој Мезији и Дакији; ■ – насеља 2–3. века; ▲ – насеља 3–4. века; ● – насеља 4–5. века; ○ – насеља у Бачкој; 1 – Долово; 2 – Панчево; 3 – Јабука; 4 – Баранда; 5 – Идвор; 6 – Алибунар; 7 – Банатски Карловац; 8 – Вршац; 9 – Градинари (Grădinari); 10 – Жебел (Jebel); 11 – Фењ (Foeni); 12 – Темишвар; 13 – Ходони; 14 – Ленаухејм (Lenauheim); 15 – Падеј; 16 – Сириг (Szőreg); 17 – Арад; 18 – Чуруг; 19 – Шајкаш

који припадају хоризонту Долово 3 су бројни и већих димензија, са могућношћу реконструкције великог броја посуда, што указује на дуго трајање насеља, али и престанак живота у једном тренутку.

Као што је напоменуто, постоји могућност издвајања две релативно хронолошки различите фазе у развоју овог хоризонта. Прву фазу – *Долово 3а* би чинили објекти који су, након престанка вршења првобитне функције, служили као отпадне јаме, а у поједине објекте су одлагани грађевински остаци насеља страдалог у неком пожару. Хронолошки оквир ове старије фазе чини период од последње четвртине 4. века, не дуго након напуштања насеља хоризонта Долово 2, све до тренутка страдања у пожару, током неког неидентификованог догађаја, који се могао десити почетком или током прве четвртине 5. века. Овој фази у српском Банату одговарала би прва фаза насеља на локалитету „Циглана" у Падеју (старији објекти испуњени отпадом из млађег насеља), које је широко датовано од средине или последње четвртине 4. века до почетка 5. века и припада другој фази развоја културе Лимиганата у Банату и Бачкој (Трифуновић, 1999–2000, с. 60, 67). У исто време је датована и грнчарска радионица откривена на локалитету „Црвенка" код Вршца (Рашајски, 1957, с. 44). У Бачкој, овом хоризонту припада један од нивоа насеља „Стари Виногради" у Чуругу (Трифуновић, Пашић, 2003, Сл. 10, 11), датован у 4. век, као и објекти хунског периода откривени на локалитету „Јоргован" код Шајкаша (Пашић, 2015, с. 54). У источном делу Мађарске, хоризонту Долово 3 су одговарајућа насеља датована у позносарматски или хунски период, истраживана у већем обиму на локалитетима у Тапеу (Tápé), Тисафелдвару (Tiszaföldvár), Ендреду (Endrőd 170) и Ермењикуту (Örménykút 52) (Vörös, 1992; Hungarian archaeology …, 2003, p. 288; Vaday, Jankovich, Kovács, 2011), као и једино археолошки истраживано насеље на простору мађарског Баната, на локалитету „Иванова циглана" у Сиригу (Szőreg) (Ács, 1992; Vörös, 1991, o. 89). Слично Долову, сва ова насеља карактерише богатство керамичког материјала, а поједина су страдала у пожару (Тисафеудвар, Ермењикут) (Vaday, Jankovich, Kovács, 2011, p. 244). У румунском делу Баната, хоризонту Долово 3, односно фази Долово 3а, у потпуности одговара последњи ниво насељавања на локалитету „Фрајдроф" у Темишвару, датован од последње четвртине 4. до почетка 5. века (Mare şi colab., 2011, p. 52). У једном од насеобинских нивоа насеља „Селиште" у Фењу откривено је станиште са подрумом (L1), испуњено слојем пепела и уломцима кућног лепа (слично објектима фазе Долово 3а), који истраживачи повезују са драматичним догађајима и уништавањем у време сарматских ратова Констанција II 358–359. године (Timoc, Szentmiklosi, 2008, p. 118); међутим, на основу бројних налаза грнчарије израђене на спором витлу, датовање ове целине треба померити у период од последње четвртине 4. до првих деценија 5. века. Истом нивоу може да се припише и земуница са пећи и налазима грнчарије израђене на спором витлу, откривена у Жебелу (Jebel) јужно од Темишвара (Bejan, 1981, p. 156–157; Bejan, 1995, p. 386, pl. VIII). Поменута насеља у Банату, уз поједине гробне и случајне налазе, Д. Танасе је определила у време почетка периода Сеобе народа и приписала периоду D1 централноевропске хронологије, који на простору карпатског басена траје од 380–410/420. године (Tănase, 2013a, p. 63). Одређени број ових насеља страдао је у неком пожару, који је прекинуо живот на њима (Падеј, Шајкаш, Ендред, Фењ), исто као и на насељу хоризонта Долово 3а, вероватно почетком или у прве две деценије 5. века. Узрок овог страдања није познат, али би се можда могао повезати са немирним догађајима који су пратили пресељавање центра хунске државе из источне Европе у Панонску низију и хунско насељавање ових простора. Према Д. Димитријевић, хунско заузимање Баната и Бачке одиграло се око 418. године, а са тим догађајима повезан је слој пањевине на касноантичком утврђењу Сапаја на левој обали Дунава, након чега је утврђење напуштено (Димитријевић, 1982–1983, с. 56). Д. Танасе долазак Хуна у Панонску низију смешта око 424. године (Mare şi colab., 2011, p. 87).

Након ових догађаја, у оквиру фазе *Долово 3б* живот на насељу је обновљен, неке целине старијег насеља су преправљане и дограђиване, друге су послужиле као отпадне јаме.

Насеобински трапови, направљени током овог последњег периода живота сада већ у епохи ране Сеобе народа, са очуваним инвентаром на дну (Сл. 6: 12), сведоче о трајном напуштању насеља овог хоризонта, вероватно негде око средине 5. века. Слична обнова живота у овом периоду (доба Атиле, односно период D2 централноевропске хронологије), према нашем мишљењу, може се пратити на насељима у Падеју и Шајкашу (Трифуновић, 1999–2000, с. 67; Пашић, 2015, с. 54), а по свему судећи и на насељу у Фењу (Timoc, Szentmiklosi, 2008, p. 118). Другачије мишљење износи Д. Танасе, која сматра да је Банат у периоду D2, који она локално хронолошки ограничава на време од 420–454. године, био у потпуности ненасељен, на основу недостака налаза из насеља који би могли поуздано да се припишу овом периоду (Tănase, 2013б, p. 148). Насупрот томе, у мађарској литератури се позносарматска насеља у оквиру хунског периода датују до средине 5. века, па и касније (Hungarian archaeology …, 2003, p. 287–288). У централном Потисју и јужним деловима Мађарске регистровани су слојеви разарања на неколико насеља (Ендред 170, Тисафелдвар, Кишкундорозма, Ракоцифалва и др.), са издвојеним целинама у којима је пронађен материјал хунског периода, приписан позној сарматској популацији, а истом хоризонту разарања су приписане и целине са остацима људских и животињских скелета (тзв. неуобичајене сахране) (Vaday, 1989, s. 209–210; Vaday, Jankovich, Kovács, 2011, p. 212–213; Masek, 2012, o. 59). Рушење и нестанак ових насеља у мађарској литератури се објашњава ширењем и нападима Гепида након смрти Атиле и распада хунског савеза после битке на реци Недао 454. године (Vörös, 1987, s. 133; Vaday, 1989, s. 210; Vaday, Jankovich, Kovács, 2011, p. 244). У сличан контекст мађарски истраживачи стављају налазе трапова са целим посудама, у српској литератури познатих као „оставе керамике", какви су нпр. откривени на локалитетима „Црвенка" код Вршца и „Пекара" у Панчеву (Симовљевић, 1957, T. VII: 1–7; Dautova-Ruševljan, 1990, s. 83; Vaday, Jankovich, Kovács, 2011, p. 212–213). У румуском Банату, сличан налаз потиче из Ленаухејма (Lenauheim) (Bejan, 1973, p. 137, Fig. 1: 1–8). Ниво разарања је регистрован у Падеју, где су издвојени објекти са целим инвентаром и слојем пепела, а забележене су и неуобичајене људске сахране у траповима (Трифуновић, 1999–2000, с. 67, Сл. 2; Джорджевич, Джорджевич, 2010, Рис. 5). У истом контексту може да се посматра и налаз земунице са сахрањеном покојницом у неуобичајеном положају са локалитета „Калварија" у Банатском Карловцу (Трифуновић, 1999–2000, с. 66–67; Джорджевич, Джорджевич, 2010, Рис. 4). На локалитету „Старо село" у Идвору, у једном трапу је пронађена остава гвоздених предмета (пољопривредни алат и секира), заједно са крчагом који има пластичне траке са овалним фасетама, идентичним као на посудама културе Черњахов–Синтана де Муреш, а цео налаз смо датовали у средину 5. века (Ђорђевић, Ђорђевић, 2005, Сл. 6).

Трапови из хоризонта Долово 3б, на основу стратиграфске позиције, квалитета испуне и контекста налаза целог инвентара, поуздано могу да се прикључе групи поменутих налаза. Уколико је наше предложено датовање овог хоризонта у другу четвртину 5. века тачно, он би био археолошка потврда историјских података ретора Приска из Панаиса о анонимним варварима, који су 448. године превезли његово посланство преко Дунава у Банат, на путу за Атилино средиште (Баришић, 1952, с. 55–58; Приск, фрг. 8).

Прецизнији хронолошки односи и тачнија периодизација античких насеља у Долову биће познати након завшених археолошких ископавања, статистичке обраде материјала и серијације археолошких налаза, тако да овај рад представља само успостављање прелиминарне и опште хронологије, која ће свакако бити подложна изменама и допунама.

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Амијан Марцелин. Историја / предговор, превод и објашњења М. Милин. Београд: Просвета. 1998. 598 с.

Приск. Фрагменти // Византијски извори за историју народа Југославије. Том I / Ур. Г. Острогорски. Београд: Издавачко предузеће Београд. 1955. С. 7–16.

ЛИТЕРАТУРА

Амброз А. К., 1966. Фибулы юга европейской части СССР. М.: Наука. 166 с.

Баришић Ф., 1952. Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена // ЗРВИ. № 1. С. 52–63.

Батистић-Попадић Д., 1991. Четвртасте култне сарматске посуде Народног музеја Панчево // Гласник НМП. № 3. С. 32–43.

Джорджевич В., Джорджевич Е., 2010. Необычные погребальные памятники позднеантичного периода на территории Бачки и Баната // Лесная и лесостепная зоны восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов. Конференция 2, часть 2 / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула: Государственный музей–заповедник „Куликово поле”. С. 191–202.

Димитријевић Д., 1984. Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке // Старинар. № 33–34 (1982–1983). С. 29–62.

Ђорђевић Ј., Ђорђевић В., 2005. Резултати археолошких истраживања вишеслојног локалитета Старо село у Идвору 2002–2004. године // ГСАД. № 21. С. 251–280.

Ђорђевић Ј., Ђорђевић В., 2018. Археолошка ископавања Народног музеја Панчево у 21. веку. Ретроспектива 2002–2017. Панчево: Народни музеј Панчево. 36 с.

Ђорђевић М., 1991. Сарматско насеље на обали Наделе код Јабуке // Гласник НМП. № 3. С. 24–31.

Обломский А. М., 2015. Археологическая культура сарматов–лимигантов, взгляд с востока // ГСАД. № 31. С. 75–142.

Пашић И., 2015. Насеље из античког периода у околини Шајкаша // ГПСКВ. № 28. С. 48–73.

Пашић И., 2016. Насеље из II века н. е. у Бачкој // ГПСКВ. № 29. С. 7–30.

Рашајски Р., 1957. Сарматска лончарска радионица из Црвнке крај Вршца // РВМ. № 6. С. 39–56.

Симовљевић Н., 1957. Сарматски стратум на Црвенки крај Вршца // РВМ. № 6. С 57–66.

Трифуновић С., 1999–2000. Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој // ГСАД. № 15–16. С. 43–106.

Трифунович С., 2010. Позднеантичные памятники на территории Бачки и Баната: сходство и связи с черняховской культурой // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2, часть 2 / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула: Государственный музей–заповедник „Куликово поле”. С. 158–180.

Трифунович С., 2017. Керамика, изготовленная на ручном гончарном круге, в культуре лимигантов // Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур. К 60-летию А. М. Обломского (Раннеславянский мир. Вып. 19) / Отв. ред. В. Е. Родинкова, О. С. Румянцева. М.: ИА РАН. С. 215–223.

Трифуновић С., Пашић И., 2003. „Стари Виногради” у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште // ГСАД. № 19. С. 263–290.

Янкович Дж., Радичевич Д., 2010. Два культурно-этнических последствия «готского» нашествия на Фракию и Иллирик в 268–269 гг. // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов (Конференция 2, часть 2) / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула: Государственный музей–заповедник „Куликово поле”. С. 143–157.

Ács Cs.,1992. Megjegyzések a késő szarmata kerámia kérdéséhez // NyJAMÉ. № 30–32 (1987–1989). P. 97–112.

Barački S., 1965. Ciglana na deliblatskom putu, Dolovo – sarmatsko i slovensko nalazište // AP. № 7. S. 159–160.
Barački S., 1967. Ciglana na deliblatskom putu, Dolovo – sarmatsko i slovensko nalazište // AP. № 9. S. 146.
Batistić-Popadić D., 1984–1985. Sarmatska nekropola Vojlovica–Pančevo // PBM. № 29. S. 59–83.
Bejan A., 1973. Complexul ceramic de la Lenauheim (jud. Timiș) din sec. IV e. n. // Banatica. № 2. P. 131–137.
Bejan A., 1981. Contribuții arheologice de la cunoașterea așezărilor rurale Daco–Romane din Banat în lumina descoperirilor de la Hodoni (jud. Timiș) // Banatica. № 6. P. 153–171.
Bejan A., 1995. Ceramica romană tărzie dîn așezarea de la Hodoni (jud. Timiș) // AB. № 4. P. 376–392.
Bejan A., Benea D., 1983. Așezarea din secolele III–IV e. n. de la Timișoara–Cioreni // MCA. № 15. P. 381–383.
Bejan A., Benea D., 1985. Șantierul arheologic Hodoni Pusta. Raport Preliminar 1979–1984 // Banatica. № 8. P. 187–201.
Berzovan A., 2015. Observations Regarding the Dacian Discoveries made on the site of Zăbrani "La Pârneavă", Arad County (first–second century A. D.) // Ziridava. № 29. P. 119–140.
Bojović D., 1983. Rimske fibule Singidunuma. Beograd: Muzej grada Beograda. 181 s.
Bozu O., 1990. Așezarea daco–romana de la Grădinari–„Săliște" (jud. Caraș–Severin) // Banatica. № 10. P. 147–186.
Brukner O., 1981. Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije. 194 s.
Brukner O., 1990. Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma – Bačka i Banat // AV. № 41. S. 199–216.
Cociș S., 2004. Fibulele din Dacia Romană. Cluj-Napoca: Mega. 454 p.
Dautova-Ruševljan V., 1990. Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini // PBM. № 32. S. 81–94.
Gabler D., Vaday A. H., 1992. Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. 2. Teil // AAASH. № 44. S. 83–160.
Grumeza L., 2016. Post Roman and Sarmatian Pottery Workshops in Banat, Between the End of the 3rd – Beginning of the 5th Century AD // EN. № 26. P. 67–106.
Grumeza L., Ursuțiu A., Copos G., 2013. Arad „Barieră". Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică. Cluj-Napoca: Mega Publishing House. 131 p.
Hungarian archaeology…, 2003. Hungarian archaeology at the turn of the millennium / Ed. Zs. Visy. Budapest: Ministry of National Cultural Heritage, Teleki László Foundation. 496 p.
Istvánovits E., Lőrinczy G., Pintye G., 2005. A Szegvár–Oromdűlői császárkori telep // MFMÉSA. № 11. O. 51–114.
Ivanišević V., Bugarski I., 2008. Western Banat during the Great Migration Period // The turbulent epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period (Monumenta Studia Gothica V. Vol. II) / Eds. B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiewicz, S. Sadowski. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. P. 39–63.
Mare M., 2004. Banatul între secolele IV–IX. Timișoara: Excelsior Art. 231 p.
Mare M., 2004b. Cercetări arheologice în așezări rurale din mileniul I d. Hr. efectuate în perimetrul municipiului Timișoara // Studia Historica et Archaeologica in Honorem Magistrae Doina Benea / Eds. M. Crînguș, S. Regep-Vlascici, A. Ștefănescu. Timișoara: Eurostampa. P. 231–236.
Mare M., Tănase D., Drașovean F., El Susi G., Szilárd S. G., 2011. Timișoara–Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006. Cluj-Napoca: Mega. 195 p.
Masek Zs., 2010–2011. Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz // Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában / Szerk. Zs. Körösfői. Székelykeresztúr: Molnár István Múzeum. O. 242–292.
Masek Zs., 2012. Kora Népvándorlás Kori Települések Kutatása Rákóczifalva-Bagi-Földek 5. –8.–8A. Lelőhelyek Területén // Hadak Útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének

konferenciakötete Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30 / Szerk. Zs. Petkes. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum. O. 43–59.
Nikolić-Đorđević S., 2000. Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda // Singidunum. № 2. S. 11–244.
Petković S., 2010. Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e. Beograd: Arheološki institut. 531 s.
Szentmiklosi A., Timoc C., 2005. Cercetările arheologice da la Foeni–Selište (jud. Timiș). Raport preliminar // AB. № 12–13. P. 657–673.
Tănase D., 2013a. Observaţii cu privire la arheologia epocii timpurii a migraţiilor în Banat–Etapa D1 // Banatica. № 23. P. 61–90.
Tănase D., 2013б. Mărturii arheologice din epoca timpurie a migraţiilor în Banat–etapa D2 // AB. № 21. P. 147–158.
Timoc C., Szentmiklosi A., 2008. Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni–Selište (jud. Timiş) // AB. № 16. P. 113–134.
Vaday A. H., 1989. Die Sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums // Antaeus. № 17–18 (1988–1989). S. 9–351.
Vaday A. H., 1996. Roman period Barbarian Settlement at the site of Gyoma 133 // Cultural and landscape changes in south-east Hungary / Ed. Sándor Bökönyi. Budapest: Archaeolingua Alapítvány. 453 p.
Vaday A., 1999. Sarmatian settlements in the Great hungarian plain // Antaeus. № 24 (1997–1998). P. 547–562.
Vaday A. H., Jankovich B. D., Kovács L., 2011. Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992 (Varia archaeologica Hungarica XXV). Budapest: Archaeolingua. 640 p.
Vaday A., Medgyesi P., 1993. Rectangural Vessels in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin // CAH. № 1993. P. 63–89.
Vörös G., 1987. Spätsarmatische Siedlungen und Gräberfelder in der Tiefebene Südostungarns // Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit / Hrsg. W. Menghin, T. Springer, E. Warmers. Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums. S. 133–148.
Vörös G., 1991. Települések Csongrád megyében az 1–5. században (Lelőhelykataszter) // MFMÉ. № 1984/85–2. O. 83–96.
Vörös G., 1992. Késő szarmata falu emlékei Tápé-Széntéglaégető lelőhelyről // MFMÉ. № 1991/1992–1. O. 11–30.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.42-69

Воислав Джорджевич
Панчево, Сербия

Елена Джорджевич
Панчево, Сербия

ГОРИЗОНТЫ РИМСКОГО И ПОЗДНЕРИМСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ „ЦИГЛАНА” В ДОЛОВО. К УТОЧНЕНИЮ ХРОНОЛОГИИ РИМСКОГО И ПОЗДНЕРИМСКОГО ПЕРИОДА В БАНАТЕ

Резиме

Ключевые слова: *поселение, горизонты Долово 1–3, Банат, жилища, керамика, стратиграфическое перекрывание объектов, римское время, позднеримское время*

В статье делается попытка разработать относительную хронологию и предварительную периодизацию многослойного античного/позднеантичного поселения на участке „Циглана” в Долово на материалах современных, систематических археологических раскопок, проводимых с 2013 года. Исследования выявили остатки нескольких поселений, которые с некоторыми перерывами существовали здесь от античного времени до XII–XIII вв. К античному периоду относятся 127 закрытых комплексов. Отмечена чрезвычайно сложная горизонтальная стратиграфия с взаимным перекрытием и наложением археологических объектов. Выделяется группа объектов, стратиграфическая взаимосвязь которых позволяет четко выделить три горизонта поселений в пределах античного и позднеантичного периодов.

Первый горизонт, обозначенный как Долово 1, выделенный на основании находок-хроноиндикаторов, был датирован второй половиной II – последней третью III в., что по времени совпадает с Маркоманскими войнами и уходом римлян из провинции Дакия (166/180–271 гг., или периоды B2/C1 и C1 центральноевропейской хронологии). Его характеризует материальная культура, в основе которой лежит дакийской культура эпохи позднего Латена, подвергшаяся сильному римскому влиянию. На сегодня она уникальна и не имеет аналогий в среди материалов сербского Баната.

Горизонт Долово 2 сформировался в первой половине IV в., после того, как более раннее поселение было заброшено; он существует до конца второй трети IV в. (периоды C2 и C3). Скорее всего, это поселение было оставлено во время войн императора Констанция II против лимигантов (359 г.). Его материальная культура характерна для поселений сарматов-лимигантов, т. е. поселений типа Баранда. Прерываются гончарные традиции более раннего времени, появляется новый тип жилищ (полуземлянка с центральным столбом).

Последний горизонт позднеримского поселения – Долово 3. Опираясь на стратиграфию и находки, можно выделить два периода. Первый период (Долово 3а) – последняя четверть IV – первые десятилетия V в. (период D1). В это время поселение пострадало от пожара. Второй период (Долово 3б) датируется второй четвертью V века (период D2), и это последнее поселение, которое можно отнести к анонимным варварам ритора Приска Панийского. Оно было навсегда заброшено примерно в середине V века. Для горизонта Долово 3 характерна высокая доля лепной керамики, появление керамики, выполненной на гончарном круге медленного вращения, а также большое разнообразие сосудов, изготовленных на круге быстрого вращения. Появляются новые типы жилых построек – наземные дома с глубокими подклетами.

Vojislav Đorđević
Pančevo, Serbia

Jelena Đorđević
Pančevo, Serbia

THE HORIZONS OF THE ROMAN AND LATE ROMAN SETTLEMENT „CIGLANA” IN DOLOVO. TOWARDS ESTABLISHING THE CHRONOLOGY OF THE ROMAN AND LATE ROMAN PERIOD IN BANAT

Summary

Key words: *settlement, Dolovo 1–3 horizons, Banat, dwelling, ceramics, stratigraphic overlapping of objects, the Roman period, the late Roman period*

This article attempts to develop a relative chronology and a preliminary periodization of a multilayered antique / late antique settlement at the „Ciglana” in Dolovo based on the materials of modern systematic archaeological excavations that have been conducted since 2013. The research revealed the remains of several settlements that discontinuously existed here from ancient times to the 12th – 13th cc. 127 closed complexes belong to the antique period. An extremely intricate horizontal stratigraphy with mutual overlapping of archaeological objects can be observed. There is distinguished a group of objects, the stratigraphic correlation of which allows to clearly distinguish three horizons of settlements within the antique and late antique periods.

The first horizon, named Dolovo 1, identified on the basis of chrono-indicating findings, was dated to the second half of the 2nd – the last third of the 3rd cc. Chronologically it coincides with the Marcomannic wars and the departure of the Romans from the province of Dacia (166/180 – 271, or the periods B2/C1 and C1 of Central European chronology). It is characterized by the material culture, based on the Dacian culture of the late La Tene, which was affected by a strong Roman influence. Today it is considered unique and has no analogies among the materials of Serbian Banat.

The Dolovo 2 horizon was formed in the first half of the 4th c., after the earlier settlement had been abandoned; it existed until the end of the second third of the 4th c. (periods C2 and C3). Apparently, this settlement was abandoned during the wars of Emperor Constantius II against the Limigantes (359). Its material culture is characteristic of Sarmatian-Limigantian settlements, i.e. settlements of the Baranda type. The pottery traditions of the earlier period were discontinued, a new type of dwellings appeared (a semi-earth lodge with a central pillar).

The last horizon of the Late Roman settlement is Dolovo 3. Based on stratigraphy and the findings two periods can be singled out. The first phase (Dolovo 3a) dates to the last quarter of the 4th – first decades of the 5th cc. (Central European period D1). At this period the settlement was damaged in a fire. The second phase (Dolovo 3b) dates to the second quarter of the 5th century (period D2). It is the last settlement that can be correlated with the anonymous barbarians of the rhetorician Priscus of Pania, it was forever abandoned around the middle of the 5th c. The Dolovo 3 horizon is characterized by a high proportion of moulded ceramics, the appearance of ceramics made on a slow-rotation throwing wheel, as well as a large variety of vessels made on a fast-rotation throwing wheel. New types of dwelling appeared – ground houses with deep basements.

АРХЕОЛОШКИ ПЕЈЗАЖИ ПОЗНОРИМСКОГ И РАНОСРЕДЊОВЕКОВНОГ ДОБА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ПИСАНИХ ИЗВОРА

В. Мијатовић
Београд, Србија

vesna@aob.rs

Апстракт: *Полазећи од дефиниције археологије пејзажа и захтева које овај релативно нови археолошки приступ ставља пред истраживаче, уз помоћ историјских извора и објављених резултата археолошких истраживања покушаћемо да дочарамо слику и изглед окружења на једној мањој територији данашње Србије, као и стратегије прилагођавања људи животу на њој. У самом раду нећемо се детаљно бавити историјатом теоријског развоја појма археологије пејзажа, јер би концептуални преглед просторних и пејзажних приступа у археолошкој интерпретацији могао бити предмет посебног рада. Подаци из историјских извора позноримског и раносредњовековног периода, који се односе на географију и топографију Баната и Бачке, биће упоређивани са резултатима новијих археолошких истраживања на овом простору. Радом су обухваћени историјски извори у којима је разматрани географски простор директно или индиректно описиван у периоду од 4. до 7. столећа. Из извора су издвајани описи који се односе на карактеристике пејзажа. Осим описа пејзажа издвојени су и различити појмови и запажања који указују како су се и на које све начине у свакодневном животу наведеног периода користили природни ресурси окружења о коме говоримо. На основу историјских и археолошких података покушаћемо да закључимо да ли се и у којој мери само окружење разматране територије мењало, као и које је стратегије њено становништво користило кроз дужи временски период приликом адаптације, прилагођавања и експлоатације постојећих материјалних и нематеријалних вредности постојећег терена. У овом раду није рађена анализа материјалне културе.*

Кључне речи: *археолошки пејзаж, Банат, Бачка, позноримско доба, раносредњовековни период, историјски извори*

Археологија пејзажа је релативно нов, специфичан приступ у археологији, који је почео да се развија крајем 20. века. За предмет свог истраживања овај научни метод узео је "културни пејзаж", који нема једноставну дефиницију и који може бити тумачен веома широко. У традиционалној географији појам пејзаж је представљао непоновљиву органску целину која се у односу према другим целинама одликује специфичностима и хомогеношћу (Тодић, 2005, с. 15). Међутим, људске привредне активности, усмерене на стратегију прилагођавања, преживљавања и коришћења ресурса, у многој мери условљене природним карактеристикама тла, утициле су на трансформацију природног пејзажа у "културни пејзаж". Према дефиницији коју је дао УНЕСКО "**културни пејзажи** представљају комбиновано дело човека и природе. Они илуструју развој људског друштва и насеља кроз историју под утицајем физичких ограничења и/или могућности презентованих од стране њихове средине, те друштвених, економских и културних снага друштва, унутрашњих и спољашњих." Шире тумачено пејзажи не настају само из интеракције човека и његове околине, већ они истовремено представљају продукт, медиј и слику различитих друштвених, симболичких, колективних и индивидуалних и историјских искустава живљења у пејзажу и са пејзажом (Novaković, 2008, s. 40). Пејзажи су простори чија организација може да се посматра вишедимензионално. Она зависи од физичких карактеристика и својстава простора, историјске трансформације у времену, као и од физичких и симболичких односа људи са околином (Фаган, 2007,

с. 444). Данас се проблем културног пејзажа све више проучава у контексту пејзажног регионализма, који се разматра у вези са појмовима «културна традиција» и «култура подршке животу», проблематизован са становишта очувања природног и историјског наслеђа (Калинина, 2016, с. 109). Као симболи културне стабилности културни пејзажи одражавају стабилне вредности током времена. Представљају засебне културне споменике који могу да се посматрају и проучавају као извор различитих информација о организацији друштва, материјалној и духовној култури (Фаган, 2007, с. 444). У том смислу појам "културни пејзаж" може да се посматра као продукт људи који употребљавају неку одређену материјалну реалност (физички простор) за стварање нове реалности (социјални простор) преко идеја и замисли о реду ствари (симболички простор) (Novaković, 2008, s. 17). С обзиром да је људске активности немогуће одвојити од пејзажа, најбољи начин за реконструкцију пејзажа кроз простор и време јесте археологија (Stahl, 2008, p. 7). Археологија пејзажа је мултидисциплинарна научна област, која у своја истраживања укључује методологије сродних хуманистичких наука и могућности и приступе природних наука. За комплексну анализу и реконструкцију пејзажа прошлих времена неопходан је свестран и свеобухватан приступ проблемима које ова врста проучавања захтева, како би се постигла егзактност приликом проналажења одговора на различита питања.

Банат и Бачка – географске одлике и кратак историјски преглед током каснoримског и раносредњовековног периода

Како би се сагледале карактеристике пејзажа у историјским изворима, као и слика археолошких пејзажа која се назире кроз резултате новијих археолошких и археолошко-топографских истраживања, за потребе овог рада, приказаћемо основне карактеристике рељефа Баната и Бачке. Треба имати у виду да су ове области у задњих 200 година претрпеле значајне измене у, шире схваћеном, културном пејзажу.

Области данашњег српског дела Баната и Бачке налазе се у међуречју Дунава и Тисе, заправо у сливовима средњег Подунавља и доњег Потисја (Сл. 1). Рељеф Баната и Бачке је претежно равничарски, чије се апсолутне висине крећу од 66 до 82 м (Банат), односно између 76 и 143 м (Бачка).

Српски део Баната се на северу граничи са Мађарском, на истоку са Румунијом, јужно га Дунав као природна граница одваја од Срема и Поморавља, а западно река Тиса од суседне Бачке. Геоморфолошки, велики део Баната је састављен од лесних седимената за које су везани рељефни облици карактеристични за лес. Важније низијске целине у Банату су: лесне заравни (банатска и тамишка), лесне терасе (новокнежевачка, зрењанинска, новобечејска и панчевачка), депресије (итебејска, алибунарска, иланџанска, вршачка) и алувијалне равни река Дунава, Тисе, Тамиша, Бегеја, Караша и Нере. Висински истакнутији облици рељефа у Банату су: Вршачке планине и Банатска (Делиблатска) пешчара (Давидовић, 2003, с. 5–16). Лесни облици рељефа су, кроз за њих карактеристичне појаве и процесе, утицали на популацију, формирање насеља и привредне активности. Банат је богат водама, подземним и површинским. Подземне су фреатске, артешке и дубинске термо-минералне. Површинске воде у Банату сачињавају реке, канали, језера, баре и мочваре. Две природне гранце Баната, Дунав и Тиса, највећи су и најзначајнији водени токови у равници. За њима следе Тамиш, Бегеј, Брзава, Караш, Нера, и Златица или Аранка (Обрадовић, 2009, с. 199–203).

Банатске реке, које имају велики хидролошки потенцијал, данас не теку својим природним токовима. Због честог изливања и плављења алувијалних равни временом су претрпеле различите мелирационе интервенције. Почетком 18. као и у 19. и 20. веку реке су регулисане, а многе мочварне површине (од којих су данас остали видљиви трагови у рељефу) исушене. Српски део Баната је некада изгледао сасвим другачије него данас (Сл. 2). За време

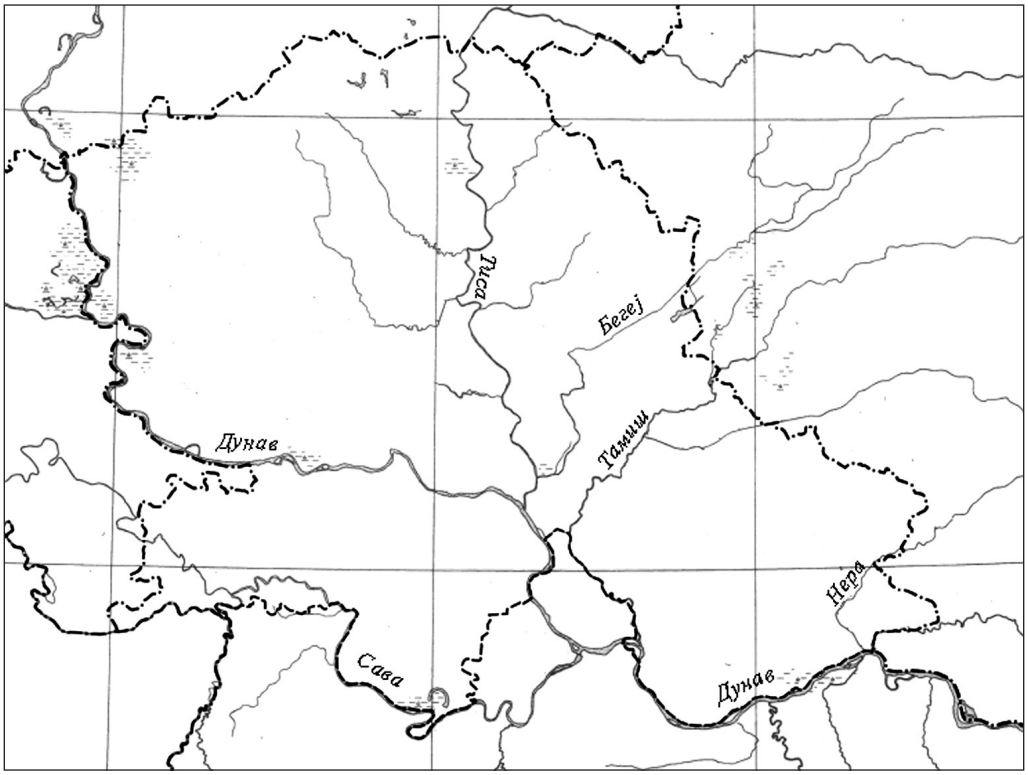

Сл. 1. *Сливови река у северној Србији*

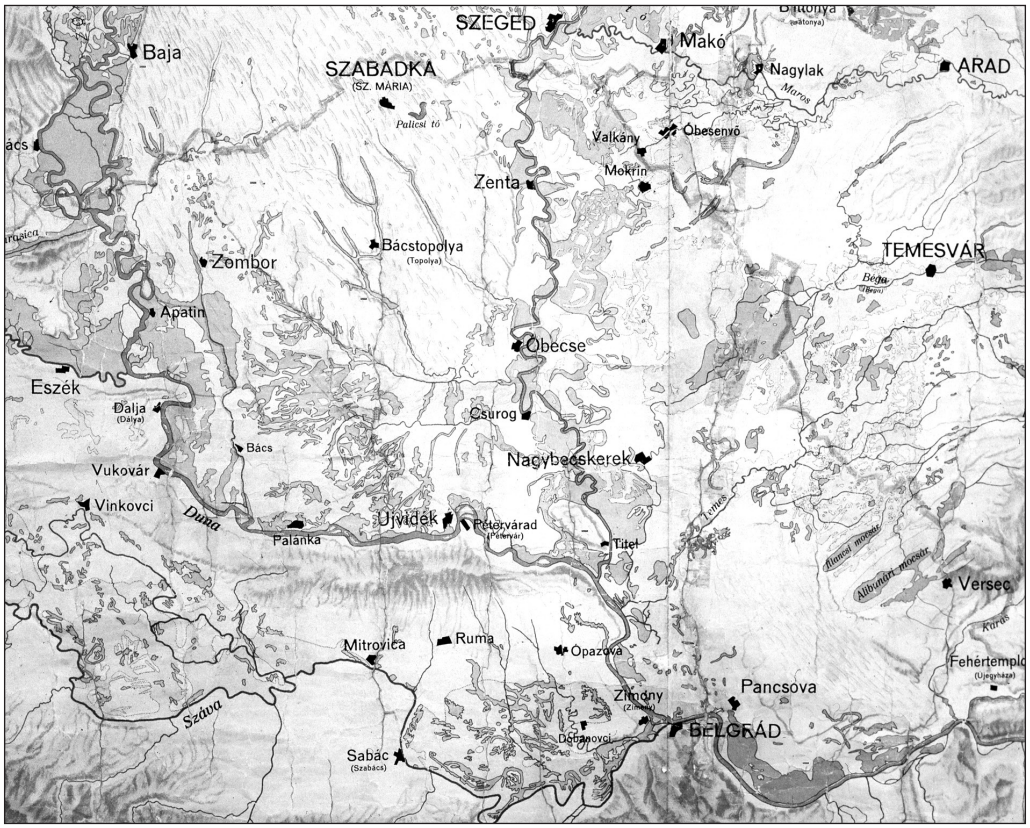

Сл. 2. *"Карпатски басен пре мелиоризације". Карту је направило Министарство привреде у Будимпешти 1938. године. Састављена је од више карата (1856., 1892. и 1898. године), а основу је чинила најстарија из 1785. године –"Kleine charte des Konigreichs Ungarn"*

високих водостаја одавао је утисак "острва", које је са свих страна било опкољено великим рекама, њиховим мочварним равнима (ритовима) и банатском депресијом са истока (Давидовић, 2003, с. 7). Банат је у прошлости био синоним непожељних превлажних, мочварних предела. Данашње баре и мочваре које нису исушене малих су површина. Највећи број их је у напуштеним меандрима поред Тисе, Бегеја и Тамиша (Обрадовић, 2009, с. 203).

Бачка је суседна област Баната, са којим се граничи на истоку. Њихова природна граница је река Тиса. Од Срема је на југу дели Дунав, који је са западне стране део државне границе према Републици Хрватској. Северну границу Бачке чини административна, државна граница према Мађарској. Бачка је највећа равница у Србији. Изграђена је од седимената, првенствено речних и еолских наноса. Главне морфолошке црте Бачке представљају плитке и широке долине Дунава и Тисе и еолске акумулације (Прентовић, 2007, с. 168–169). На територији Бачке се могу издвојити следећи облици: лесне заравни (Бачка и Тителски брег), лесна терасе (Бачка лесна тераса), алувијалне равни (Дунава и Тисе са притокама) и Суботичка пешчара. Што се тиче хидрографских прилика, за Бачку су, осим Дунава и Тисе, карактеристични малобројни и кратки речни токови, са повремено високим водостајима. Одлике оваквих хидрографских прилика су веома честе пролећне поплаве Дунава и Тисе, висок ниво и споро кретање подземних вода, које повремено излазе на површину, испуњавајући бројне депресије и образујући многобројне баре (Прентовић, 2007, с. 170). Интервенције које су довеле до измена у некадашњим пејзажима Бачке почеле су изградњом Великог бачког канала крајем 18. и почетком 19. века, да би биле настављене изградњом Малог бачког канала и каналног система Дунав–Тиса–Дунав у 20. веку. Мали бачки канал повезује Велики бачки канал са Дунавом код Новог Сада. Основна улога каналског система Дунав–Тиса–Дунав је заштита од поплава, одводњавање подводних терена, наводњавање, пловидба и коришћење хидроенергије (Прентовић, 2007, с. 170).

Интервенције људи, које су на овом простору извршене у задњих 200 година, довеле су до промена у изгледу самих пејзажа. Осим промена у географском смислу, дошло је до нарушавања еколошких услова у окружењу, што се одразило на биљни и животињски свет. Деловањем човека нестао је свет пространих површина са самониклим врстама, а уместо њих повећале су се површине са култивисаним, за човека кориснијим, биљним врстама. Са брисањем граница између различитих геоморфолошких целина, лесних тераса и делова алувијалних равни, смањила се и разноликост животињског света. Деловање човека у овом региону, довело је до промена општих еколошких услова, тако да данас нису јасно одвојене различите биогеографске целине које у овој области постоје.

Кратко кроз историју

Области Баната и Бачке су се крајем старе и почетком нове ере налазиле наспрам римских провинција Панонија и Мезија, а од 106. године са леве обале Дунава била је образована и провинција Дакија. Није искључено да је Банат био део Дакије до њеног напуштања 271. године, али Бачка никада није улазила у састав Римског царства. На подручје Бачке, а можда и у делове Баната, од половине 1. столећа н. е., долазе Сармати. Они затичу релативно бројно становништво, мешавину Дачана, Илира, Келта, које под Сарматима готово да сасвим нестаје са ових простора, под не сасвим јасним околностима. За дуже од једног века, овај регион остаје врло слабо насељен, пре свега номадским Сарматима. Потом, бројније становништво и већи број насеља појављује се на овој територији, као и у њеном окружењу (Мађарска и Румунија), после римског напуштања Дакије 271. године. Ово становништво ће римски извори у 4. веку називати „Слободним" и „Ропским Сарматима-Лимигантима" (Амијан Марцелин, Историја, XIII, 1–2). Инвазија Хунског племенског савеза потресе ове просторе крајем 4. века. Владавина овог савеза траје приближно, до половине 5. века. Од распада Хунског племенског савеза па до формирања I аварског каганата (568. године)

на том простору живи становништво које није било ни под чијом доминацијом. О некој доминацији не сведоче ни историјски извори тога времена. У овом периоду забележени су (518. године) први словенски походи на Балкан, али и прва словенска насељавања на Балкану. Словени 551. године први пут презимљују на византијској територији. Ови подаци би посредно могли да говоре о томе да Словени живе слободно на левој обали Дунава, па и на простору Баната и Бачке.

Аварска доминација овим крајевима почиње 568. године. Авари покоравају слободно словенско становништво, а извори са краја 6. и почетка 7. века већ извештавају о заједничким аварско-словенским походима на византијску територију. Почетком 7. века распада се Лимес на Дунаву, те без писаних извора и са лошом истраженошћу у археологији, остаје нејасно да ли Дунав, осим у природном смислу, чини неку границу и у оном историјском.

Описи пејзажа у историјским изворима

Помињање ових простора у писаним изворима повезано је са ширењем римске државе на север, успостављањем границе на Дунаву и покушајима овладавања територијама са леве обале Дунава. Историјски извори, који садрже описе територија Баната и Бачке, наведени су хронолошки, према времену њиховог настанка или према, када је то потребно, времену на које се историјски подаци односе. Они садрже драгоцене податке за реконструкцију пејзажа овог простора, онако како су га видели они који су га походили, кроз различите временске периоде. Осим информација о пејзажу, историјски извори до нас преносе податке на основу којих се могу утврдити различити аспекти свакодневног живота у њему, као и стратегије преживљавања у датом окружењу, најчешће о ратовању.

Касно римско доба. Извори постају бројнији почев од 4. века и повезани су са ратним дејствима који је римска држава спроводила на Лимесу.

1. *Амијан Марцелин (Историја),* 4. столеће. Територију Баната и Бачке у 4. веку помиње Амијан Марцелин, писац „Историје“.

Приликом описивања рата, који је Констанције II водио против Слободних Сармата и њихових савезника Квада на овој територији, Амијан Марцелин преноси слику поплављених крајева уз Дунав, саопштавајући уједно која су места била најпогоднија за прелазак војке на другу обалу. За прелазак су могла да буду бирана места на којима се река најуже разлива.

“И тако је, после пролећне равнодневице, император сакупио снажну војску и кренуо, вођен срећном звездом. Кад је стигао ***на најпогодније место****, преко моста начињеног од бродова прешао је реку Дунав,* ***који је због отапања леда био у порасту****, и ушао у варварске земље да их пустоши*” (Амијан Марцелин, XII, 4).

Да су становници ових области у 4. столећу познавали карактеристике прилично негостољубивог окружења, прилагођавајући га потребама свакодневног живота, овладавајући његовим предностима, али и недостацима, говори следећи опис Амијана Марцелина. Марцелин дочарава крајеве у сливу великих, плавних река (Дунав и Тиса), препуне мочварних, баровитих предела, обраслих у врбаке, непроходних за све евентуалне придошлице, али сигурних за оне који их познају. Наредни опис пејзажа показује симбиозу човека и предела, овладавање његовим природним ресурсима, између осталог у одбрамбене, заштитне сврхе.

“у ствари, ***уздали су се у заштиту коју је пружало само место****, где су, истеравши господаре,* ***чврсто поставили своја огњишта****”* (Амијан Марцелин, XIII, 3).

“А кроз ове земље ***пробија се Тиса и кривудавим током улива се у Дунав.*** *Док је сама, она тече слободније и лагано оплакује дуге и широке просторе.* ***Близу ушћа сужава их у теснац и коритом Дунава брани становнике од упада Римљана, а од варварских упада штити***

их препреком коју представља она сама. Овде је тле већином влажно и натопљено, *због река које надолазе;* ***мочварно је*** *и* ***покривено врбама****, па је стога* ***неопроходно****,* ***осим онима који добро познају терен****. Поред тога, у близини ушћа Тисе, налази се* ***ада око које тече моћнија од двеју река и одваја је од копна****"* (Амијан Марцелин, XIII, 4).

Наредни опис терена и насеља које уништавају римски војници је у директној вези са земљорадничким, седелачким начином живота становника ових области. Опис садржи податке о положају насеља, врсти стамбених објеката, као и о материјалу који је коришћен за њихову изградњу. Тако нас Марцелин упознаје са начинима коришћења и управљања постојећим природним ресурсима од стране једне, очигледно, бројне заједнице. Такође, одломак који следи даје и податак о употреби вештина, у овом случају пливања, као стратегије при повлачењу у ратним опасностима.

„Чим су непријатељски народи сатрвени, извучени су из ***скромних колиба*** *и доведени у гомилама рођаци погинулих, различитог пола и старости… И док су плодови победе подстицали борбени жар, војска је стала да уништава оне који су били напустили битку или су се* ***скривали у колибама****. Кад су стигли до њих, војници, жедни варварске крви, разбацивали су* ***лаку сламу*** *и убијали дезертере; ником од њих* ***кућа****, макар* ***саграђена и од најчвршћих греда****, није спасла живот. Најзад, кад је већ све било* ***спаљено*** *и када се нико више није могао сакрити, јер* ***све оно што је могло заштитити било је уништено****, људи су у својој тврдоглавости или умирали захваћени ватром, или, избегавши пламен, излазили и, спасивши се једне врсте смрти, бивали оборени на тле непријатељским мачем. Ипак су се* ***неки, бежећи од стрела и великог пожара, бацали у вртлог оближње реке****, у нади да ће се* ***вештим пливањем*** *докопати обале"* (Амијан Марцелин, XIII, 12–15).

Опис прогањања Лимиганата по околном терену доноси информације, на основу којих закључујемо да су за кретање и међусобну комуникацију коришћена водена пловила, за чију израду су, уз познавање карактеристика водених површина, сигурно биле потребне и посебне занатске вештине (тесарски занат). Такође овај опис саопштава да су специфичне карактеристике тла (пејзажа), као што су мочварност и баровитост, коришћење за скривање, повлачење и преживљавање, при појави ратних опасности.

„И, пошто су им ***запаљена огњишта*** *и заробљене породице, заповеђено је да се* ***сакупе барке како би се пронашли они које је од наше војске одвајала супротна обала****. И да не би малаксала бојна готовост, одмах су се* ***укрцали на скеле*** *лако наоружани војници.* ***Вођени скровитим стазама****, заузели су* ***склоништа*** *Сармата, које је преварио њихов изненадан долазак, јер су* ***видели чамце свог племена*** *и* ***познати начин веслања****. Али кад су по светлуцању копаља схватили да им се приближава оно чега су се плашили,* ***повукли су се у заклон мочварног земљишта****"* (Амијан Марцелин, XIII, 16–18).

Време хунске доминације. Са доласком Хуна крајем 4. века етнички састав становништва у Банату и Бачкој се мења, али топографија и изглед пејзажа кроз које Приск путује остају исти као у описима извора из касноантичког доба.

Ретор Приск (Прискови фрагменти**), 5. столеће.** Ретор Приск је био члан византијског посланства које је 448. године, после хунских напада на Мезију, путовало на Атилин двор. Описи овог путовања садрже податке о становништву доњег Потисја, као и информације о стању на самом терену.

У географском смислу, предели (пејзажи) кроз које сада путује Приск нису доживели никакву трансформацију. Приказана слика одговара представи која се о густо насељеном Банату у касноантичко доба добија на основу старијег историјског извора. И даље су то области којима доминирају веће и мање реке, са својим великим хидролошким потенцијалима и изливањима. Становништво и даље живи у насељима, у непосредној близини река, језера и мочвара, одакле се снабдева водом (овакав положај условљен је и сигурносним фактором), бави се земљорадњом и добро познаје производњу хране и пића. За комуникацију

становништво које Приск описује користи кретање водом (које доминира) и копном. На води се употребљавају моноксили и сплавови.

*„Одатле (из села) путовали смо угодним и **равним путем** и наилазили смо на **пловне реке** од којих су, после Дунава, највеће Дрекон, Тигас и Тифесас. Неке смо реке прешли **моноксилима** којима се служе оближњи становници, а друге смо препловили сплавовима које варвари возе на колима кроз **мочварна места**. По селима су нам спремали храну, место **жита просо**, место вина **медос** (медовину), како се тамо зове. И слуге, које су нас пратиле, са собом су носиле просо и пиће које се добија од јечма. Варвари то (пиће) називају **камон**»* (Приск, фрг. 8.).

*У коментарима приређивача овога извора се наводи место на којем су током овога путовања преноћили чланови посланства „после дугог пута заноћили су код неког **језера чијом се водом снабдевало оближње село**“* (Приск, коментар приређивача, с. 15).

Време I аварског каганата. Из овога периода потиче више историјских извора који о разматраном подручју дају доста описа простора и географских одредница.

1. *Јордан (Гетика – Историја Гота),* 6. столеће. „Историју Гота“ Јордан је написао средином 6. столећа. Према његовим подацима Словени половином 6. века живе на великом простору дела Средње и Источне Европе. Податак Јордана говори да Словени заузимају простор од Новиедунума и Мурсијанског блата до Дњестра. Мурсијанско блато се може идентификовати са Копачким ритом у близини Осијека (античке Мурсе), што територију Баната и Бачке ставља у оквире ове шире географске слике. Наша, разматрана територија са својим карактеристичним пејзажима и природом рељефа, представља део овог великог географског простора. Може се рећи да становници Баната и Бачке и у 6. веку за места свога настањивања бирају, већ традиционално за ове просторе, мочварна места.

*“Словени живе од Новиеденума и тако названог Мурсијанског језера чак до Дњестра и на север до Вистула: **мочваре** и **горе** им служе за насељавање“* (Иордан, п. 35).

2. *Прокопије (Белум Готикум),* 6. столеће. У оквиру приказа Јустинијанових ратова са Готима, Прокопије описује збивања у Доњем Подунављу. Он углавном извештава о словенским упадима на византијску територију, дајући повремено и обавештења која се односе на њихова станишта и начин насељавања. Прокопијеви подаци су општији, али они би се могли применити на просторе Баната и Бачке, као делове ширег словенског простора. То важи и за друге изворе у којима се о Банату и Бачкој не говори директно.

*„Станују **у бедним колибама**, јако **раштркани једни од других**, и сваки од њих и по **више пута промени место насеља**“.*

*„Јер некад су се и једни и други називали Спорима и то, мислим, стога што **спорадично размештени настањавају земљиште**. Ради тога и обитавају на **пространом земљишту**“* (Прокопије, III, 14).

3. *Менандар*, у каснијем спису Константина Порфирогенита (Excerpta de legationibus) сачувани су фрагменти Менандровог дела, који обухватају период од 558. до 582. године. Како су се користиле и црпеле карактеристике постојећег терена доноси до нас Менандар описујући аварске походе на Словене у Доњем Подунављу 578/579. године. Банат и Бачка, као делови словенског простора, могли би се посматрати кроз призму уопштених података које срећемо код Менандра. Према сачуваним описима може се закључити да су Словени своја села, са обрадивим пољима, подизали уз реку. На описаном пејзажу, уз слику уништаваних обрадивих поља, присутне су шуме и шикаре, као места која су се користила и за скривање приликом опасности.

Каган Бајан *„када је прешао на супротну обалу реке одмах је спалио **села Словена и опустошио поља, водио** је и **односио** све, пошто се нико од варвара није усудио да му изађе у сусрет, него су се **разбежали у шикаре и шумске гудуре**“* (Менандар, фрг.).

Из податка који следи, а који се односи на 579. годину, у вези са аварском опсадом Сирмијума, помињу се и Словени у Панонији. Овим поводом Словени су ангажовани да граде

мост на Сави, што говори о већ усавршеном искуству у овладавању воденим токовима, поседовању практичних знања за овај подухват, као и развијеном тесарском занату.

4. *Теофилакт Симоката (Историја*), 7. столеће, извор највероватније написан између 626. и 638. године. Теофилакт Симоката помиње Словене на Доњем Дунаву и на простору данашњих Баната и Бачке. Историјски подаци се односе на византијско-аварске и византијске сукобе са Словенима. У вези са описивањем аварских припрема за опсаду Сингидунума може се закључити да су становници Баната и Бачке овога периода усавршили технике израде водених пловила, неопходних за савладавање речних токова и учествовање у ратним дејствима као што су опсаде утврђених градова. О изради пловила се већ пише као о бродоградњи. Симоката бележи да:

*„Хаган нареди **Словенима** да начине мноштво **пловила**, како би савладао Дунав ради прелаза. Становници Сингидунума честим препадима стану Словенима пленити њихов труд и муку, и спаљивати плодове њихове **бродоградње**“* (Теофилакт Симоката, VI, 3–4).

У склопу описивања догађаја око аварске намере да пређу реку Саву како би упали у Срем, опет се користи знање становника добијано у суживоту са окружењем богатим воденим токовима. Сада је тесарски занат већ толико развијен да је дорастао изградњи флоте онога периода. Наводи се да:

„Он (каган) *допреми масе Словена да **тешу дрво**, како би лађама прешао реку по имену Сава. Журио је да крене у поход, а **они су му градили флоту** како им је био наредио, из страха од постављених заповедника“* (Теофилакт Симоката, VI, 3–4).

Теофилакт Симоката бележи и догађаје везане за ратовање византијске војске са Словенима на њиховој територији у Доњем Подунављу. До изражаја у појединим одломцима долази коришћење топографских карактеристика терена током ратних сукоба. Користе се герилске стратегије ратовања, повлачење у непроходна места, мочваре и шуме, спашавање препливавањем реке.

*„Набасавши на Ромеје, варварин сјаха и поче се борити, али не могући да одоли сили, **умакне у непроходна места**. Био је бржи да умакне јер је на то био **навикнут по природи**. Запавши у још гору невољу, варварин се спотакне о пањ неког великог дрвета. Ту би га гониоци врло лако ухватили да га не **спасе река: препливавши је**, он избеже опасност“* (Теофилакт Симоката, VI, 6–7).

*„Угледавши непријатеља, варвари се **склоне у оближње мочваре и шуму**. Ромеји крену за њима да их ухвате. Али загазивши у **глиб,** нађу се у несавладивој невољи. И читава би чета пропала, да је Александар **не изведе из мочваре**. Онда заповедник одреда Александар опколи предео и покуша да варваре ватром натера на предају. Али **влага** угаси пламен, и Александров подухват пропаде. Међутим, беше са варварима један Гепид, од старина припадник хришћанске вероисповести. Овај пребегне Ромејима и покаже им **прилаз**. Ромеји **овладају прилазима** и похватају варваре“* (Теофилакт Симоката, VI, 8–9).

После смењивања стратега Приска Теофилакт бележи и ратовање новог византијског заповедника Петра против Словена на Доњем Дунаву. Колико је било важно познавање терена показује и опис овладавања речним прелазом у следећем пасусу. Позиције у близини речних прелаза нису биране за подизање сталних насеља, већ одбрамбених. У историјском извору имамо податак да је речни прелаз искоришћен за постављање заседе.

*„Преваливши прве ноћи велики пут и силно се заморивши, они зором уђу у неко **шипражје** на починак. Око трећег часа, док су без стража сви спавали, **крај шипражја** створе се варвари. Сјашивши с коња Словени пођу у хлад да се освеже и коње одморе. Пролазећи открију Ромеје и, заробивши јаднике, испитиваху их о намерама Ромеја. Изгубивши наду у спас, они открију све. Пирагаст, поглавица те скупине варвара, са својим снагама улогори се **на местима прелаза преко реке** и сакри се **у шуми**, невидљив као гроздић под лишћем“* (Теофилакт Симоката, VII, 4–5).

Око 600. године, Теофилакт Симоката бележи и борбе византијске војске са Аварима на територији Баната. Он описује четири битке које Ромеји воде са Аварима на овом подручју.

Приликом описа треће, према приређивачу српског превода овога историјског извора, ратовање у Банату одвија се на мочварном терену, на коме ће смрт због неовладавања пливањем, дављењем, пронаћи многи учесници битке.

*„Ромејска војска на оба крила потисне непријатеље и нагна их у неку **мочвару**. Ту се многи **подаве**, међу њима и хаганови синови“* (Теофилакт Симоката, коментар приређивача, с. 123).

Четврта битка водила се на реци Тиси. Сличну ситуацију Симоката бележи и током ове битке. Највероватније је да је највећи број Авара страдао дављењем, јер се за Словене у овом одломку каже да *“*изгибе веома велики број”.

„Двадесетог дана варварин (хаган) *поново прикупи војску код ове реке, и Приск се због тога поново врати на реку **Тису**. На том месту дође до веома оштре и знамените битке. Жестоко потучени, што се каже, тога дана варвари се **подавише у таласима реке**, а с њима **изгибе и веома велики број Словена**“* (Теофилакт Симоката, VIII, 3).

5. *Псеудо-Маврикије (Стратегикон)*, претпоставља се да је састављен крајем 6. или почетком 7. века. Стратегикон Псеудо Маврикија, уз Прокопија, представља историјски извор који обилује подацима о животу Словена на левој обали Дунава крајем 6. и почетком 7. века.

У поглављу које говори о томе како се треба понашати према Словенима и ратовати против њих, наводе се веома важне географско-топографске одлике простора које насељавају, као и важни демографски подаци. Ови подаци би могли да се примене и на становнике и простор Баната и Бачке, као делове ширег словенског простора.

*„Племена Словена и Анта живе на исти начин, имају исте обичаје и слободна су, не допуштајући никако да буду поробљена или да се њима влада, нарочито у својој земљи. **Многољудна су и издржљива**“* (Псеудо-Маврикије, п. 272).

*„**Станују у шумама и око река, по мочварама** и **при језерима** којима **се тешко прилази, и праве више излаза из места пребивања** због опкољавања која их често задешавају“* (Псеудо-Маврикије, п. 274).

*„У **прелажењу река вештији су од свих људи**, и одлично издржавају у води, те се неки од њих, **ако су у својим кућама изненађени каквом опасношћу, често загњурују у дубоку воду** држећи у устима дугачке, за то израђене и скроз пробушене трске које допиру до површине воде“* (Псеудо-Маврикије, п. 275).

***„Села** Словена и Атнта **леже на рекама једно до другог и у узајамној вези**, тако да **међу** њима нема размака вредног помена, а у близини су им **шуме или мочваре** или **ритови**. Стога се при нападима на њих обично дешава да, чим се извршио напад на прво њихово село и ту читава војска задржала, остала (села), налазећи се у суседству и имајући у близини шуме, лако избегну опасност која им прети пошто су њихово кретање приметила из близине“* (Псеудо-Маврикије, п. 285).

Дискусија

Као узорак за упоређивање историјских и археолошких података узета су археолошко-топографска истраживања, која су комплетно урађена за две најсеверније банатске општине Нови Кнежевац (Археолошка топографија …, 2012) и Чоку (Археолошка топографија…, 2016), као и резултати обимнијих археолошких истраживања локалитета Чуруг–Стари виногради (Трифуновић, Пашић, 2003, с. 263–290; Трифуновић, 2006; Трифуновић, 2008, 80–83), Падеј–Циглана и Падеј–Вишњевача (Трифуновић, 1999–2000, с. 43–106). Чуруг је одабран зато што на овом локалитету постоје два насеља, једно са преласка старе ере у нову, а друго из касноантичког периода са краја 3. до почетка 5. века. У Чуругу су у позадини насеља из оба периода пронађене некрополе. На локалитету Падеј–Циглана вршена су археолошка истраживања насеља касноантичког периода, а на локалитету Падеј–Вишњевача насеље из времена краја 6. до раног 7. века.

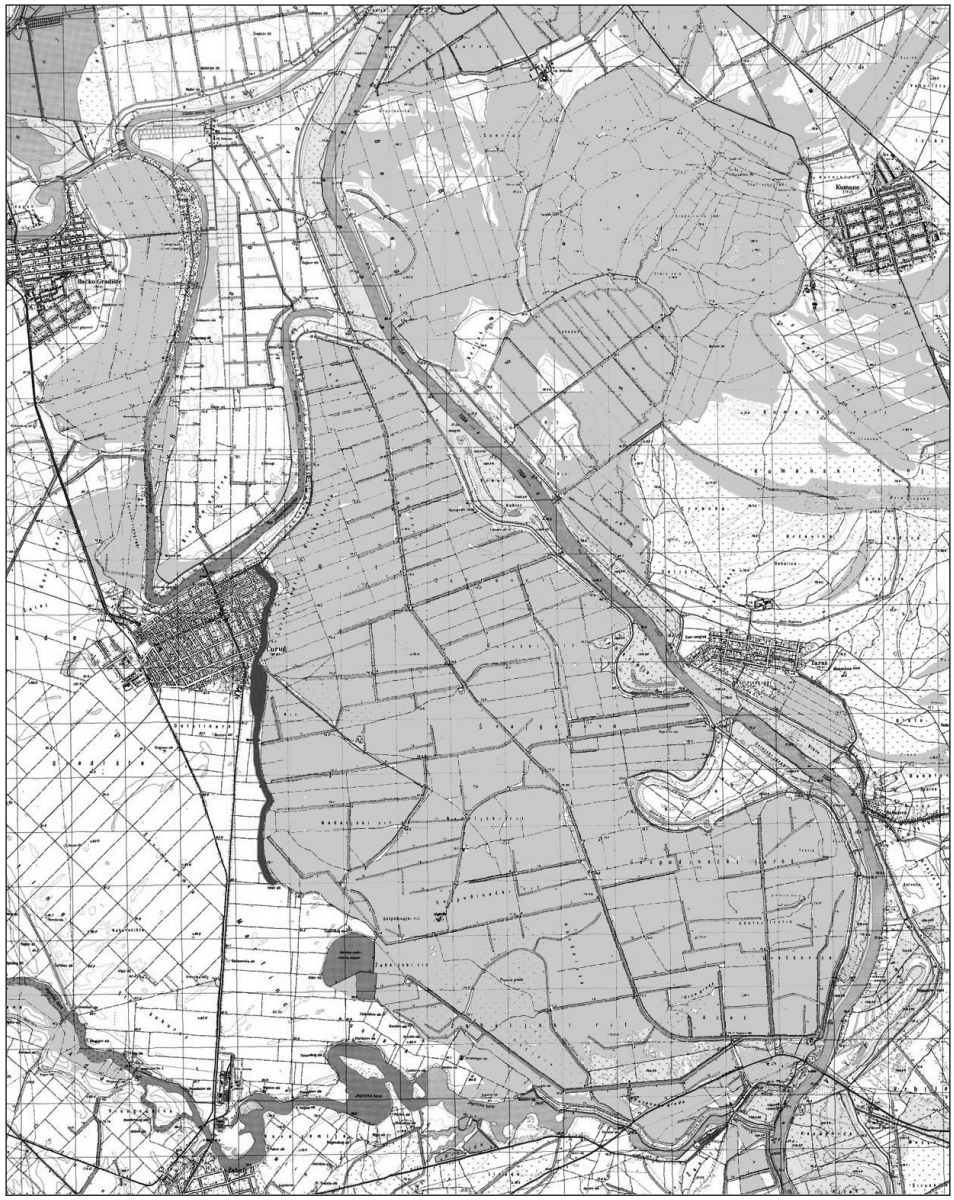

Сл. 3. *Подручје локалитета Чуруг-"Стари Виногради" са реконструкцијом водено-ритских површина*

Археолошким истраживањима је утврђено да у северном Банату из позног латена археолошких налаза готово да нема или их има врло мало. Истовремено, на југу Бачке археолошки материјал из овога периода је веома густо распоређен. На локалитету Чуруг–Стари виногради, који се налази на обали широког ритског појаса (Сл. 3), откривено је и истраживано познолатенско насеље. У залеђу насеља, делимично је истражена и истовремена некропола. Насеље се датује у време прелаза старе у нову еру. Настанак познолатенског насеља у Чуругу може да се објасни доласком домородачког становништва са простора Срема, Славоније, па и западнијих области, избеглица из времена Панонског устанка (Трифуновић, 2018, с. 6–12).

Насеља из времена доласка и првих векова сарматске доминације у Банату и Бачкој су ретка, све до пред крај 3. столећа (Dautova-Ruševljan, 1989–1990, s. 87). На Појтингеровој мапи (Шкриванић, 1974, с. 33–58), која је настала између 2. и 4. столећа, за обележавање сарматске територије наведена је одредница „сарматска пустиња", што се подудара са

археолошким подацима. Одредница „сарматска пустиња“ би могла да указује на однос сарматске, номадске културе према простору. Сармати не користе затечени простор и његове ресурсе на начин на који то раде заједнице чија је култура земљорадничког, седелачког типа. Може се претпоставити да је можда због тога њихова територија означена као пуста.

Описи које даје Амијан Марцелин за ово подручје у 4. веку из основа су другачији. Марцелинови описи, који се односе на територију насељену Лимигантима, одговарају резултатима археолошких истраживања на овом подручју. Археолошким истраживањима, нарочито рекогносцирањем у северном делу Баната, утврђено је постојање великог броја локалитета за које се претпоставља да представљају насеља 3.–4. века. Ова насеља могу да се повежу са Лимигантима који сагласно историјским изворима представљају становништво са дугом традицијом земљорадње (Јанковић, 1997, с. 362–375). Топографија касноантичких насеља везана је за водоплавну територију. Она су смештена на терасастим узвишењима некадашњих обала ритова, доста удаљена од главних токова река, на местима која нису непосредно плавна, а у чијој близини је вода. Формирање насеља прати сливове главних речних токова, али и сливове њихових притока и рукаваца. То су углавном велика насеља, која се нижу једно до другог, међусобно удаљена 1 до 2 км. Ова насеља су агломерати дужине по неколико километара, некада и до 9 км (Пашић, 2012, с. 345–351; Трифуновић, 2016, с. 337–343). Резултати археолошких и археолошко-топографских истраживања касноантичких насеља на простору Баната и Бачке, а која се могу приписати Лимигантима које у 4. веку на овој територији помиње Амијан Марцелин, одговарају стратегијама словенског насељавања наведених код Прокопија. Прокопије говори о раштрканим насељима, чији становници живе удаљени једни од других, мењајући током живота, више пута, места настањивања. Откривена и делом истражена насеља касноантичког периода у потпуности одговарају слици словенских насеља коју даје Прокопије у 6. веку, што може да указује на континуитет и идентичност начина насељавања становништва на једној широј територији. Насељавање током касноантичког периода је вршено и на острвима, која су се некада налазила у водоплавном ритском пејзажу, као и на адама које су формирале реке и њихови рукавци (Трифуновић, 2016, с. 337–339). На ритским острвима евидентирана су мања насеља, засеоци или насеобински објекти типа данашњих салаша (Пашић, 2012, с. 345). Природа самога окружења, као и изолованост насеља обезбеђивале су њиховим становницима јединствену заштиту и одбрану од непријатеља. У Чуругу је откривен темељни ров једног одбрамбеног утврђења (Трифуновић, 2003, с. 265). Истражене су две странице овог објекта, од којих је једна паралелна са обалом рита, док је друга управно постављена на њу. Ово утврђење је могло представљати одступницу према риту за жене, децу и нејач. С обзиром да се ради о изузетно водоплавном подручју комуникација се највећим делом морала обављати употребом пловила на води. Амијан Марцелин говори и о томе приликом описивања природе лимигантске територије. О употреби водених пловила и вештини бродоградње, сведоче Амијан Марцелин у 4. веку, Приск у 5. веку, а Теофилакт Симоката у 7. столећу када помиње Словене из Баната и Бачке као градитеље флоте за аварског кана.

Скоро сви писани извори, у различитом контексту, континуирано помињу мочварно, блатно и баровито подручје, када је у питању територија разматрана у овом раду. На археолошко-топографским картама, детаљно обрађених најсевернијих банатских општина Нови Кнежевац и Чока, уочава се конфигурација хидролошки богатог терена, са карактеристикама као што је изразита водоплавност и рељефним облицима карактеристичним за равничарски простор. На археолошко-топографским картама општина Нови Кнежевац и Чока, запажа се однос између логике насељавања и конфигурације терена. Ради стварања комплетне слике потребно је приказати основне карактеристике рељефа горе наведених северних, банатских општина. Територије општина Нови Кнежевац и Чока, у прошлости, пре мелиорације, изгледале су управо онако како их описују у историјским изворима. Преовладавало је мочварно, баровито и ритско подручје.

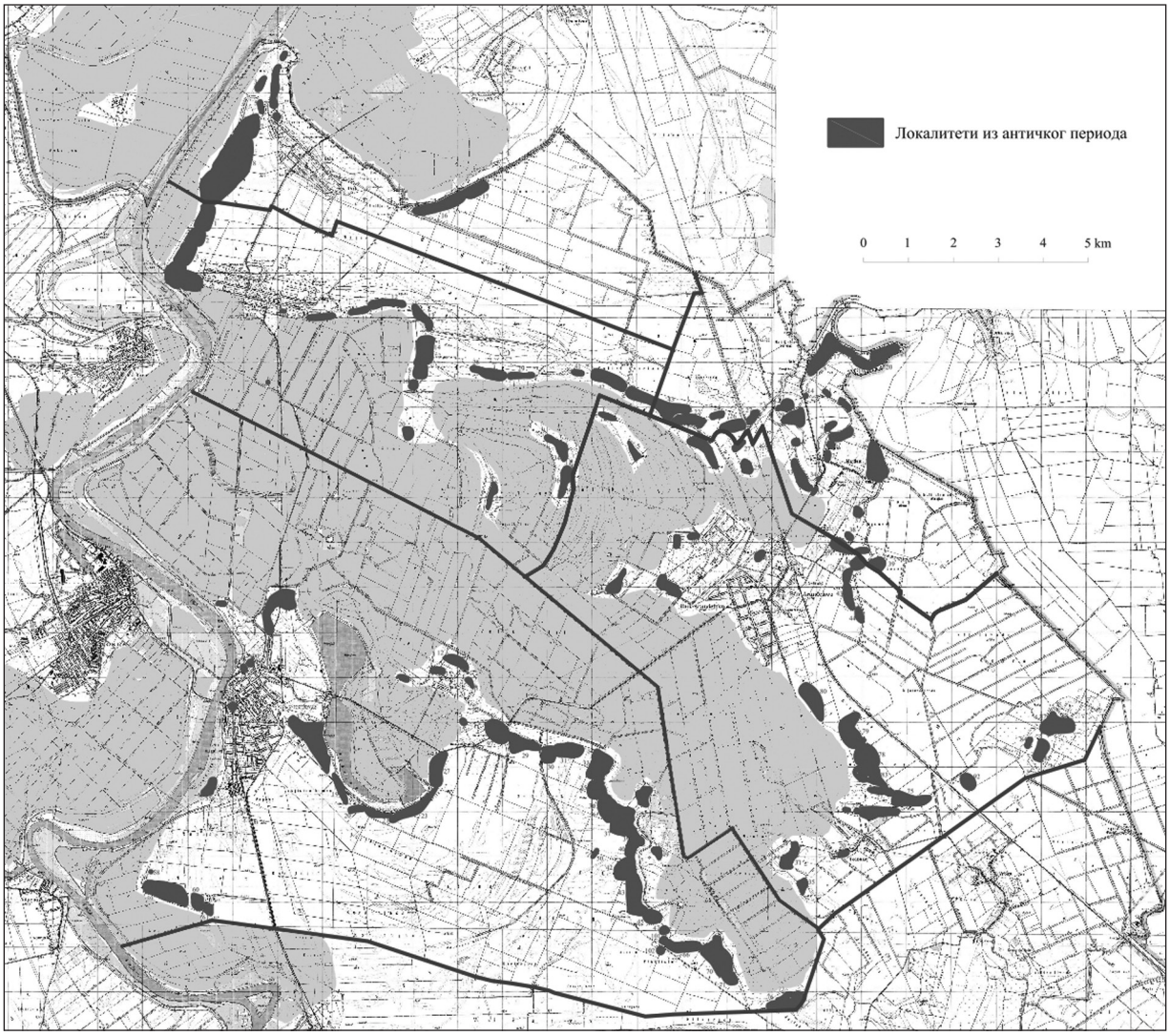

Сл. 4. *Подручје општине Нови Кнежевац са реконструкцијом водених површина пре мелиоризације. По: Археолошка топографија ..., 2012, карта 185*

Општина Нови Кнежевац заузима најсевернији део српског Баната (Сл. 4). Поред леве обале реке Тисе, на северној периферији пространог лесног острва алувијалне равни, на месту где је ивица лесне терасе најближа реци, а њена алувијална раван најужа, подигнут је Нови Кнежевац, административни центар општине. Овакав положај је у прошлости, осим за насељавање, био погодан за прелаз преко реке, као и за овладавање копненим комуникацијама дуж ивица лесне терасе (Радичевић, 2012, с. 19). Идентично Новом Кнежевацу и остала савремена сеоска насеља, на територији општине, формирана су на лесним острвима или лесним гредама. То их према положају подизања опредељује у гранична насеља настала на контактима различитих геоморфолошких целина (Ђурчић, 2014, с. 208–219). У равничарском пределу новокнежевачке општине издвајају се рељефни облици карактеристични за равничарски простор северног Баната–лесне терасе и алувијална раван Тисе (ритови). Општина Нови Кнежевац заузима делове две лесне целине, у литератури познате као крстурско-сиришка и новокнежевачка, које су пак најсевернији део веће, севернобанатске лесне терасе (Давидовић, 2003, с. 122–123). Површина тла лесне терасе није потпуно равна. На обе наведене лесне терасе, крстурско-сиришкој и новокнежевачкој, налази се низ удубљења, депресија и брежуљакастих узвишења (греде и хумке). Плића и издужена

удубљења представљају некадашње правце отицања водених токова, а која су до скоро била испуњена стајаћом водом. Узвишења у виду лесних греда су највиши делови лесне терасе, која могу и по неколико метара бити истурена изнад њене површине. Хумке видљиве у рељефу имају антропогени карактер. Највећи део лесне терасе има апсолутне висине између 82 и 88 м (Радичевић, 2012, с. 20). Алувијална раван Тисе је у односу на лесну терасу на овом простору нижа за 4 до 8 метара. Као резултат рада Тисе на њој се јављају лесна острва раздвојена лучним барама. Најниже облике представљају исушени меандри и мртваје, а више-обалске гредице које су се некада налазиле између рукаваца. Алувијалне равни Тисе и Златице, које се спајају код Банатског Аранђелова, некада су плављене за време високих водостаја ових река, тако да су на сувом остајале само површине изнад 80 м надморске висине. Реке су често при повлачењу пробијале нова корита, а Тиса је за собом остављала мртваје као прежитке старих корита, са којима је била хидролошки везана до 19. века. Све наведено је чинило да пејзаж северозападног дела Баната личи на издвојено острво окружено водом. Оваква слика одговара пејзажима који се срећу у историјским изворима чији су одломци дати у раду. Данас је ситуација на овом простору потпуно другачија. Од средине 18. века започело је уређење корита Тисе и њеног приобаља. Подизањем одбрамбених насипа, прокопавањем канала и изградњом црпних станица као заштите од поплава и подземних вода, реке су скраћене, а мочваре и ритови исушени (Радичевић, 2012, с. 21).

Иста ситуација среће се и у суседној Чоки (Сл. 5). У односу на рељеф чоканска општина се простире на две геоморфолошке целине-на лесној тераси и алувијалним равнима река Тисе и Златице. Чока заузима простор дела Банатске лесне терасе (крстурско-сиришке и новокнежевачке лесне терасе), која је рашчлањена алувијалним равнима левих притока Тисе, на више већих и мањих површина острвског изгледа (Давидовић, 2003, с. 5–17). Лесно "острво" чоканске општине је разуђено, мање или више, деловањем бочне ерозије Тисе и Златице, пре него што су њихови токови регулисани. Због снажне, бочне ерозије Тисе поједини делови лесне терасе о којој је реч формирани су у лучно повијене испусте оријентисане источно од Тисе, док други, супротно од тога, имају облик издужених ртова окренутих и приближених самој Тиси. Нарочита рашчлањеност види се на делу где се ова лесна тераса спушта према алувијалној равни Златице, која је некада својим меандрирањем формирала, са обе своје стране велики број мањих, лесних острваца. На површини лесне терасе чоканске општине разликују се многе депресије различитих облика, димензија и праваца пружања (Бугарски, 1978, с. 12–13). Неке од њих својим обликом подсећају на старе, нестале токове, чији су поједини, најдубљи делови и данас испуњени водом. Суседне паралелне депресије раздвојене су вишим, за 2 до 3 м лесним гредама. Греде имају апсолутне висине од 84 до 85 м. Што се тиче другог геоморфолошког облика рељефа, алувијалних равни, општина Чока захвата део алувијалне равни Тисе и део алувијалне равни реке Златице (Давидовић, 2003, с. 162–166). То је терен у просеку нижи од лесне терасе за 4 до 6 м. Алувијална раван Тисе прати њен ток у правцу север – југ. Њену западну границу представља ток Тисе, источну лесна тераса од које је одвојена одсеком 3 до 5 метара (Радичевић, 2016, с. 14). Ширина алувијалне равни Тисе је различита. Алувијална раван Златице која припада чоканској општини простире се у правцу североисток–југозапад (Давидовић, 2003, с. 167–168). За разлику од алувијалне равни Тисе, њена алувијална раван је препуна депресија које представљају некадашње меандре и рукавце који су стално или повремено били испуњени водом. Ово стање је промењено скраћивањем тока Златице, продубљивањем њеног корита и подизањем насипа. Ове депресије уоквирују низ мањих и већих лесних острваца. Обе алувијалне равни не представљају потпуно равне површине. Оне су прошаране мањим рељефним облицима, депресијама и узвишењима. Тиса и Златица су једине реке на територији чоканске општине (Бугарски, 1978, с. 30–35). Ни једна од њих данас нема природни ток и режим вода. Промене у функционисању ових река постигнуте су подизањем насипа, одвајањем корита Тисе и Златице од

њихових алувијалних равни и прокопавањем мреже канала. Основна каналска мрежа је прокопана од 1893. до 1894. године, а од тада је временом проширивана (Бугарски, 1978, с. 35–37). Приликом високих водостаја реке се више не изливају у своје алувијалне равни, нити формирају велики број рукаваца, меандара и ритова. Као реликти, остаци некадашњих токова ових река на територији општине Чока данас постоје језера, од којих су нека настала пресецањем меандара, а нека проваљивањем насипа, као и баре које се пуне подземним водама (Бугарски, 1978, с. 37–40).

Становништво насељено на овим просторима живело је у оквиру насеља, седелачким начином живота. О томе сведоче поред историјских извора и археолошки подаци. У својим описима Амијан Марцелин у 4. веку саопштава да они који избегавају да се селе из ових крајева, живе у "скромним колибама", које су могле бити покривене "лаком сламом" и "кућама изграђеним од најчвршћих греда". Ово потврђује анализа археолошких објеката и археолошког материјала који су добијени обимнијим истраживањима касноантичких насеља на локалитету Чуруг–Стари виногради (Трифуновић, Пашић 2003, с. 263–260) и локалитету Падеј–Циглана (Трифуновић, 1999–2000, с. 48–49). Топографски, ова насеља заузимају положаје на обалама ритова, а њихови становници према археолошким подацима живе у земуницама, полуземуницама и надземним кућама од дрвета (Трифуновић, 1999–2000, с. 48–49; Трифунович, 2010, с. 158–180). Овај тип станишта, на територији Баната и Бачке, среће се и током Сеобе народа (Трифуновић, 1999–2000, с. 50). Када Прокопије у 6. столећу говори о ширем словенском простору, у склопу којег се може посматрати територија Баната и Бачке, као станишта помињу се бедне колибе, у којима становници живе раштркани једни од других. Резултати археолошких истраживања на простору Баната и Бачке одговарају раштрканости настањивања код Словена коју помиње Прокопије. На налазиштима касноримског и раносредњовековног периода у Банату и Бачкој присутна је хоризонтална, а не вертикална стратиграфија. Земунице су имале кратак рок трајања, тако да је било једноставније направити ново станиште, док би старо служило за одлагање отпадака.

Привреда становништва на овом простору се заснивала на земљорадњи и сточарству. Код Прокопија се у 5. столећу помиње узгој проса и јечма, док археолошка ископавања на локалитетима са овог подручја, дају податке и о гајењу пшенице и овса (Јевтић, 1999–2000, с. 328). Током касноантичког и раносредњовековног периода гајене су житарице, за чије чување су коришћени трапови, а за млевење камени жрвњеви (Жумберковић, 1999–2000, с. 351–353). Осим житарица узгајане су и друге пољопривредне врсте (Јевтић, 1999–2000, с. 327). Археолошким ископавањима је потврђен и узгој домаћих животиња. Према анализи остеолошког материјала састав њихових стада су највише чинила говеда, затим овце и свиње (Блажић, 1999–2000, с. 333–340). Треба поменути да узгој свиња није карактеристичан за номадске популације. Поред наведених домаћих животиња срећу се још коњ и пас, али ретко (Блажић, 1999–2000, с. 335). Према археолошком материјалу у касноантичким насељима је била развијена занатска производња. Може се претпоставити и постојање вађења и прераде железне руде, као и обрада и производња предмета од метала (Живковић, 1999–2000, с. 355–367). Остаци пршљенака указују на предење вуне и развијен ткачки занат, а коштана шила на обраду коже. Било је развијено и грнчарство. Грнчарија се правила, осим ручно гњетанем, на брзом лончарском витлу. Према налазима остатака лончарске радионице у Црвенки код Вршца (Рашајски, 1957, с. 39–56) и у румунском делу Баната (Bozu, 1990, p. 163), претпоставља се да је ова грнчарија производ локалних радионица.

Да су становници ових простора потпуно овладали природним окружењем сведочи седелачки начин живота, коришћење пољопривредних и природних ресурса. Све то их везује за простор на коме су настањени, што се подудара са подацима код Амијана Марцелина. Лимиганти приликом римских покушаја да их преселе у друге крајеве избегавају да напусте земљу где су ***"чврсто поставили своја огњишта".***

Сл. 5. *Подручје општине Чока са реконструкцијом водених површина пре мелиоризације. По: Археолошка топографија..., 2016, карта 160*

Закључак

Може се закључити да културни пејзаж Баната и Бачке, без обзира да ли се ради о периоду касне антике или раног средњег века, није трепео промене које би битно утицале на његову форму или изглед. Најчешће су сам пејзаж и природа терена били предмет пажње писаца из прошлости, тако да се кроз историјске изворе може пратити степен прилагођавања становништва на само окружење, али и степен упознавања ових простора од стране актуелних

освајача, како би се ратне технике прилагодиле описиваној територији. У историјским описима изостаје ближе интересовање писаца за само становништво ових области. О њему слику добијамо посредно, на основу описа његових појединих вештина, навика и склоности. Археолошки пејзаж Баната и Бачке од половине 3. па до почетка 7. столећа, изгледа исто. Равничарским пределима доминирале су веће реке са својим притокама, уз које су се налазиле низијске, мање или више широке алувијалне равни (ритови), које су се протезале дубоко према копну и обалама копнених лесних тераса. Према историјским изворима јасно се види слика непроходног, мочварног подручја, обраслог у шибље, трску и врбаке. Као такво оно је морало бити негостољубиво за све оне који га не познају. Становништво које је насељавало ове области живело је у насељима, даље од главних речних токова, на терасастим узвишењима ритских обала. Близина воде им је, осим погодности за свакодневни живот, омогућавала заштиту и стратешки положај за повлачење приликом упада непријатељских посетилаца. Осим саме природе окружења од упада непријатеља штитила су их и утврђења која су подизали у складу са природом околног терена. У позадини насеља налазила су се гробља ових житеља (у Чуругу је откривена некропола у близини оба истраживана насеља), шуме, површине обрадиве земље и ливаде за испашу стоке. Адаптација на окружење учинила је становнике ових простора добрим познаваоцима живота на води и са водом. Били су вешти пливачи, добро су познавали природу река и законитости наизменичних плавних и неплавних периода, као и ћуд самих мочвара, ритова и баруштина да би се кроз њих могли безбедно кретатати, скривати и ратовати. Реке су прелазили на местима где су ритови били најужи, а копнени делови ритских тераса најближи речним обалама. На таквим местима су могли постављати заседе за непријатељске придошлице, а и на време уочавати непосредну опасност. Може се претпоставити да је живот на разматраном подручју био веома активан и живописан. Становништво се кретало воденим површинама чамцима, моноксилима и сплавовима, о чему извори често говоре. Копнени путеви дуж обала ритова такође су могли бити коришћени за међусобну комуникацију, док су путеви у залеђу насеља водили ка обрадивим пољима, ливадама за испашу и шумама. Како сведоче историјски и археолошки подаци у селима се живело у скромним насеобинским објектима, полуземуницама, земуницама, али и надземним кућама. Привредне активности заснивале су се на земљорадњи и сточарству, док су занатске активности биле везане за обраду дрвета, добијање текстила, грнчарство, производњу и обраду метала.

Постоји изразита сличност у описима из касноантичких и раносредњовековних историјских извора, с том разликом да се у римском периоду говори о Лимигантима, а у раносредњовековном експлицитно о Словенима. Историјске изворе оба периода повезују описи географских одлика терена, логика насељавања, привреда, врста комуникација и стратегија одбране од непријатеља. Касноантички описи, на основу којих се стиче слика о густо насељеном Банату, потврђени су археолошко-топографским истраживањима насеља у Банату. Описи из касноантичких извора одговарају каснијим, раносредњовековним описима словенских насеља на простору њиховог насељавања. Раносредњовековни извори који се односе на Словене помињу "многољудна насеља". Према археолошким налазима ови описи, када је у питању територија Баната и Бачке овога периода, више одговарају слици насеља која се датују до доласка Хуна, него распореду раносредњовековних налазишта. У овом случају постоји несклад између извора и археолошких сазнања, па се може поставити питање зашто је то тако. Да ли је у питању недовољна истраженост или нешто пак друго.

На основу сличности историјских описа, а сходно резултатима археолошких истраживања који се односе на начин становања и привреду, може се закључити да на територији једне регије, кроз дужи временски период, сродно становништво живи на исти, седелачки начин. Слични описи не постоје ни за један од номадских народа, с обзиром да се њихов начин живота суштински разликује од начина живота седелачке популације. У овом раду није рађена анализа материјалне културе.

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Амијан Марцелин. Историја / предговор, превод и објашњења М. Милин. Београд: Просвета. 1998. 598 с.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов = Getica / Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Санкт-Петербург: Алетейя. 2001. 505 с.

Менандар. Фрагменти / Византијски извори за историју народа Југославије. Том I / Ур. Г. Острогорски. Београд: Издавачко предузеће Београд. 1955. С. 85–98.

Приск. Фрагменти / Византијски извори за историју народа Југославије. Том I / Ур. Г. Острогорски. Београд: Издавачко предузеће Београд. 1955. С. 7–16.

Прокопије. Белум Готикум / Византијски извори за историју народа Југославије. Том I / Ур. Г. Острогорски. Београд: Издавачко предузеће Београд. 1955. С. 17–72.

Псеудо-Маврикије. Стратегикон / Византијски извори за историју народа Југославије. Том I / Ур. Г. Острогорски. Београд: Издавачко предузеће Београд. 1955. С. 127–141.

Теофилакт Симоката. Историја / Византијски извори за историју народа Југославије. Том I / Ур. Г. Острогорски. Београд: Издавачко предузеће Београд. 1955. С. 103–126.

ЛИТЕРАТУРА

Археолошка топографија…, 2012. Археолошка топографија општине Нови Кнежевац (Археолошка топографија Баната. Т. 1) / Ур. С. Трифуновић. Нови Сад: Музеј Војводине, Покрајински завод за заштиту споменика културе. 378 с.

Археолошка топографија …, 2016. Археолошка топографија општине Чока (Археолошка топографија Баната. Т. 2) / Ур. С. Трифуновић. Нови Сад: Музеј Војводине, Покрајински завод за заштиту споменика културе. 382 с.

Блажић С., 1999–2000. Остаци животиња са налазишта од IV до X века у Банату и Бачкој, прелиминарни извештај // Гласник Српског археолошког друштва. №. 15–16. С. 333–340.

Бугарски Д., 1978. Општина Чока – географска монографија // Нови Сад: Институт за географију ПМФ. 157 с.

Давидовић Р., Миљковић Љ., Ристановић Б. 2003. Рељеф Баната. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство. 188 с.

Живковић Д., 1999–2000. Карактеризација археометалуршких налаза са касноантичких и раносредњовековних локалитета у Банату и Бачкој // Гласник Српског археолошког друштва. №. 15–16. С. 355–367.

Жумберковић В., 1999–2000. Петролошко испитивање археолошких остатака са налазишта 4. до 6. века у Банату и Бачкој // Гласник Српског археолошког друштва. №. 15–16. С. 351–353.

Јевтић С. Л. 1999–2000. Отисци зрна житарица на грнчарији од 4. до 9. века у Банату и Бачкој // Гласник Српског археолошког друштва. №. 15–16. С. 327–331.

Јанковић, Ђ., 1997. Словенске особине касноантичких насеља у југоисточној Панонији // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии 3 (Этногенез и этнокультурные контакты славян) / Ред. В. В. Седов. Москва.: ИА РАН. С. 362–375.

Калинина Г. Н., Тикунова С. В. 2016. Культурный ландшафт как сфера пространственных представлений и кодов культуры // Наука. Искусство. Культура. Вып. 3 (11). С. 108–114.

Обрадовић Д. Ђ., 2009. Банат-географске основе за развој туризма // ”Глобус”. №. 34. С. 195–216.

Пашић И., 2012. Антички период // Археолошка топографија општине Нови Кнежевац (Археолошка топографија Баната. Т. 1) / Ур. С. Трифуновић. Нови Сад: Музеј Војводине. С. 345–351.

Прентовић Р., Драгин А,. 2007. Природно-географски ресурси ловишта Бачке // Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство. № 36 / Ур. М. Весковић. Нови Сад: ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство. С. 166–167.

Радичевић Д., 2012. Географске одлике // Археолошка топографија општине Нови Кнежевац (Археолошка топографија Баната. Т. 1) / Ур. С. Трифуновић. Нови Сад: Музеј Војводине. С. 19–23.
Радичевић Д., 2016. Географске одлике // Археолошка топографија општине Чока (Археолошка топографија Баната. Т. 2) / Ур. С. Трифуновић. Нови Сад: Нови Сад: Музеј Војводине, Покрајински завод за заштиту споменика културе. С. 13–21.
Рашајски С., 1957. Сарматска лончарска радионица из Црвенке код Вршца // Рад војвођанских музеја. № 6. С. 39–56.
Тодић Д., 2005. Појам културног пејзажа у географији // Глобус. № 30. С. 15–20.
Трифуновић С., 1999–2000. Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој // Гласник Српског археолошког друштва. № 15–16. С. 43–106.
Трифуновић С., 2006. Чуруг – археолошко налазиште „Стари виногради“ // Нови Сад: Музеј Војводине, ТИА Јанус, Пројекат Растко. (Електронски ресурс ЦД).
Трифуновић С., 2008. Археолошка ископавања налазишта Стари виногради у Чуругу у 2006. години // Археолошки преглед н. с. 4. С. 80–83.
Трифуновић С., 2016. Антички период // Археолошка топографија општине Чока (Археолошка топографија Баната. Т. 2) / Ур. С. Трифуновић. Нови Сад: Нови Сад: Музеј Војводине, Покрајински завод за заштиту споменика културе. С. 13–21.
Трифунович С., 2010. Позднеантичные памятники на территории Бачки и Баната: сходство и связи с черняховской культурой // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Вып. 2 / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула: Государственный музей-заповедник „Куликово поле“. С. 158–180
Трифуновић С., 2018. Чуруг на удару империја: 20 година археолошке експедиције: каталог изложбе // Нови Сад: Музеј Војводине. 39 с.
Трифуновић С., Пашић, И., 2003. ”Стари Виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште // Гласник Српског археолошког друштва. № 19. С. 263–291.
Фаган Б. М., ДеКорс, К. Р., 2007. Археология. В начале. Москва.: Техносфера. 591 с.
Ћурчић С., 2004. Насеља Баната. Географске карактеристике // Нови Сад: Матица Српска. С. 1–386.
Шкриванић, Г., 1974. Југословенске земље на Појтингеровој табли // Античке карте (Monumenta cartographica Jugoslavie I) / одабрао и приредио Гавро А. Шкриванић. Београд: Народна књига. С. 33–58.

Bozu O., 1990. Aşezarea Daco-Romana de la Grădinari – „Sălişte“ (jud. Caraş-Severin) // Banatica. № 10. P. 147–186.
Dautova-Ruševljan V., 1989–1990. Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini // Рад војвођанских музеја. № 32. С. 81–98.
Novaković P., 2008. Arheologija prostora i arheologija krajolika // Naselja i komunikacije u kontekstu veza jadranskog priobalja i unutrašnjosti / Ur. B. Olujić. Zagreb: FF press. S. 15–55.
Stahl P., 2008. The contribution of zooarchaeology to historical in the neotropics // Quaternary International. Vol.180 (№ 1). P. 5–16.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.70-89

Весна Миатовић
Белград, Сербия

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЛАНДШАФТЫ ПОЗДНЕРИМСКОГО И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ПЕРИОДОВ В СВЕТЕ ДАННЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

Ключевые слова: *археологический ландшафт, Банат, Бачка, позднеримское время, раннее Средневековье, исторические источники*

Опираясь на определение «археологический ландшафт» и исходя из задач, которые этот относительно новый подход ставит перед археологами, мы попытаемся воссоздать ландшафт, общий облик и образ жизни населения одного небольшого региона современной Сербии на основе данных исторических источников и опубликованных результатов археологических исследований. В работе мы не будем подробно останавливаться на истории понятия «археологический ландшафт», поскольку обзор пространственных и ландшафтных подходов и их археологическая интерпретация может быть предметом отдельной работы. Данные исторических источников позднеримского и раннесредневекового периодов, связанные с географией и топографией Баната и Бачки, будут сопоставлены с результатами новых археологических исследований на этой территории. В статье привлечены исторические источники IV –VII вв., в которых есть прямые или косвенные данные о рассматриваемой территории. Из источников выделены описания, относящиеся к характеристике ландшафта. В дополнение к описаниям ландшафта были выделены различные термины и наблюдения, указывающие, как природные ресурсы использовались в повседневной жизни в указанный период. Основываясь на исторических и археологических данных, мы попытаемся сделать вывод о том, произошли ли какие-либо изменения в окружающей среде на данной территории, и степень произошедших изменений. Уделено также внимание долговременным стратегиям, которые местное население использовало для адаптации и использования материальных и нематериальных ресурсов данной местности. Анализ материальной культуры в этой работе не проводится.

Vesna Miatovič
Belgrade, Serbia

ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPES OF LATE ROMAN AND EARLY MEDIEVAL PERIODS IN THE LIGHT OF WRITTEN SOURCES

Summary

Key words: *archaeological landscape, Banat, Bačka, late Roman period, Early Middle Ages, historical sources*

Based on the definition of the term "archaeological landscape" and the goals, that this relatively new approach presents for the archaeologists, we will attempt to recreate the landscape, general image and way of life of the population of one small region of modern-day Serbia on the basis of historical sources and published archaeological research. In this paper, we will not dwell into the history of the term "archaeological landscape", because the review of spatial and landscape approaches and their archaeological interpretation can be the subject of a separate work in its own right. The data from historical sources of the Late Roman and Early Medieval periods related to the geography and topography of Banat and Bačka will be compared to the results of new archaeological research in this area. The article is based on the historical sources of the 4th – 7th cc., that contain direct or indirect data on the territory under consideration. The descriptions related to landscape characteristics were singled-out from the sources. In addition to landscape descriptions there were singled out different terms and observations, indicating the way natural resources were used in every day life over the specified period. Based on the historical and archaeological data we will try to decide if there occurred any environmental changes at this territory, and their degree if any. The long-term strategies used by the local population to adapt and use the material and non-material resources of this area were also addressed. No analysis of material culture is carried out in this work.

О ХРОНОЛОГИИ ВЕРХНЕВОРОНЕЖСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ГРУППЫ ЭПОХИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ ЕЕ НАСЕЛЕНИЯ

А. М. Обломский
Москва, Россия

oblomsky_a@rambler.ru

Аннотация: *На территории Верхнего Подонья исследованы три группы древностей – поселения типа Чертовицкое-Замятино, могильники круга Животинное (рис. 1) и верхневоронежская культурная группа (линии Ярок и Кривец) (рис. 2), которые суммарно датируются концом IV–VII вв. Цель статьи – определить их хронологическое соотношение. В работе дается краткая характеристика территории и археологического комплекса каждой из этих групп, датирующие вещи делятся на три хронологических блока.*

Материалы **первого хронологического блока** *(рис. 3–7) по аналогиям можно датировать концом IV–V, возможно, началом VI в. Эти находки имеют параллели в Подунавье, на юге Восточной Европы, в бассейне Оки. Они характерны для памятников типа Чертовицкое-Замятино и могильников круга Животинное.*

Вещи **второго блока** *(рис. 8–13) встречены на памятниках линии Ярок верхневоронежской культурной группы. В максимально широких рамках блок датируется серединой – второй половиной V–VII вв. Аналогии вещам происходят преимущественно из Причерноморья (включая Крым и Северный Кавказ), степей Восточной Европы, бассейна Оки и Волги.*

Специфическую группу вещей **третьего блока** *составляют украшения и детали ременной гарнитуры, имеющие аналогии в Среднем Поднепровье в составе кладов типа так называемых древностей антов первой (ранней) группы по О. А. Щегловой (рис. 14, 15). Они суммарно датируются второй – третьей четвертью VII в.*

Этнокультурная принадлежность ряда находок из Верхнего Подонья, в том числе случайных, не до конца ясна. Они могут датировать весь период существования верхневоронежской культурной группы в целом (рис. 16–18).

Сопоставление хронологических блоков между собой позволило сделать вывод, что рубеж между блоками 1 и 2 приходится на четвертую четверть – конец V в.

Проблему хронологического соотношения блоков 2 и 3 пока невозможно решить однозначно. Они могут быть частично синхронны или последовательно сменять друг друга.

Наблюдения за хронологией культурных групп Верхнего Подонья гуннского времени и раннего средневековья дают возможность сделать предварительные выводы об истории региона.

В конце V – начале VI в. в регионе происходит какая-то катастрофа, в результате которой запустевает долина Дона и низовья его ближайших притоков. Население памятников типа Чертовицкое-Замятино перемещается в бассейн р. Воронеж, где возникают поселения верхневоронежской культурной группы линии Ярок. Центром этого нового образования, по всей видимости, является торгово-ремесленный поселок в истоках р. Воронеж у с. Стаево. Сохраняются связи населения региона с югом и бассейном Оки, которые были весьма активны на предыдущем этапе, т. е. в конце IV – V в.

Ориентировочно во второй – третьей четверти VII в. в регион проникает новое население, связанное по происхождению с колочинской культурой лесостепного и лесного Поднепровья. Направление связей частично меняется: в лесостепном Подонье распространяется женский убор, представленный в днепровских кладах первой группы. О трагическом финале верхневоронежской группы свидетельствуют следы пожара на поселении Кривец 4 и Острогожский клад, который близок по составу к кладам типа Гапоново и Мартыновки. Более поздняя боршевская раннеславянская культура генетически не связана с верхневоронежской группой. Происходит новая смена населения.

***Ключевые слова*:** *Лесостепное Подонье, гуннское время, раннее Средневековье, памятники типа Чертовицкое-Замятино, верхневоронежская группа, хронология.*

В настоящее время на территории Верхнего Подонья исследованы три группы древностей – поселения типа Чертовицкое-Замятино, могильники круга Животинного и верхневоронежская культурная группа, которые суммарно датируются концом IV–VII вв. Цель предлагаемой вниманию читателя статьи – определить хронологическое соотношение памятников гуннского времени и эпохи раннего Средневековья в регионе и, хотя бы в первом приближении, установить направление культурных связей раннесредневекового населения[1].

Древности круга Чертовицкое-Замятино и могильники типа Животинное

Материалы гуннского времени Верхнего Подонья сравнительно неплохо изучены. По этой причине ниже приводятся лишь краткие сведения о них, необходимые для дальнейшего изложения.

Планомерное исследование памятников позднеримского и гуннского времени в лесостепном Подонье началось на рубеже 80-х и 90-х гг. с раскопок А. З. Винникова на поселении Хлевное 3, А. И. Козлова – на селище Староживотинное 3, А. П. Медведева – на Третьем Чертовицком городище. В 1998 г. А. М. Обломским было предложено деление древностей лесостепного Подонья, найденных на поселениях, на две культурно-хронологические группы (типа Каширки-Седелки позднеримского времени и круга Чертовицкого-Замятино гуннского периода) (Обломский, 1999), которые разтличаются не только по основным характеристикам, но и по хронологии. Особый этнокультурный пласт материалов составляют грунтовые погребения-ингумации гуннского времени (Животинный могильник, Мухино, Ксизово 17 и 19 и др.). Поселения типа Чертовицкое-Замятино и могильники круга Животинного синхронны, связаны между собой и датируются в рамках конца IV–V вв.

Большинство памятников гуннского времени (как поселенческих, так и погребальных) опубликованы. Издана также серия работ, где дана общая характеристика древностей этого круга, сведения об этнокультурном составе населения, хронологии, хозяйстве и ремесленной деятельности, социальных группах, погребальном обряде, антропологии (Акимов, 2001; Медведев, Акимов, 2001; Акимов, Медведев, 2002; Острая Лука…, 2004; 2015; Обломский, 2007; 2013; Казанский, Мастыкова, 2009; Мастыкова, Земцов, 2016 и др.), историографии (Обломский, 2005; 2013, с. 194–195).

Памятники гуннского времени распространены в Верхнем Подонье в долинах рек Дон, Воронеж, Красивая Меча, Снова, приблизительно от г. Данкова Липецкой области на севере до окрестностей г. Воронежа на юге. В настоящее время материалы этого периода происходят из 32 пунктов (рис. 1: Б, В). Наиболее полно исследованы археологические комплексы у с. Замятино и Ксизово, Мухино 2, Чертовицкое 3, Крутогорье, Староживотинное 3, Верхнее Казачье. Почти все они были селищами. В нескольких случаях слои середины I тыс. н. э. зафиксированы на городищах, имевших и более ранние напластования. Укрепления, использование которых в гуннское время подтверждено археологически, изучены только на городищах Крутогорье, Мухино, Верхнее Казачье (Акимов, Бирюков, 2006; Бирюков, Акимов, 2008; Уваркин, 2012, с. 14; Разуваев, Козмирчук, 2017а).

Подавляющее большинство поселений расположены в долинах крупных рек региона, в основном, на верхних равнинных участках террас или на их склонах. Памятники на первых надпойменных террасах или на останцах в поймах редки (Обломский, 2007, с. 80).

К гуннскому периоду относятся 126 погребений, из них 117 исследованы в Ксизовском археологическом комплексе. Все погребения представляют собой бескурганные ингумации.

Население Верхнего Подонья гуннского времени было смешанным. По лепной керамике, набору украшений и типам построек выделяются следующие этнокультурные компоненты: раннеславянский (связанный по происхождению с сейминско-донецким вариантом

[1] Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 22-28-00110.

киевской культуры), окский (прослежены традиции культуры рязано-окских могильников, мощинские и позднедьяковские), черняховский (генетически связанный как со скифо-сарматской традицией в составе этой культуры, так и с центральноевропейской), причерноморский, степной, возможно, дунайский. Интеграция разных по происхождению традиций в рамках единого археологического комплекса была достаточно высокой. На поселениях у с. Ксизово (наиболее полно раскопанных в Верхнем Подонье) в объектах достаточно часто встречалась лепная керамика не одной, а сразу нескольких из них (Острая Лука…, 2015, с. 132–133; табл. 22).

Яркую картину смешения разных групп населения демонстрируют и антропологические материалы. Проведенное М. В. Добровольской и И. К. Решетовой исследование скелетов из Ксизово 17 и 19 показало, что облик обитателей поселков Острой Луки Дона был весьма разнообразным. Скорее всего, населявшие их семьи происходили с разных территорий (подробнее см.: Острая Лука…, 2015, с. 274–290).

Общины в гуннское время, по крайней мере, на Острой Луке Дона, явно были соседскими.

Поселения гуннской эпохи по своему характеру неоднородны. Среди них есть обычные рядовые поселки, крепости и очень большие поселения, сосредоточенные на Острой Луке Дона, где, видимо, располагался центр округи (комплексы памятников у с. Каменка – около 18 га по уточненным данным И. Е. Бирюкова 2010 г.; Замятино – 16,19 га; Мухино 2–12,25 га; Ксизово – 75,62 га) (Земцов, 2003, с. 108; Острая Лука…, 2004, с. 8–13; 2015, с. 14).

В Ксизово, где вдоль Дона цепочкой вытянуто несколько могильников, что уникально для Верхнего Подонья, вероятно, находился и какой-то сакральный центр.

В поселках Острой Луки Дона зафиксированы следы ремесленной деятельности, причем самой разной. Население занималось кузнечным ремеслом (в Замятино 5 делали или ремонтировали кольчуги), черной металлургией (Ксизово 17), металообработкой бронзы и серебра (Ксизово 19), гончарством (Ксизово 19), производством гребней из рога (Замятино 5 и 8), изготовлением или ремонтом луков (Ксизово 16) (Острая Лука…, 2004, с. 67, 68, 137–143; Острая Лука…, 2015, с. 15–21; 31).

На поселениях Острой Луки Дона довольно много античного импорта: бус, обломков стеклянных сосудов и амфор. Известны отдельные находки бытовой посуды. В заполнении объекта 1 в Ксизово 19 найден кусочек соплодия инжира (Острая Лука…, 2015, с. 365–372). Из Ксизово 19 происходят отдельные римские и боспорские монеты, а в 2012 на поселении Ксизово 19А найден клад медных боспорских статеров. Набор монет в кладе отражает структуру денежного обращения Боспора, причем за его пределами это – единственный подобный комплекс (Острая Лука…, 2015, с. 165–180). Все перечисленные факты являются ярким свидетельством связей населения Острой Луки Дона с югом.

Погребения демонстрируют неоднородность структуры общества: в Мухино открыто захоронение знатной женщины (Мастыкова, Земцов, 2014), известны погребения с оружием, с рядовым инвентарем, безынвентарные.

Наличие на поселениях двух типов усадеб (малые, состоящие из жилища, нескольких ям-погребов и иногда очагов, и большие дворы с разнообразными хозяйственными сооружениями) также свидетельствует об имущественной неоднородности их обитателей (Острая Лука…, 2015, с. 112–114).

Вывод о существовании в Верхнем Подонье в конце IV–V вв. одного из центров гуннской державы с полиэтничным населением из разных ее частей, был сформулирован достаточно давно (Острая Лука…, 2004, с. 163–166). По какой причине этот анклав возник, показали раскопки памятников Острой Луки – в первую очередь, поселений и могильников у с. Ксизово.

В нескольких своих работах я высказал предположение, что в гуннский период функционировал торговый путь по Дону из Северного Причерноморья в Поочье. Крайней точкой

этого пути на юге было поселение явно торгового характера, которое возникло в гуннское время на месте позднеантичного Танаиса, погибшего в середине III в. (Обломский, 2009; 2011б).

Сведения о крайнем северном пункте появились только в 2016 г., когда А. М. Воронцовым и Е. А. Столяровым было раскопано поселение Упа 2 на окраине г. Тулы с материалами гуннского времени, очень близкими памятникам типа Чертовицкое-Замятино (Воронцов, Столяров, 2017). Торговый путь, таким образом, доходил до ареала мощинской культуры в бассейне Оки. По линии этого пути в середине I тыс. н. э. распространяются импорты, позднеантичные украшения и мода на них, фиксируются различные по характеру контакты населения, продвигаются на север выходцы из причерноморского региона. Поселения Верхнего Подонья с центром на Острой Луке были промежуточным пунктом на этом пути, где зафиксировано непосредственное присутствие населения как окского, так и причерноморского регионов. Не исключено, что здесь было расположено торжище, о чем свидетельствуют находки клада боспорских статеров и отдельных монет.

Все эти наблюдения позволяют высказать предположение о возникновении в Верхнем Подонье в середине I тыс. н. э. раннегосударственной структуры. Формирование верхнедонской группировки полиэтничного населения, очевидно, было связано с попыткой поставить под контроль донской торговый путь.

Судя по датирующим вещам и немногочисленным пока закрытым комплексам, памятники круга Чертовицкое-Замятино и могильники типа Животинное существовали в конце IV–V вв. Допускался и «выход» в VI в. Специально вопрос об их верхнем хронологическом рубеже будет рассмотрен ниже.

Верхневоронежская культурная группа

Материалы первого из известных в этом регионе раннесредневековых поселений Ярлуково были опубликованы в 1972 г. К. И. Комаровым (1972). Несколько вещей VI–VII вв. (пальчатая фибула, обломок браслета с расширенными концами, детали геральдической поясной гарнитуры, медная византийская монета и др.), происходящие из сборов на поселениях Кривец 4 и Красный Городок 2, были изданы С. И. Андреевым и Н. К. Филимоновой (2008). Похожие материалы обнаружены и восточнее – на поселении Коровий Брод около г. Тамбова (Обломский, 2011а, с. 56, 57).

В 2011 г. в журнале «*Stratum plus*» мною была опубликована статья, в которой был поставлен вопрос о выделении в верхнем течении р. Воронеж и на прилегающих территориях особой группы раннесредневековых памятников со смешанным в этнокультурном отношении населением. Эту группу было предложено именовать верхневоронежской (Обломский, 2011а).

Планомерное изучение этих памятников началось в 2010 г. В 2010–2013 гг. мною проводились разведки в долине р. Воронеж в пределах Добровского района Липецкой и Мичуринского района Тамбовской областей, в 2011–2012 гг. раскопками исследовались поселения Кривец 4, Ярок 5, Новоникольское 8, в 2013–2014 гг. – Ярок 9 и 10, в 2015–2019 гг. – селища Стаево 4 и 5 (Обломский, 2012; 2016а; 2016б; 2018а, Разуваев, Обломский, 2016).

Лепная керамика, похожая на материалы поселений у с. Ярок, была найдена во время раскопок И. Е. Бирюкова на селищах Большая Кузьминка 4А (2013 г.), Красный Городок 4 (2015 г.) (Бирюков, 2013; Бирюков и др., 2016).

Если не считать материалов разведок, которые не всегда поддаются однозначной интерпретации, то с определенностью к раннесредневековому периоду в Верхнем Подонье в настоящее время можно отнести 16 памятников и серию случайных находок (рис. 2). Они распространены в основном в верхней и средней частях бассейна р. Воронеж, но известны и далее к востоку, вплоть до р. Цна (Коровий Брод) и к югу (Терешковский вал,

Острогожский клад) (Березуцкий и др., 2017). Все поселения – неукрепленные. Могильники пока не открыты.

Большинство поселений расположены в совершенно иных топографических условиях, чем памятники типа Чертовицкое-Замятино. Они занимают преимущественно первые надпойменные террасы рек или останцы в поймах. Селища на коренных берегах относительно редки (Ярок 10, Стаево 4 и 5).

Поселения верхневоронежской группы, как правило, бедны находками, культурные слои весьма слабо насыщены материалом, который обычно встречается либо в сооружениях, либо около них. Судя по всему, поселения были кратковременными. Поскольку большинство селищ – многослойные, то точные данные о размерах раннесредневековых поселков отсутствуют. Тем не менее, по планиграфии исследованных сооружений можно утверждать, что на них могли быть расположены от одной (большинство памятников) до двух (Ярок 9) или трех (Кривец 4) усадеб (Обломский, 2012, 2016а).

На общем фоне резко выделяется группа поселений у с. Стаево. Культурный слой раннесредневекового периода зафиксирован на селищах Стаево 3, 4 и 5, отделенных друг от друга оврагами. Площадь поселения Стаево 3 составляет 5400 кв. м, Стаево 4 – 24200 кв. м, Стаево 5 – 62400 кв. м. Общая площадь комплекса без учета оврагов – 92000 кв. м (9,2 га), то есть она значительно больше, чем у остальных поселений лесостепного Подонья эпохи раннего Средневековья. В 2015–2020 гг. мною проводились раскопки на участках Стаево 4 и 5. Выяснилось, что поселок имеет ярко выраженный ремесленный характер.

Культурный слой Стаево 4 обильно насыщен остатками производства черного металла: кусками бурого железняка (очевидно, служившего сырьем) (274 экз.), шлаками (820 экз.). Интерес представляет скопление мелких обломков обогащенной железной руды, смешанной с углем и известняком, очевидно, представлявшее собой массу, подготовленную для загрузки в горн. Оно обнаружено около печи одной из построек-полуземлянок. Среди находок на памятнике преобладали изделия из железа. К ним относятся целые и фрагментированные ножи, в том числе серповидные, кузнечные инструменты (пробойники, зубильца), железные поковки-полуфабрикаты, бытовые предметы, наконечники стрел и сулицы (Обломский, 2016б).

На поселении Стаево 5 исследованы остатки ювелирного ремесла. На территории памятника в большом количестве найдены железные ремесленные инструменты, выплески и слитки бронзы, обрезки бронзовых пластин и прутиков, в т. ч. с расплющенными концами, очевидно, представлявшие собой сырье для переплавки, бракованные бронзовые вещи, изделия из бронзы (как будет показано ниже, разного происхождения), часть из которых представляют собой обломки и обрубки, также предназначенные для переплавки (в т. ч. фрагменты литых котлов) (рис. 12: 1–6). Они концентрировались на западной и восточной окраинах поселения. В западной части памятника найдены обломки бронзовых изделий, железные клещи, шесть матриц для изготовления бляшек геральдического стиля и фибулы, близкой типу Гурзуф (рис. 9: 1; 13: 1–5). На заложенном на этом участке памятника раскопе 6 зафиксированы углубленная в грунт постройка и два наземных сооружения, очевидно, связанных с бронзолитейным ремеслом. В последних исследованы открытые очаги и небольшие печи, ямы с многочисленными обломками глиняных тиглей, серия ям, заполненных глиной, специально приготовленной для изготовления каких-то изделий, вероятнее всего, тиглей и литейных форм.

По набору вещей поселения Стаево 4 и 5 датируются в широких рамках второй половины V–VII вв., как и верхневоронежская культурная группа в целом. По комплексу лепной посуды ее поселения (исследованные раскопками) делятся на две этнокультурные линии (типа Ярок и Кривец) (Обломский, 2016а, с. 132). Это деление в определенной степени условно, т. к. население раннего Средневековья в верхнем и среднем течении р. Воронеж было смешанным. По этой причине многие поселения по составу материала своеобразны. Условен

и сам термин «верхневоронежская группа». Это объединение памятников имеет скорее территориально-хронологический, чем культурный смысл.

Линия Ярок. К ней относятся поселения Ярок 5 и 9, Красный Городок 4, Большая Кузьминка 4А, Стаево 4 и 5. Наиболее яркие находки происходят с двух последних из перечисленных поселений. Прочие памятники линии Ярок демонстрируют элементы того же керамического набора, что и в Стаево, но в «урезанном виде», что, по всей видимости, объясняется малочисленностью керамических коллекций.

По формам лепных сосудов, составу керамического комплекса, находкам конических грузил для ткацких станков, набору пряслиц, использованию зеркал, ранних пальчатых и гибридных пальчато-двупластинчатых фибул, некоторых типов браслетов, сережек с полиэдрическими окончаниями Стаево 4 и 5 продолжают традиции верхнедонской группы древностей типа Чертовицкое-Замятино. В лепной керамике наиболее выразительны «посткиевская», «постчерняховская» и «окская» традиции.

В материалах Стаево к «посткиевскому» компоненту относятся закрытые округлобокие горшки с изогнутыми, отогнутыми наружу венчиками, тюльпановидные сосуды, диски-сковороды, как плоские, так и с низкими бортиками. Большинство сосудов «посткиевского» набора – сильнопрофилированные. Слабопрофилированные округлобокие горшки сравнительно редки. Встречены ребристые сосуды, как с выделенным венчиком, так и без него (Обломский, 2018а, с. 369). Представление о форме ребристых сосудов без выделенного венчика дает археологически целый горшок с поселения Красный Городок 4 (Бирюков и др., 2016, рис. 5), профиль которого типичен для пеньковской культуры Днепровского лесостепного Левобережья. Пеньковские традиции также ощущаются в обычае орнаментировать кухонные горшки налепными горизонтальными валиками под венчиками (Ярок 5 и 9) (Обломский, 2012, рис. 24: 3, 7; 2016а, рис. 11: 3).

Окский набор составляют округлобокие горшки с ребром в верхней части профиля, сосуды с плечиком, сведенным почти в уступ, вся лощеная посуда и все типы мисок (как с лощеной, так и с заглаженной поверхностью); «постчерняховский» – горшки с высокими раструбообразными венчиками, возможно, сосуды с выделенной шейкой и гранью под ней (Обломский, 2018а, с. 369). Последние, впрочем, могут относиться и к окскому набору. Разумеется, для эпохи раннего Средневековья эти компоненты нужно воспринимать с известной долей условности. Керамический набор един, а они показывают, какими были его истоки.

Посуда из Стаево, по сравнению с материалами более ранних памятников типа Чертовицкое-Замятино, менее разнообразна по формам. В ее наборе отсутствуют такие широко распространенные на классических памятниках этого круга сосуды, как груболепные миски-плошки, лощеные ребристые миски, в т. ч. и т. н. мощинские (с прямой линией профиля выше ребра), баночные горшки, нет гончарной керамики, единичны ребристые сосуды.

Посуда «окского» набора на классических поселениях круга Чертовицкое-Замятино имеет аналогии на памятниках культур мощинской, рязано-окских могильников и позднедьяковской. По имеющимся в настоящее время данным, «окская керамика» памятников линии Ярок бассейна р. Воронеж наиболее близка к рязано-окской типа городища Терехово (раскопки И. Р. Ахмедова) (Ахмедов, 2016а, рис. 4). Элементы прочих археологических культур Поочья пока не прослеживаются.

Для «посткиевской» керамической традиции на территории Верхнего Подонья новацией являются сосуды форм, близких к посуде пеньковской культуры. Впрочем, проникновение пеньковских традиций в Подонье было отмечено еще на классических памятниках типа Чертовицкое-Замятино (Обломский, 2011а, с. 58).

Линия Кривец. Эталонным для памятников этой традиции является поселение Кривец 4. К ней относятся также селища Ярлуково, Коровий Брод, Новоникольское 8, Терешковский вал.

Лепная керамика поселения Кривец 4 по формам составляет два набора разного происхождения. В первый входят закрытые округлобокие горшки с изогнутым, отогнутым наружу венчиком и выпуклой дугой в верхней части профиля, слабопрофилированные закрытые округлобокие сосуды с дугой неопределенной формы на участке профиля от шейки до бочка, тюльпановидные слабопрофилированные открытые горшки, обломок усеченно-конического сосуда. Преобладают тюльпановидные горшки (Обломский, 2012, с. 191–192). Этот набор типичен для колочинской культуры лесостепного и лесного Поднепровья. В Поднепровье, в т. ч. и на памятниках колочинской культуры, встречены и многие украшения, найденные в Кривце.

Ко второму керамическому набору относятся округлобокие груболепные горшки с шероховатой поверхностью, изогнутым, отогнутым наружу венчиком и уступом под ним, все лощеные и заглаженные миски. Этот набор, как и «окский» из Стаево, близок к керамике городища Терехово рязано-окской культуры (Обломский, 2012, с. 192, 193).

Колочинская по набору форм керамика найдена и на всех прочих поселениях линии Кривец.

Хронологические блоки

Поскольку закрытых комплексов мало даже на памятниках гуннского времени, а подавляющее большинство вещей эпохи раннего Средневековья происходит из культурных слоев или является подъемным материалом, то в предложенном ниже делении на хронологические блоки в первую очередь учитывается группировка материала по памятникам и территориям. Все наблюдения, таким образом, сугубо предварительные и дают лишь общую ориентировку во времени. Более точная хронология возможна лишь при построении сериаций, но это – дело будущего (возможно, даже отдаленного). Материала для этих операций пока просто нет.

Хронологические индикаторы Верхнего Подонья разделены на три блока[2].

Первый хронологический блок. Специальные исследования по хронологии большинства категорий вещей этого периода опубликованы (Острая Лука…, 2004, с. 89–94, 144–147; 2015, с. 202–273, 291–295), поэтому можно ограничиться перечислением основных типов. Фибулы представлены: прогнутыми подвязными и со сплошным приемником застежки с муфтой или широким кольцом для крепления оси пружины (рис. 3: 7–10), деталями больших комбинированных двупластинчатых (рис. 3: 5, 6), малыми литыми двупластинчатыми застежками разных типов, в т. ч. и с кербшнитным орнаментом (рис. 4: 1, 4–6), ранними пальчатыми, в т. ч. и обломком фибулы типа Гурзуф (рис. 4: 3, 7), гибридными пальчато-двупластинчатыми (рис. 4: 2, 8), фибулами-цикадами разнообразных форм (рис. 3: 11–14), а также уникальными для региона булавками-цикадами, имеющими прямые аналогии в Среднем Подунавье (рис. 3: 15, 16). Уникален и обломок наиболее поздней фибулы круга восточноевропейских эмалей со следами напайки пластинок (рис. 3: 1). Единичны фибулы типа Вильканцы (рис. 4: 10) и Сиреневая бухта (рис. 4: 9). Немногочисленны застежки окского происхождения: собственно, окского типа (рис. 3: 2, 3) и ранняя крестовидная фибула (рис. 3: 4)[3].

[2] Ниже дается характеристика не всех вещей, а тех, которые показательны для анализа хронологии и культурных связей.

[3] После выхода коллективной монографии «Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово» (М.: ИА РАН, 2015) появились сведения о двух новых интересных находках. В Тюнино на Острой Луке Дона найдена крестовидная фибула (рис. 3: 4), которую авторы публикации справедливо считают типологически ранней (Акимов и др., 2017, с. 62, рис. 8: 6). Согласно системе И. Р. Ахмедова, такие фибулы характерны для первой половины V в. (Ахмедов, 2008, с. 13–14). На городище Перехваль в 2017 г. была случайно найдена пальчато-двупластинчатая фибула варианта Херсонес-Пастырское по классификации И. О. Гавритухина (рис. 4: 8), который он датирует серединой – второй половиной V в. (Гавритухин, 2004, с. 214, рис. 2: 13, 15).

Среди деталей поясных гарнитур наиболее информативны пряжки из золота, серебра, бронзы и железа – с хоботовидными язычками; с язычками, полностью охватывающими рамку; зооморфные (рис. 5: 2, 4, 6, 8, 9, 11–15); малые пряжки с небольшими «легкими» язычками (рис. 5: 3, 5, 7, 10) и пряжка византийского круга (рис. 5: 1). Встречены также разнообразные наконечники ремней (рис. 5: 19–23).

Для этого периода характерны гребни из рога типа Томас III (как однослойные, так и составные) (рис. 7: 1, 2), зеркала с петлей на обороте (рис. 7: 3–6), детали туалетных наборов (рис. 7: 7, 8), серьги (калачевидные, литые с многогранником) (рис. 6: 4, 7, 8). Найдены также причерноморская трехлепестковая серьга со следами вставок (рис. 6: 1), браслеты разных типов (рис. 6: 2, 3, 5, 6, 9, 10), т. н. крапчатые бусы, стеклянный бокал с каплями синего стекла (Острая Лука…, 2015, с. 270–273).

Единственное в Верхнем Подонье погребение княжеского статуса А. В. Мастыкова и Г. Л. Земцов связывают с горизонтом Унтерзибенбрунн и датируют приблизительно 430–450 гг. (2016).

По аналогиям вещи этого блока датируются концом IV–V, возможно, началом VI в. Разумеется, в рамках этого общего этапа изделия конкретных типов датируются по-разному, причем многие из них характерны для всего периода в целом, а зачастую имеют и более широкую хронологическую позицию. Относительно поздними (в рамках общего блока) являются малые литые двупластинчатые фибулы, в т. ч. и с кербшнитным орнаментом (рис. 4: 4–6), ранние пальчатые (рис. 4: 3, 7), гибридные пальчато-двупластинчатые (рис. 4: 2, 8), типа Вильканцы (рис. 4: 10), броши-цикады в виде трилистника (рис. 3: 12–14), малые пряжки с небольшими «легкими» язычками (рис. 5: 3, 5, 7, 10). Вещи этой группы по стилистике сопоставимы с изделиями фаз D2/D3 и D3 (в широких рамках) хронологии юга Центральной Европы Я. Тейрала (430/440–480/490 гг.) (Tejral, 1997, S. 351), хотя для многих из них указываются и более узкие датировки (Острая Лука…, 2015, с. 238–240).

Вещи первого хронологического блока встречены на поселениях типа Чертовицкое-Замятино и на могильниках круга Животинного, т. е. на самом Дону с его ближайшими западными притоками, в низовьях и среднем течении р. Воронеж. Несмотря на то, что Верхнее Подонье находится в глубине материка, вещи престижной культуры гуннского времени этого региона, за редкими исключениями, относятся к типам, характерным для оседлого населения середины I тыс. н. э. на широкой дуге от Подунавья до Крыма и Кавказа. Известны также и находки окского круга, что еще раз указывает на промежуточное положение памятников Верхнего Подонья на торговом пути, связывающем юг Восточной Европы и Поочье.

Второй хронологический блок. Большинство вещей этого блока из исследований до 2017 г. включительно опубликованы в нескольких моих статьях (Обломский, 2016а; 2018а; Обломский, Швырёв, 2018). Там же даются сведения об их ареалах и приводятся принятые датировки. В настоящей статье эти данные дополнены материалами 2018 г. с необходимыми пояснениями. Разумеется, многие украшения и детали ременной гарнитуры требуют специальной типологической разработки, в первую очередь, с учетом находок Верхнего Подонья и окрестных территорий. Тем не менее, их основные хронологические позиции и направление связей населения можно наметить.

Вещи этого блока найдены на памятниках линии Ярок верхневоронежской группы. К ним относится *серия фибул*, которые представлены изделиями нескольких групп.

Гибридные двупластинчато-пальчатые фибулы

Фибула варианта Мощенка серии Мощенка второй половины V в. найдена в Стаево 4 (рис. 8: 1) (Обломский, 2018а, с. 373, 374). Из Стаево 5 происходит фибула, которая относится к *варианту 6 северокавказской серии двупластинчатых трехпалых* застежек второй половины V – начала VI вв. (рис. 8: 2) (Обломский, Швырёв, 2018, с. 311, 312). На поселении Ярок 9 обнаружены две фибулы *с сегментовидным щитком на головке, украшенным*

розеткой, с тремя выступами на ней, с листовидной ножкой, имеющей своеобразный кербшнитный орнамент. Ножка еще одной такой же фибулы найдена в Стаево 4 (рис. 8: 3–5). Похожая фибула, но с другим орнаментом на головке, происходит из коллекции А. А. Бобринского из Керчи (экспонируется в Государственном Эрмитаже). По типологическим соображениям фибулы из верховьев р. Воронеж были отнесены ко времени не ранее середины – второй половины V в. (Обломский, 2016а, с. 131).

Пальчатые фибулы

Происходят из археологического комплекса у с. Стаево (Стаево 4 – одна фибула, Стаево 5 – четыре фибулы и одна матрица). Они близки типу Гурзуф, широко распространенному на юге Восточной Европы, в Центральной Европе и Подунавье, но снабжены орнаментом в виде расходящихся лучей на головном щитке (рис. 9: 1–6). Такие изделия суммарно датируются второй половиной V – серединой VI в. Фибулы этого типа изготавливали на поселении Стаево 5, о чем свидетельствуют находки матрицы и бракованного экземпляра с каверной на верхнем щитке (рис. 9: 1, 3).

По наблюдениям И. О. Гавритухина, прототипы фибул с лучами на головке имеют дунайское происхождение. Формы из Стаево своеобразны и появились в результате влияния причерноморской стилистики (Гавритухин, Обломский, 2018).

В 2016 г. на поселении Стаево 5 обнаружены бракованная отливка головки фибулы и обломок верхней части еще одной, которые по орнаментации отличались от застежки типа Гурзуф (рис. 9: 7, 8), а в 2018 г. – фрагмент рифленой дужки. Типы этих трех фибул установить довольно трудно, однако ясно, что щитки у первых двух были снабжены пятью пальцами. Судя по фрагментам, все три изделия имели небольшие размеры.

Фибула византийского круга

Железная фибула с треугольным сечением широкой спинки и широким кольцом для крепления пружины (рис. 8: 6) датируется временем от около конца (не ранее второй половины) V в. до третьей четверти VII в. (Гавритухин, 2010а, с. 58).

Прочие *категории украшений* представлены следующими находками.

Серьги с полиэдрическими окончаниями относятся к двум типам. У трёх из них конец-полиэдр имеет мягкие грани с округлыми выступами (Стаево 5 – 2 экз., Ярок 9 – 1 экз.) (рис. 10: 1–3). У четвертой серьги из Стаево 5 – массивная полиэдрическая бусина на конце (рис. 10: 6). Все серьги представляют собой простые литые имитации составных украшений этого круга со вставками. Прототипы сережек первого типа датируются по материалам Крыма второй половиной V в., аналоги серьгам второго типа – второй половиной V – первой половиной VII в. (Хайрединова, 2015, с. 100–103).

Браслет, серьги или височные кольца с одним расплющенным окончанием, снабженным выпуклым изображением (Стаево 5 – 4 экз.) (рис. 10: 4, 5, 7, 9). Браслеты с подобными концами известны в Крыму (Айбабин, Хайрединова, 2017, рис. 176: 4, 5; 190: 7) и в Поднепровье в материалах кладов «древностей антов» обеих групп по О. А. Щегловой (см. например, Пастырское, клад 1892 г., Козиевка, Колосково) (Корзухина, 1996, табл. 24: 3; 51: 3, 6–9, 11, 12; 104: 1–5) и в некоторых погребениях кочевников, например, в Рябовке 3 (Обломский, Терпиловский, 2001, рис. 9: 11, 15, 16). Орнамент при этом весьма разнообразен. Серьги или височные кольца с подобным одним окончанием редки, но все же встречаются в том же круге днепровских древностей (Козиевка, Колосково) (Корзухина, 1996, табл. 51: 2; 104: 6). В верховьях р. Воронеж серьга такого типа найдена также на поселении Кривец 4 (рис. 14: 2). Комплексы на территории Крыма, из которых происходят браслеты с подобной орнаментацией, А. И. Айбабин и Э. А. Хайрединова датируют от второй половины VI до третьей четверти VII в. (Айбабин, Хайрединова, 2017, с. 278, 292). Клады фиксируют существование подобных украшений в последней трети VII в. (Гавритухин, Обломский, 2009, с. 318–319).

Браслеты

Разогнутый из круглого в сечении дрота *с грубым изображением морды животного или мужского лица на концах* (рис. 10: 10) и фрагмент такого же изделия (рис. 10: 8) найдены в Стаево 5. На Острой Луке Дона аналогичные браслеты происходят с поселений Ксизово 19А и Мухино 2, из могильника Ксизово 19 (Острая Лука…, 2015, рис. 9: 11; 234: 9–14; Земцов, 2012, с. 175). Подобные браслеты достаточно часто встречаются в Крыму, на Северном Кавказе, в Абхазии, похожие известны в Западной Европе и в Поочье. Общая дата украшений этой группы – V (возможно, без первых десятилетий) – первая половина VII в. (Острая Лука…, 2015, с. 155).

Оба браслета из Стаево относятся к типу 1, варианту вг по классификации И. Р. Ахмедова, но они имеют более схематичный, чем у большинства образцов этого типа, орнамент на концах. Подобные изделия, по его наблюдениям, появились на финале гуннского времени и использовались до конца V в. (Ахмедов, 2016б, с. 218).

Обломок округлого в сечении браслета с расширенным концом без орнамента из Стаево 5 (рис. 10: 11). Браслеты такой формы весьма широко распространены в различных раннесредневековых культурах лесной и лесостепной зон Восточной Европы в гуннское время и в раннем Средневековье (Родинкова, Седин, 2004, с. 242).

Браслеты из дрота с гладкими расплющенными концами (Стаево 5 – 3 экз.) (рис. 10: 12–14). Также широко распространены, при этом весьма характерны именно для раннего Средневековья. Территориально ближайшие к Верхнему Подонью аналогии известны в ареале культуры рязано-окских могильников. Входят в состав женского костюма V–VII вв. (Белоцерковская, 2014, рис. 4: 32, 34; 5: 53, 54; 6: 9, 11, 26).

Детали комбинированных украшений[4]

Звездчатые (или коробчатые) подвески (крупные: Стаево 4 – 1 экз., Стаево 5 – 1 экз.; малые: Стаево 5 – 2 экз.) (рис. 11: 1–4). В рязано-окской и древнемордовской культурах суммарно датируются III–VI вв., в Чувашии известны и позже (Обломский, 2018а, с. 376).

Подвеска к накоснику (цилиндрическая с выделенной узкой частью и двумя меньшими по размерам привесками; сохранилась одна из них) (Ярок 5 – 1 экз.) (рис. 11: 5). Характерна для женского костюма культуры рязано-окских могильников VI – первой половины VII в. Точная аналогия происходит из погребения 90 могильника Кораблино (Белоцерковская, 2014, с. 208, рис. 5: 55).

В Стаево 4 найдена *верхняя часть подвески* с тремя отверстиями для крепления привесок (рис. 11: 6). Все комбинированные украшения на памятниках верховьев р. Воронеж имеют восточно-финское происхождение.

Зеркала

Относятся к типу X по А. М. Хазанову (с петлей на обороте) (1963, с. 67–69). Всего их известно 23 экземпляра, в разной степени фрагментированных. Они найдены на поселениях Ярок 5, Стаево 4 и 5. Ниже приводятся сведения о типологически определимых обломках.

Зеркало из белого сплава с лучеобразными валиками, расходящимися от центра, с «хвостиками» на концах некоторых лучей (Стаево 5 – 1 экз.) (рис. 11: 23). В Верхнем Подонье известно еще одно зеркало с подобной орнаментацией, которое происходит из захоронения гуннского времени (Ксизово 17Б, погребение 2) (Острая Лука…, 2015, рис. 91: 5).

Фрагменты зеркал из белого сплава с орнаментом в виде концентрических окружностей (Стаево 4 – 3 экз.; Стаево 5 – 7 экз.) (рис. 11: 7–15). По данным А. В. Мастыковой, подобные зеркала, относимые к типу Карповка-Анке-4, появились в III в. и существовали

[4] Приношу И.В. Белоцерковской сердечную благодарность за консультацию по поводу этих украшений и за подбор аналогий.

вплоть до X–XII вв. В конце V–VII вв. в лесостепной зоне такие зеркала встречены только в Верхнем Подонье на поселениях верхневоронежской группы (Мастыкова, 2016, с. 243–247).

Фрагменты зеркал с концентрическими окружностями на обороте и соединяющими их поперечными валиками (Стаево 5 – 3 экз.) (рис. 11: 18, 21, 22). А. В. Мастыкова включила подобные изделия в тип Березовка-Анке-2 (наряду с зеркалами с другой орнаментацией). Они, как и предыдущий тип, появились в III в. и использовались до конца VI–VII вв. Ареал – Центральная Европа, припонтийские степи, Северный Кавказ, Крым (Мастыкова, 2009, с. 84–85).

Э. А. Хайрединова объединяет зеркала с таким орнаментом в тип 1. По ее данным, в Крыму они появились в IV в. (Хайрединова, 2002б, с. 72, 73; рис. 13: 1–6).

Изделия из свинцово-оловянистых сплавов

На памятниках линии Ярок встречаются кустарно сделанные плоские бляшки или пуговицы с отверстиями. Отмечу лишь «стильные» вещи. В Стаево 4 найдена *биконическая бусина* (рис. 11: 27), которая имеет аналогии в днепровских кладах ранней группы по О. А. Щегловой (Обломский, 2018а, с. 375).

Из Стаево 5 происходят *три круглых бляшки с бордюром из рельефных валиков по краю*, с желобком на оборотной стороне и тремя ушками для пришивания (рис. 11: 24–26). Нашивные украшения из свинцово-оловянистого сплава весьма разнообразны по формам и широко распространены в лесной и лесостепной зонах Восточной Европы. Неоднократно были найдены и формочки для их отливки (Щеглова, 2009; Михайлова, 2017). Тем не менее, бляшки из Стаево 5 для этого круга украшений не характерны. Прямые аналогии им известны на поздних городищах мощинской культуры Велегож и Акиньшино. А. М. Воронцов датирует их V – началом VI в. (Воронцов, 2016, с. 226–227, рис. 21: 1, 5–7). В Верхнем Подонье аналогичная бляшка найдена в культурном слое поселения/могильника Ксизово 19 (Острая Лука…, 2015, рис. 245: 5).

Гуннские котлы

Стенки – достаточно толстые – 0,5–0,8 см, имеют каверны, образовавшиеся при отливке. На некоторых из них видны рельефные детали – валики и круглые выступы. Всего в 2016–2018 г. в Стаево 5 найдено не менее 19 фрагментов, явно предназначенных для переплавки (рис. 12: 1–6). По определению С. В. Демиденко, они представляют собой части котлов гуннского типа, о чем свидетельствует их орнаментация (Ср.: Masek, 2017, p. 75–135).

Подобные котлы на территории Восточной Европы характерны для периода господства гуннов, т. е. для V в. (Засецкая, 1994, с. 104–107). Примером бытования их в последней трети этого столетия является комплекс из Магаса в Ингушетии (Мамаев, 2014, с. 64, рис. 4: 1–6). Верхняя хронологическая граница т. н. гуннских котлов неопределенна. По наблюдениям А. М. Новичихина, они продолжали использоваться и в VI в. В качестве примера он приводит котел из ритуального комплекса, сопровождавшего погребение постгуннского периода у хутора Малаи (Новичихин, 2014, с. 169)[5].

Поясная гарнитура

Вертикально-овальные пряжки, некоторые с выраженным прогибом рамки с внешней стороны: Стаево 5 – 9 экз. (рис. 12: 7–14, 17), Большая Кузьминка 4А – 1 экз. (Разуваев, 2013). Язычки могут выступать за край рамки, полностью огибать ее, но известны и более

[5] А. М. Новичихин датирует комплекс у хутора Малаи, как это принято в публикации памятника, авторы которой относят его к середине – второй половине VI в. (Лимберис, Марченко, 2011, с. 439). А. В. Комар датирует его шире – концом VI – началом VII в. (Комар, 2013, с. 682).

короткие. На некоторых язычках имеется площадка с внутренней стороны. Сечение рамки, как правило, круглое, в одном случае – плоское. Большинство изделий железные, одна пряжка – бронзовая. В Стаево 5 найдены также и язычки пряжек, как небольшие хоботовидные, так и с высоким выступом на тыльной стороне (рис. 12: 18, 19).

В Верхнем Подонье близкие пряжки разных размеров и с разными язычками появились на «классических» памятниках типа Чертовицкое-Замятино не ранее гуннского периода (Острая Лука…, 2015, рис. 311: 11; 315: 11). Далее они продолжали существовать очень долго – в течение всего периода раннего Средневековья. Наиболее поздний экземпляр найден на поселении Кривец 4 (рис. 15: 5). Ареал таких пряжек чрезвычайно широк. На территории Поднепровья – региона, расположенного к западу от Подонья, – железные пряжки с вертикально-овальными, в т. ч. и с В-образными рамками хорошо известны на памятниках колочинской культуры. Плоскую в сечении рамку имеет экземпляр из Демидовки (Обломский, 2016в, с. 44–45, рис. 36: 6). В культуре рязано-окских могильников наиболее ранние разновидности подобных пряжек с тонкими рамками появились около середины – второй половины IV в.; железные экземпляры получили распространение в период 3С по хронологии И. Р. Ахмедова, т. е. около середины – третьей четверти V в. Позднее они известны вплоть до горизонта геральдических поясных гарнитур (Ахмедов, 2014, с. 151–153).

Рамка *горизонтальной прямоугольной пряжки* из железа с вогнутыми краями (Стаево 5, 1 экз.) (рис. 12: 20). На территории юга Восточной Европы наиболее ранние находки относятся к гуннскому периоду. Использовались очень долго, вплоть до древнерусского времени. В верхнем течении р. Воронеж три подобные пряжки найдены на поселении Кривец 4 с материалами третьего хронологического блока (рис. 15: 6, 8, 9) (Обломский, 2012, с. 190, рис. 18: 3–5).

Обрубок массивного *серебряного полого язычка пряжки с выступами на концах* (рис. 12: 21) происходит из Стаево 4. Такие язычки характерны для пряжек разных типов с территории Крыма и Кавказа V–VII вв. (Обломский, 2018а, с. 375).

Круглые накладки с сегментовидными выемками и с концами, на которых заметны глубокие насечки, из серебра и белого сплава (Стаево 5 – 2 экз.) (рис. 12: 25, 27). В Верхнем Подонье такая гвоздевидная накладка происходит из могильника Ксизово 19 (Острая Лука…, 2015, рис. 240: 14). Подобные изделия распространены от Подунавья до Северного Кавказа. Единичные находки известны и в лесной зоне Восточной Европы. Большинство подобных вещей датируется от начала V до середины VI в. (Обломский, 2016в, с. 46). Наиболее поздняя из известных мне аналогичных бляшек происходит из кургана 5 Виноградного. А. В. Комар относит этот комплекс к горизонту Сивашовки перещепинской культуры и датирует его в рамках 643–669 гг. (Комар, 2006а, с. 114–124, рис. 49: 43).

Круглая бляшка из серебра, без штифта, с глубокими нарезками по краям, из Стаево 5 (рис. 12: 26). Очень похожая бляшка найдена в погребения 11 кургана 1 Черноморского вместе геральдическим поясным набором. Наиболее вероятным временем формирования комплекса из Черноморского А. В. Комар считает 654–681 гг. (Комар, Орлов, 2006, с. 397, рис. 3: 15).

Детали ременной гарнитуры т.н. геральдического стиля

Ремни разного назначения (пояса, узда, детали обуви) с т. н. геральдическими пряжками, бляшками, наконечниками, псевдопряжками чрезвычайно широко распространены на территории Евразии. Общая сводная работа о вещах этого стиля отсутствует, но имеется множество публикаций по отдельным территориям. Суммарная дата изделий этого круга – вторая половина VI–VII вв., для некоторых регионов допускается «выход» в VIII в. Хронология геральдических гарнитур во многих из них – предмет научной дискуссии. Попытки синхронизировать ременные наборы этого стиля на разных территориях были предприняты И. О. Гавритухиным (Гавритухин, Обломский, 1996, с. 58–95; Гавритухин, 2001). В его работах можно найти и подробные сведения об историографии. Для задачи, которая

поставлена в моей статье, важно очертить, хотя бы в первом приближении, круг аналогий, наиболее близких территориально находкам с памятников поречья р. Воронеж. Необходимо отметить, что некоторые элементы геральдических ременных гарнитур изготавливали в Стаево 5, о чем свидетельствуют пять найденных здесь матриц (рис. 13: 1–5).

Полая граненая В-образная рамка пряжки с выемкой для окончания язычка из Стаево 4 изготовлена из серебра (рис. 13: 14). Такие пряжки встречаются в Нижнем Подунавье, Юго-Западном Крыму, Поднепровье, на Кавказе, в Поволжье, степной зоне Восточной Европы, в Поочье. Ориентировочная дата – конец VI–VII вв. (Обломский, 2018а, с. 375–376).

Миниатюрные пряжки с трапециевидной рамкой и «геральдическим» щитком, отлитым вместе с рамкой (Стаево 4–1 экз., Стаево 5–2 экз.). Язычок у изделия из Стаево 4 железный, у двух других пряжек бронзовые язычки имеют небольшой выступ с тыльной стороны (рис. 13: 9–11).

Подобные пряжки широко распространены на юге Восточной Европы, в степной зоне, в Поволжье. В Среднем Поднепровье и Поочье они относительно редки (Обломский, 2018а, с. 375). Показательно, что в состав ременной гарнитуры днепровских кладов первой группы по О. А. Щегловой они не входят. И. О. Гавритухин делит подобные пряжки на три блока серий. Находки из Стаево относятся ко второму (23–26 мм длиной) (рис. 13: 9, 11) и третьему (20–22 см) блокам (рис. 13: 10). Изделия второго блока он датирует второй половиной VI – третьей четвертью VII в., третьего – VII в. (наиболее широко они употреблялись во второй–третьей четвертях столетия) (Gavritukhin, 2018, p. 62, fig. 22).

Обойма пряжки с двумя отходящими в противоположные стороны сегментовидными отростками из Стаево 5 изготовлена из железа (рис. 13: 18). Традиционно такой элемент декора относится к геральдическому стилю. Тем не менее, точные аналогии этой обойме мне не известны. Похожую форму обойм имеют бронзовые цельнолитые пряжки из погребения 5 могильника Пашковский 1 на Северном Кавказе и из Вознесенки на Днепровских порогах. А. В. Мастыкова датирует погребение в Пашковском «не позднее второй четверти VI в.» (Мастыкова, 2009, с. 61, рис. 46: 4; Комар, 2006а, рис. 46: 17).

Матрица наконечника ремня с прямыми боками из Стаево 5 (рис. 13: 5). В верхней части нанесены горизонтальные линии и два круглых углубления. И. О. Гавритухин отмечает, что подобные изделия распространены очень широко и чрезвычайно разнообразны по размерам и орнаментации (Гавритухин, Обломский, 1996, с. 32). Из его подборки к экземпляру из Стаево наиболее близки изделия из Надпорожья и Дюрсо (Северный Кавказ) (Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 46: 1, 10). По другим источникам, аналогичные наконечники встречены в Суук-Су и Лучистом в Крыму (Айбабин, 1990, рис. 48: 29; Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 148: 17, 19), в Сивашовке в степной зоне (но без верхних горизонтальных линий) (Комар, 2013, табл. 17: 20–22). В Урало-Поволжском регионе похожие наконечники найдены в Зиновьевке, Уфе-Новиковке, Верх-Саинском могильниках (Гавритухин, 1996, рис. 4: 101, 115, 127), в Поочье – в Старо-Кадомском могильнике (но близкие к экземпляру из Сивашовки) (Ахмедов, 2010, рис. 3: 10, 11).

Наконечник ремня с боковыми вырезами и выступами из Стаево 5 (рис. 13: 6). По данным И. О. Гавритухина, наконечники, имеющие подобные орнаментацию, пропорции и размеры, распространены широко, но для Среднего Поднепровья не характерны, хотя изредка и встречаются. Наиболее близкие аналогии по его подборке 1996 г. (по форме, пропорциям и орнаментации) происходят из Острого Мыса, Керчи, Кугуля, Нижнего Баксана (Гавритухин, Обломский, 1996, с. 32, рис. 43: 23, 30–33), то есть из степной зоны, Крыма, Северного Кавказа. Изредка похожие изделия встречаются в комплексах культуры рязано-окских могильников (Ахмедов, 2010, рис. 8: 5, 7, 8). В Крыму они относятся к типу II, варианту 1 по системе А. И. Айбабина (1990, с. 55).

По классификации А. В. Скибы, такие наконечники принадлежат типу I–3. Близкие аналогии известны в степной зоне – в Сивашовке, но с дополнительным верхним треугольным

вырезом (Скиба, 2016, с. 36, рис. 74: 11, 12), и в Дмитровке, с дополнительным круглым отверстием (Комар, 2006б, рис. 3: 8, 9).

Наконечники ремней с одним боковым выступом, треугольным, сегментовидным и круглыми вырезами (Стаево 5 – 2 экз.) (рис. 13: 7, 8). И.О. Гавритухин объединил их в общую группу с наконечниками с боковыми вырезами и выступами. К изделиям из Стаево 5 наиболее близки находки из Чапаевского, Аверкино, Аланской крепости (но без сегментовидного отверстия) (Гавритухин, Обломский, 1996, с. 31, рис. 43: 26–29). В Крыму они относятся к типу II, варианту 2 по классификации А.И. Айбабина. Очень похожий наконечник происходит из склепа 65 могильника Лучистое (Айбабин, 1990, с. 55, рис. 48: 26). В Поочье близкие наконечники известны в могильнике Борок 2 (Ахмедов, 2016а, рис. 5: 3), в степной зоне – в Царском кургане (но без сегментовидного отверстия) и Черноморском (Комар, 2006а, рис. 49: 17; Комар, Орлов, 2006, рис. 4: 3). Таким образом, подобные наконечники встречаются в степной зоне, Крыму, на Оке и на Северном Кавказе. А.И. Айбабин отмечает, что они найдены и в Приуралье (Айбабин, 1990, с. 55). В Среднем Поднепровье похожие наконечники известны в составе Угловского клада первой группы днепровских кладов по О.А. Щегловой, но эти аналогии – весьма отдаленные. Наконечники из Углов отличаются пропорциями и орнаментацией. Они как бы растянуты по горизонтали (Скиба, 2016, с. 36, рис. 51: 8).

Коробчатый наконечник ремня с зигзагообразным вырезом в верхней части (Стаево 5, 1 экз.) (рис. 13: 12). Очень близкие изделия известны в степной зоне (Сивашское, Шелюги) (Комар и др. 2006, рис. 32: 22; Комар, 2008, с. 195).

Наконечник ремня с горизонтальными насечками в верхней части и слегка прогнутыми боками (Стаево 5, 1 экз., матрица) (рис. 13: 4). Очень похожий экземпляр происходит из Вознесенки на Днепровских порогах (Комар, 2006а, рис. 36: 9).

Двущитковые бляшки (Стаево 5, 1 экз., матрица) (рис. 13: 1). Изредка встречаются в Крыму (Чуфут-Кале, Лучистое: Айбабин, 1990, с. 54, рис. 51: 7; Айбабин, Хайрединова, 2017, рис. 124: 7), в степной зоне (Богачевка: Комар, 2006а, рис. 48: 64), на Северном Кавказе (Мокрая Балка: Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 87: 65).

Т-образная бляшка из Стаево 5 частично обломана, геральдический щиток с одной повторяющей его форму прорезью смят (рис. 13: 16). Подобные изделия в геральдических поясах использовались в качестве крепления сумок или просто как декоративные элементы (Скиба, 2017). Относятся к группе А по классификации И.О. Гавритухина (с пламеневидной пластиной), при этом основным признаком, учтенным в его системе, является общая форма изделия (Гавритухин, Обломский, 1996, с. 26).

Наиболее близкие к образцу из Стаево 5 по размерам и орнаментации бляшки широко известны в погребениях восточноевропейской степи (Виноградное, Черноморское, Сивашовка, Бережновка, Чапаевский) (Комар, 2006а, рис. 48: 46–48, 51–53, 55), встречаются в Среднем Поволжье и Приуралье (могильники Селиксенский, Миклашеевский, Уфа-Новиковка, Верх-Саинский) (Богачев, 1992, рис. 27; Гавритухин, 1996, рис. 4: 95, 125; Никитина, 2017, рис. 1: 44), на Северном Кавказе (Мокрая Балка, Дюрсо, Бжид, Борисово) (Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 87: 60, 68, 108; Крым…, 2003, табл. 77: 68; 78: 100; 83: 55), в Крыму (Суук-Су, Керчь, Скалистое, Чуфут-Кале, Богачевка, Лучистое) (Айбабин, 1990, с. 53, рис. 49: 23; 50: 9, 15–20; Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 4: 5, 6), изредка в Поочье (Борок 2, Никитино) (Ахмедов, Гаврилов, 2017, рис. 10: 7; Ахмедов, 2010, рис. 7: 7).

В лесостепном Поднепровье маленькие Т-образные бляшки, аналогичные происходящей из Стаево, известны на Днепровском Левобережье в Лебяжьем, Лихачевке и Мокве (Скиба, 2016, рис. 47: 1–3; 81: 10). В состав кладов первой группы по О.А. Щегловой (см. Щеглова, 1990, с. 169–177), где широко представлена геральдическая ременная гарнитура, они не входят.

Маленький зажим со щитком геральдической формы найден в Стаево 5 (рис. 13: 13). Подобные изделия известны в захоронениях раннесредневековых восточноевропейских

кочевников, например, в погребении 1 кургана 3 Шелюг и в погребении 2 кургана 2 Сивашского. Авторы статьи определяют эти изделия как обоймы ремешков обуви (Комар, 2006а, рис. 52: 10–13; Комар и др. 2006, с. 317; рис. 32: 12–15). Предположительно к деталям обуви отнесены подобные обоймы из Богачевки, Изобильного и Царского кургана (Комар, 2010, рис. 14: 1–4, 9–12, 17, 18, 23, 24). В Крыму обувь с аналогичными обоймами реконструирована по материалам могильника Лучистое (Хайрединова, 2003, рис. 10, 11).

Еще две матрицы из Стаево 5 предназначены для изготовления *бляшек в форме геральдического щитка* (рис. 13: 2, 3). Такие бляшки распространены чрезвычайно широко и не имеют локальной специфики.

Аналогии миниатюрной *бляшке с геральдическим щитком и мотивом лунницы* из Стаево 5 (рис. 13: 17) мне не известны.

Таким образом, второй хронологический блок начинается от периода использования ранних пальчатых и гибридных пальчато-двупластинчатых фибул и заканчивается горизонтом геральдических ременных гарнитур. В максимально широких рамках он датируется серединой – второй половиной V–VII вв.

Третий хронологический блок

Все перечисленные ниже вещи найдены на поселении Кривец 4. К ним относятся *вертикально-овальная пряжка с выходящим за рамку язычком* (рис. 15: 5), три *вытянутых по горизонтали прямоугольных пряжки* с вогнутыми краями рамки (рис. 15: 6, 8, 9), *серьга или височное кольцо с одним расплющенным окончанием, снабженным выпуклым изображением* (рис. 14: 2). Эти вещи аналогичны входящим в состав второго хронологического блока.

К прочим изделиям относятся *малая пальчатая фибула* с циркульным орнаментом, окончание ножки которой утрачено (рис. 15: 1), обломки двух *днепровских фибул* (пальчатых или с каймой из птичьих головок) (рис. 14: 1, 5), два фрагмента *браслетов с расширенными концами, орнаментированных концентрическими кругами и насечками в виде сетки* (рис. 15: 2, 3), фрагмент смятого *височного кольца или гривны с узкими подтреугольными в сечении лопастями, орнаментированными вдавлениями по ребру* (рис. 15: 4), *пронизь с выступающими валиками*, переделанная в подвеску (рис. 14: 8), *две ременные накладки геральдического стиля* (рис. 15: 10, 11), *бутылковидная подвеска* (рис. 14: 3).

Большинство из этих вещей имеют достаточно широкие ареалы, но важно подчеркнуть, что днепровские фибулы, браслеты с расширенными концами с аналогичной орнаментацией, геральдические накладки форм, известных в Кривце, и пронизь с валиками[6] составляют характерный набор днепровских кладов первой группы по О. А. Щегловой, которые были сокрыты во второй половине – третьей четверти VII в. (Обломский, Родинкова, 2015, с. 388–390, 395, 396). Вещи этого круга встречены на финальных памятниках пеньковской и колочинской культур и маркируют горизонт, когда эти археологические общности прекращают существование. Близкая аналогия малой пальчатой фибуле из Кривца известна на поселении Сурская Забора на Днепровских порогах с материалами пеньковской культуры (Корзухина, 1996, рис. 108: 1)[7].

Редкой находкой является обломок гривны из Кривца. Это украшение очень похоже на экземпляр из погребения 3 кургана 13 могильника Городня культуры псковских длинных курганов. Более отдаленные аналогии таким гривнам происходят из нескольких эстонских кладов V–VIII вв. (Обломский, 2012, с. 195).

---

[6] Специальная работа о пронизях опубликована Я. В. Володарцем-Урбановичем. В ней приводятся их карта и наблюдения за хронологией (Володарець-Урбанович, 2014).

[7] В. Е. Родинкова считает возможным датировать некоторые малые пальчатые фибулы первой половиной – серединой VIII в. (Родинкова, 2011, с. 255).

Бутылковидные подвески, как было указано выше, характерны для комбинированных украшений (привесок, пронизей, сережек и т. д.) культур волго-окского региона, которые традиционно связывают с восточными финнами (Обломский, 2012, с. 194–195).

Ряд других вещей (пинцет, монетовидная подвеска с орнаментом в виде концентрических кругов, конический колокольчик, колечко с рифленой поверхностью) культурно-хронологической специфики не имеют.

Вещи третьего блока датируются второй – третьей четвертью VII в., т. е. периодом, когда набор украшений и поясной гарнитуры из днепровских кладов первой группы уже сложился как комплекс (обзор проблематики см.: Родинкова, 2011, с. 246; Скиба, 2016, с. 75–83).

Вещи вне культурно-хронологических блоков

Кроме перечисленных выше украшений, деталей ременной гарнитуры и бытовых предметов, на некоторых раннесредневековых памятниках верховьев реки Воронеж известна еще серия датирующих вещей: Красный Городок 2 (наконечник пояса геральдического стиля; конический колокольчик с трапециевидным ушком, орнаментированный параллельными прочерченными линиями; изделие, которое интерпретируется как отливка по оттиску римской монеты с изображением неясного человеческого силуэта; «медный византийский фолис, чеканенный в 590-х гг. при императоре Маврикии в Херсонесе», по определению авторов публикации) и Старое Тарбеево 2 (браслет) (рис. 16: 1–3) (Андреев, Филимонова, 2008, с. 23, рис. 2: 5, 7, 8; Обломский, 2012, рис. 23: 3). К сожалению, на этих памятниках какая-либо керамика, позволяющая отнести их к одной из двух линий (Ярок или Кривец), неизвестна. По этой причине находки из Красного Городка и Старого Тарбеево могут использоваться лишь для датирования верхневоронежской группы в целом.

В такой же степени неясен контекст Острогожского клада, который по набору вещей представляет собой типичный днепровский комплекс первой группы по О. А. Щегловой с характерным комплектом женских украшений (фибулы пальчатые и с каймой из птичьих голов, умбоновидные подвески, обломки браслетов, бусы; образцы см. на рис. 16: 5–8; 17) (Березуцкий и др. 2017).

На поселении Лес Озерки (Данковский р-н Липецкой обл.), занятом лесом, черными копателями были найдены две парные пальчатые фибулы, близкие типу Гурзуф, аналогичные происходящим из Стаево 5. И. О. Гавритухин относит такие застежки к серии Стаево (Гавритухин, Обломский, 2018, с. 149–150).

Амулет в виде человечка типа обнаруженных на поселении Стаево 5 и Т-образная накладка геральдического стиля (рис. 18: 2, 3) были найдены в 1–1,2 км к югу от южной окраины с. Уткино Задонского р-на Липецкой обл. на невысоком всхолмлении на левом берегу Дона. Вещи переданы находчиком в Институт археологии РАН.

Половина толстой пластины с изображением льва (рис. 18: 1) найдена весной 2019 г. в южной части поселения Мухино 2 (Задонский р-н Липецкой обл.). По сообщению находчика, на месте находки и рядом во множестве обнаружены выплески бронзы. Пластина передана в Институт археологии РАН. Это изделие – первый раннесредневековый предмет, найденный на поселении Мухино 2[8]. На достаточно большом участке памятника, раскопанном здесь экспедицией Липецкого университета под руководством Г. Л. Земцова, преобладают материалы гуннского времени (Земцов, 2012, с. 83–86).

Пластина выполнена в так называемом мартыновском стиле, о чем свидетельствует выраженный сегментовидный коготь на лапе. Морда льва развернута в профиль, пасть

[8] Приношу глубокую благодарность краеведу из г. Задонска А. Д. Швырёву, который сообщил об этих находках и содействовал передаче их в Институт археологии.

трактована в виде замочной скважины. Имеется сегментовидное ухо. Грива изображена в виде параллельных дугообразных валиков, сверху – насечки.

Вещи мартыновского стиля довольно разнообразны в конкретной иконографии. Наиболее близкие аналогии находке из Мухино происходят из Кобани (первоначально издана как фигурка из Камунты), Предградной, Фёнлака, при этом вещи из Кобани и Фёнлака (бляшки из толстых пластин без отверстий) интерпретируются как шаблоны для изготовления накладок (Щеглова, 2010, рис. 2: 3, 5, 6; Толстой, Кондаков, 1890, рис. 137; Амброз, 1989, рис. 37: 31). Недавно были опубликованы две тисненные золотые накладки в виде аналогичных львов, найденные вместе с фигуркой человечка в могильнике Дагом в Северной Осетии (катакомба 1). По сведениям из публикации, в катакомбе были совершены три захоронения – два женских и одно мужское, которые считаются одновременными. Накладки находились в скоплении вещей (оружие, снаряжение коня) у мужского погребения. Автор публикации датирует катакомбу 1 в пределах VI в., хотя и отмечает, что здесь была найдена и явно более ранняя вещь – стеклянный кубок с синими каплями, и более поздние – детали геральдической ременной гарнитуры (Шестопалова, 2018, с. 200, рис. 14: 37, 46; 71).

Все перечисленные накладки и матрицы в виде львов обнаружены на Северном Кавказе, кроме находки из Фёнлака (Румыния).

В черте г. Воронежа в долине р. Воронеж была случайно найдена антропозооморфная фибула таксона II, 2 по системе В. Е. Родинковой (2006, с. 50; рис. 3: 18). Копию этой фибулы, но небрежно отлитую, представляет собой экземпляр из Врбаца (Сербия), который хранится в Музее Воеводины (г. Нови-Сад) (Гргуровић, 2009).

В. Е. Родинкова датирует антропозооморфные фибулы «сложных форм» в пределах второй половины VII – первой половины/середины VIII в. А. В. Комар отмечает, что близкая фибула происходит из катакомбы 21 могильника Старый Салтов, которая датируется второй половиной VIII в. (Комар, 2016, с. 140).

Из древнего Ельца (раскопки Н. А. Тропина 1995 и 1999 гг., Лавский комплекс), из хозяйственной ямы 17 и культурного слоя происходят единичные обломки лепных сосудов, близких к рязано-окской традиции, а также обломок диска со слабо выраженным бортиком. В 1995 г. на памятнике найдена кавказская крестовидная фибула (рис. 16: 4)[9]. И. О. Гавритухин относит такие изделия к серии Дай-Агач-кала, которые он датирует VII – первой половиной VIII в. (Гавритухин, 2010б, с. 415–419, рис. 5: 1–5).

На р. Ведуге случайно найден бронзовый литой браслет с круглыми расширенными концами, орнаментированными параллельными и крестообразными насечками – типичное украшение эпохи раннего Средневековья (рис. 18: 4) (Зиньковская, 2012, с. 153, рис. 1: 3).

Сопоставление культурно-хронологических блоков, направления связей населения

Таким образом, на классических памятниках типа Чертовицкое-Замятино и на синхронных им могильниках с ингумациями распространены вещи первого хронологического блока, а на поселениях верхневоронежской культурной группы линий Ярок и Кривец – соответственно, второго и третьего. Первый блок датируется по аналогиям концом IV–V, возможно, началом VI в., второй – второй половиной V–VII вв., третий – второй–третьей четвертью VII в. Вопрос о возможности частичного «наложения» этих блоков друг на друга требует особого рассмотрения.

В наборах вещей блоков 1 и 2 есть общее.

1. Блок 1 заканчивается, а блок 2 начинается горизонтом ранних пальчатых и ранних пальчато-двупластинчатых гибридных фибул.

[9] Сердечно благодарю Н. А. Тропина за сообщение об этих материалах.

2. На протяжении обоих периодов распространены браслеты с антропо-зооморфными концами.

3. Для обоих периодов характерно широкое использование зеркал типа X по А. М. Хазанову (с петлей на обороте).

4. В течение обоих периодов использовались вертикально-овальные пряжки с язычками разных типов, в том числе и с вогнутой спереди рамкой.

5. Для обоих блоков характерны серьги с полиэдрическим многогранником на конце.

6. Во всех трех блоках встречаются немногочисленные украшения окского круга.

Вроде бы, эти наблюдения показывают, что второй хронологический блок накладывается на первый по крайней мере частично. Тем не менее, есть и любопытные отличия.

1. Во втором блоке прекращается использование некоторых показательных для первого блока типов фибул, которые представлены сериями: прогнутых подвязных и со сплошным приемником, имеющих широкое кольцо или муфту для крепления оси пружины (самых многочисленных на памятниках типа Чертовицкое-Замятино). На поселениях линии Ярок верхневоронежской группы не встречены фибулы-цикады и застежки круга Левице-Токари с кербшнитным орнаментом.

2. В материалах второго блока не встречаются дротовые браслеты с параллельными бороздками на концах

3. В наборе керамики окского круга исчезают элементы мощинской культуры.

Фибулы с широким кольцом для крепления пружины (рис. 3: 7–10) на памятниках гуннского времени Верхнего Подонья составляют абсолютное большинство (известно более 40 экз.), а на поселениях верхневоронежской группы не найдено ни одной подобной застежки, которые в целом распространены довольно широко, а в эпоху раннего Средневековья хорошо известны на Кавказе (Острая Лука…, 2015, с. 149–150). При этом фибул других типов на поселениях верхневоронежской группы обнаружено довольно много. По всей видимости, памятники верхнего и среднего течения Воронежа возникли тогда, когда фибулы с широким кольцом вышли из употребления в лесостепном Подонье. Когда же это могло произойти?

Некоторые косвенные данные об этом предоставляет могильник Ксизово 19, где исследовано 48 захоронений гуннского периода. Он полностью разграблен. В самих погребениях вещей очень мало, но достаточно много их концентрируется около разрушенных могил в культурном слое. Особенность могильника заключается в том, что он перекрывает более ранний участок поселения, тоже гуннского времени (с постройками, ямами, очагами и т. п.), который ко времени появления первых захоронений был оставлен, а большинство углубленных объектов должны были затянуться землей (Острая Лука…, 2015, с. 134). Судя по наблюдениям за тем, как заплывали грунтом раскопы в Ксизово, на это должно было уйти не менее десятилетия, а вероятно и больше. Таким образом, могильник относится не к началу культуры Чертовицкое-Замятино, а примерно как минимум к середине ее существования.

Из культурного слоя Ксизово 19 происходит достаточно большая коллекция украшений и предметов быта (Острая Лука…,2015, с. 149–163). Целых и фрагментированных фибул с широким кольцом для крепления пружины и прогнутым корпусом разных вариантов здесь найдено 11 экземпляров, то есть довольно много. Для хронологии могильника показательны находки трех однослойных гребней типа III по С. Томас, аналогичных тем, которые производились в Верхнем Подонье мастерской на поселении Замятино 8 (Острая Лука…, 2004, с. 25), и детали больших двупластинчатых фибул, т. е. функционирование могильника началось не позднее середины V в. Все прочие фибулы из Ксизово 19, которые могут рассматриваться как хронологические индикаторы (двупластинчатая с ланцетовидной ножкой и тремя выступами на головке, двупластинчатая типа Братей-Вышков, фибула и накладка в виде цикад), учитывая общий период их распространения, позволяют, согласно хронологическим разработкам И. О. Гавритухина, датировать исследуемые материалы в диапазоне середины – второй половины V в. (Острая Лука…, 2015, с. 212–240). Вероятно,

аналогичны и хронологические рамки могильника Ксизово 19. Необходимо, правда, отметить, что из культурного слоя этого памятника происходит одна находка, которая имеет более позднюю дату – накладка с прямоугольной средней частью и трапециевидными выступами сверху и снизу (рис. 5: 18). По аналогиям, к сожалению, немногочисленным, в Крыму и на Северном Кавказе такие бляшки датируются первой половиной VI в. (шестая хронологическая группа по системе А. И. Айбабина) (Острая Лука Дона, 2015, с. 160; Айбабин, Хайрединова, 2017, рис. 107: 9, 10). К сожалению, специальных работ о распространении и хронологии этих накладок на юге Восточной Европы нет, поэтому возможность их появления в более раннее время тоже исключать нельзя.

В любом случае, во второй половине V в. фибулы с широким кольцом для крепления пружины и прогнутым корпусом в Верхнем Подонье еще использовались.

Двупластинчатые фибулы с кербшнитным орнаментом подгруппы Левице-Токари по классификации И. О. Гавритухина (разных вариантов: рис. 4: 5, 6), найденные на памятниках Верхнего Подонья, суммарно датируются серединой – третьей четвертью V в. (Острая Лука…, 2015, с. 202–211). Как уже было отмечено выше, на памятниках верхневоронежской группы они не встречаются.

Таким образом, получается, что рубеж между первым и вторым хронологическими блоками, а соответственно, между памятниками типа Чертовицкое-Замятино, с одной стороны, и линии Ярок верхневоронежской группы – с другой, приходится на четвертую четверть – конец V в.

Как показал обзор аналогий украшениям второго хронологического блока, несмотря на широкое территориальное распространение отдельных их типов, основным направлением связей населения по вещам женской культуры престижа было южное (Причерноморье, Крым, Кавказ). Конечно, большая часть украшений деформирована или сломана и предназначена для переплавки, поэтому нельзя исключать, что эти вещи поступали в Стаево в качестве сырья для ювелирного ремесла. Но показательно, что мастера из Стаево 5 изготавливали детали убора того же круга, например, малые пальчатые фибулы (матрица застежки, близкой типу Гурзуф, и бракованная отливка). Да и серьги с полиэдрическими окончаниями из Стаево 5 и Ярка 9 – явно местного происхождения, поскольку они представляют собой простые отливки более сложных южных прототипов. В целом можно говорить о том, что женщины, жившие на поселениях линии Ярок верхневоронежской группы, носили убор, по структуре и многим деталям близкий тому, который реконструируют Э. А. Хайрединова для Юго-Западного Крыма, а А. В. Мастыкова – для Северного Кавказа. В его состав входили малые пальчатые и гибридные пальчато-двупластинчатые фибулы, серьги, в т. ч. с полиэдрическим окончанием, браслеты (Хайрединова, 2002а; Мастыкова, 2009, с. 133–153). Этот убор по структуре принципиально отличается от костюма женщин более восточной по отношению к Верхнему Подонью восточно-финской культуры рязано-окских могильников (см. описание: Белоцерковская, 2014), хотя отдельные южные вещи ее носителями также могли использоваться.

К сожалению, практически не известен убор населения лесостепного и лесного Поднепровья VI в., имеющиеся выборки случайны. На основании тех довольно скудных данных, которые опубликованы, можно сделать вывод, что некоторые вещи линии Ярок верхневоронежской группы имеют параллели в этом регионе – например, фибулы группы Мощенка и близкие типу Гурзуф с лучами на головке, полиэдрические серьги (Родинкова, 2007, рис. 7: 5; Гопкало и др. 2016, с. 150–154, рис. 2: 1, 3, 4; Гавритухин, Обломский, 2018, с. 147–148). По днепровским кладам первой группы по О. А. Щегловой хорошо известен убор второй – третьей четверти VII в. По сравнению с материалами второго хронологического блока Верхнего Подонья, набор составляющих его украшений совершенно иной.

Для южных связей населения линии Ярок показательны еще некоторые находки. Как уже отмечалось, в Стаево 5 найдена довольно многочисленная серия обломков зеркал с петлей

на обороте, в т. ч. и с орнаментом в виде концентрических кругов. Они широко распространены на юге Восточной Европы (Мастыкова, 2016, с. 243–247). На памятниках пеньковской культуры, элементы которой присутствуют в лепной керамике линии Ярок, зеркала встречаются лишь в виде исключения (Приходнюк, 1998, с. 39, рис. 76: 7), а на колочинских поселениях и могильниках они неизвестны. Не характерны они и для культуры рязано-окских могильников.

На поселении Стаево 5 найден бронзовый экзагий византийского происхождения – гирька для взвешивания золотой монеты-солида (Обломский, Швырёв, 2018). С этого же памятника происходит железная фибула византийского круга (рис. 8: 6).

В Стаево 5 и на поселении Уткино найдены четыре антропоморфные подвески-амулета (три целых и один фрагмент) типа 1 по Д. Б. Шелову (рис. 18: 2) (Шелов, 1984, с. 241; Айбабин, 1990, с. 58; Володарець-Урбанович, 2016, с. 79–83). Они распространены широко (в Крыму, на Северном Кавказе, в причерноморской степи, в лесостепной зоне Восточной Европы) (Ковалевская, 1983), но наибольшая концентрация подобных находок отмечена на Европейском и Азиатском Боспоре (Крым, 2003, с. 155, 156; табл. 61: 72).

По изделиям культуры престижа в меньшей степени ощутимы связи населения верхневоронежской группы и бассейна Оки. Тем не менее, с памятников линии Ярок происходит небольшая серия окских вещей (детали комбинированных украшений, круглые плоские нашивные бляшки из свинцово-оловянистого сплава) (рис. 11: 1–6, 24–26). Один из двух наборов лепной посуды памятников этой линии близок к рязано-окскому.

Для связей населения Стаевского комплекса также показательна т. н. геральдическая ременная гарнитура, детали которой не только использовалась, но и изготавливались в этом ремесленном центре (см. набор матриц на рис. 13: 1–5). Аналогии им происходят в основном из степной зоны и Крыма, в меньшей степени – из Поочья, Поволжья и Приуралья. Некоторые вещи, близкие находкам из Стаево, встречены и в лесостепном Поднепровье; показательно, однако, что подобные изделия не входят в наборы, происходящие из днепровских кладов первой группы. Исключением являются большие В-образные пряжки (рис. 13: 14), но они имеют чрезвычайно широкий ареал.

Таким образом, в период бытования вещей второго хронологического блока у верхневоронежского населения линии Ярок, как и обитателей Верхнего Подонья гуннского времени (первый хронологический блок), продолжают сохраняться связи с югом Восточной Европы и бассейном Оки.

Для третьего хронологического блока характерно использование украшений (днепровских фибул и браслетов; встречены также пронизь, геральдические бляшки), входящих в состав т. н. антских кладов первой группы по О. А. Щегловой (типа Мартыновского и Гапоновского). Именно этим он отличается от набора вещей второго блока. Общего между вторым и третьим блоками немного: использование вертикально-овальных и гитаровидных пряжек, имеющих широкие ареал и датировку, и височных колец с одним расплющенным окончанием, декорированным рельефным изображением.

Несмотря на то, что украшения днепровского круга пока обнаружены только на поселении Кривец 4, в Верхнем Подонье, вероятнее всего, они были довольно широко распространены. Свидетельством этого является Острогожский клад, найденный в южной части региона, состав которого типичен для днепровских кладов первой группы (рис. 16: 5–8; 17) (Березуцкий и др. 2017).

Итак, находки третьего хронологического блока показывают, что в этот период в Верхнем Подонье устанавливаются связи с лесостепным и, вероятно, с лесным Поднепровьем. Очевидно, это произошло в результате проникновения нового населения. На верхневоронежских памятниках линии Кривец встречена керамика колочинского происхождения. Связи с бассейном Оки продолжают сохраняться, о чем свидетельствует лепная керамика рязано-окского круга и некоторые украшения из Кривца (рис. 14: 3, возможно, 4).

Проблему хронологического соотношения второго и третьего блоков, и, соответственно, памятников линий Ярок и Кривец, по имеющимся данным невозможно решить однозначно. Оба варианта – частичная синхронность памятников круга Ярок на позднем этапе их существования древностям линии Кривец и последовательная смена древностей этих двух типов друг другом – в одинаковой степени вероятны. Какой вариант соответствует истине, покажут будущие исследования.

Хронологические наблюдения, изложенные в настоящей статье, позволяют наметить некоторые основные вехи истории Верхнего Подонья в начале эпохи Средневековья.

В конце V – начале VI в. в регионе происходит какая-то катастрофа, в результате которой запустевает долина Дона и низовья его ближайших притоков (Красивой Мечи, Сновы, Воронежа). Население памятников типа Чертовицкое-Замятино перемещается в бассейн р. Воронеж, где возникают поселения верхневоронежской культурной группы линии Ярок. Центром этого нового образования, по всей видимости, является торгово-ремесленный поселок в истоках р. Воронеж у с. Стаево. Сохраняются связи населения региона с югом и бассейном Оки, которые были весьма активны на предыдущем этапе, т. е. в конце IV–V вв.

Ориентировочно во второй – третьей четверти VII в. в регион проникает новое население, связанное по происхождению с колочинской культурой лесостепного и лесного Поднепровья. Направление связей частично меняется: в лесостепном Подонье распространяется женский убор, представленный в днепровских кладах первой группы. Известны и находки деталей геральдической ременной гарнитуры, аналогичной той, которая происходит из этих комплексов. Не исключено, что Верхнее Подонье оказывается втянутым в те же политические процессы, что и Поднепровье: о трагическом финале верхневоронежской группы свидетельствуют следы пожара на поселении Кривец 4 (сгорели все жилища) и Острогожский клад, который близок по составу к кладам типа Гапоново и Мартыновки, маркирующим этнокультурный перелом в Поднепровье (Гавритухин, Обломский, 2009). Более поздняя боршевская раннеславянская культура генетически не связана с верхневоронежской группой. Происходит новая смена населения.

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин А. И., 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. Вып. I. С. 1–87.

Айбабин А. И., Хайрединова Э. А., 2008. Могильник у с. Лучистое. Т. I. Симферополь–Керчь: Крымское отделение Института востоковедения НАНУ. 336 с.

Айбабин А. И., Хайрединова Э. А., 2017. Крымские готы страны Дори (середина III–VII в.). Симферополь: ООО «Антиква». 366 с.

Акимов Д. В., 1998. Поселение Староживотинное-3 на р. Воронеж // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. / Ред. А. П. Медведев. Воронеж: ВГУ. С. 157–169.

Акимов Д. В., 2001. Постройки 2-й четверти – середины I тыс. н. э. в бассейне Верхнего Дона и лесостепного Хопра // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 2 / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ, Государственная дирекция по охране культурного наследия Липецкой обл. С. 141–161.

Акимов Д. В., 2011. Наземная постройка городища Крутогорье на Верхнем Дону: проблемы реконструкции и интерпретации // Археологія: від джерел до реконструкцій. (Археологія і давня історія України. Вип. 5). Київ: ІА НАНУ. С. 159–167

Акимов Д. В., Бирюков И. Е., 2006. Городище Крутогорье и его место среди верхнедонских памятников рубежа древности и Средневековья (предварительные замечания) // Археологическое изучение Центральной России / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ. С. 254–256.

Акимов Д. В., Бирюков И. Е., Земцов Г. Л., Яблоков А. Г., 2017. Тюнинское поселение под Задонском на Верхнем Дону // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 8 / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ. С. 54–64.

Акимов Д. В., Медведев А. П., 2002. Керамический комплекс верхнедонских поселений типа III Чертовицкого городища // Археологические памятники Восточной Европы / Ред. А. Т. Синюк. Воронеж: ВГПУ. С. 159–171.

Акимов Д. В., Пряхин А. Д., 2010. Новые памятники эпохи Великого переселения народов в низовьях р. Воронеж // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2. Часть 1. Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле». С. 164–173.

Акимов Д. В., Разуваев Ю. Д., Сурков А. В., 2008. Погребение эпохи Великого переселения народов у с. Ямное на Верхнем Дону // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н. э. / Ред. Д. А. Сташенков. Самара: СОИКМ. С. 3–6.

Амброз А. К., 1989. Хронология древностей Северного Кавказа V–VII вв. М.: Наука. 132 с.

Андреев С. И., Филимонова Н. В., 2008. Раннеславянские культуры в Тамбовской области // Верхнее Подонье: Археология. История. Вып. 3. Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле». С. 18–24.

Ахмедов И. Р., 2008. Окские фибулы // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов / Ред. А.Н Наумов. Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле». С. 7–27.

Ахмедов И. Р., 2010. Проблема «финального» периода культуры рязано-окских финнов (к современному состоянию вопроса) // Археология Восточной Европы в I тыс. н. э. Проблемы и материалы / Ред. И. В. Исланова, В. Е. Родинкова. (Раннеславянский мир. Вып. 13). М.: ИА РАН. С. 7–34.

Ахмедов И. Р., 2014. Некоторые индикаторы культурных взаимодействий в древностях рязано-окских финнов второй половины V – начала VI в. // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов / Ред. А. М. Обломский. (Раннеславянский мир. Вып. 15). М: ИА РАН. С. 138–177.

Ахмедов И. Р., 2016а. Византийские и славянские находки в рязано-окских древностях // Древности Поочья. Сборник научных работ к 60-ти летию В. В. Судакова / Ред. А. О. Никитин. Рязань: РИКО. С. 64–87.

Ахмедов И. Р., 2016б. Браслеты с «антропоморфными» окончаниями из Пашковского могильника № 1 // Мастыкова А. В., Казанский М. М., Сапрыкина И. А. Пашковский могильник. Т. 2: Исследование материалов Пашковского могильника № 1 / Ред. А. В. Мастыкова. М.: ИА РАН; СПб: Нестор-История. С. 241–232.

Ахмедов И. Р., Гаврилов А. П., 2017. Находки матриц для изготовления деталей геральдических поясов в древностях рязано-окских финнов // Stratum plus. № 5. С. 17–40.

Белоцерковская И. В., 2014. Женский костюм окских финнов V–VII вв. Традиции и новации // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов / Ред. А. М. Обломский. (Раннеславянский мир. Вып. 15). М: ИА РАН. С. 178–229.

Березуцкий В. Д., Золотарев П. М., Куцев Е. А., 2017. Острогожский клад (последняя треть – конец VII в. н. э.) // РА. № 1. С. 131–140.

Бирюков И. Е., 1998. I Перехвальское городище на Верхнем Дону // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. / Ред. А. П. Медведев. Воронеж: ВГУ. С. 97–109.

Бирюков И. Е., 2013. Раскопки поселения Большая Кузьминка-4А в Липецком районе // Археологические открытия 2013 г. в Липецкой области / Ред. А. А. Найденов, Н. Е. Чалых. Липецк: Государственная дирекция по охране культурного наследия Липецкой области. С. 14–15.

Бирюков И. Е., Акимов Д. В. 2008. Оборонительные сооружения городищ гуннского времени на Верхнем Дону // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов / Ред. А. Н. Наумов. Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле». С. 130–141.

Бирюков И. Е., Голотвин А. Н., 2009. Поселение Чертовицкое VI на р. Воронеж (бассейн Верхнего Дона) // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 4 / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ. С. 162–185.

Бирюков И. Е., Голотвин А. Н., Захарова Е. Ю., Чендев Ю. Г., 2016. Раскопки поселения Красный Городок 4 на р. Польной Воронеж (предварительная информация) // Тамбовская старина. Вып. 5 / Ред. Н. Б. Моисеев. Тамбов: ООО «ТПС». С. 43–49.

Богачев А. В., 1992. Процедурно-методические аспекты археологического датирования. Самара: Историко-культурная ассоциация «Артефакт». 204 с.

Володарець-Урбанович Я. В., 2014. Пронизки епохи раннього середньвіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східньої Європи // Археологія і давня історія України. Вип. 2. С. 37–49.

Володарець-Урбанович Я. В., 2016. Антропоморфна фігурка із Засулля-Мгару // Археологія. № 1. С. 79–88.

Воронцов А. М., 2016. Памятники мощинской культуры в I тыс. н. э. // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.) / Ред. А. М. Обломский, И. В. Исланова. (Раннеславянский мир. Вып. 17). М: ИА РАН. С. 221–260.

Воронцов А. М., Столяров Е. В., 2017. Материалы гуннского времени с поселения Упа 2 в черте г. Тулы // Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур. К 60-тилетию А. М. Обломского / Ред. В. Е. Родинкова, О. С. Румянцева. (Раннеславянский мир. Вып. 19). М.: ИА РАН. С. 298–310.

Гавритухин И. О., 1996. К изучению ременных гарнитур Поволжья VI–VII вв. // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. / Ред. Д. А. Сташенков. Самара: СОИКМ. С. 115–133.

Гавритухин И. О., 2001. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма) / Ред. Д. А. Сташенков. Самара: СОИКМ. С. 31–86.

Гавритухин И. О., 2004. Среднеднепровские ингумации второй половины V–VI в. // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье (доклады научной конференции, посвященной 60-тилетию со дня рождения Е. А. Горюнова. Санкт-Петербург, 14–17 ноября 2000 г. / Ред. В. М. Горюнова, О. А. Щеглова. СПб.: Петербургское востоковедение. С. 221–227.

Гавритухин И. О., 2010а. Византийские подвязные фибулы с S-овидной петлей для оси пружины. Находки к северу и востоку от Дуная // Археология Восточной Европы в I тыс. н. э. Проблемы и материалы / Ред. И. В. Исланова, В. Е. Родинкова. (Раннеславянский мир. Вып. 13). М.: ИА РАН. С. 35–90.

Гавритухин И. О. 2010б. Фибулы могильника Мамисондон в контексте кавказских находок // Албегова З. Х., Верещинский-Бабайлов Л. И. Раннесредневековый могильник Мамисондон. Результаты археологических исследований 2007–2008 гг. в зоне строительства водохранилища Зарамагских ГЭС. (Материалы охранных археологических исследований. Вып. 11). М.: Таус. С. 410–428.

Гавритухин И. О., Обломский А. М., 1996. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. (Раннеславянский мир. Вып. 3). М.: ИА РАН. 296 с.

Гавритухин И. О., Обломский А. М. 2009. Гапоновский клад и малоизвестные события раннесредневековой истории Поднепровья // Археологические открытия. Европейская Россия 1991–2004 гг. / Ред. Н. А. Макаров. М.: ИА РАН. С. 308–320.

Гавритухин И. О., Обломский А. М., 2018. Пальчатые фибулы с ромбами на ножке, происходящие из ремесленного центра Стаево на р. Воронеж // МАИЭТ. Вып. XXIII. С. 135–206.

Голотвин А. Н., Бессуднов А. А., Бирюков И. Е., Иншаков А. А., 2017. Многослойное поселение Яблоново-4 на Верхнем Дону // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 8 / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ. С. 94–120.

Гончаров В. О., Земцов Г. Л., 2017. Раскопки поселения Мухино-9 в Задонском районе // Археологические исследования в Центральном Черноземье 2016 / Ред. Н. Е. Чалых. Липецк, Воронеж: Полиграфическое издание «Новый взгляд». С. 10.

Гопкало О. В., Приймак В. В., Стадник А. Д., 2016. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла (Сумской и Бельский микрорегионы) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2016 / Ред. О. Б. Супруненко. Київ – Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УОПІК. С. 150–159.

Гргуровић В. П., 2009. Антропозооморфна псеудофибула из Врбаса // Гласник српског археолошког друштва. Изд. 25. Београд. С. 281–290.

Ерохин А. В., 2009. Разведка по р. Воронеж в Липецком районе // Археологические открытия 2009 г. в Липецкой обл. / Ред. А. А. Найденов, Н. Е. Чалых. Липецк: Государственная дирекция по охране культурного наследия Липецкой области. С. 17.

Засецкая И. П., 1994. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.). СПб.: Эллипс Лтд. 224 с.

Земцов Г. Л., 2003. Миграционные потоки III–V вв. и верхнедонской регион (на примере поселения Мухино-2) // Контактные зоны Евразии на рубеже эпох / Ред. Д. А. Сташенков. Самара: СОИКМ. С. 108–116.

Земцов Г. Л., 2009. Раскопки поселения Мухино-2 в Задонском районе // Археологические открытия 2008 г. в Липецкой области / Ред. А. А. Найденов, Н. Е. Чалых. Липецк: Государственная дирекция по охране культурного наследия Липецкой области. С. 12.

Земцов Г. Л., 2012. Липецкий край в III–V вв. Тула: Гриф и К. 200 с.

Земцов Г. Л., Бирюков И. Е., Гончаров В. О., 2017. Археологическое изучение городища Подгорное // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 8 / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ. С. 121–131.

Зиньковская И. В., 2012. О находках раннесредневековых женских украшений в Верхнем Подонье // Дивногорский сборник. Вып. 3 / Ред. А. З. Винников. Воронеж: ВГУ. С. 151–153.

Казанский М. М., Мастыкова А. В., 2009. Кочевые и оседлые варвары в Восточной Европе в гуннское время // Дивногорский сборник. Вып. 1 / Ред. А. З. Винников, М. И. Лылова. Воронеж: ВГУ. С. 225–251.

Ковалевская В. Б., 1983. Антропоморфные амулеты VI–IX вв. на Северном Кавказе // КСИА. Вып. 176. С. 43–50.

Козмирчук И. А., Разуваев Ю. Д., 2001. Городище «Малый Липяг» у с. Крутогорье на Верхнем Дону // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 2 / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПИ. С. 71–88.

Комар А. В., 2006а. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5 / Ред. А. В. Евглевский. Донецк: ДонНУ. С. 7–244.

Комар А. В., 2006б. Погребение номада середины VII в. у с. Дмитриевка в Южном Побужье // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5 / Ред. А. В. Евглевский. Донецк: ДонНУ. С. 375–387.

Комар А. В., 2008. Кочевники Восточной Европы VI–IX вв. // Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв. / Ред. А. Досымбаева. Астана: Kultegin. С. 192–216.

Комар А. В., 2010. Детали обуви восточноевропейских кочевников VI–VII вв. // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.) / Ред. А. А. Пескова, О. А. Щеглова, А. Е. Мусин, СПб.: Нестор-история. С. 94–115.

Комар А. В., 2013. Кочевники восточноевропейских степей второй половины VI – первой половины VIII в. // Атлас Западного тюркского каганата / Ред. А. Досымбаева, М. Жолдасбеков. Астана: Service Press. С. 650–737.

Комар А., 2016. Днепровские пластинчатые фибулы. Истоки формы и стиля // Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego / Red. B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn. Kraków–Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu rzeszowskiego. S. 137–149.

Комар А. В., Кубышев А. И., Орлов Р. С., 2006. Погребения кочевников VII–VIII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5 / Ред. А. В. Евглевский. Донецк: ДонНУ. С. 245–374.

Комар А. В., Орлов Р. С., 2006. Погребение кочевника второй половины VII в. у с. Черноморское // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5 / Ред. А. В. Евглевский. Донецк: ДонНУ. С. 387–398.

Комаров К. И., 1972. Находка раннеславянской керамики на Верхнем Дону // КСИА. Вып. 129. С. 47–49.

Корзухина Г. Ф., 1996. Клады и случайные находки вещей круга “древностей антов” в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. Вып. V. С. 352–435.

Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (VI–XIII вв.), 2003 / Отв. ред. Т. И. Макарова, С. А. Плетнёва (Археология). М.: Наука. 533 с.

Лимберис Н. Ю., Марченко И. И., 2011. Погребения эпохи Великого переселения народов и раннего средневековья из курганов степного Прикубанья // Петербургский апокриф. Послание от Марка / Ред. О. В. Шаров. СПб-Кишинёв: Высшая антропологическая школа. С. 417–442.

Мамаев Х. М., 2014. «Княжеское» погребение у г. Магас (Ингушетия) // КСИА. Вып. 234. С. 55–71.

Мастыкова А. В., Земцов Г. Л., 2014. «Княжеское» женское погребение на поселении Мухино-2 гуннского времени на Верхнем Дону // КСИА. Вып. 234. С. 200–222.

Мастыкова А. В., Земцов Г. Л., 2016. Богатое погребение на поселении Мухино 2 на Верхнем Дону и имущественная градация привилегированных могил гуннского времени в Барбарикуме (группа Унтерзибенбрунн) // КСИА. Вып. 244. С. 131–145.

Мастыкова А. В., 2009. Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. М.: ИА РАН. 500 с.

Мастыкова А. В., 2016. Зеркала типа Карповка: к вопросу о формировании салтово-маяцкой культуры // Дивногорский сборник. Вып. 6 / Ред. А. З. Винников. Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга». С. 241–254.

Медведев А. П., 1996. Подгоренское городище на р. Воронеж // Археологические памятники лесостепного Придонья / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПИ. С. 111–121.

Медведев А. П., 1998. III Чертовицкое городище (материалы 1-й половины I тыс. н. э.) // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. / Ред. А. П. Медведев. Воронеж: ВГУ. С. 42–84.

Медведев А. П., Акимов Д. В., 2001. Верхнее Подонье на рубеже древности и средневековья // Исторические записки. Научные труды исторического факультета ВГУ. Вып. 7 / Ред. А. З. Винников. Воронеж: ВГУ. С. 143–157.

Медведев А. П., Винников А. З., 1989. Грунтовой могильник на Животинном городище // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи / Ред. А. Т. Синюк. Воронеж: ВГПИ. С. 148–156.

Михайлова Е. Р., 2017. О распространении изделий из оловянистых сплавов в лесной зоне Восточной Европы в середине – второй половине I тыс. н. э. // Stratum plus. № 5. С. 87–97.

Никитина А. В., 2017. Некоторые случайные находки эпохи Великого переселения народов и раннего средневековья Ульяновского региона // Вояджер: мир и человек. Вып. 8. Самара: Самарский государственный технический университет. С. 59–86.

Новичихин А. М., 2014. Находка фрагментов котла «гуннского типа» у хутора Бужор близ Анапы // IV «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа. Западный Кавказ в контексте международных отношений в древности и средневековье: Материалы международной археологической конференции (г. Краснодар, 28–30 мая 2014 г.) / Ред. Т. А. Павленко, Р. Б. Схатум, В. В. Улитин. Краснодар: Традиция. С. 168–170.

Обломский А. М., 1999. О ритмах развития лесостепного Поднепровья и Подонья в позднеримское и гуннское время // Археология Центрального черноземья и сопредельных территорий / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: Липецкий Государственный педагогический институт. С. 127–134.

Обломский А. М., 2005. Проблемы изучения памятников Верхнего Подонья гуннского времени // КСИА. Вып. 219. С. 104–119.

Обломский А. М., 2007. Лесостепное Подонье // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. / Ред. И. О. Гавритухин, А. М. Обломский (Раннеславянский мир. Вып. 9). М.: ИА РАН. С. 73–132.

Обломский А. М., 2009. Танаис и Верхнее Подонье в гуннскую эпоху // Дивногорский сборник. Вып. 1 / Ред. А. З. Винников, М. И. Лылова. Воронеж: ВГУ. С. 252–269.

Обломский А. М., 2011а. О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона // Stratum plus. № 5. Кишинёв. С. 51–60.

Обломский А. М., 2011б. Причерноморские элементы на памятниках Верхнего Подонья середины I тыс. н. э. // Петербургский апокриф. Послание от Марка / Ред. О. В. Шаров. СПб–Кишинёв: Высшая антропологическая школа. С. 443–462.

Обломский А. М., 2012. Раннесредневековые памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования // Тамбовские древности. Археология Окско-Донской равнины. Вып. 3 / Ред. С. И. Андреев. Тамбов: Тамбовский Государственный университет. С. 172–229.

Обломский А. М., 2013. Этнокультурные компоненты населения Верхнего Подонья в гуннское время (конец IV–V вв.) // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов / Ред. С. Г. Боталов. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ. С. 194–257.

Обломский А. М., 2016а. О двух типах славянских памятников Верхнего Подонья в эпоху раннего средневековья // Степи Восточной Европы в средние века. Сборник памяти Светланы Александровны Плетневой / Ред. И. Л. Кызласов. М.: Авторская книга. С. 119–149.

Обломский А. М., 2016б. Исследование раннесредневекового поселения Стаево-4 в Мичуринском районе Тамбовской области // Тамбовская старина. Вып. 5 / Ред. Н. Б. Моисеев. Тамбов: ООО «ТПС». С. 11–25.

Обломский А. М., 2016в. Колочинская культура // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.) / Ред. И. В. Исланова, А. М. Обломский (Раннеславянский мир. Вып. 17). М.: ИА РАН. С. 10–113.

Обломский А. М., 2018а. Раннесредневековое поселение Стаево-4 в Верхнем Подонье // Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова / Ред. В. С. Синика, Р. А. Рабинович (Библиотека Stratum). Кишинев – Тирасполь: Приднестровский Государственный университет им. Т. Г. Шевченко; Научно-исследовательская лаборатория «Археология»; Высшая антропологическая школа. С. 355–388.

Обломский А. М., 2018б. Новые памятники гуннского времени на Острой Луке Дона // Старожитності Лівобережжя Дніпра / Ред. І. І. Корост. Київ – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК. С. 102–125.

Обломский А. М., Родинкова В. Е. 2015. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий // КСИА. Вып 235. С. 308–403.

Обломский А. М., Терпиловский Р. В., 2001. Славянское поселение и кочевнический могильник V–VIII вв. на Ворскле // Археологічний літопис Лівобережної України. Вип. 1. Полтава: ВЦ Археологія. С. 5–16.

Обломский А. М., Швырёв А. Д., 2018. Византийская гирька для взвешивания монеты, найденная в верховьях р. Воронеж // КСИА. Вып. 250. С. 307–326.

Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени, 2004 / Ред. А. М. Обломский (Раннеслевянский мир. Вып. 6). М.: ИА РАН. 330 с.

Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV–V в.), 2015 / Ред. А. М. Обломский (Раннеславянский мир. Вып. 16). М: ИА РАН. 659 с.

Приходнюк О. М., 1998. Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования. Воронеж: ВГУ. 170 с.

Разуваев Ю. Д., 2013. Охранные раскопки на поселении Большая Кузьминка 4А // Археологические открытия 2013 г. в Липецкой области / Ред. А. А. Найденов, Н. Е. Чалых. Липецк: Государственная дирекция по охране культурного наследия Липецкой области. С. 13.

Разуваев Ю. Д., Козмирчук И. А., 2016. Раскопки городищ в Верхнем Подонье // Археологические исследования в Центральном Черноземье. 2015 / Ред. Н. Е. Чалых. Липецк: Управление культуры и туризма Липецкой области. С. 117–122.

Разуваев Ю. Д., Козмирчук И. А., 2017а. Материалы гуннского времени с городища у с. Верхнее Казачье на Острой Луке Дона (раскопки 2015 г.) // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 8 / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ. С. 156–161.

Разуваев Ю. Д., Козмирчук И. А., 2017б. Раскопки городищ в Задонском районе Липецкой области // Археологические исследования в Центральном Черноземье 2016 / Ред. Н. Е. Чалых. Липецк, Воронеж: Полиграфическое издание «Новый взгляд». С. 133–135.

Разуваев Ю. Д., Козмирчук И. А., 2017б. Материалы гуннского времени с городища у с. Верхнее Казачье на Острой Луке Дона (раскопки 2015 г.) // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 8 / Ред. А. Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ. С. 156–161.

Разуваев Ю. Д., Обломский А. М., 2016. Городище у с. Ярок в верховьях р. Воронеж // Тамбовские древности. Археология Окско-Донской равнины. Вып. 5 / Ред. С. И. Андреев. Тамбов: ТГУ. С. 74–84.

Родинкова В. Е., 2006. К вопросу о типологическом развитии антропозооморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. № 4. С. 50–63.

Родинкова В. Е., 2007. Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ) // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. / Ред. И. О. Гавритухин, А. М. Обломский (Раннеславянский мир. Вып. 9). М.: ИА РАН. С. 358–388.

Родинкова В. Е., 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы школы молодых археологов. Кириллов, 3–12 сентября 2011 г. / Ред. В. Е. Родинкова. М: ИА РАН. С. 239–265.

Родинкова В. Е., Седин А. А., 2004. Браслеты Никодимовского городища // Восточная Европа в средневековье / Ред. Н. А. Макаров, А. В. Чернецов, Н. В. Лопатин. М.: ИА РАН. С. 234–246.

Скиба А. В., 2016. Поясні набори слов'ян: геральдичний стиль. Київ: Інститут археології НАН України. 236 с.

Скиба А. В., 2017. До питання про функціональне використання Т-подібних бляшок в поясних наборах «геральдичного» стилю // Археологія і давня історія України. Вип. 1 (22). С. 347–356.

Толстой И., Кондаков Н., 1890. Русские древности в памятниках искусства. Вып. 3. СПб. 159 с.

Уваркин С. В., 2012. Раскопки городища у с. Мухино // Археологические открытия 2011 г. в Липецкой области / Ред. А. А. Найденов, Н. Е. Чалых. Липецк: Государственная дирекция по охране культурного наследия Липецкой области. С. 14.

Хазанов А. М. 1963. Генезис сарматских бронзовых зеркал // СА. № 4. С. 58–71.

Хайрединова Э. А. 2002а. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и Алуштинский район с древнейших времен до наших дней / Ред.: В. Л. Мыц и др. Киев: Стилос. С. 34–47.

Хайрединова Э. А., 2002б. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма V – первой половины VI в. // МАИЭТ. Вып. IX. С. 53–119.

Хайрединова Э. А., 2003. Обувные наборы V–VII вв. из Юго-Западного Крыма // МАИЭТ. Вып. X. С. 125–160.

Хайрединова Э. А., 2015. Серьги с литым неподвижным многогранником из Крыма // МАИЭТ. Вып. XX. С. 95–132.

Шелов Д. Б., 1984. Антропоморфный амулет из Танаиса // Древности Евразии в скифо-сарматское время / Ред. А. И. Мелюкова, М. Г. Мошкова, В. Г. Петренко. М.: Наука. С. 241–243.

Шестопалова Э. Ю., 2018. Древний Дагом. По материалам археологических раскопок Дагомского катакомбного могильника VI–VIII вв. Владикавказ: ИПЦ Цоканова А. Ю. 352 с.

Щеглова О. А. 1990. О двух группах кладов «древностей Антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья / Ред. Р. В. Терпиловский. Курск. С. 162–204.

Щеглова О. А., 2009. Волны распространения вещей из Подунавья на северо-восток в VI–VIII вв. как отражение миграций или культурных влияний // Труды ГЭ. Вып. 49. СПб: Государственный Эрмитаж. С. 39–65.

Щеглова О. А., 2010. Тайна «пляшущих человечков» и «следы невиданных зверей». Антропо- и зооморфные изображения в раннеславянской металлопластике // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.) / Ред. А. А. Пескова, О. А. Щеглова, А. Е. Мусин. СПб: Нестор-История. С. 146–174.

Gavritukhin I. O., 2018. Belt sets from Alanic graves: Chronology and cultural links // Belinsij A. B., Härke H. Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus). Bonn: Habelt Verlag. P. 49–96.

Masek Z., 2017. A fresh look at hunnic cauldrons in the light of a new find from Hungary // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 68. P. 75–135.

Tejral J., 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mitteltren Donauraum / Hrsg. J. Tejral, H. Friesnger, M. Kazanski. Brno: Archeologický Ústav Akademie Věd České Republiky. S. 321–392.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.90-137

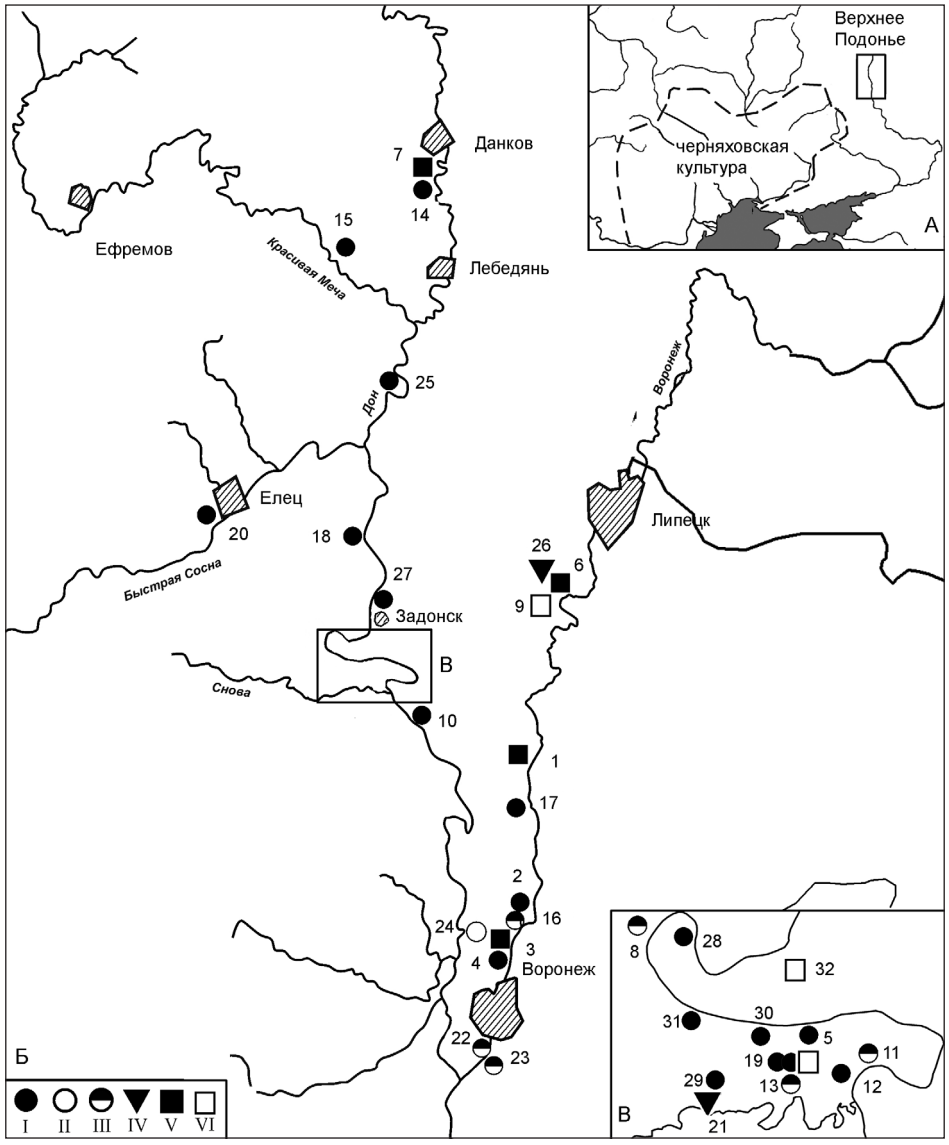

Рис. 1. *Карта памятников лесостепного Подонья гуннского периода.*
I – поселения типа Чертовицкое-Замятино; II – могильники с ингумациями и отдельные погребения типа Животинное; III – могильник/отдельные погребения и поселение; IV – случайная находка; V – городище со слоями гуннского времени; VI – городище, для которых доказано использование или возведение укреплений в гуннское время. 1 – Подгорное (Медведев, 1996; Земцов и др., 2017); 2 – Староживотинное 3 (Акимов, 1998); 3 – Чертовицкое 3 (Медведев, 1998); 4 – Чертовицкое 6 (Бирюков, Голотвин, 2009); 5 – Замятино 1, 2, 4, 5, 7–10, 12, 13 (Острая Лука…, 2004); 6 – Малый Липяг (Козмирчук, Разуваев, 2001); 7 – Перехваль 1 (Бирюков, 1998); 8 – Каменка 1, 4, 5, 8 (Острая Лука…, 2004, с. 8–10); 9 – Крутогорье (Акимов, Бирюков, 2006; Акимов, 2011); 10 – Елец-Маланино 1; 11 – Ксизово 16, 17, 19, 19А, Острая Лука 4 (Острая Лука…, 2015); 12 – Ксизово 5, 6, 8, 18, Ксизово южное (Острая Лука…, 2015); 13 – Мухино 2, 7 (Земцов, 2003; 2009; 2012; Мастыкова, Земцов, 2014; 2016; Уваркин, 2012); 14 – Лес Озерки; 15 – Коллектив; 16 – Животинное (Медведев, Винников, 1989); 17 – Пекшево (Медведев, 1998); 18 – Невежеколодезное; 19 – Мухино 9, 10, городище (Земцов и др. 2017; Гончаров, Земцов, 2017); 20 – Лавы (Острая Лука…, 2015, рис. 327: 5); 21 – Ольшанец (Острая Лука…, 2015, рис. 315: 3); 22 – Стрельбище 4 (Акимов, Пряхин, 2010); 23 – Шилово (Акимов, Пряхин, 2010); 24 – Ямное (Акимов и др., 2008); 25 – Яблоново 4 (Голотвин и др. 2017); 26 – Первое Мая 6 (Ерохин, 2009); 27 – Тюнино (Акимов и др., 2017); 28 – Нижнее Казачье 10 (Обломский, 2018б); 29 – Верхнее Казачье (Разуваев, Козмирчук, 2016; 2017а; 2017б); 30 – Балахна (Обломский, 2018б); 31 – Замятино 17 (Обломский, 2018б); 32 – Юрьево 1 (Обломский, 2018б)

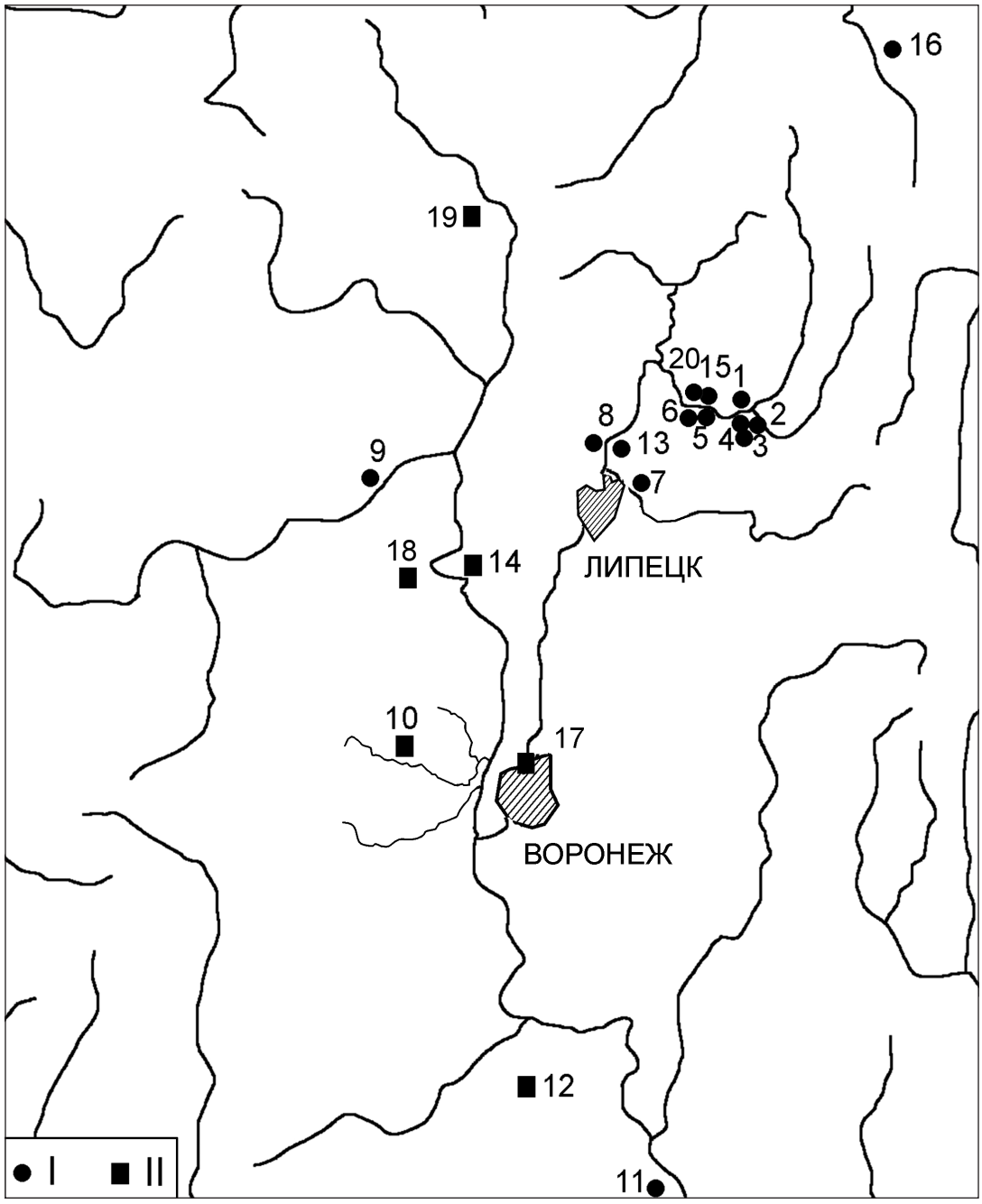

Рис. 2. *Раннесредневековые памятники Верхнего Подонья (верхневоронежская группа и случайные находки).*

I – поселение; II – случайная находка. 1 – Стаево 3, 4, 5 (Обломский, 2016б; 2018б; Обломский, Швырёв, 2018; Гавритухин, Обломский, 2018); 2 – Красный Городок 2 (Андреев, Филимонова, 2008); 3 – Красный Городок 4 (Бирюков и др., 2016); 4 – Новоникольское 8 (Обломский, 2012); 5 – Ярок 9 (Обломский, 2016а); 6 – Кривец 4 (Обломский, 2012); 7 – Ярлуково (Комаров, 1972; Обломский, 2011а); 8 – Большая Кузьминка 4А (Бирюков, 2013; Разуваев, 2013); 9 – Елец, Лавский комплекс; 10 – р. Ведуга (Зиньковская, 2012); 11 – Терешковский вал; 12 – Острогожский клад (Березуцкий и др., 2017); 13 – Капитанщино; 14 – Уткино; 15 – Ярок 5 (Обломский, 2012); 16 – Коровий Брод (Обломский, 2011а); 17 – г. Воронеж; 18 – Мухино 2; 19 – Лес Озерки; 20 – Ярок 10 (Разуваев, Обломский, 2016)

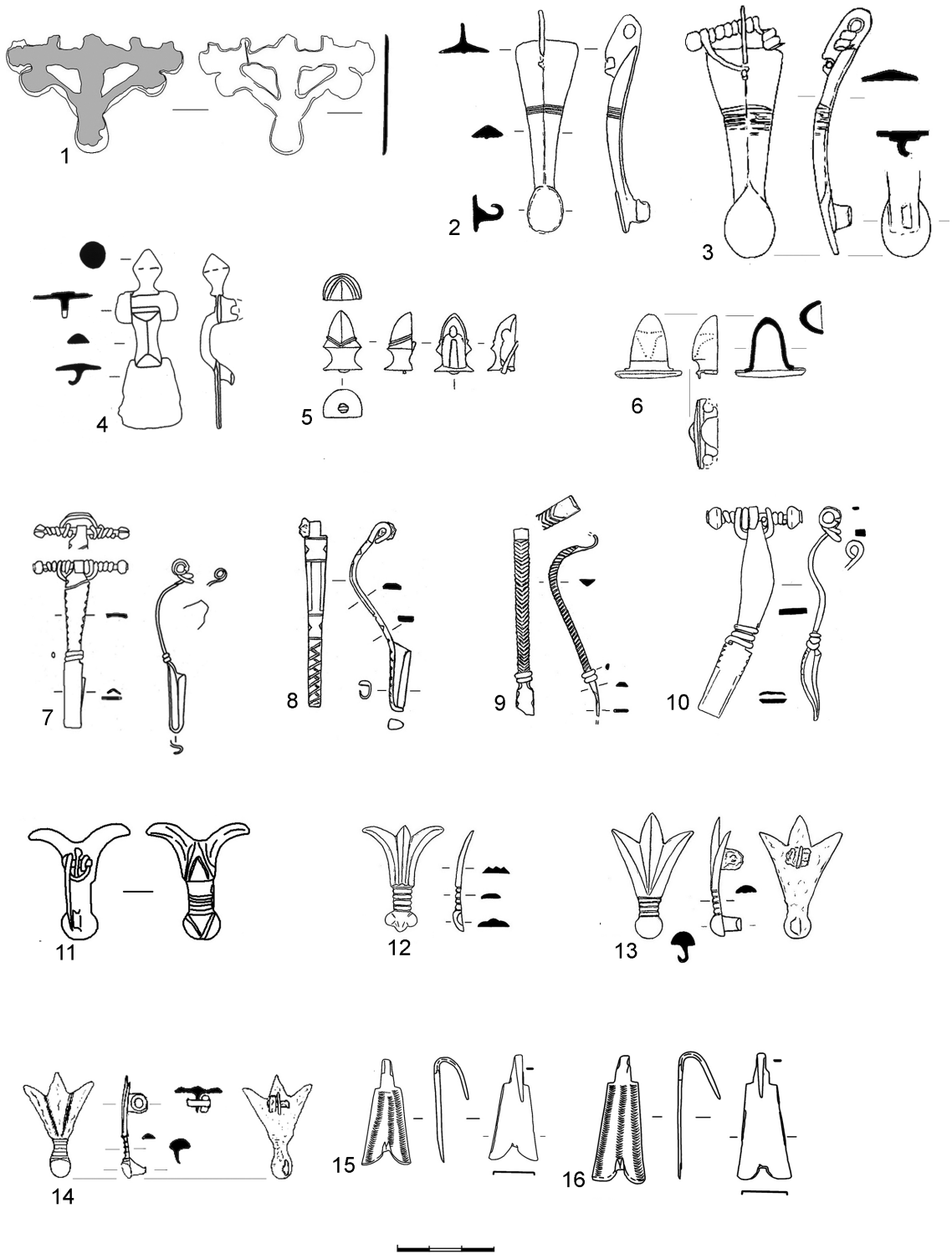

Рис. 3. *Первый культурно-хронологический блок. Фибулы.*
1, 5–9, 12, 13 – Ксизово 19; **2, 14** – Ксизово 8; **3** – Каменка 4; **4** – Тюнино; **10** – Мухино 2; **11** – Ольшанец; **15, 16** – Ксизово 17.
1 – бронза со следами припоя; **5** – серебро; **2–4, 6–16** – бронза.
4 – по Акимов и др. 2017; **1–3, 5–16** – по Острая Лука…, 2015

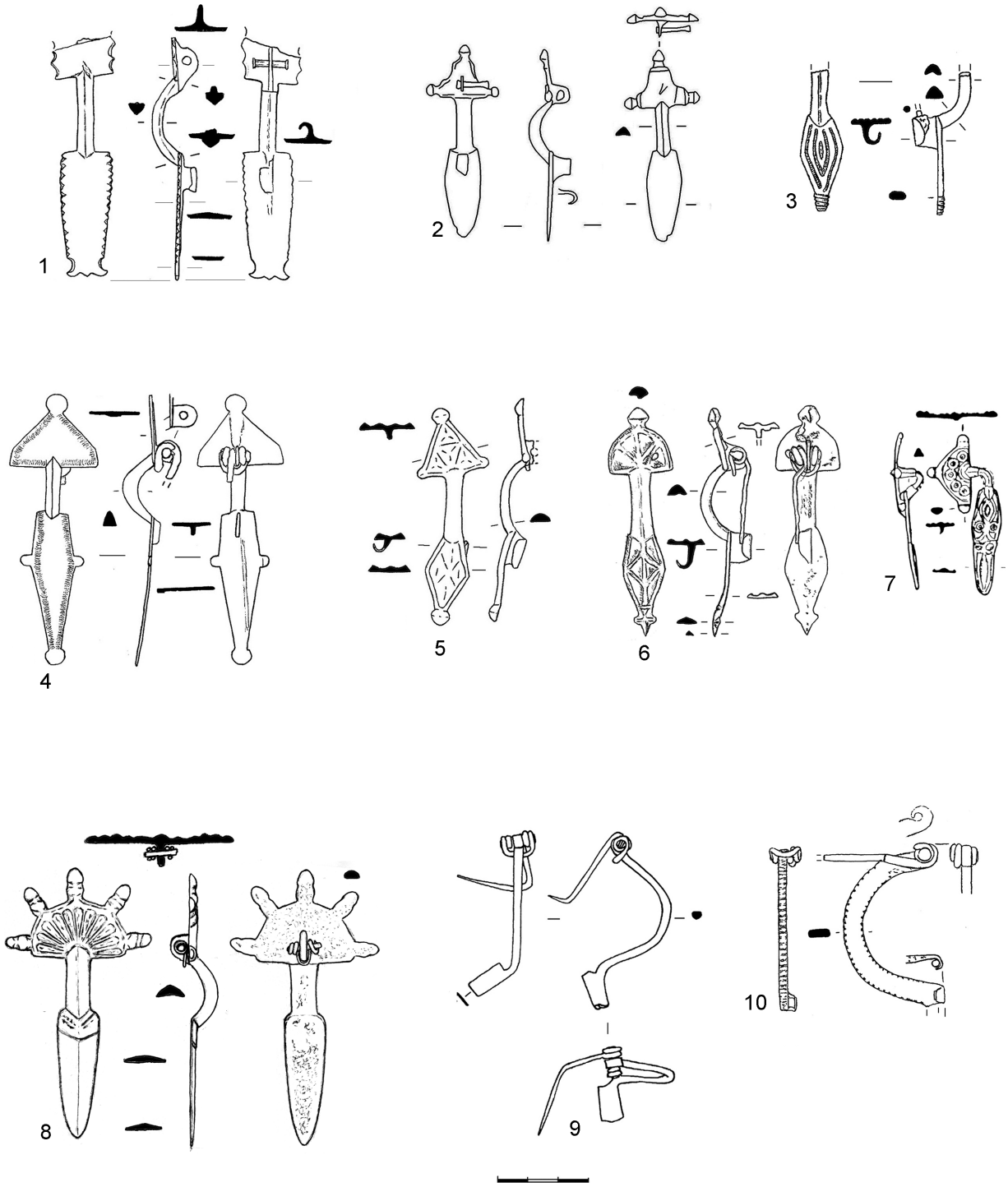

Рис. 4. *Первый культурно-хронологический блок. Фибулы.*
1–5, 9 – Ксизово 19; **6** – Ксизово 8; **7** – Замятино 5; **8** – Перехваль; **10** – Каменка 4.
1–9 – бронза; **10** – железо.
1–6, 9, 10 – по: Острая Лука…, 2015; **7** – Острая Лука…, 2004; **8** – Гавритухин, Обломский, 2018

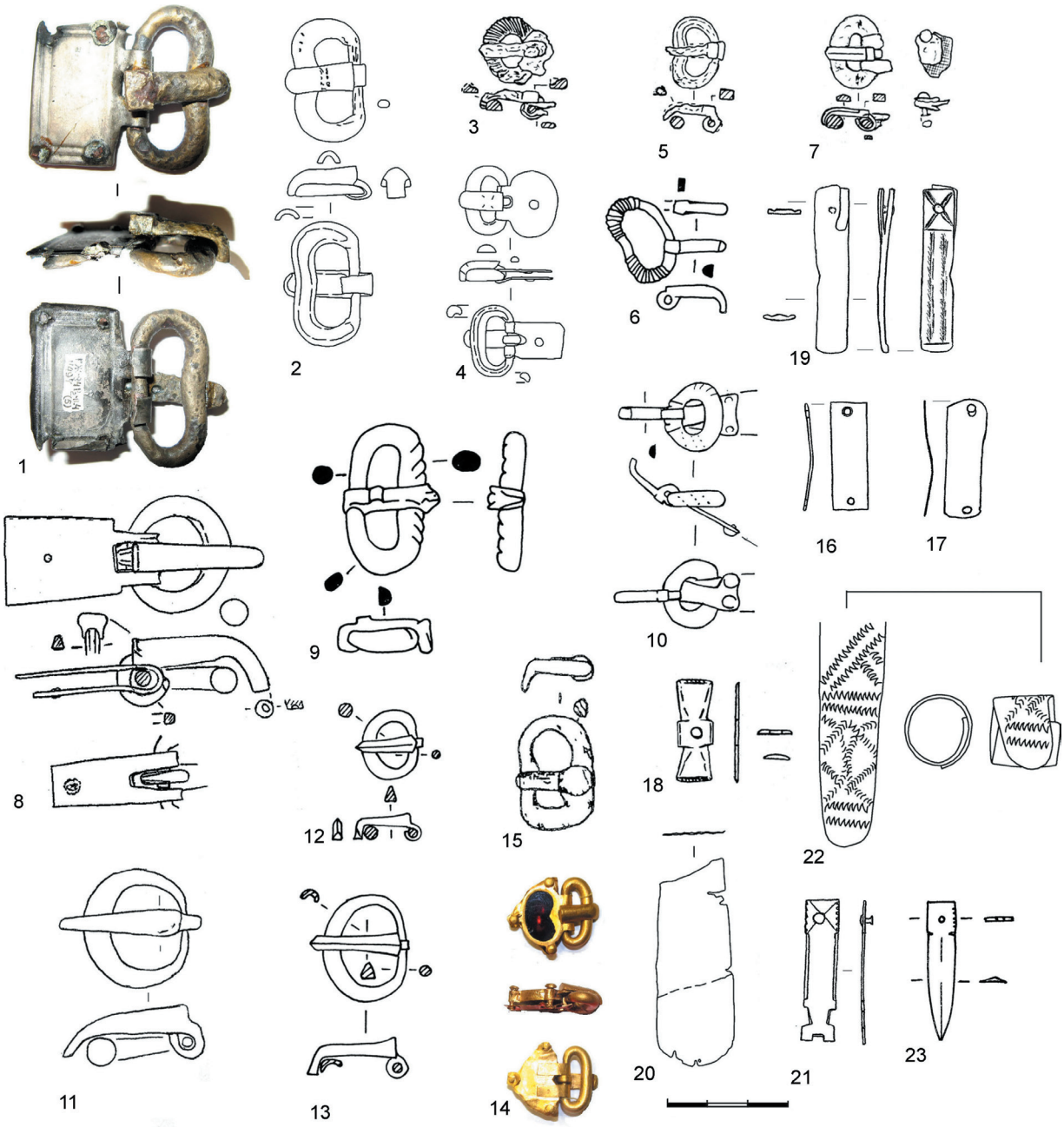

Рис. 5. *Первый культурно-хронологический блок. Детали поясной гарнитуры.*
1 – Животинное; **2–5, 7, 12–14, 20, 23** – Ксизово 17; **6, 15** – Чертовицкое 3; **8** – Каменка 4; **9** – Замятино 8; **10** – Замятино 7; **11, 16, 17–19, 21, 22** – Ксизово 19.
1 – серебро, железо; **2, 4, 8** – серебро; **3, 5, 6, 9, 11, 15, 23** – железо; **7, 10** – бронза, железо; **12, 13, 16, 17–22** – бронза; **14** – золото, красный камень.
1 – фото А. М. Обломского (первая публикация: Медведев, Винников, 1989); **6, 15** – по: Медведев, 1998; **9, 10** – по: Острая Лука…, 2004; **14** – по: Акимов и др., 2017; **2–5, 7, 8, 11–13, 16–23** – по: Острая Лука…, 2015

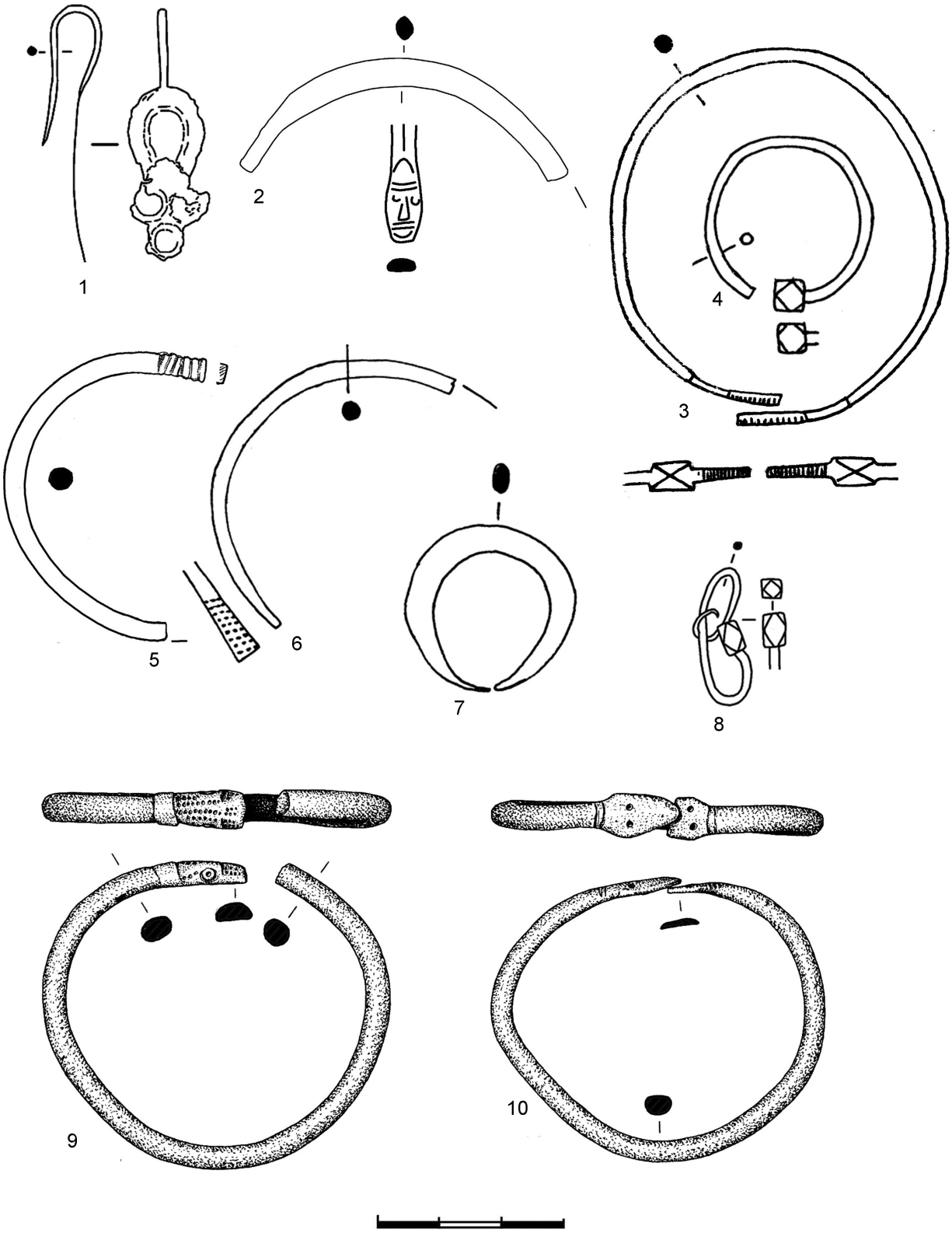

Рис. 6. *Первый культурно-хронологический блок. Серьги, браслеты.*
1, 2, 5, 6, 8 – Ксизово 19; **3** – Животинное; **4** – Невежеколодезное; **7** – Замятино 5; **9, 10** – Ксизово 17. **1** – серебро; **2–10** – бронза.
1, 2, 4–6, 8–10 – по: Острая Лука…, 2015; **3** – рисунок А. М. Обломского (первая публикация: Медведев, Винников, 1989); **7** – по Острая Лука…, 2004

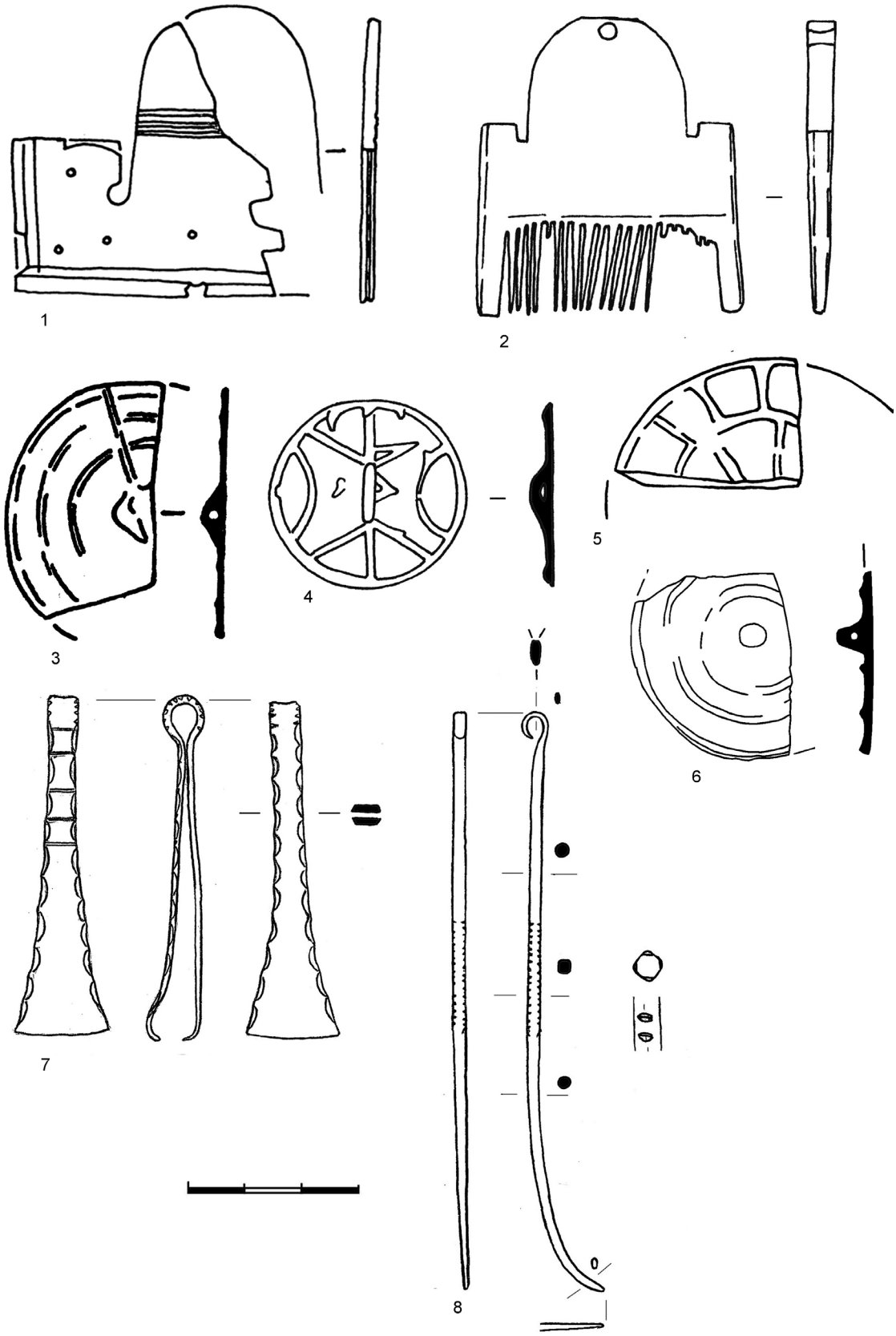

Рис. 7. *Первый культурно-хронологический блок. Предметы быта.*
1 – Замятино 8; **2, 4** – Ксизово 17; **3** – Подгорное; **5** – Замятино 8; **6–8** – Ксизово 19.
1, 2 – рог; **3–7** – бронза; **8** – серебро.
1, 5 – по: Острая Лука..., 2004; **2, 4, 6–8** – по: Острая Лука..., 2015; **3** – по: Медведев, 1996

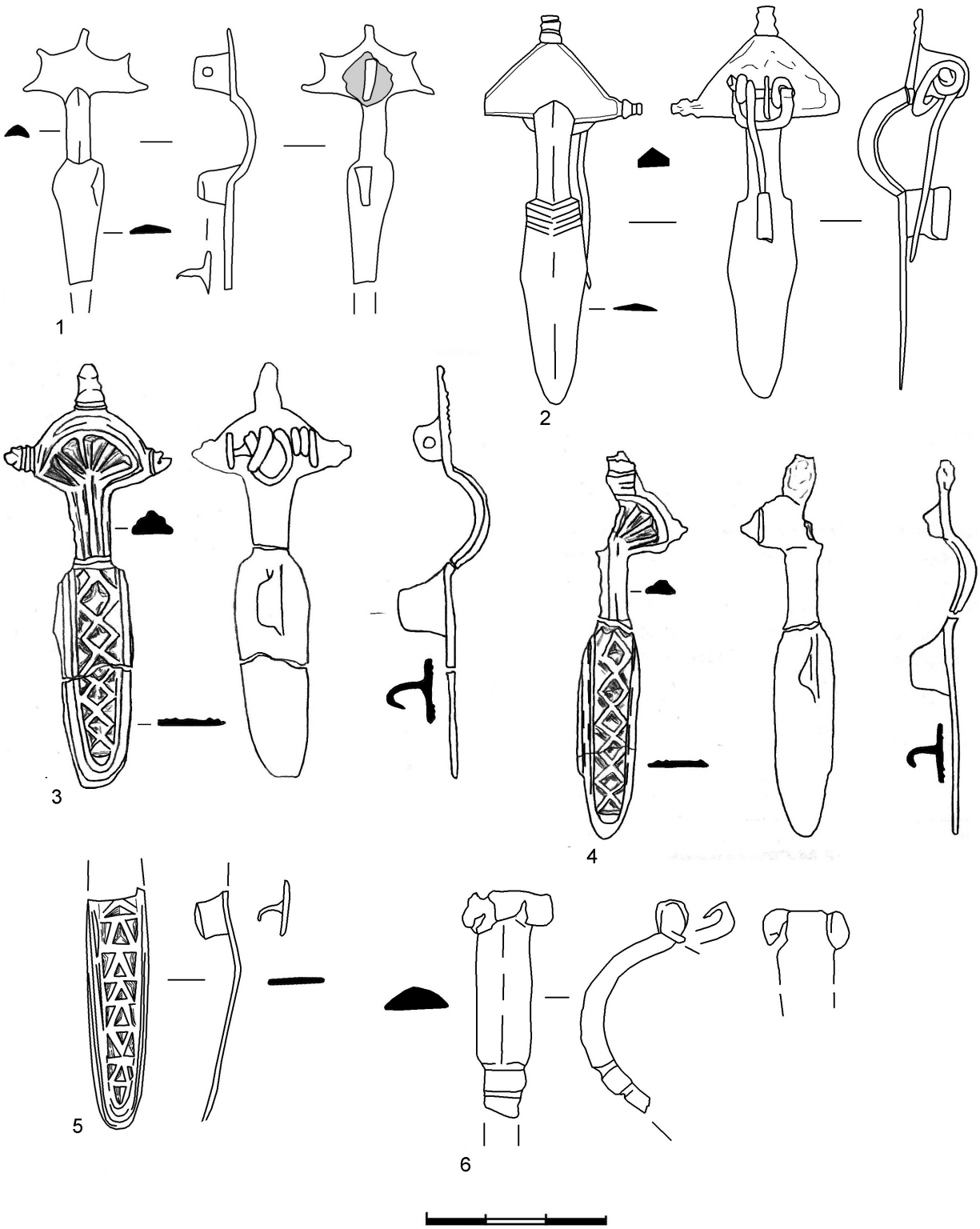

Рис. 8. *Второй культурно-хронологический блок. Фибулы.*
1 – Стаево 4; **2, 5, 6** – Стаево 5; **3, 4** – Ярок 9.
1–5 – бронза; **6** – железо. Рисунки А. М. Обломского

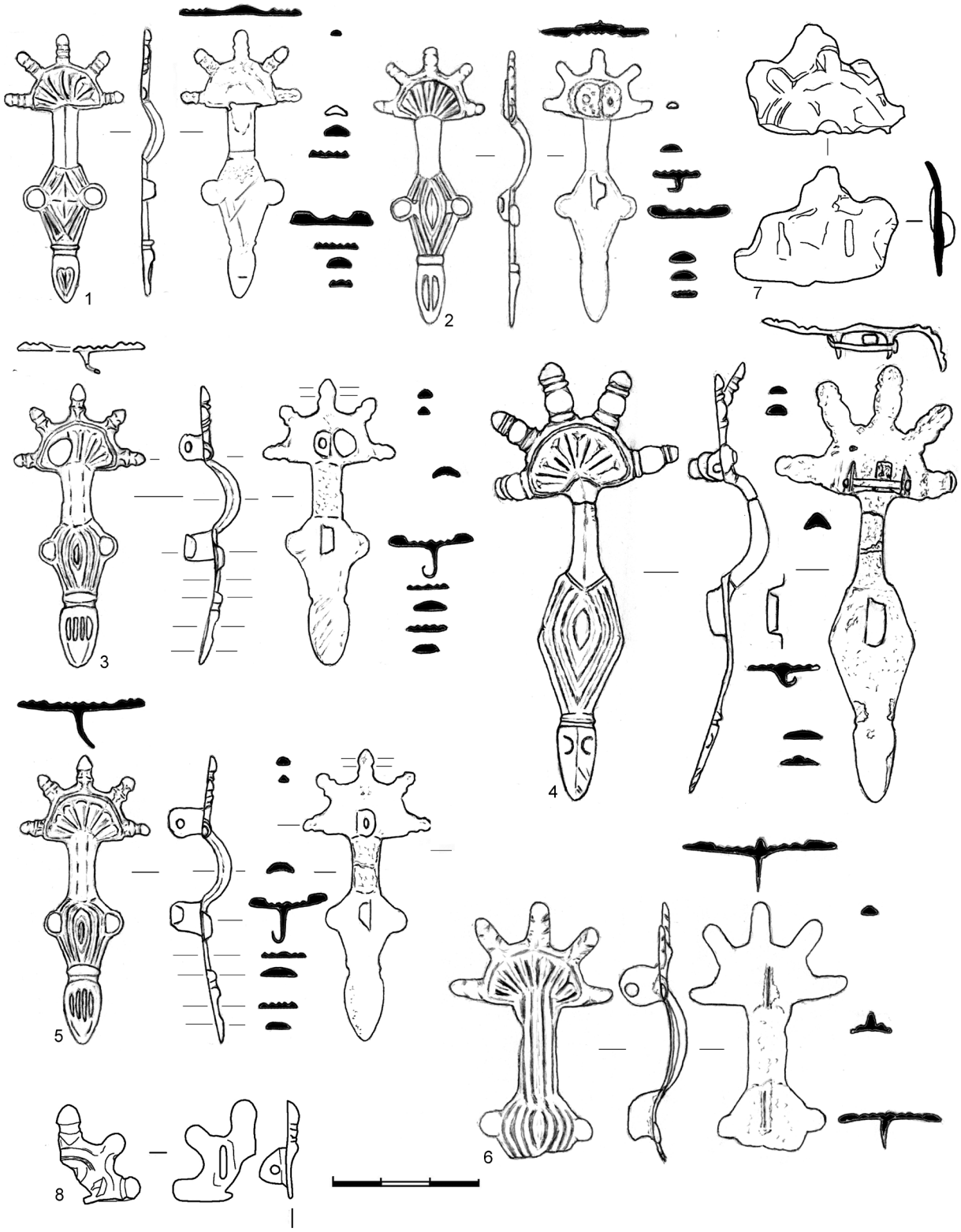

Рис. 9. *Второй культурно-хронологический блок. Фибулы из бронзы.*
1 – матрица; **2–6, 8** – фибулы; **7** – бракованная отливка.
1–3, 5–8 – Стаево 5; **4** – Стаево 4.
1–6 – рисунки И. О. Гавритухина; **7, 8** – рисунки А. М. Обломского

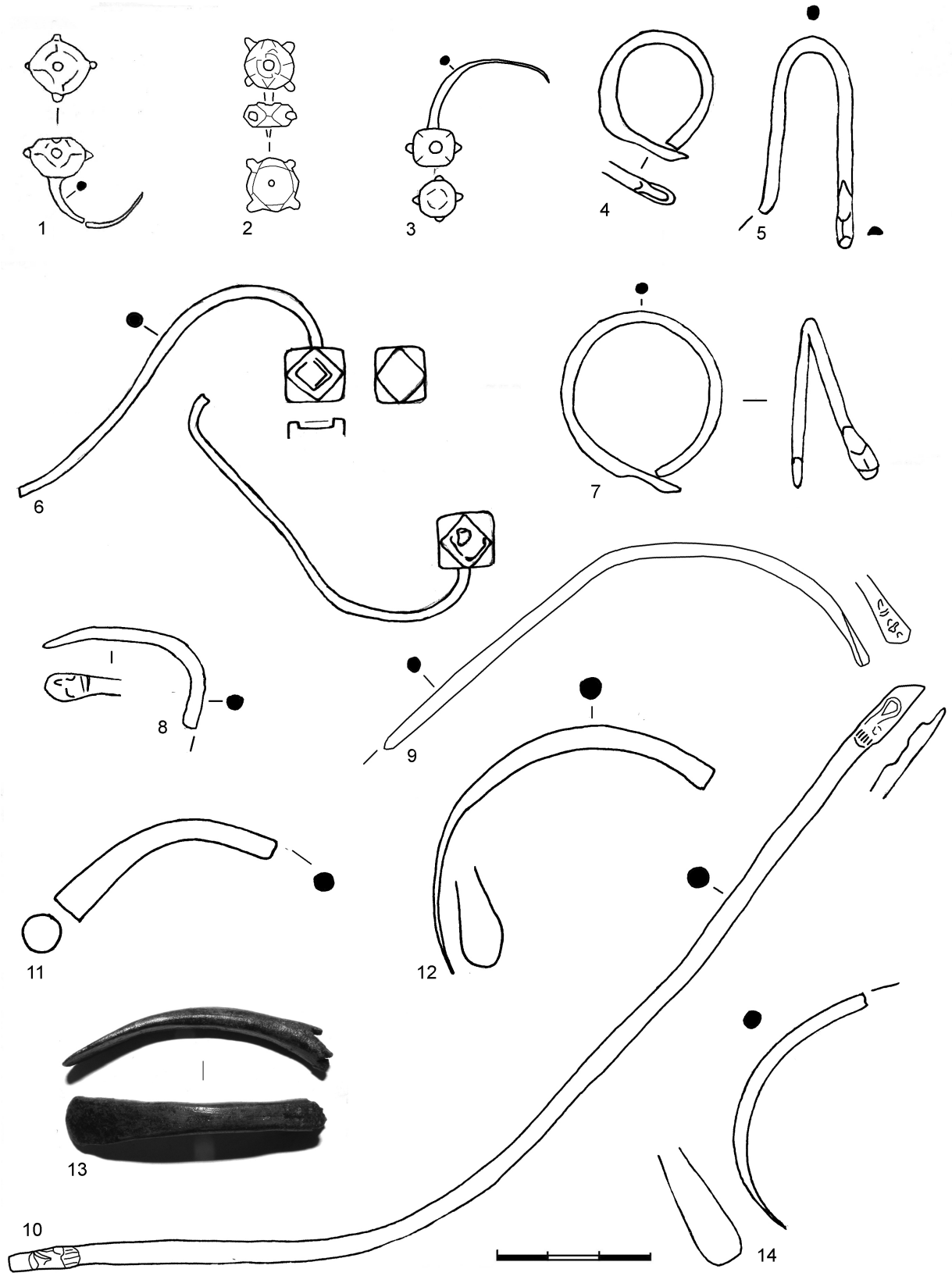

Рис. 10. *Второй культурно-хронологический блок. Серьги, височные кольца, браслеты из бронзы.* **1** – Ярок 9; **2–14** – Стаево 5. Рисунки и фотография А. М. Обломского

Рис. 11. *Второй культурно-хронологический блок. Детали комбинированных украшений, обломки зеркал, изделия из свинцово-оловянистых сплавов.*
1, 6–8, 27 – Стаево 4; **2–4, 9–26** – Стаево 5; **5** – Ярок 5.
1–6 – бронза; **7–23** – белый сплав; **24–27** – свинцово-оловянистый сплав.
Рисунки и фото А. М. Обломского

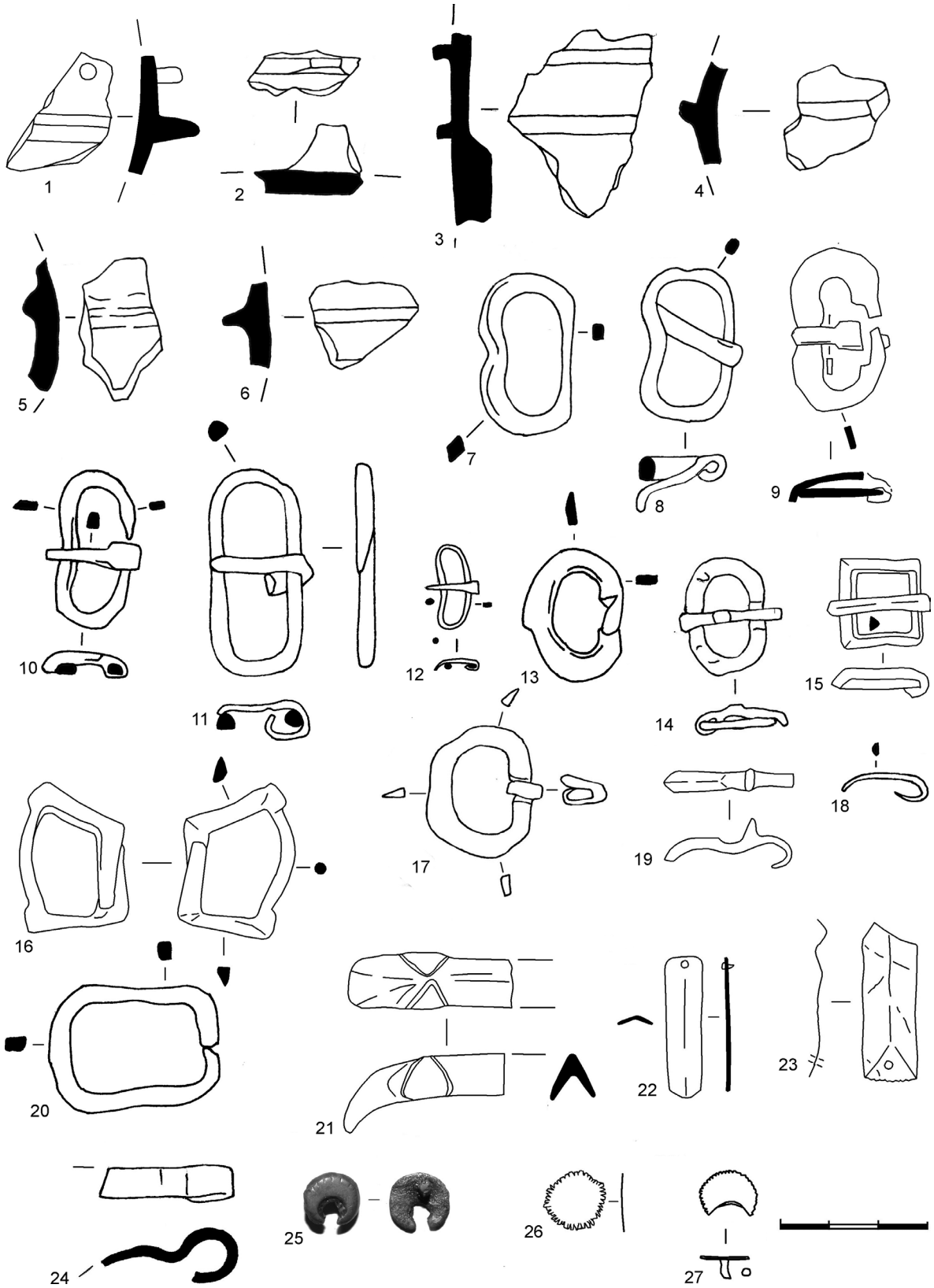

Рис. 12. *Второй культурно-хронологический блок. Фрагменты котлов, детали ременной гарнитуры.*
1–19, 25–27 – Стаево 5; **20–24** – Стаево 4.
1–6, 12, 16, 18, 19, 22, 23 – бронза; **7–11, 13–15, 17, 20, 24** – железо; **21, 26, 27** – серебро.
Рисунки и фото А. М. Обломского

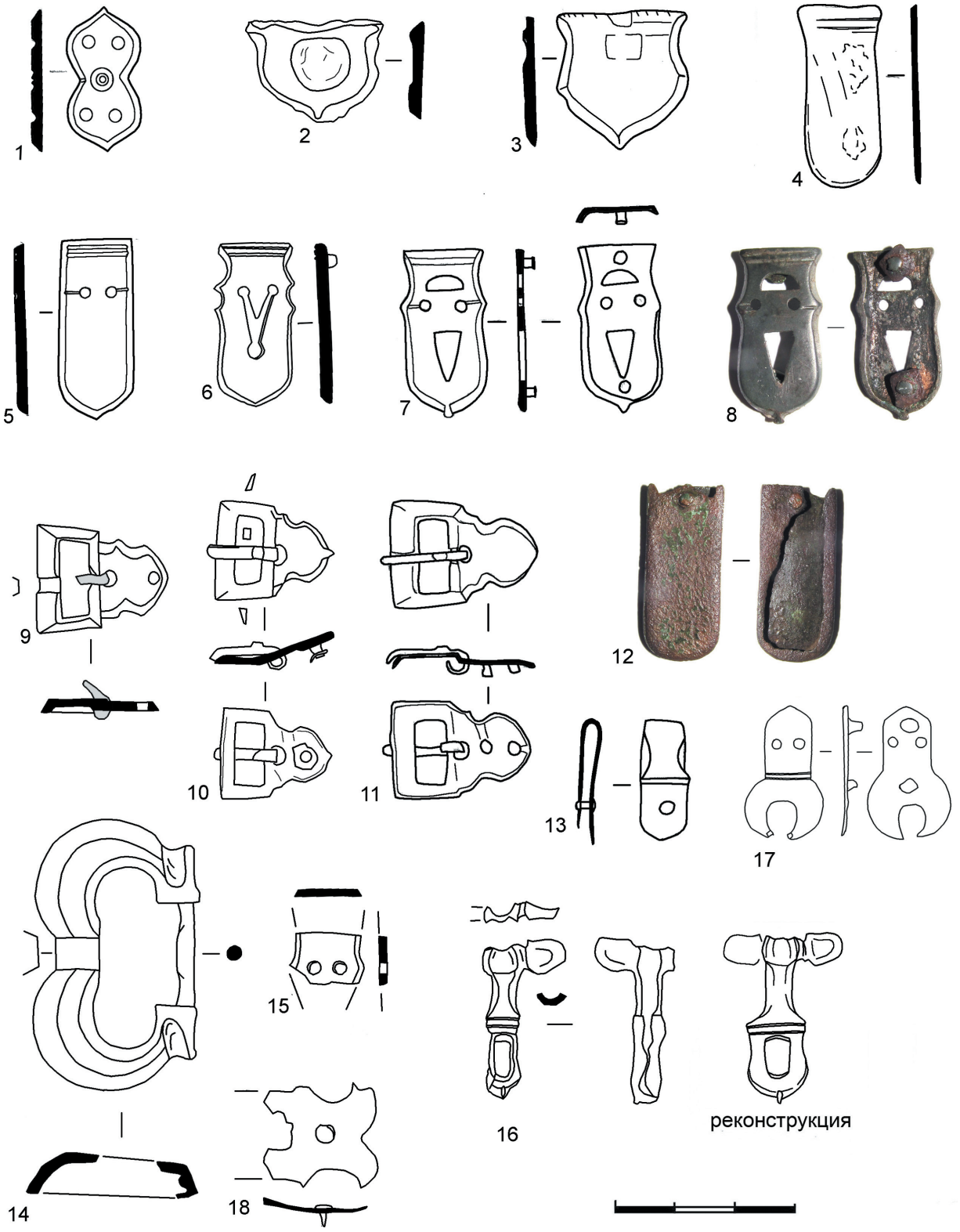

Рис. 13. *Второй культурно-хронологический блок. Детали ременных гарнитур геральдического стиля.*
1–8, 10–13, 15–18 – Стаево 5 (**1–5** – матрицы); **9, 14** – Стаево 4.
1–8, 10–13, 17 – бронза; **9** – бронза, железный язычок; **14** – серебро; **18** – железо.
Рисунки и фото А.М. Обломского

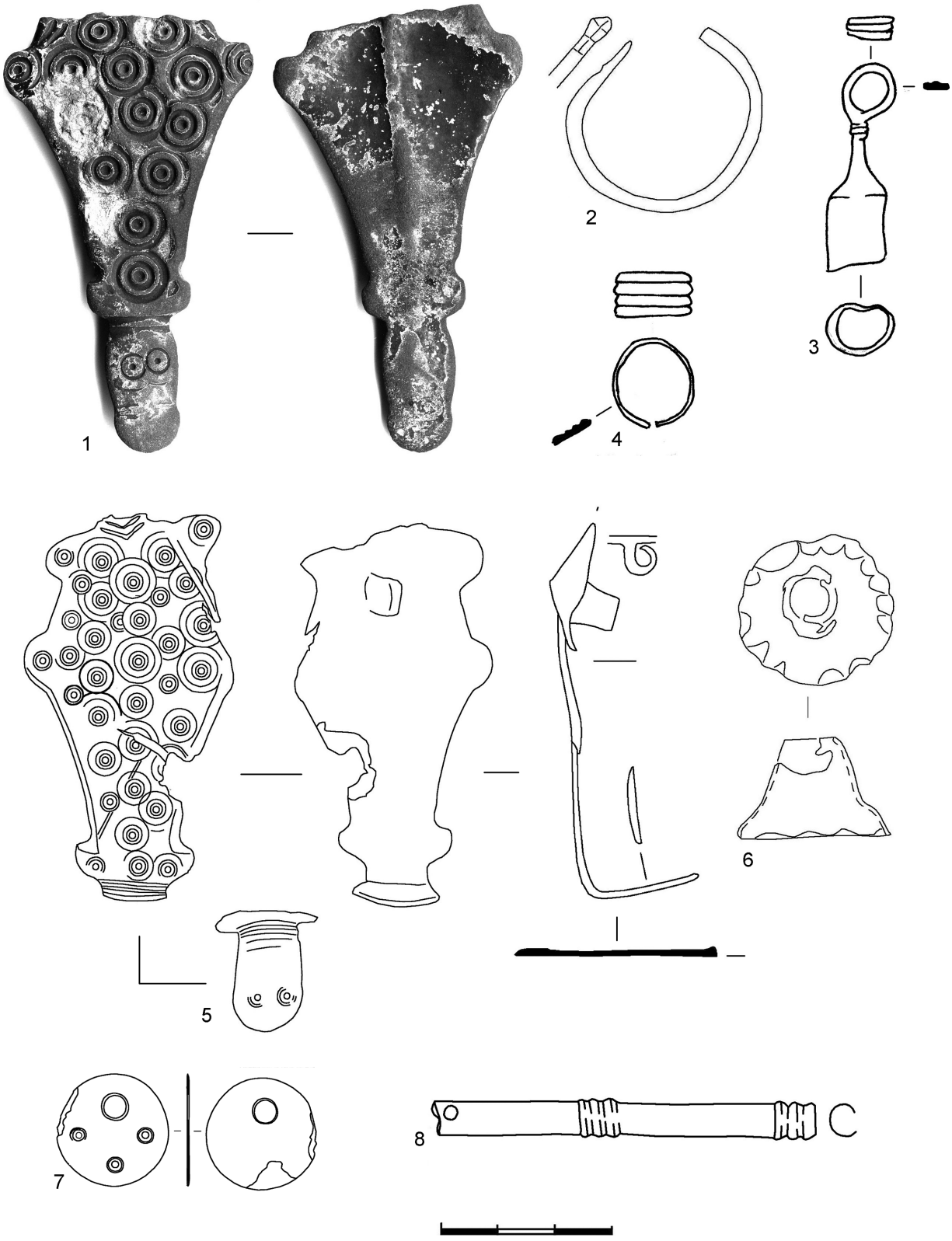

Рис. 14. *Третий культурно-хронологический блок. Украшения из бронзы с поселения Кривец 4.*
1 – фото С. И. Андреева; **2–8** – рисунки А. М. Обломского

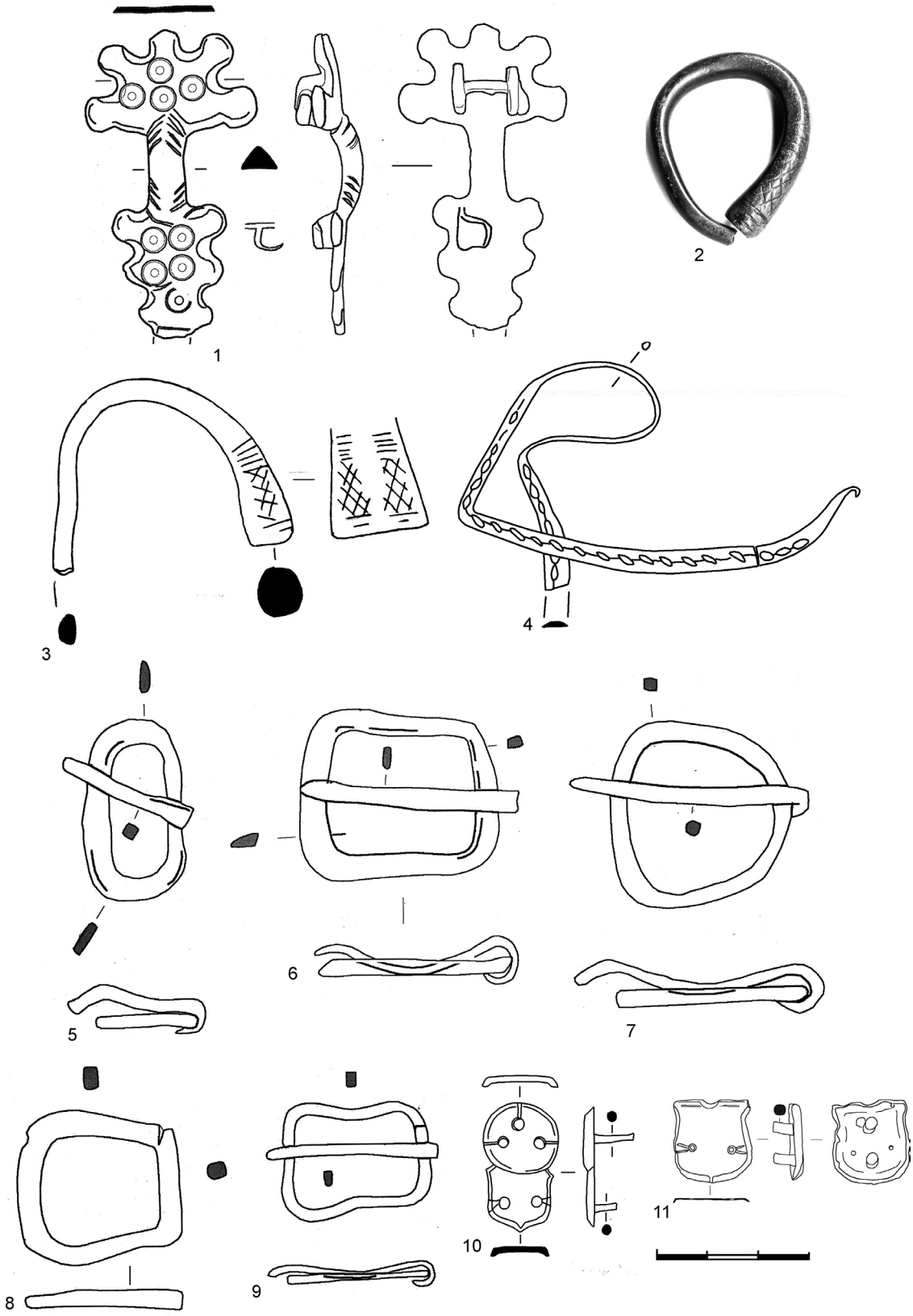

Рис. 15. *Третий культурно-хронологический блок. Украшения и детали ременной гарнитуры с поселения Кривец 4.*
1–4, 9, 11 – бронза; **5–8** – железо; **10** – серебро.
1–4, 6–11 – рисунки А. М. Обломского; **5** – фото С. И. Андреева

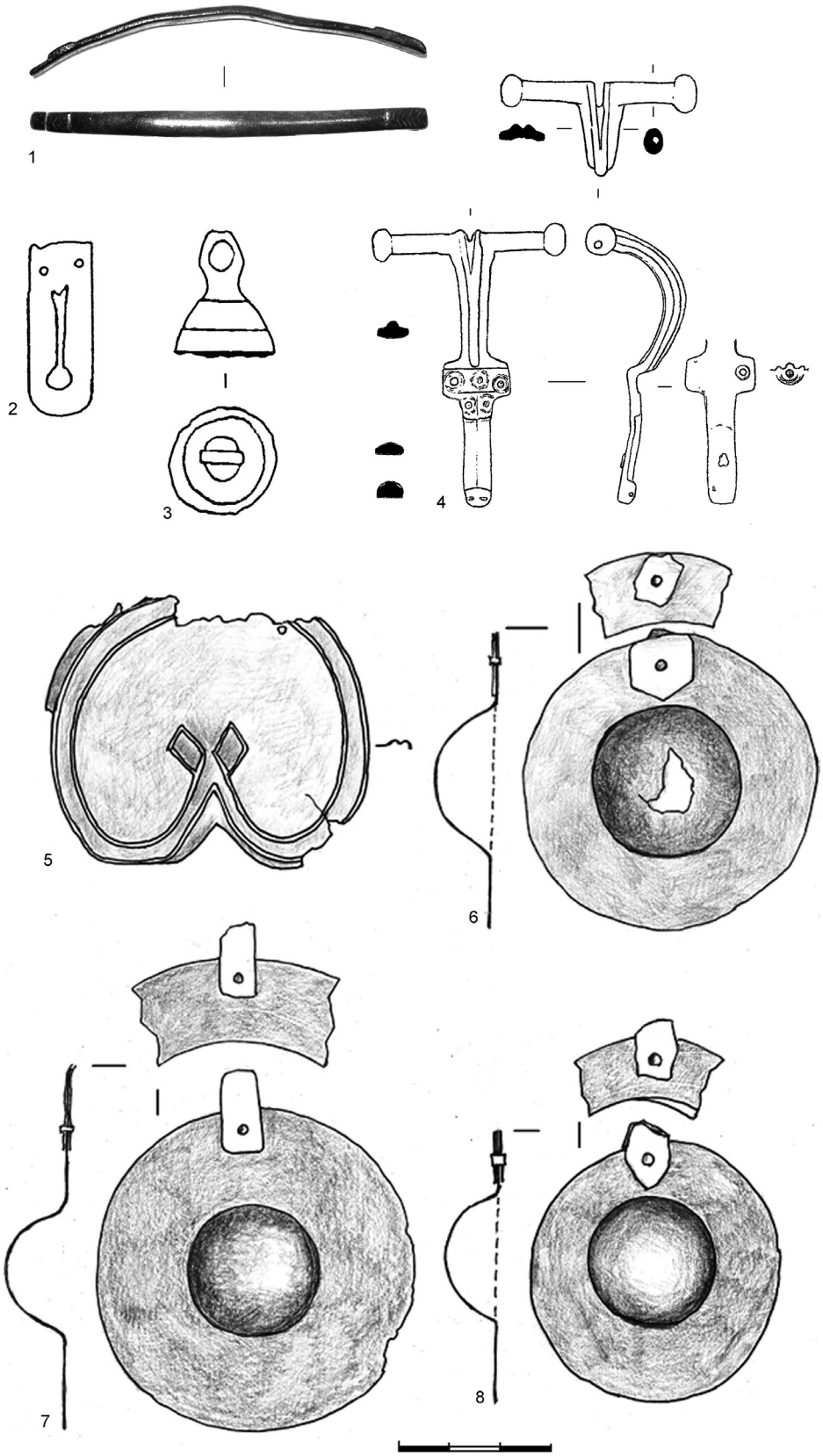

Рис. 16. *Вторая – третья культурно-хронологическая группа. Вещи из бронзы.*
1 – Старое Тарбеево 2; **2, 3** – Красный Городок 2; **4** – Елец (Лавский комплекс); **5–8** – Острогожский клад.
1 – фото А. М. Обломского; **2, 3** – рисунки С. И. Андреева; **4** – рисунок И. О. Гавритухина; **5–8** – по: Березуцкий и др., 2017

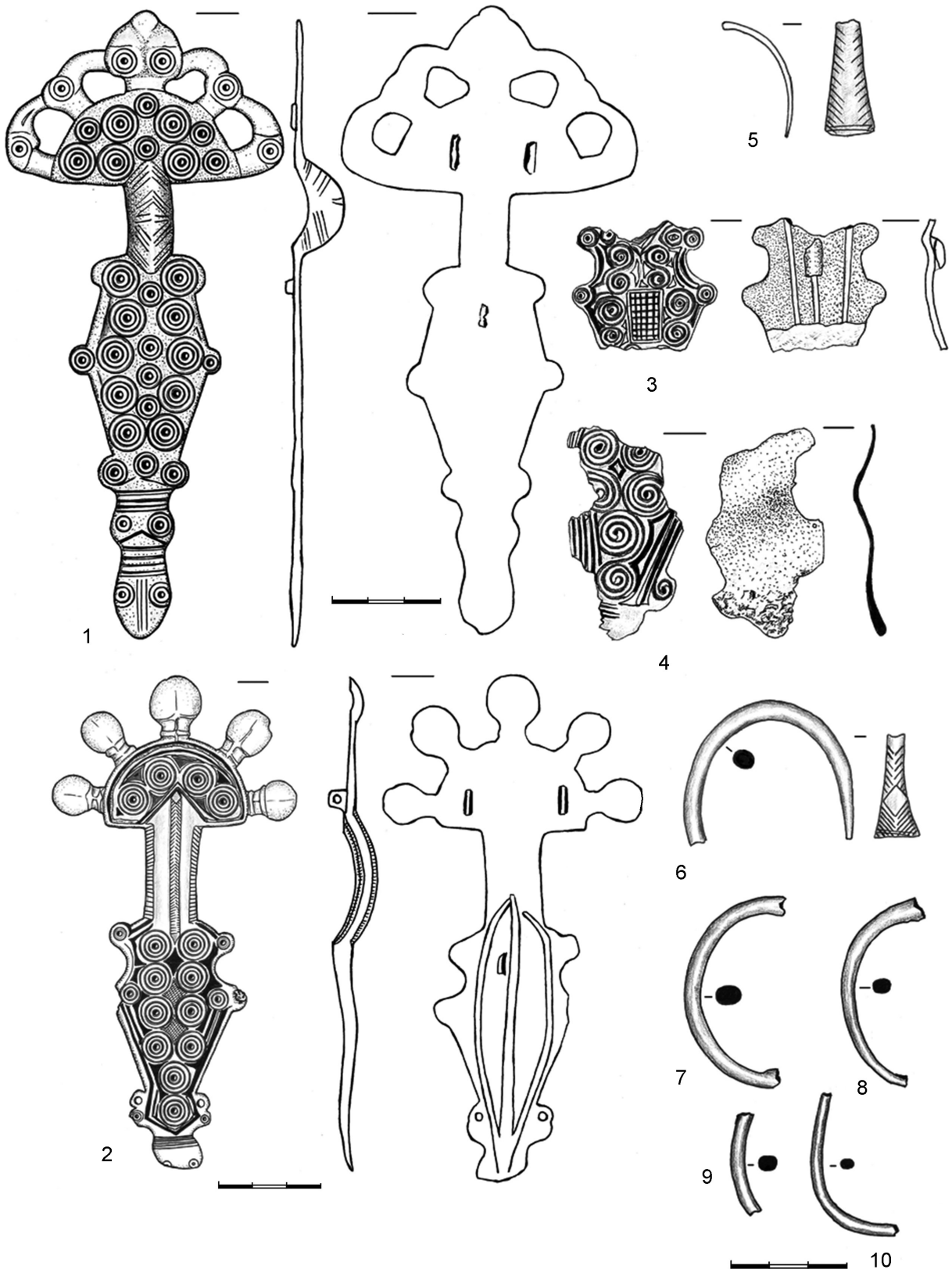

Рис. 17. *Острогожский клад, образцы украшений из бронзы (по: Березуцкий и др., 2017)*

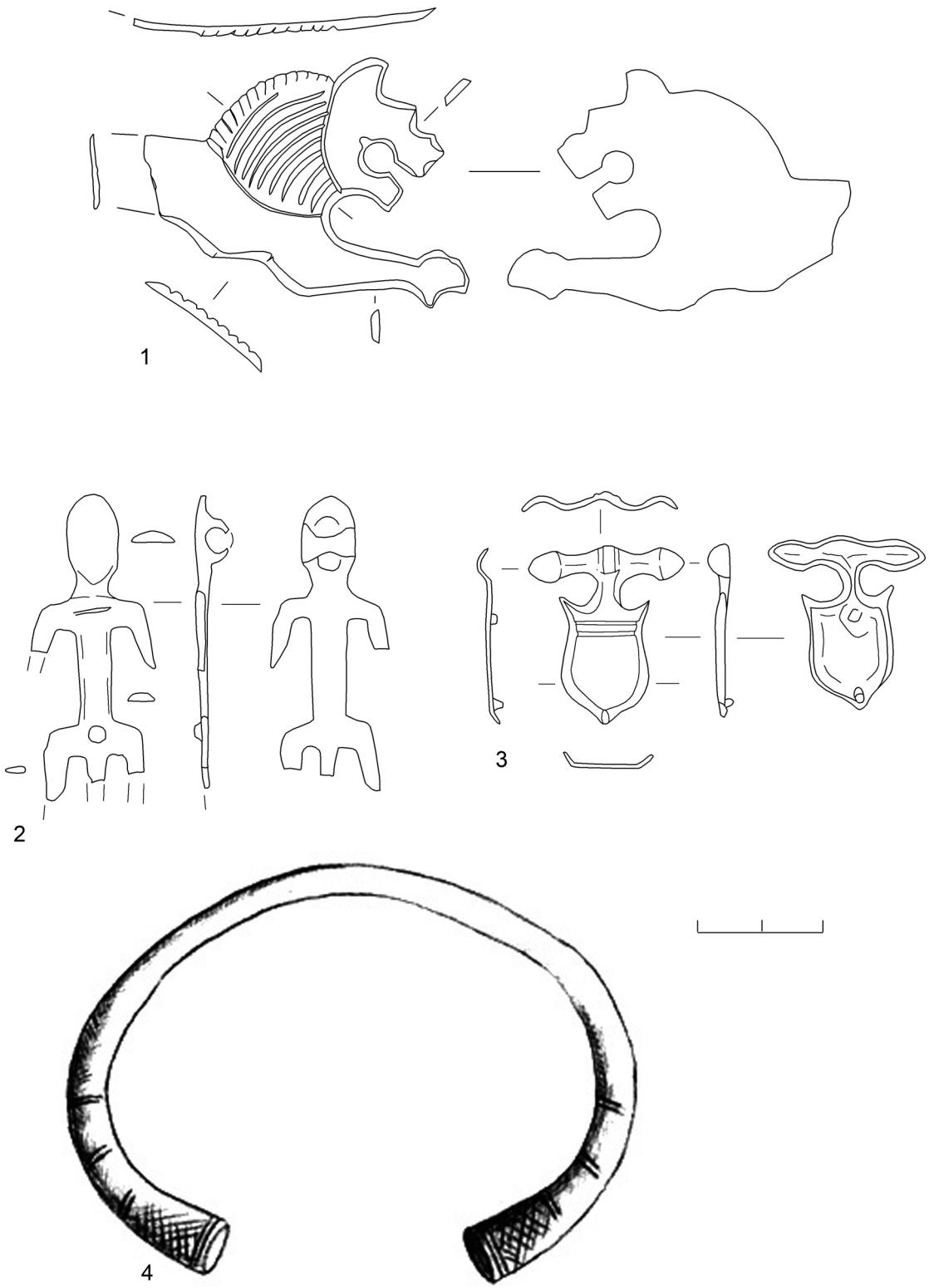

Рис. 18. Некоторые находки эпохи раннего Средневековья из западной части Верхнего Подонья.
1 – Мухино 2; **2, 3** – Уткино; **4** – р. Ведуга.
1–4 – бронза. **1–3** – рисунки А. М. Обломского; **4** – рисунок И. В. Зиньковской

Андреј М. Обломскиј
Москва, Русија

О ХРОНОЛОГИЈИ ГОРЊЕВОРОЊЕШКЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА И КУЛТУРНИМ ВЕЗАМА ЊЕНОГ СТАНОВНИШТВА

Резиме

Кључне речи: *Шумско-степско Подоње, хунско време, рани средњи век, налазишта типа Чертовитское-Замјатино, горњеворонешка група, хронологија*

На територији региона Горњег Дона истражене су три групе налазишта – насеља типа Чертовицкоје-Замјатино, гробља круга Животиноје (сл. 1) и горњеворонешка културна група (линије Јарок и Кривец) (сл. 2), која се оквирно датују на крај 4–7. век. Циљ чланка је утврдити њихов хронолошки однос. У раду се дају кратко карактеристике територије и археолошког комплекса сваке од ових група, а датовање хронолошки осетљивих ствари је подељено у три хронолошка блока.

Материјал **првог хронолошког блока** (сл. 3–7), по аналогијама се може датовати на крај 4–5. век, могуће до почетка 6. века. Ови налази имају аналогије у Подунављу, на југу Источне Европе, у сливу Оке. Типични су за налазишта типа Чертовицкоје-Замјатино и гробља типа Животиноје.

Предмети **другог блока** (сл. 8–13) срећу се на налазиштима линије Јарок горњеворонешке културне групе. У најширим оквирима блок се датује на средину – другу половину 5–7. век. Аналогије за налазе долазе углавном из региона Црног мора (укључујући Крим и Северни Кавказ), степа Источне Европе, басена Оке и Волге.

Посебну групу предмета **трећег блока** чине украси и детаљи појасне гарнитуре који имају аналогије у Средњем Подњепровљу, као део остава типа такозваних налаза Анта прве (ране) групе према О. А. Шћегловој (сл. 14, 15). Они се уопштено датују у другу – трећу четвртину 7. века.

Етнокултурна припадност низа налаза Горњег Подоња, укључујући случајне, није потпуно јасна. Они могу датовати читав период постојања горњеворонешке културне групе у целини (сл. 16–18).

Поређење хронолошких блокова међу собом омогућило нам је да закључимо да граница између блокова 1 и 2 пада на четврту четвртину – крај 5. века.

Проблем хронолошке корелације блокова 2 и 3 још увек није могуће решити јединствено. Могу бити делимично синхрони или наизменично замењивати једни друге.

Посматрање хронологије културних група Горњег Подоња хунског времена и раног средњег века омогућавају извлачење прелиминарних закључака о историји региона.

Крајем 5. – почетком 6. века. у региону се дешава нека врста катастрофе, услед чега су долина Дона и доњи токови његових најближих притока запустели. Становништво налазишта типа Чертовитское-Замјатино пресељава се у слив реке Вороњеж, где настају насеља горњеворонешке културне групе линије Јарок. Средиште ове нове формације је по свему судећи трговачко-занатски центар на извору реке Вороњеж у близини села Стајево. Сачувале су се везе становништва региона са југом и басеном Оке, које су биле веома активне у претходној фази, тј. крајем 4–5. века.

Отприлике у другој – трећој четвртини 7. века, у регион продире нова популација, повезана пореклом са колочинском културом шумско-степског и шумског Подњепровља. Правац веза делимично се мења: у шумско-степском Подоњу шири се женска ношња, представљена у дњепарским оставама прве групе. О трагичном крају горњоворонешке културне групе говоре трагови пожара у насељу Кривец 4 и Острогожска остава, која је по саставу слична оставама типа Гапоново и Мартиновка. Каснија ранословенска, боршевска култура није генетски повезана са горњеворонешком групом. Долази до нове смене становништва.

Andrey M. Oblomsky
Moscow, Russia

ON THE CHRONOLOGY OF THE UPPER VORONEZH CULTURAL GROUP OF THE EARLY MIDDLE AGES AND THE CULTURAL LINKS OF ITS POPULATION

Summary

Key words: *the forest-steppe Don region, the Hunnish period, early Middle Ages, the Chertovitskoye-Zamyatino type sites, the upper Voronezh group, chronology*

Three groups of antiquities have been studied on the territory of the upper Don – settlements of the Chertovitskoye-Zamyatino type, burial grounds of the Zhivotinnoye circle (Fig. 1) and the upper Voronezh cultural group (the Yarok and Krivets lines) (Fig. 2), which are dated to the end of the 4th – 7th centuries in aggregate. This article aims at determining their chronological correlation. The paper gives a brief characteristic of the territory and the archaeological complex of each of these groups, dating things are divided into three chronological blocks.

The materials of **the first chronological block** (Fig. 3-7) base on the analogies can be dated to the end of the 4th – 5th cc., possibly early 6th c. These findings have parallels in the Danube region, in the south of Eastern Europe, in the Oka basin. They are characteristic of the Chertovitskoe-Zamyatino type sites and burial grounds of the Zhivotinnoye type.

The items of **the second block** (Fig. 8-13) are found on the Yarok line sites of the upper Voronezh cultural group. The broadest possible dates for the block are the middle – second half of the 5th – 7th cc. Analogies to these items originate mainly from the Black Sea region (including the Crimea and the North Caucasus), the steppes of Eastern Europe, the Oka and Volga basins.

A specific group of **the third block's** items consists of jewelry and belt accessories that have analogies in the hoards of the Middle Dnieper region of the so-called the Antes' antiquities of the first (early) group according to O. A. Shcheglova (Fig. 14, 15). They date to the second – third quarter of the 7th c. in aggregate.

The ethnocultural identity of a number of finds from the Upper Don region, including accidental ones, is not completely clear. They can date the entire existence period of the upper Voronezh cultural group as a whole (Fig. 16-18).

The comparison of the chronological blocks with one another allowed us to conclude that the boundary between blocks 1 and 2 falls on the fourth quarter – the end of the 5th c.

The problem of the chronological correlation between blocks 2 and 3 cannot yet be definitely solved. They can be partially synchronous or successively replace each other.

Observations of the chronology of the cultural groups of the Upper Don region of the Hunnish period and the early Middle Ages enable us to make preliminary conclusions about the history of the region.

In the late 5th – early 6th centuries some unidentified catastrophe happens in the region, as a result the Don valley and the lower reaches of its closest tributaries become desolate. The population of the Chertovitskoye-Zamyatino type sites migrate to the Voronezh River basin, where the settlements of the upper Voronezh cultural group of the Yarok line appear. Apparently, the center of this new formation was a trade and crafts center in the sources of the Voronezh River near Staevo village. The local population retains its connections with the South and the Oka basin, which were very active at the previous stage, i.e. at the end of the 4th – 5th centuries.

Approximately in the second – third quarter of the 7th century, a new population entered the region, the origin of which was connected with the Kolochin culture of the forest-steppe and forest Dnieper region. The direction of the connections was partially changing: in the forest-steppe Don region the female headgear was spreading, as is presented in the Dnieper hoards of the first group. The tragic finale of the Upper Voronezh group is evidenced by the traces of a fire at the Krivets 4 settlement and the Ostrogozhsky treasure, the composition of which is similar to the treasures of the Gaponovo and Martynovka types. The later Borshevskaya early Slavic culture is not genetically related to the Upper Voronezh group. Another population change took place.

ПОГРЕБЕНИЯ ЛУЧНИКОВ ГУННСКОГО ВРЕМЕНИ В СЕВЕРНОМ ИЛЛИРИКУМЕ

М. М. Казанский
Париж, Франция

michel.kazanski53@gmail.com

Резюме: *Рассматриваются два погребения с луками гуннского времени с территории Северного Иллирикума, содержавшие костяные пластины лука – Сингидунум IV (античный Singidunum), погр. 2/2006 и Вранья (Vranja), погр. 2. Лук с костяными накладками длиной 120–150 см являлся основным оружием гуннов. Для эпохи Великого переселения народов выделяются два основных региона распространения погребений с костяными накладками на лук: русско-украинские степи и регион Среднего Дуная. Погребения эпохи переселения народов с костяными накладками на лук известны как у степных народов, так и у "оседлых" варваров. Захоронения с луком из Северного Иллирикума могут быть идентифицированы как принадлежащие верхушке «среднего класса» варваров Среднего Дуная. В эпоху Аттилы на Среднем Дунае появляются группы могильников, содержащих захоронения с оружием, в том числе с луками и стрелами, которые являются археологическим отражением небольших военизированных образований («варварских королевств»), в той или иной степени контролировавшихся гуннами. В материале этих памятников, в частности, в военной и конской экипировке, ясно чувствуются степные влияния. Они оставлены культурно гетерогенным населением, отчасти пришедшим в дунайский регион извне. Появление этих групп памятников связано с изменениями военного, политического и культурного характера, вызванными закреплением гуннов на Среднем Дунае. После падения гуннской «империи» эти милитаризированные группы рано или поздно вступают в союз с Римской империей. Такие формации представляют собой эмбрионы «варварских» королевств – gentes постгуннского времени, которые возникают как на территории римских провинций, так и в сопредельном Барбарикуме. Вероятно, памятники Северного Иллирикума образуют одну из таких групп.*

Ключевые слова: *гуннское время, Дунай, погребения, лук*

В данной работе будут рассмотрены два погребения лучников гуннского времени, обнаруженные в Северном Иллирикуме. Особое внимание при этом будет уделено находкам луков в европейском погребальном контексте эпохи переселения народов[1].

Одно захоронение было открыто в могильнике Сингидунум IV (совр. Белград), располагавшемся у стен пограничной позднеримской/ранневизантийской крепости (*castrum Singidunum*) в провинции Мёзия I (*Moesia* I). Это погребение 2/2006, представлявшее собой ингумацию. Погребенный лежал вытянуто на спине, головой на юго-запад, в прямоугольной могильной яме размером 2,7×1,2 м (Рис. 1). Присутствие в могиле железных гвоздей указывает на наличие деревяного гроба. Погребение было частично разрушено, но сохранился довольно богатый инвентарь, в том числе элементы костюма (фибула, пряжки, наконечник ремня), оружие (меч с элементами ножен и подвеской, копье, костяные накладки на лук, стрелы, умбон и манипула щита), нож, кошелек с монетами Марка Аврелия и кремневое кресало (Рис. 2). Могила подробно опубликована, ее дата – поздняя часть периода D2 согласно хронологии европейского Барбарикума, т. е. 420/430–450 гг. (Ivanišević, Kazanski, 2007). Особый интерес вызывают четыре костяные накладки на лук, сопровождавшиеся колчаном со стрелами (Рис. 2: 17).

[1] Данная работа представляет собой расширенную версию статьи, опубликованной на английском языке: Kazanski, 2018.

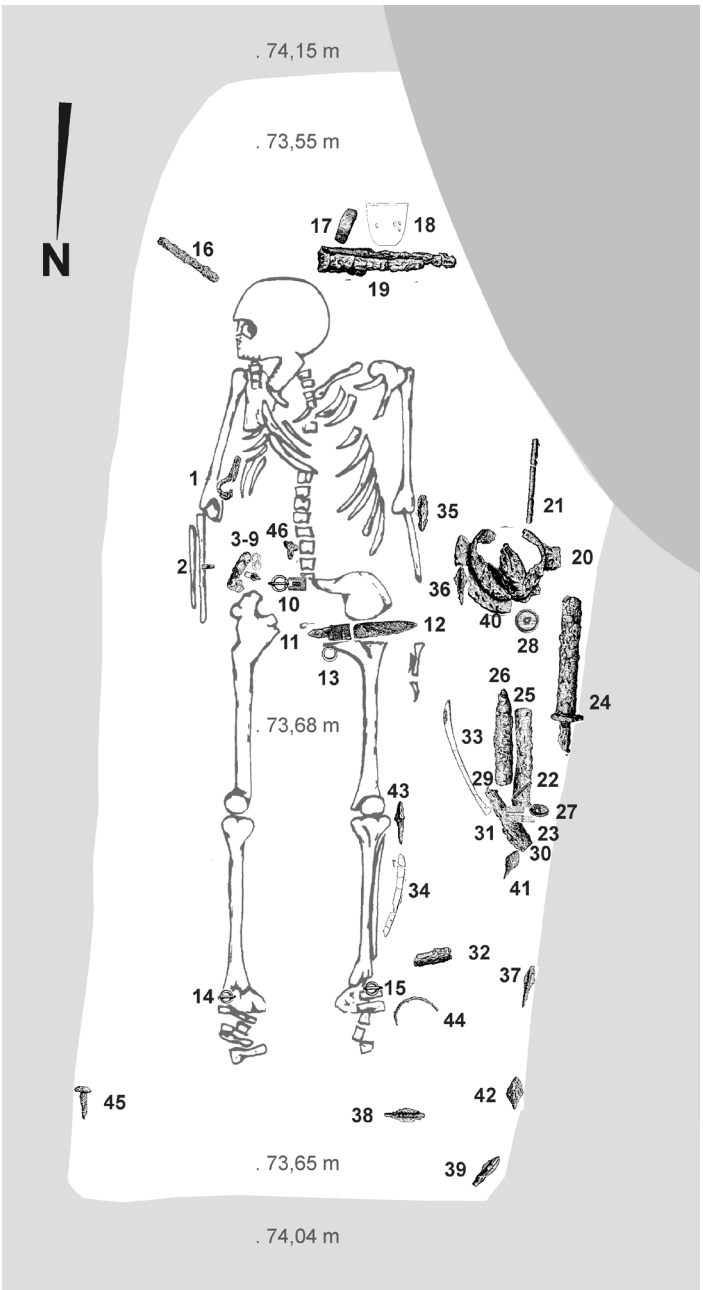

Рис. 1. *Погребение 2/2006 могильника Сингидунум IV. План.*
По: Kazanski, 2018, fig. 1

Второе погребение было открыто при исследовании небольшого могильника эпохи переселения народов в бассейне р. Сава, на ее левобережном притоке Вранья (Vranja), на левом берегу, недалеко от населенного пункта Хртковци (Hrtkovci) (Даутова-Рушевљан, 1998), входившего в первой половине V в. в состав провинции Паннония II (*Pannonia* II). Погребение 2 представляет собой ингумацию. Скелет лежал на спине, в вытянутом положении, головой на запад. Контуры могильной ямы не выявлены, сохранились железные скобы от деревянного гроба. В погребении найдены керамический сосуд и восемь фрагментов костяных накладок на лук (Рис. 3). Череп погребенного носит следы искусственной деформации. Этот обычай алано-сарматского происхождения хорошо представлен на Среднем Дунае в V в. (Anke, 1998, S. 126–130). Керамическая ваза из погребения аналогична сосуду, найденному

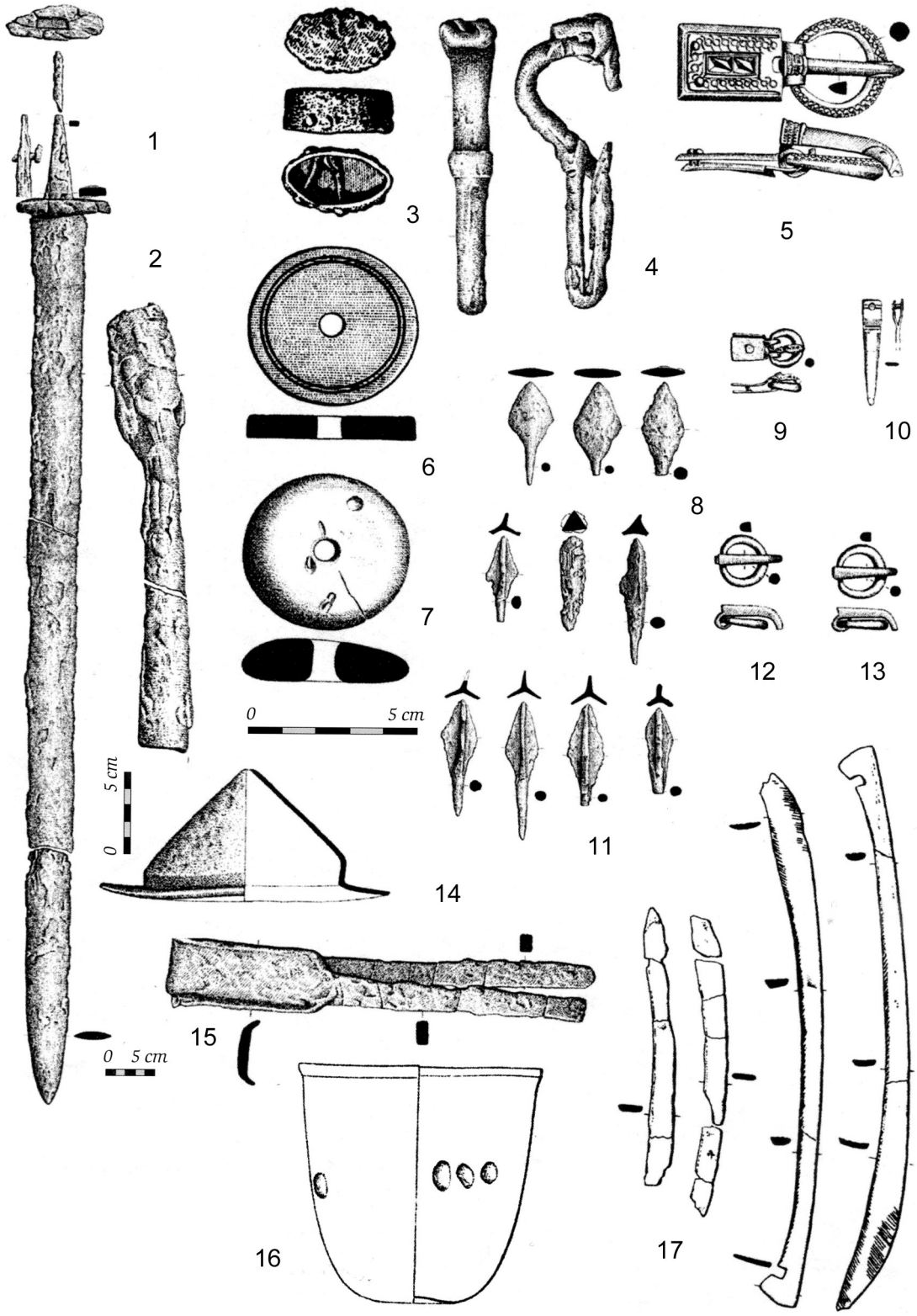

Рис. 2. *Погребение 2/2006 могильника Сингидунум IV. Часть погребального инвентаря.*
По: Kazanski, 2018, fig. 2

Рис. 3. *Погребение 2 могильника Вранья.*
По: Kazanski, 2018, fig. 3

здесь же, в женском погребении 1 (см. Мастыкова, 2018), хорошо датированном поздней стадией периода D2, т. е. 420/430–450 гг. (Tejral, 2007, S. 78–81; 2011, S. 367, 368). Оба сосуда изготовлены, возможно, в одной и той же мастерской, их дата их очень близка.

Луки, найденные в обоих погребениях, принадлежат т. н. гуннскому типу, с расширенными концевым накладками, хорошо представленному в древностях гуннского времени в Европе (Моисеев и др., 2015, с. 22, табл. 3). Считается доказанным, что луки с костяными аппликациями происходят из Азии (Хазанов, 2008, с. 78–83). Согласно И. Вернеру, они распространяются в Европе несколькими волнами. Сначала подобные луки появляются

у вспомогательных «восточных» частей римской армии, где они были позаимствованы у парфян. Затем, в позднеримское время, луки с накладками исчезают в римской армии, снова получая распространение уже вместе с гуннами, выходцами из Центральной Азии (Werner, 1956, S. 46–50). В самом деле, в Центральной Азии в IV в., т. е. в момент мирации гуннов на Запад, костяные накладки на лук хорошо представлены в погребальном контексте (Anke, 1998, Taf. 62, S. 124, 125; Bóna, 2002, fig. 97, 100–102). Однако в западной части Римской империи известны костяные накладки на лук, датированные III в., что показывает непрерывное существование этого типа оружия на ее территории (Хазанов, 2008, с. 84, 85; Kazanski, 1991, p. 135). При этом в дунайской крепости Тропеум Траяни (*Tropaeum Traiani*) присутствие лука с окончаниями «гуннского» типа отмечено в контексте III–V вв. (Chiriac, 1997).

Костяные накладки на лук существовали и у народов восточноевропейских степей I–IV вв., в частности – у сарматов и алан, и до появления гуннов (Werner, 1956, Taf. 37: 2; Karte 4; Хазанов, 2008, с. 84, 85). Это оружие хорошо известно в позднесарматскую эпоху (II–IV вв.) и в степях Южного Урала и Северного Казахстана, т. е. на территориях, на которые гунны должны были неминуемо попасть при миграции на запад в IV в. (Хазанов, 2008, с. 73–75).

Лук с костяными накладками длиной 120–150 см являлся основным оружием гуннов (Alföldi, 1932, S. 18–26; Засецкая, 1994, с. 35, 36; Bóna, 2002, p. 117–121; Kazanski, 2012, p. 193, 194). Для стрельбы гунны обычно использовали стрелы с довольно крупными трехлопастными наконечниками ромбической формы (Засецкая, 1994, рис. 4, тип 3б), вроде найденных в погребении могильника Сингидунум IV (Рис. 2: 11). Они наносили противнику и, что немаловажно, его коням большие открытые раны, вызывая обильное кровотечение. Трехлопастные стрелы, степные по происхождению, очень быстро распространяются в Европе и, начиная с V в., известны у самых различных народов на огромной территории от Галлии до лесной зоны современной России (Kazanski, 2009, p. 102; Kazanski, 2014, p. 48, 49).

Для эпохи переселения народов список находок луков с костяными накладками составлен Б. Анке (Anke, 1998, Karte 5, Fundliste 4). Он может быть дополнен, тем не менее, уже по имеющимся данным четко выделяются два основных региона их распространения: русско-украинские степи и регион Среднего Дуная, где для гуннского времени, помимо находок в Сингидунуме IV и Вранье, нужно упомянуть погребение в Вена-Зиммеринг (Wien-Simmering) (Приложение, 10–12). Находка накладок на лук происходит и из крепости Интерциза (*Intercisa*), занятой варварскими федератами Империи (Tejral, 1988, Abb. 12: 1). Кроме того, такие накладки найдены в ранневизантийской крепости Понтес (Pontes) на Дунае, в Северной Сербии (Špehar, 2010, s. 128, 129, tabl. 38: 693, 695).

Погребения эпохи переселения народов с костяными накладками на лук известны как у степных народов, так и у «оседлых» варваров[2] (Рис. 4; Приложение). Скорее всего, у «оседлых» варваров обычай помещения луков в захоронение появился под влиянием степных погребальных традиций. Что же касается луков у кочевников, то в погребальных обрядах они наверняка выполняли роль социального маркера. В этом смысле показательны находки золотых пластин, интерпретируемых как накладки на лук в «вождеских» погребениях и в коммеморативных комплексах кочевников гуннского времени (Werner, 1956, S. 49, 50; Anke, 1998, S. 62–65; Bóna, 2002, p. 131–133; Fodor, 2017), в частности, в Якушовице (Jakuszowice) (Werner, 1956, Taf. 61; Godlowski, 1995, Abb. 2: 1; Anke, 1998, Taf. 103: 5; Bóna, 2002, fig. 143), в Новогригорьевке, погр. 8 (Засецкая, 1994, табл. 4: 17; Anke, 1998,

[2] Необходимо упомянуть накладку на лук, происходящую из сооружения VI поселения пеньковской культуры Хитцы на Днепровском Левобережье, которая свидетельствует о распространении лука с костяными накладками у славян-антов в гуннское время (Горюнов, 1981, рис. 21: 9; Kazanski, 2014, p. 47; Казанский, 2015, с. 51–54). При этом стоит отметить, что в принципе находки элементов костяного лука вне погребального контекста на памятниках варварских культур Европы очень малочисленны.

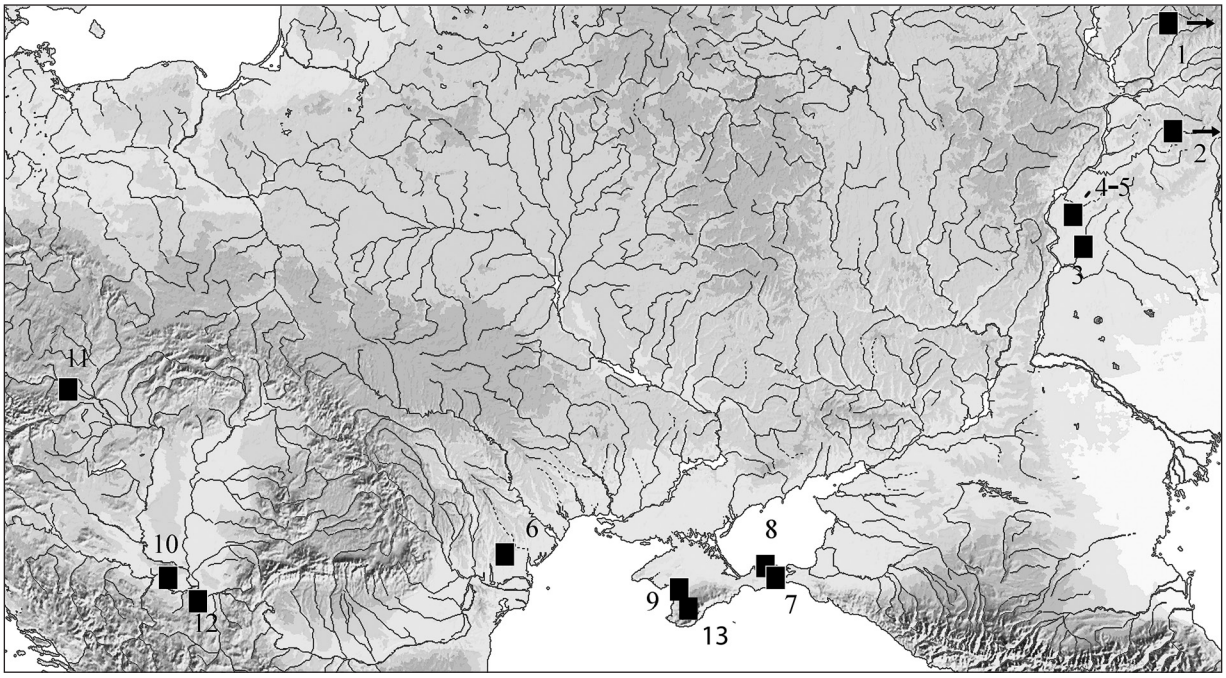

Рис. 4. *Погребения гуннского времени с костяными накладками на лук.*
Номера на карте соответствуют номерам приложения.
1 – Солончанка; **2** – Кызыл-Адыр; **3** – Зеельман – Ровное; **4, 5** – Энгельс – Покровск; **6** – Кубей; **7** – Керчь; **8** – Старожилово; **9** – Усть-Альма; **10** – Вранья; **11** – Вена-Зиммеринг; **12** – Сингидунум IV; **13** – Алмалык-Дере

Taf. 112: 18), в Печюцоге (Pécsüszög) (Alföldi, 1932, Taf. IV: 1–4; Anke, 1998, Taf. 118: 1, 2, 5, 9–11; Bóna, 2002, fig. 135), в Батасеке (Bátaszek) (Ковриг, 1982, с. 10; рис. 4; Anke, 1998, Taf. 106: 9; Bóna, 2002, fig. 137), в Паннохалме (Pannonhalma) (Tomka, 1986; Anke, 1998, Taf. 95; Bóna 2002, fig. 137–140). Кроме того, надо упомянуть находки подобных золотых пластин в Кубее (Засецкая, 1994, табл. 47: 10; Anke, 1998, Taf. 128: 5, 6), Новоивановке (Засецкая, 1994, табл. 14: 6; Anke, 1998, Taf. 60: 11, 12), а также в контексте древностей оседлых народов на окраине степи, в Керчи – Глинище (Anke, 1998, Taf. 37: 1; Bóna, 2002, fig. 113) и в погр. 1 (8) аланского могильника Березовский 2, на окраине Кисловодска (Савенко, 2014, с. 117–119). Упомянем и находку похожих золотых пластин в погребении постгуннского времени в Боровом, в Казахстане (Бернштам, 1949, рис. 1; Anke, 1998, Taf. 123: 14). Впрочем, далеко не во всех случаях предложенные реконструкции и атибуция данных пластин как обкладок лука являются бесспорными (см. подробнее Комар, 2013, с. 90, 91; Савенко, 2014, с. 128). Однако неоспоримо, что луки связаны с символикой власти в гуннской «империи» (Harmatta, 1951; László, 1951)[3].

В постгуннское время помещение лука и стрел в могилу становится символом достаточно высокого социального статуса погребенного и у германцев. Так, лук с костяными накладками и стрелы в колчане были найдены в «княжеских» погребениях середины – второй половины V в. в Блучине (Blučina) в Моравии (Tihelka, 1963, s. 488, 489; Tejral 2002, Taf. 1: 11, 23) и в Эсслинген-Рюдерне (Esslingen-Rüdern) в Юго-Западной Германии (Christlein, 1972, S. 261, 262). В раннемеровингское время (470/480–520/530 гг.) экипировка лучника – в первую очередь, стрелы – у франков и аламаннов найдена в Самсоне (Samson), погребение 12,

[3] Император Маркиан в ночь смерти Аттилы видел сон, в котором фигурировал сломаный лук этого великого гуннского вождя (Иордан, *Getica*, 255), что косвенно свидетельствует о символической роли лука у гуннов.

Эрме (Hermes), погребение 2581, Шарлевиль-Мезьере (Charleville-Mezières), погребение 68, Флонхейме (Flonheim), погребения 1 и 9, Хеммингене (Hemmingen), погребения 2 и 21 (Martin, 1993, fig. 1, 2).

Погребения с луком в Сингидунуме IV и Вранье не могут быть соотнесены с социальными элитами V в., выделенными для варваров Среднего Дуная Ф. Бирбрауером в категорию I предлагаемой им иерархии (Bierbrauer, 1989). Действительно, здесь отсутствуют «статусные» предметы, золотые и другие редкие вещи, например, импортного происхождения. Однако в следующей иерархической категории II погребения с луками, несомненно, занимают особое место и могут быть идентифицированы как принадлежащие верхушке «среднего класса», т. е. категории IIa. В самом деле, они содержат остатки лука, довольно редко встречающегося в гуннское время вне ареалов степных культур (см. Приложение). Как уже говорилось, лук у гуннов, а, стало быть, и у покоренных ими народов, имел символическую роль. У германцев постгуннского времени лук входит в состав погребального инвентаря могил воинских предводителей (см выше). Вне всякого сомнения, германцы имитировали престижные погребальные обряды гуннской знати. Об особом положении погребенного свидетельствует и меч в погребении могильника Сингидунум IV. Это оружие встречается чаще всего в привилегированных могилах и явно играет особую, знаковую роль в погребальном обряде (Казанский, 2010).

Заключение

В гуннское время на Среднем Дунае группы могильников, содержащих захоронения с оружием, в том числе с луками и стрелами, являются археологическим отражением небольших военизированных образований («варварских королевств»), в той или иной степени контролировавшихся гуннами (Tejral, 2007, S. 82–86, 92–96, Abb. 27). В материале этих памятников, в частности, в военной и конской экипировке ясно чувствуются степные влияния. Эти древности принадлежат культурно гетерогенному населению, отчасти пришедшему в дунайский регион извне. Их появление связано с изменениями военного, политического и культурного характера, вызванными закреплением гуннов на Среднем Дунае. После падения гуннской «империи» эти милитаризированные группы рано или поздно вступают в союз с Римской империей. Они представляют собой эмбрионы «варварских» королевств – *gentes* постгуннского времени, таких как остроготы, гепиды, герулы, лангобарды и пр. (Tejral, 1997, p. 139–162; 2002, S. 509–511; 2007, S. 102–111; 2011, S. 401–403).Эти группы возникают как на территории римских провинций, так и на сопредельной территории Барбарикума, за Дунаем. Памятники Северного Иллирикума образуют, согласно Я. Тейралу, одну из таких групп (Tejral, 1997, S. 143).

ПРИЛОЖЕНИЕ. ПОГРЕБЕНИЯ ГУННСКОГО ВРЕМЕНИ В ЕВРОПЕ С КОСТЯНЫМИ НАКЛАДКАМИ НА ЛУК

Номера приложения оответствуют номерам на рис. 4.

1. Солончанка I, курган 1 (южный). Любчанский, Таиров, 1999, рис. 22.
2. Кызыл-Адыр. Засецкая, 1994, табл. 36: 2–11; Anke, 1998, Taf. 121.
3. Зеельман – Ровное, курган D–42. Засецкая, 1994, табл. 29: 4; Anke, 1998, Taf. 90: 1–11.
4. Энгельс – Покровск, курган 17. Засецкая, 1994, табл. 31: 4; Kazanski, 2009, fig. 25: 16, 17. Погребение может принадлежать и постгуннскому времени, см. Засецкая и др., 2007, с. 113.
5. Энгельс – Покровск, курган 18. Засецкая, 1994, табл. 31: 12–14; Anke, 1998, Taf. 90: 12–21; Kazanski, 2009, fig. 25: 20, 22–24. Погребение может принадлежать и постгуннскому времени, см. Засецкая и др., 2007, с. 113.

6. Кубей, курган 8, погр. 2. Засецкая, 1994, табл. 47: 11; Anke, 1998, Taf. 128.
7. Керчь, склеп 154.1904 г. Засецкая, 1993, № 229.
8. Старожилово I, склеп 4/4. Масленников, 1997, рис. 11: 1–3.
9. Усть-Альма, склеп 635. Пуздровский и др., 1999, рис. 5.
10. Вранья, погр. 2. Даутова-Рушевљян, 1998; Tejral, 2011, Abb. 289.
11. Вена-Зиммеринг (Wien-Simmering). Tejral, 1988. Abb. 18: 11–13, 15, 16; Anke, 1998, Taf. 66: 14; Tejral, 2011, Abb. 112.
12. Сингидунум IV (*Singidunum IV*), погр. 2/2006. Ivanišević, Kazanski, 2007; Tejral, 2011, Abb. 288.
13. Алмалык-Дере, склеп 118/2000, погр. 1/2000. Mączyńska *et al.*, 2016, Taf. 94.

ИСТОЧНИКИ

Иордан. О происхождении и деяниях гетов (*Getica*) / Текст, перевод и комментарии Е. Ч. Скржинской. Санкт-Петербург: Алатейя, 2001. 512 с.

ЛИТЕРАТУРА

Берншам А. Н., 1949. Находки у оз. Борового в Казахстане // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. XIII. С. 216–229.

Даутова-Рушевљян В., 1998. Касноантички гроб на локалитету Врањ // Рад Музеја Војводине. Вып. 40. С. 97–99.

Горюнов Е. А., 1981. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград: Наука. 135 с.

Засецкая И. П., 1993. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV – первой половины V вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. 3. С. 23–105.

Засецкая И. П., 1994. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.). Санкт-Петербург: Эллипс. 223 с.

Засецкая И. П., Казанский М. М., Ахмедов И. Р., Минасян Р. С., 2007. Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа. 212 с.

Казанский М. М., 2010. «Вождеские» погребения гуннского времени с мечами // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран / Отв. ред. Е. Н. Носов, С. В. Белецкий. Том I. Москва: «Ломоносовъ». С. 307–320.

Казанский М. М., 2015. Вооружение и конское снаряжение славян V–VII вв. // Stratum plus. № 5. С. 43–95.

Ковриг И., 1982. Погребение гуннского князя в Венгрии // Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII веков. Советско-венгерский сборник / Отв. ред. А. К. Амброз, И. Ф. Эрдели. Москва: Наука. С. 6–13.

Комар А. В., 2013. Комплекс из Макартета и ритуальные памятники гуннского времени // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов: сб. науч. тр. / Ред. С. Г. Боталов, Н. Н. Крадин, И. Э. Любчанский. Челябинск: ЮУрГУ. С. 88–109.

Любчанский И. Э., Таиров А. Д., 1999. Археологическое исследование комплекса Курган с «усами» Солончанка I // Курган с “усами” Солончанка I / Ред. А. Д. Таиров. Челябинск: Челябинский государственный университет. С. 5–62.

Масленников А. А., 1997. Семейные склепы сельского населения позднеантичного Боспора. Москва: ИА РАН. 108 с.

Мастыкова А. В., 2018. Убор из восточногерманского женского погребения гуннского времени Вранья (провинция Паннония II) как социальный маркер // Stratum plus. № 4. С. 119–150.

Моисеев А. В., Козмирчук И. А., Обломский А. М., 2015. Поселение и могильник Ксизово-16 // Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV–V вв.) (Раннеславянский мир. Вып. 16) / Отв. ред. А. М. Обломский. Москва: ИА РАН, 2015. С. 15–29.

Пуздровский А. Е., Зайцев Ю. П., Неневоля И. И., 1999. Погребение воина гуннского времени на Усть-Альминском могильнике // Херсонесский сборник. Вып. 10. С. 194–207.

Савенко С. Н., 2014. Ещё одно захоронение аланской социальной элиты начала раннего Средневековья из Кисловодской котловины (по архивным материалам А. П. Рунича) // КСИА. Вып. 234. С. 115–139.

Хазанов А. М., 2008. Очерки военного дела сарматов. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ. 296 с.

Alföldi A., 1932. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. Budapest: Magyar Nemzeti Müzeum. 90 S.

Anke B., 1998. Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis. 5. Jahrhunderts. Weissbach: Beier&Beran. Teil 1. 224 S.; Teil 2. 156 S.

Bierbrauer V., 1989. Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und der frühen Mittelalters // Peregrinatio Gothica / Hrsg. J. Kmiecinski. Lódz: Katedra archeologii Uniwerstyetu Lódzkiego. S. 39–106.

Bóna I., 2002. Les Huns. Le grand empire barbare d'Europe IVe–Ve siècles. Paris: Errance. 240 p.

Chiriac C., 1997. About the Presence of the Composite Bow at Tropaeum Traiani during the Protobyzantine Period // Etudes byzantines et post-byzantines. III. P. 43–67.

Christlein R., 1972. Waffen aus dem völkerwandeungszeitlichen Grabfund von Esslingen-Rüdern // Germania. 50. S. 259–263.

Fodor I., 2017. Über die hunnischen Goldbögen // Archäologische Studien zum frühen Mittelalter / Hrsg. G. Fusek. Nitra: Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied. S. 27–32.

Godlowski K., 1995. Das „Fürstengrab" des 5. Jhs. und der „Fürstensitz" in Jakuszowice in Südpolen // La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle / Dir. F. Vallet, M. Kazanski. Saint-Germain-en-Laye: Association française d'archéologie mérovingienne. P. 155–180.

Harmatta J., 1951. The Golden Bow of the Huns // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae. P. 107–151.

Ivanišević V., Kazanski M., 2007. Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum // Starinar. 57. P. 113–135.

Kazanski M., 1991. A propos des armes et des éléments de harnachement «orientaux» en Occident à l'époque des Grandes Migrations (IVe – Ve s.). Journal of Roman Archaeology. № 4. P. 123–139.

Kazanski M., 2009. Archéologie des peuples barbares. Bucureşti – Brăila: Editura Academiei române. 489 p.

Kazanski M., 2012. Les armes et les techniques de combat des guerriers steppiques du début du Moyen-âge. Des Huns aux Avars // Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées d'étude internationales organisées par l'UMR 7044 (Étude des civilisations de l'Antiquité) Strasbourg, 6–7 novembre 2009 / Ed. S. Lazaris. Turnhaut: Brepols. P. 193–199, 287–296.

Kazanski M., 2014. Les influences steppiques dans l'équipement militaire et équestre des Slaves (Ve–VIIe siècles) // Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin / Ed. Cosma Călin. Cluj–Napoca: Mega. P. 45–56

Kazanski M., 2018. Bowmen's Graves from the Hunnic Period in Northern Illyricum // «To make a fairy's whistle from a briar rose». Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday / Eds M. L. Nagy *et al*. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum. 2018. P. 407–418.

László G., 1951. The Significance of the Hun Golden Bow. Contribution to the Structure of the Hun Nomad Empire // Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae. P. 91–106.

Mączyńska M., Gercen A., Ivanova O., Černyš S., Lukin S., Urbaniak A., Bemmann J., Schneider K., Jakubczyk I., 2016. Das frühmiterlalterliche Grâberfeld Almalyk-Dere am Fusse des Mangup auf der Südwestкrim. Mainz: Verlag des Römisch-Germaniscen Zentralmuseums. 180 S., 387 Taf.

Martin M., 1993. Observations sur l'armement de l'époque mérovingienne précoce // L'armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle / Dir. F. Vallet, M. Kazanski. Saint-Germain-en-Laye: Association française d'archéologie mérovingienne. P. 395–409.

Špehar P., 2010. Materjalna kultura iz ranovizantijskih utvođenja u Đerdapu. Београд: Arheološki Institut. 184 s.

Tejral J., 1988. Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum // Archaeologia Austiraca. 77. S. 223–304.

Tejral J., 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum / Hrsg. J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenshcaften. S. 321–392.

Tejral J., 2002. Neue Erkenntnisse zur Frage der donauländisch-ostgermanischen Krieger – beziehungsweise Männergräber des 5. Jahrhunderts // Funberichte aus Österreich. 41. S. 496–52.

Tejral J., 2007. Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen „gentes" im mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie // Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit / Hrsg. J. Tejral. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften. S. 55–120.

Tejral J., 2011. Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften. 466 S.

Tihelka K., 1963. Knížecí hrob z období stěhování národů u Blučiny, okr. Brno-Venkov // Památky Archeologické. 65/2. S. 467–498.

Tomka P., 1986. Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma // Acta Arcaeologica Acaemiae Scientarum Hungaricae. T. 38. S. 423–488.

Werner J., 1956. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München: Verlag der Bayerischen Akademien der Wissenschaften. 138 S.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.138-149

Михаил М. Казански
Париз, Француска

САХРАЊИВАЊЕ СТРЕЛАЦА ИЗ ПЕРИОДА ХУНА У СЕВЕРНОМ ИЛИРИКУ

Резиме

Кључне речи: *хунско време, Дунав, гробови, лук*

Разматрају се два гроба са луковима хунског времена са територије Северног Илирика, која садрже коштане плочице лука – Сингидунум IV (антички *Singidunum*), гроб 2/2006 и Врањ, гроб 2. Лук са коштаним оплатама дужине 120–150 цм био је главно оружје Хуна. Током Велике сеобе народа издвајају се два главна региона распростирања гробова са коштаним оплатама лука: руско-украјинске степе и регион Средњег Подунавља. Гробови епохе Сеобе народа са коштаним оплатама лука познати су како код степских народа, тако и међу „седелачким“ варварима. Сахране са луком, из Северног Илирика могу се идентификовати као карактеристичне за врхушку варвара „средње класе“ Средњег Подунавља. У Атилино доба, на Средњем Подунављу појављују се групе гробаља које имају сахране са оружјем, укључујући лукове и стреле, који су археолошки одраз малих милитаризованих формација („варварска краљевства“), под мањим или већим степеном хунске контроле. Степски утицаји се јасно осећају у материјалу ових налазишта, посебно у војној и коњској опреми. Они су наслеђе културно хетерогеног становништва, које је у Подунавље дошло делом споља. Појава ових група налазишта повезана је са војним, политичким и културним променама изазваним консолидацијом Хуна на Средњем Подунављу. Након пада хунског „царства“, ове милитаризоване групе пре или касније улазе у савез са Римским царством. Такве формације су заметци „варварских“ краљевстава – *gentes* пост-хунског периода, који настају како на територији римских провинција, тако и у суседном Барбарикуму. Вероватно споменици Северног Илирика чине једну од таквих група.

Michel M. Kazanski
Paris, France

THE BURIALS OF THE HUNNISH PERIOD BOWMEN IN NORTHERN ILLYRICUM

Summary

Key words: *the Hunnish period, the Danube, burials, a bow*

The paper considers two burials with bows of the Hunnish period from the Northern Illyricum territory. They contained bone laths of a bow – Singidunum IV (ancient *Singidunum*), grave 2/2006 and Vranja, grave 2. A 120–150 cm long bow with bone laths was the Huns' principal weapon. For the Migration period there are two main regions where burials with bow bone laths were spread: Russian-Ukrainian steppes and the Middle Danube region. The Migration period burials with bow bone laths are known both among steppe peoples and among sedentary barbarians. The bow containing graves in Northern Illyricum can be identified as belonging to the "upper middle class" barbarians of the Middle Danube. In the age of Attila there appeared a group of burial grounds on the Middle Danube that contained graves with weapons, including bows and arrows, that are an archeological evidence of smaller militarized formations ("the barbarian kingdoms"), to an extent controlled by the Hunns. In these sites' materials, particularly, in military gear and horse harness, the steppe influence is clearly traced. They were left by a culturally heterogeneous population, that had partially arrived to the Danube region from outer territories. The emergence of these groups of sites is connected with transformations of a military, political and cultural character, generated by the Hunns' entrenchment on the Middle Danube. After the fall of the Huns' "empire" these militarized groups eventually form an alliance with the Roman empire. These formations are budding "barbarian" kingdoms – *gentes* of the post Hunnish period, that appear both at the Roman provinces' territories, and in the adjacent Barbaricum. Presumably, the Northern Illyricum sites constitute one of such groups.

ЖЕНСКИЕ МОГИЛЫ С ИТАЛО-ОСТРОГОТСКИМИ И ГЕПИДСКИМИ ЭЛЕМЕНТАМИ УБОРА В НЕКРОПОЛЕ СИНГИДУНУМ III ЭПОХИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ

А. В. Мастыкова
Москва, Россия

amastykova@mail.ru

Аннотация: *Данная работа посвящена трем погребениям (1, 2, 16) некрополя Сингидунум / Singidunum III, содержавшим элементы женского убора остроготов и гепидов – пальчатые и арбалетовидные фибулы и пряжки. Эти захоронения принадлежат варварскому населению Сингидунума и датируются последней третью V – началом VI вв. Сингидунум был захвачен Теодорихом около 469/470 г. В 504 г. остроготы, уже оказавшись в Италии, снова выходят на Дунай и захватывают значительную часть провинции Паннония II, откуда они изгоняют гепидского короля Тразариха. Однако территории провинции Мезия I, расположенные восточнее, в том числе Сингидунум, теоретически остаются за Империей, поскольку в 512 г. здесь с позволения императора Анастасия расселяются герулы, изгнанные лангобардами с территорий к северу от Дуная. Пестрый характер материальной культуры некрополя Сингидунум III, в частности наличие в погребениях остроготских и гепидских элементов, отражает сложную военно-политическую ситуацию в Северном Иллирикуме в эпоху Великого переселения народов.*

Ключевые слова: *эпоха Великого переселения народов, Сингидунум, некрополь, остроготы, гепиды*

Некрополь Сингидунум III находится в верхней части мыса, на котором располагается центр современного Белграда (античный *Singidunum*), на северо-восточном склоне, к востоку от крепости, существовавшей здесь с римского времени. Во II – IV вв. на этом месте был городской ремесленный квартал, заброшенный к концу IV в. Некрополь был раскопан в 1991 – 1992 гг., всего в нем зафиксировано 106 могил конца IV – рубежа VI / VII вв., принадлежавших населению крепости (рис. 1). Материалы памятника были опубликованы В. Иванишевичем и М.М. Казанским (Ivanišević, Kazanski, 2002). Авторы публикации показали, что в погребениях присутствовали предметы, связанные с варварскими культурами эпохи Великого переселения народов, в том числе с италийскими остроготами и гепидами. В задачи публикации памятника не входил детальный разбор каждого культурного компонента. Поэтому данная работа специально посвящена погребениям, содержавшим элементы женского убора остроготов и гепидов. Выбор этой темы тем более оправдан, что со времени публикации 2002 г. вышел ряд новых важных исследований по археологии этих народов.

Предметы итало-остроготского происхождения

Погребение 1 (рис. 2: 1–6). Захоронение, вероятно, девушки 12–15 лет (Stefanović, 2002, p. 163), в частично разрушенной гробнице из кирпича (рис. 2: 1). Костяк располагался по линии запад – восток, с отклонением 15° к югу, головой на запад, кости ног не сохранились (Ivanišević, Kazanski, 2002, pl. I: 1: 1–5).

Погребальный инвентарь:

– две пальчатые фибулы (рис. 2: 5, 6) из позолоченного серебра, типа Реджо-Эмилия (Reggio-Emilia), длиной 12,8 и 12,9 см, лежали на тазовых костях;

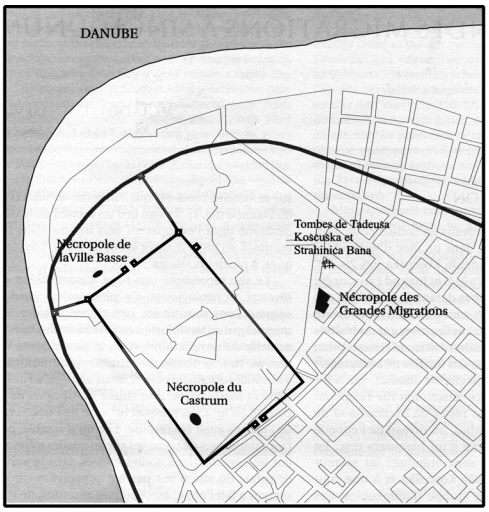

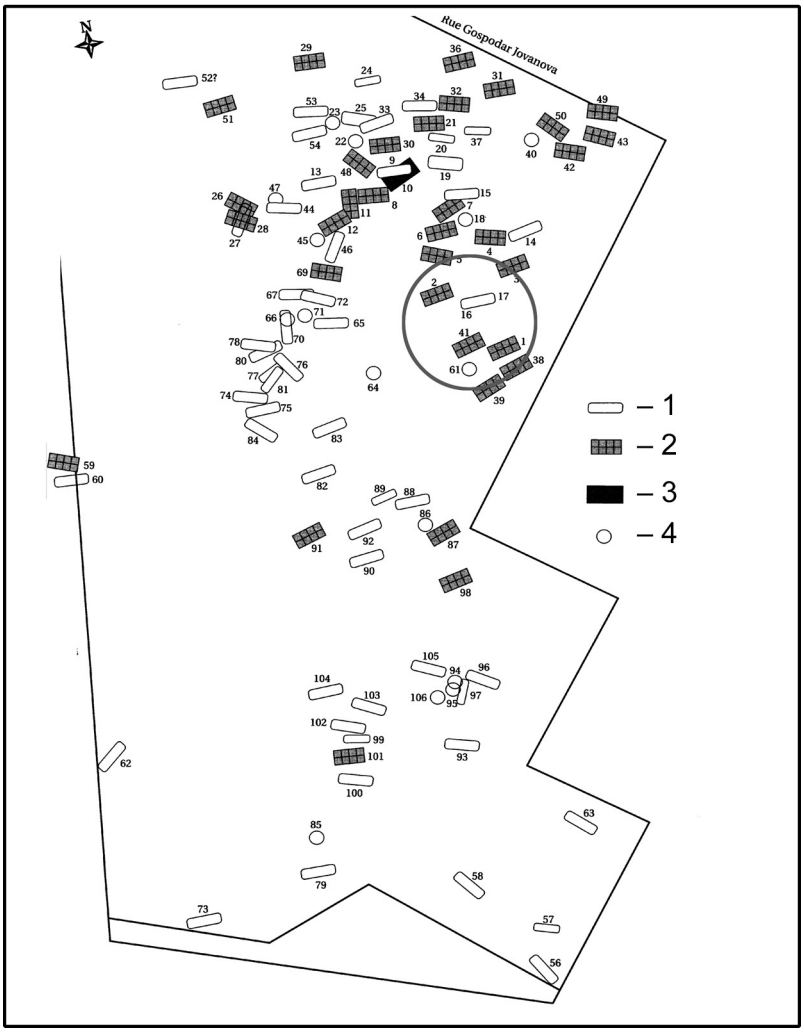

Рис. 1. *Некрополь Сингидунум III. Локализация и план раскопанного участка.*
1 – грунтовые могилы; **2** – могилы с конструкцией из кирпича; **3** – могилы с конструкцией из камня; **4** – разрушенные могилы.
По: Ivanišević, Kazanski, 2002, fig. 1, 2

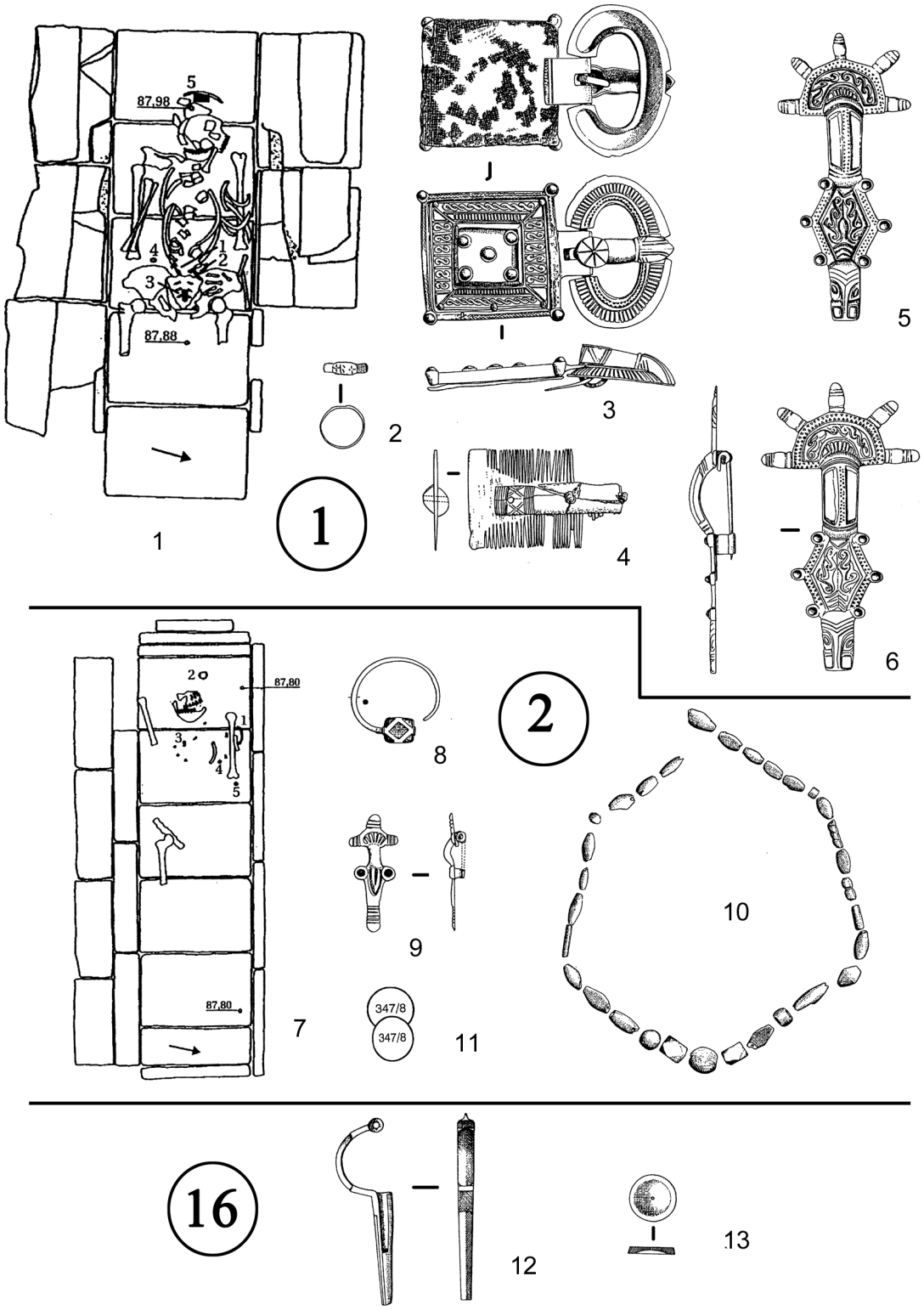

Рис. 2. *Некрополь Сингидунум III. Погребения 1 (1–6), 2 (7–11), 16 (12, 13).*
По: Ivanišević, Kazanski, 2002, pl. I: 1: 1–5; pl. I: 2: 1–5; pl. III: 16: 1, 2

– пряжка из позолоченной бронзы группы Бирбрауер Б (рис. 2: 3), с прямоугольным щитком и овальной рамкой, общей длиной 10,7 см, лежала на тазовых костях, ниже фибул;

– перстень из бронзовой пластины (рис. 2: 2), с расширенным вытянутым овальным щитком, на щитке надпись «+*B* ()+», диаметром 1,9 см, находился у тазовых костей, к югу от них;

– гребень костяной двухсторонний (рис. 2: 4), фрагментированный, длина сохранившейся части 6,8 см, лежал у черепа, к западу от него.

Погребение 16 (рис. 2: 12, 13). Захоронение взрослого человека (Stefanović, 2002, p. 164) в грунтовой яме, располагавшейся по линии запад – восток. Костяк разрушен, кости, вместе с сохранившимися предметами погребального инвентаря, смещены в западную часть погребальной ямы, скорее всего, при совершении захоронения 17 (Ivanišević, Kazanski, 2002, pl. III: 16: 1, 2).

Погребальный инвентарь:

– арбалетовидная серебряная фибула типа Дезана (Desana), длиной 8,3 см (рис. 2: 12);

– жетон округлый костяной, диаметром 2 см (рис. 2: 13).

Предметы гепидского происхождения

Погребение 2 (рис. 2: 7–11). Захоронение, вероятно женщины, в возрасте около 30 лет (Stefanović, 2002, p. 163), в гробнице из кирпича (рис. 2: 7). Костяк располагался по оси запад – восток, с отклонением 12° к югу, головой на запад. Сохранилась лишь верхняя часть костяка (Ivanišević, Kazanski, 2002, pl. I: 2: 1–5).

Погребальный инвентарь:

– бронзовая пальчатая фибула типа Кормадин-Яково (рис. 2: 9), длиной 5,2 см, находилась у левого плеча;

– золотая серьга с полиэдрической ажурной бусиной, инкрустированной камнями (рис. 2: 8), диаметром 3,9 см, лежала выше черепа;

– ожерелье из янтарных, стеклянных и сердоликовых бус (рис. 2: 10) располагалось в районе груди;

– монета-подвеска Констанция II, отчеканенная в 347–348 гг., лежала у левого локтя.

– монета Констанция II, отчеканенная в 347–348 гг., также найдена у левого локтя.

Анализ, датировка, распространение

Обряд погребения и конструкция рассмотренных могил типичны для некрополя Сингидунум III. Погребения ориентированы по оси запад – восток, головой на запад (например, погребение 1 и 2), как большинство захоронений данного могильника. Ингумации в гробницах из кирпича, как в погребениях 1 и 2 (рис. 2: 1, 7), составляют 38% от общего числа всех могил (35 случаев), а захоронения в грунтовой яме, как погребение 16 – 52% (48 случаев). Показательно, что все три могилы (1, 2, 16) находились рядом, в северо-восточной части некрополя (рис. 1). Видимо, присутствие в них итало-остроготских и гепидских вещей не случайно.

Надо сразу оговориться, что если для «остроготских» предметов убора связь с Италией эпохи варварских королевств очевидна – об этом свидетельствует, как будет видно далее, их географическое распространение – то принадлежность этих вещей именно остроготам зачастую требует дополнительной аргументации. Действительно, часть варварских пряжек и фибул из Италии, идентифицированных Ф. Бирбрауером как остроготские

(Bierbrauer, 1975), может принадлежать и несколько более раннему времени – эпохе Одоакра (Menke, 1986), предводителя ругов, тюрингов, скиров и герулов, правившего в Италии с 476 по 493 гг. до прихода остроготов.

Прежде всего, привлекает внимание пара пальчатых фибул из **погребения 1** некрополя Сингидунум III, относящихся к типу Реджо-Эмилия (рис. 2: 5, 6; 3: 1) и изучавшихся Ф. Бирбрауером (Bierbrauer, 1975, S. 91–93, Taf. XXXII: 1). Эти застежки с ромбической ножкой и полукруглой головкой имеют стилизованный растительный декор, а также штампованный орнамент в виде треугольников по краю, так называемый волчий зуб (рис. 3). Ряд таких фибул происходит из Италии, в частности из клада Реджо-Эмилия (Reggio-Emilia) (рис. 3: 2) (о нем см.: Baldini Lipolis, Pinar Gil, 2010) и относится к нелокализованным находкам (Bierbrauer, 1975, Taf. LV: 1, LXXXI: 1) (рис. 3: 3, 4). Они известны и в Западном Иллирикуме, в погребении 19.1901 г. некрополя Крань / Крайнбург (Kranj / Krainburg) (рис. 3: 5) (Bierbrauer, 1975, Taf. LXXIV: 1), т. е. на землях, входивших, как и Италия, в состав остроготского королевства. Такие фибулы есть и на территории современной Австрии, также контролировавшейся в эту эпоху остроготами, например, в Зиценхайме (Siezenheim) в районе Зальцбурга (рис. 3: 9) (Bierbrauer, 1975, Taf. LXXI: 5) и в Файстрице (Feistritz-Duel im Drautal) (рис. 3: 10) (Bierbrauer, 1975, Taf. LVI: 3). Иногда эти фибулы встречаются и за пределами остроготской зоны, например, в Тюрингии, в погребении 2 некрополя Гисперслебен (Gispersleben) (рис. 3: 6) (Bierbrauer, 1975, Taf. LXXIII: 4); в Баварии, в погребении 625 могильника Альтенердинг (Altenerding-Klettham) (рис. 3: 8) (Bierbrauer, 1975, Taf. LXXI: 2); в Южном Бадене, в погребении 5. 1932 г. могильника Зинген (Singen) (рис. 3: 11) (Bierbrauer, 1975, Taf. LXXIII: 6), в Южной Моравии в Шлапанице (Šlapanice) (рис. 3: 7) (Bierbrauer, 1975, Taf. LXXIII: 5; Tejral, 1976, S. 29, 30, Taf. II: 1, 2; Tejral, 2002, S. 326, 327, Abb. 9: 1, 2). Данный тип, по Ф. Бирбрауеру, входит в выделенную им группу I остроготских фибул Италии второй половины / конца V – первой трети VI в. (Bierbrauer, 1975, S. 108, 109, 113). Однако М. Менке относит эти фибулы скорее к германцам Одоакра (герулы, скиры, руги, тюринги), т. е. к последней трети V в. (Menke, 1986, S. 242–245).

Как уже было сказано выше, экземпляры, близкие двум фибулам из Сингидунума, происходят из клада Реджо-Эмилия (рис. 3: 2) (Bierbrauer, 1975, Taf. XXXII: 1, 2; Baldini Lipolis, Pinar Gil, 2010, p. 119), который содержал также монеты 450–491 гг. и крестовидную фибулу римского чиновника, подобную застежке из знаменитой могилы Хильдерика (Bierbrauer, 1975, Taf. XXXII: 6). Поэтому было высказано мнение, что этот клад был спрятан во время войны 489–493 гг. между Одоакром и остроготским королем Теодорихом и содержит вещи, типичные для эпохи Одоакра (476–493 гг.) (Menke, 1986, S. 245). Однако новые исследования, посвященные кладу Реджо-Эмилия, показали, что там есть и более поздние вещи – первой половины VI в. (см. подробнее: Baldini Lipolis, Pinar Gil, 2010, p. 115–117), следовательно, дата содержавшихся в нем находок шире и охватывает также и остроготское время. В погребении 2 тюрингского могильника Гисперслебен пара пальчатых фибул типа Реджо-Эмилия (рис. 3: 6) находилась вместе с многолепестковой фибулой типа Бёме E (Böhme, 1988, p. 57, fig. 1: 12, 13). Эти броши, по мнению Х.-В. Бёме, относятся ко второй половине V в. и бытуют до времени около 500 г. (Böhme, 1988, p. 60). Таким образом, сейчас трудно дать однозначный ответ – являются ли фибулы типа Реджо-Эмилия только остроготскими, или же они могут принадлежать и более раннему времени – последней трети V в., т. е. эпохе Одоакра.

Из того же **погребения 1** Сингидунума происходит пряжка с прямоугольным щитком, украшенным растительным декором и вставками камней, и овальной рамкой (рис. 2: 3; 4: 1). Она принадлежит группе пряжек Бирбрауер Б, типичной для остроготов Италии (Bierbrauer, 1975, S. 142–149). Наиболее близкие параллели происходят из Аквилеи (Aquileia-Monastero) (рис. 4: 2) (Bierbrauer, 1975, Taf. I: 3), Барете (Barete) (рис. 4: 3) (Bierbrauer, 1975, Taf. L: 2), Беллуно (Belluno) (рис. 4: 4) (Bierbrauer, 1975, Taf. LXI: 3), пряжка неизвестного

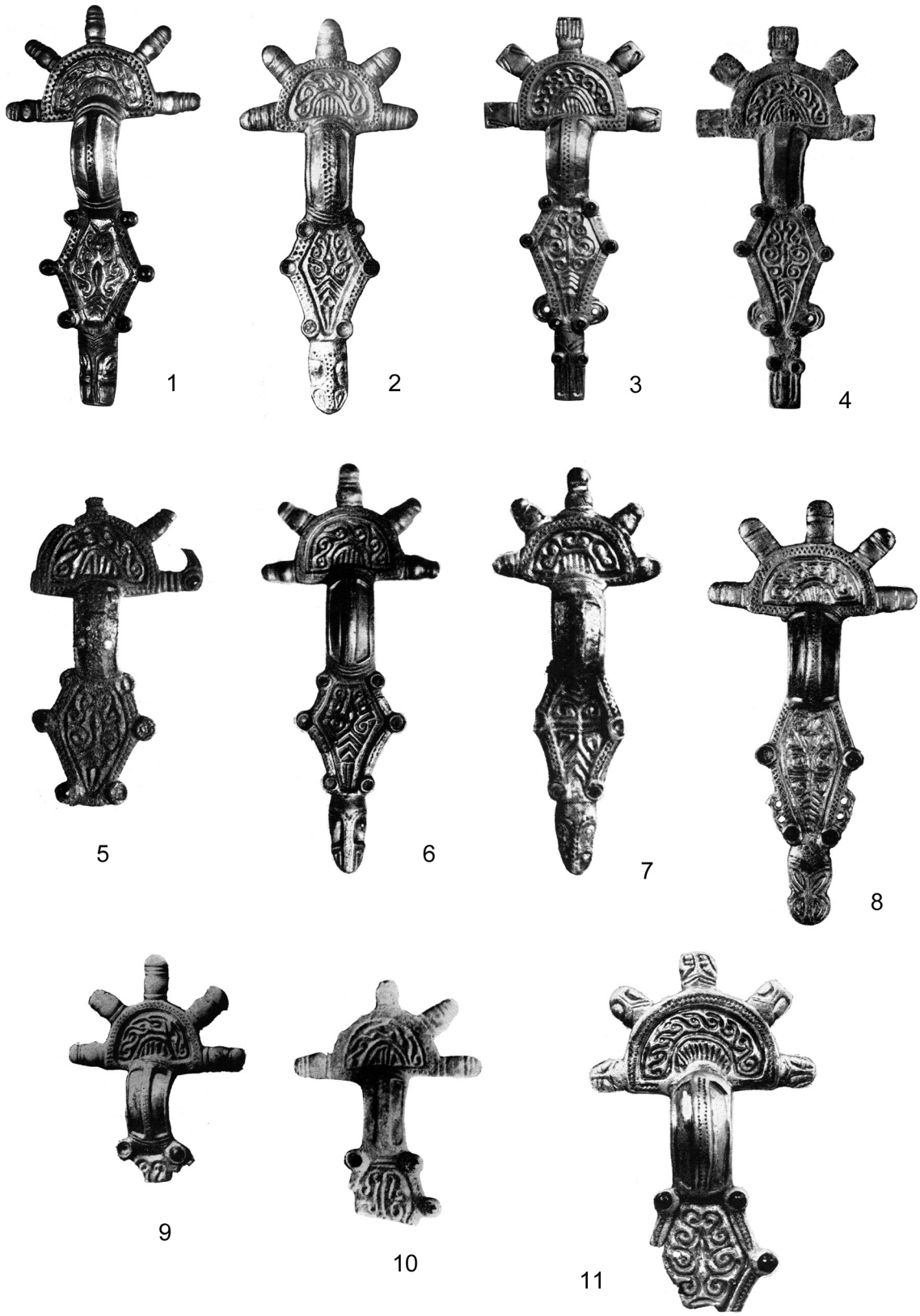

Рис. 3. *Фибулы типа Реджо-Эмилия и близкие параллели.*
1 – Сингидунум; **2** – Реджо-Эмилия; **3, 4** – Италия, место находки неизвестно; **5** – Крань / Крайнбург; **6** – Гисперслебен; **7** – Шлапанице; **8** – Альтенердинг; **9** – Зиценхайм; **10** – Файстриц; **11**– Зинген.
1 – по: Иванишевић, 2009, № 29; **2–11** – по: Bierbrauer, 1975 (**2** – Taf. XXXII: 1; **3–4** –Taf. LV: 1, LXXXI: 1; **5** – Taf. LXXIV: 1; **6** – Taf. LXXIII: 4; **7** – Taf. LXXIII: 5; **8** – Taf. LXXI: 2; **9** – Taf. LXXI: 5; **10** – Taf. LVI: 3; **11** – Taf. LXXIII: 6)

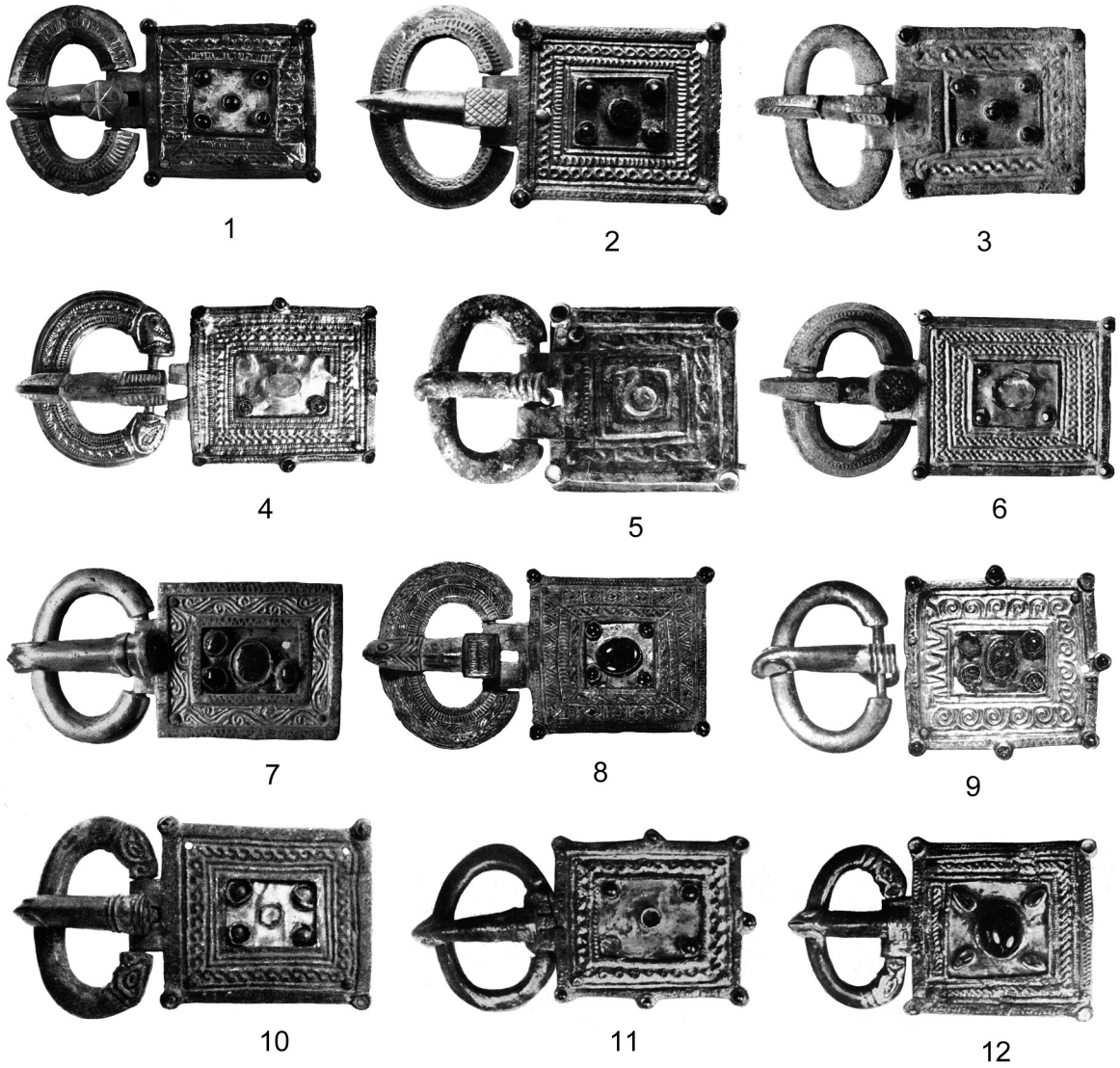

Рис. 4. *Пряжки с растительным декором группы Бирбрауер Б.*
1 – Сингидунум; **2** – Аквилея; **3** – Барете; **4** – Беллуно; **5** – Кашич; **6** – Романья; **7** – Дезана; **8–10** – Италия, место находки неизвестно; **11, 12** – Унешич.
1 – по: Иванишевић, 2009, № 30; **2–12** – по: Bierbrauer, 1975 (**2** – Taf. I: 3; 3 –Taf. L: 2; **4** – Taf. LXI: 3; **5** –Taf. LXVII: 4; **6** – Taf. LI: 3; **7** – Taf. IX: 1; **8–10** –Taf. IL: 1, 4, LXII: 3; **11, 12** – Taf. LXVI: 1, 3)

происхождения – откуда-то из Италии (Bierbrauer, 1975, Taf. LXII: 3) (рис. 4: 10). Кроме того, можно назвать близкие изделия из клада в Дезана (Desana) (рис. 4: 7), из Пьянкарани (Piancarani), Розара (Rosara), из региона Романья (Romagne) (рис. 4: 6) и пряжки без места локализации, но явно происходящие из Италии (рис. 4: 8, 9) (Bierbrauer, 1975, Taf. IX: 1, XXIX: 1, XXXVI: 1, LI: 3, IL: 1, 4)[1]. Также в остроготской зоне подобные пряжки были найдены в западном Иллирикуме – например, в Кашиче (Kašić) (рис. 4: 5), Унешиче (Unešić) (рис. 4: 11, 12) (Bierbrauer, 1975, LXVII: 4, Taf. LXVI: 1, 3), Книне (Knin) (Vinski, 1991, tabl. 11: 1, 21: 1), Граде Врлика (Grad Vrlika) (Milošević, 1998, p. 88, sl. 143). Поскольку такие пряжки распространены в основном в Италии и в западном Иллирикуме, то есть на территории

[1] Места находок Барете, Беллуно и Романья не считаются достоверными, ясно лишь, что пряжки происходят из Италии.

Остроготского королевства, их остроготская принадлежность представляется наиболее вероятной (Bierbrauer, 1975, S. 145–149). Вне остроготской зоны одна пряжка того же типа найдена в Керчи (рис. 5: 5), в могиле 1875 г. у Долгой Скалы, в контексте VI века (Kazanski, 1996, p. 572, fig. 4: 5) (рис. 5: 1–5). Предполагается, что итало-остроготские вещи в Крыму появлются в результате депортации остроготов Юстинианом в рамках византийской военной политики во время Готской войны (535–554/555 гг.) (см. подробнее: Казанский, 2019).

Дата пряжек группы Бирбрауер Б определяется некоторыми находками. Самый ранний экземпляр происходит из клада в Дезана (рис. 4: 7), где наиболее поздними являются предметы первых десятилетий VI в. (Aimone, 2010, p. 214, tab. I, n° 2–7, 34–44, 47–49). Вероятно, этот клад был зарыт в 538–539 гг. (Quast, 2010, p. 6). В то же время в Аквилее и Романье (рис. 4: 2, 6) эти пряжки, возможно (точный контекст найденных вещей неизвестен), сопровождались остроготскими фибулами группы Бирбрауер II, то есть второй трети VI в. (Bierbrauer, 1975, S. 113, 151). Таким образом, можно присоединиться к мнению Ф. Бирбрауера, согласно которому интересующие нас пряжки появляются около 500 года (Bierbrauer, 1975, S. 152).

Женский убор, включающий две пальчатые фибулы и поясную пряжку, как в погребении 1 могильника Сингидунум III (рис. 2: 3, 5, 6), представлен в достоверном погребальном контексте на территории Италии и в западном Иллирикуме остроготского времени несколькими находками: Тренто (Trento, piazza Duomo) (I Goti, 1994, p. 228, Cat. III. 34); Нарона-Прушчева нива (Narona-Pruščeva njiva) (Uglešić, 2003, p. 205, 207, sl. 3, 4); Дравлье (Dravlje) погребение 1 (Slabe, 1975, T. 1, 2); Райловац / Михалевичи (Rajlovac / Mihaljevići) (Miletić, 1978, Pl. 2: 1a–b, 2). Однако следует отметить, что в Сингидунуме пара фибул находилась на тазовых костях погребенной, хотя в костюме восточногерманской традиции фибулы обычно носились на плечах или груди (Bierbrauer, 1975, S. 71–78). Возможно, в нашем случае смещение фибул произошло уже после захоронения, что можно объяснить интенсивностью тафономических процессов.

В **погребении 16** Сингидунума, как уже говорилось выше, была найдена арбалетовидная серебряная фибула с длинной ножкой и короткой дужкой, относящаяся к типу Дезана (рис. 2: 12; 6: 1). Такие застёжки хорошо известны на севере Италии и на соседних остроготских территориях, например, в кладе Дезана (рис. 6: 2, 3), в кладе в Римини (Rimini) и в Аквилее (Bierbrauer, 1975, Taf. VIII: 1, 1a, 2, 2a; Aimone, 2010, p. 63–66) (рис. 6: 6, 7a). Вне остроготской зоны они представлены на территории современной Баварии в погребении 280 могильника Альтенердинг (рис. 6: 5) и в Северной Германии на могильнике Бордесхольм (Bordesholm) (рис. 6: 4) (Schulze-Dörrlamm, 1986, S. 657–659, Abb. 79: 2, 3; Aimone, 2010, p. 124–127, Cart. 4)[2]. Фибулы типа Дезана относят либо к самому концу V – началу VI в. (Schulze-Dörrlamm, 1986, S. 657–659), либо к началу VI в., в частности, по находкам в кладе Римини (Aimone, 2010, p. 126, 127). Тем не менее дата находки в Римини, на мой взгляд, не так однозначна. Судя по опубликованному рисунку, найденный там клад содержал не только фибулу типа Дезана (рис. 6: 7a), но и застёжку с полукруглой головкой и прямой ножкой, относящуюся к так называемому типу Крефельд (Krefeld) (рис 6: 7b). В Центральной и Западной Европе эта многочисленная группа фибул Крефельд датируется всё же более ранним временем, со второй трети V в. по начало VI в. (Tejral, 1997, S. 346, Abb. 20: 13, 14; Hilberg, 2009, S. 207–209; Legoux, Périn, Vallet, 2016, N° 253). На более раннюю дату указывает и находка в погребении 1696 могильника Бордесхольм (рис. 6: 4), где фибула типа Дезана находилась вместе с сосудом – подобный ему сосуд с монетой-подвеской 475–477 гг. известен в погребении 15 тюрингского могильника Деерсхайм (Deersheim). По мнению

[2] Сюда не включены фибулы типа Гурина (Gurina) с шариком на окончании ножки, из Сомм-Прада (Somm-Prada) и Глобасниц (Globasnitz) (Schulze-Dörrlamm, 1986, S. 663–668, Abb. 88), иногда также относимые к фибулам типа Дезана.

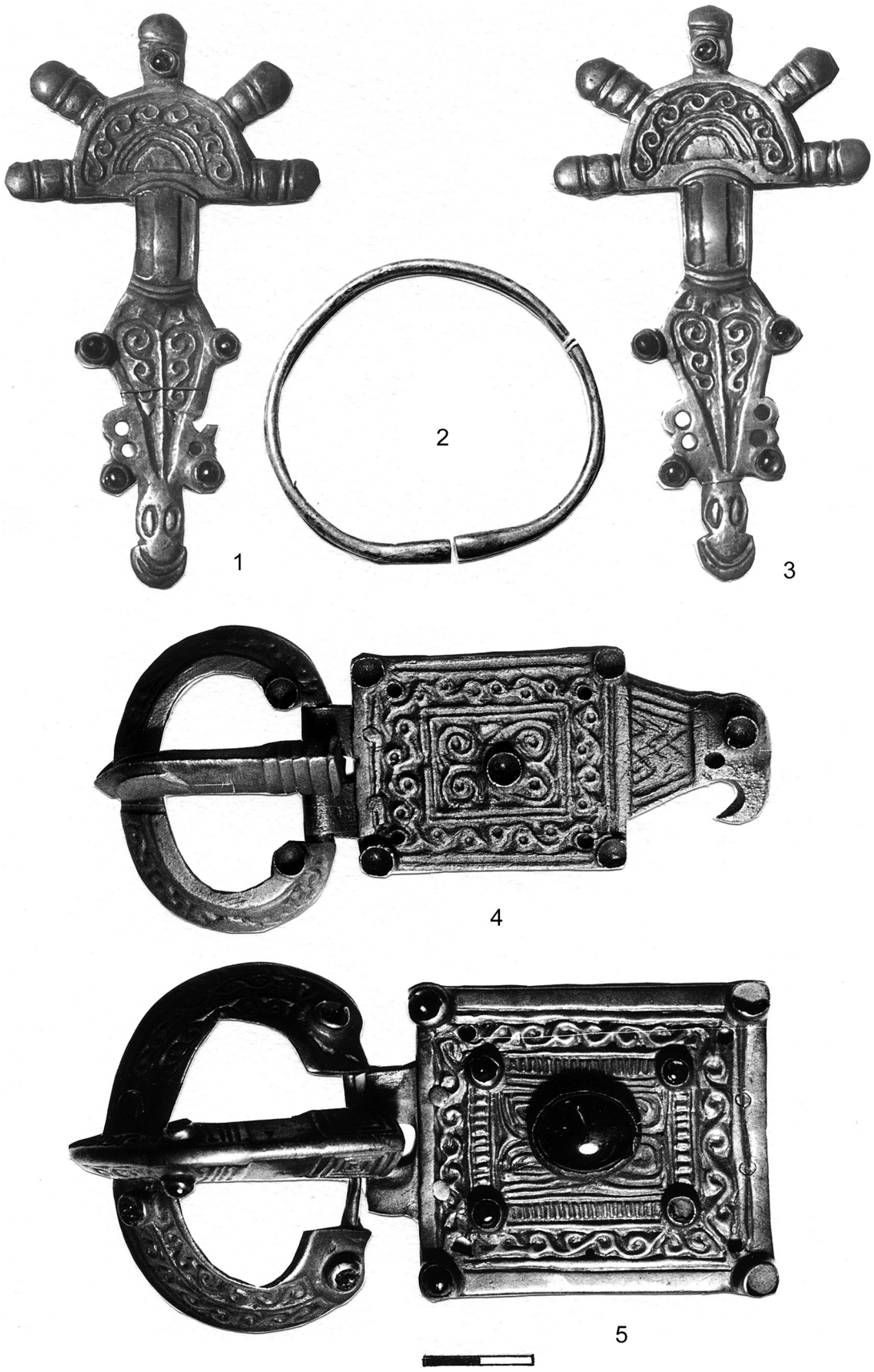

Рис. 5. *Вещи из могилы 1875 г. у Долгой Скалы в Керчи.*
По: Kazanski, 1996, p. 572, fig. 4

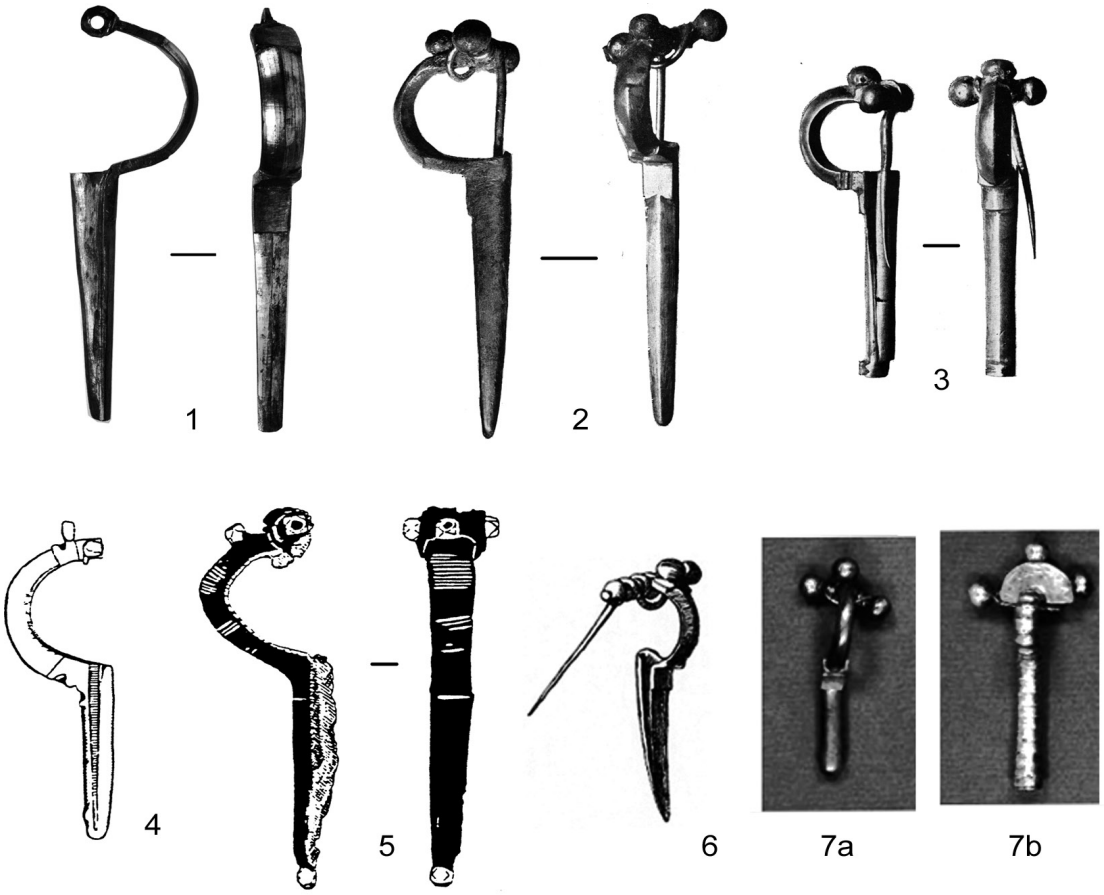

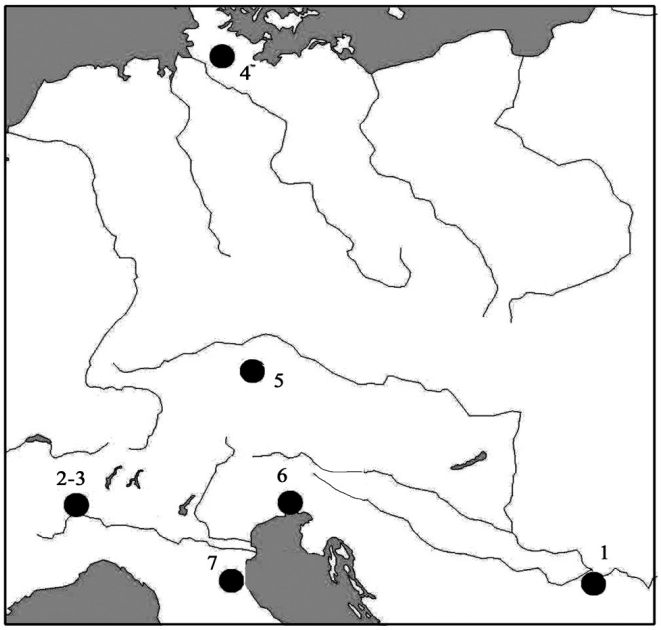

Рис. 6. *Фибулы типа Дезана, карта их распространения и сопровождающие находки (7b).*
1 – Сингидунум; **2, 3** – Дезана; **4** – Бордесхольм; **5** – Альтенердинг; **6** – Аквилея; **7a, 7b** – Римини.
1 – по: Иванишевић, 2009, № 37; **2, 3** – по: Bierbrauer, 1975, Taf. VIII: 1, 1a, 2, 2a; **4, 5** – по: Schulze-Dörrlamm, 1986, Abb. 79: 2, 3; **6** – по: Aimone, 2010, fig. 141; **7** – по: Aimone, 2010, fig. 142.
Карта по: Aimone, 2010: cartina 4, с модификациями; номера на карте соответствуют номерам рисунков

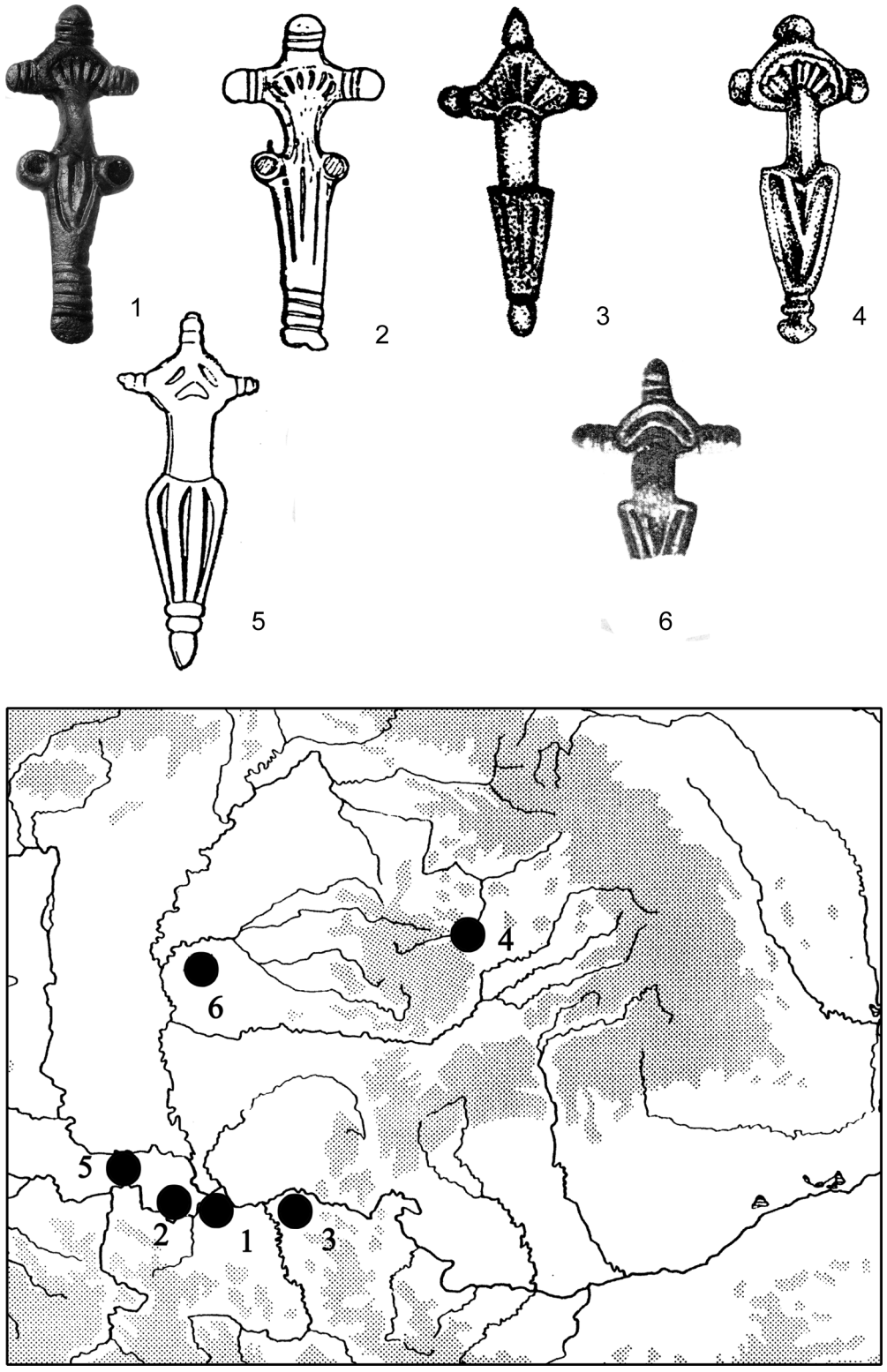

Рис. 7. *Фибулы типа Кормадин-Яково и карта их распространения.*
1 – Сингидунум; **2** – Кормадин-Яково; **3** – Виминациум; **4** – Клуж-Сомешень; **5** – Винковци; **6** – Мадьяртеш.
Номера на карте соответствуют номерам рисунков.
1 – по: Иванишевић, 2009, № 31; **2** – по: Димитријевић, 1960, таб. IV: 9; **3** – по: Ivanišević, Kazanski, Mastykova, 2006, fig. 8: 3; **4** – по: Harhoiu, 1998, Taf. XCI: C, 2; **5** – по: Mrkobrad, 1980, Tabl. 35: 10; **6** – по: Csallány, 1961, Taf. 109: 5

Х.-В. Бёме, погребение в Деерсхайме относится ко времени Хильдерика, который умер в 481/482 гг. (Böhme, 1994, S. 82, Abb. 8.1). Бытование фибул типа Дезана в начале VI в. подтверждается находкой в одноименном кладе (см. выше).

Проанализируем предметы, характерные для гепидов. В **погребении 2** некрополя Сингидунум III была обнаружена фибула типа Кормадин-Яково (рис. 2: 9; 7: 1). Это небольшая застёжка с полукруглой головкой и вытянуто-треугольной ножкой, трёхпалая, с радиальным декором на головке, с зооморфным окончанием и двумя округлыми выступами на ножке, украшенными камнями. Она принадлежит небольшой группе фибул, представленной преимущественно в зоне расселения гепидов. Такие фибулы найдены в погребении 4 гепидского некрополя Кормадин-Яково (рис. 7: 2) с монетой Анастасия (491–518 гг.) (Димитријевић, 1960, tab. IV: 9); в погребении 2 некрополя Клуж-Сомешень (Cluj-Someşeni) (рис. 7: 4) (Harhoiu 1998, Taf. Taf. XCI: C. 2), а также на гепидском пограничье, но вне территории гепидов, в погребении 62 некрополя Виминациум (*Viminacium*) (рис. 7: 3) (Ivanišević, Kazanski, Mastykova, 2006, p. 14, fig. 8: 3). Похожие фибулы, но с иным декором на головке, встречены в гепидском некрополе Мадьяртеш (Magyartes) (рис. 7: 6) (Csallány, 1961, Taf. CVI: 7, CIX: 5) и в Винковцах (Vinkovci) (Mrkobrad, 1980, Tabl. 35: 10) (рис. 7: 5). По всей видимости, они представляют собой отдельный вариант[3]. Большая часть перечисленных находок происходит из закрытых погребальных комплексов периодов D3 и D3/E1 по хронологии европейского Барбарикума, т. е. 450–470/480 и 470/480–500/510 гг. (подробнее см.: Ivanišević, Kazanski, Mastykova, 2006, p. 14).

Заключение

Рассмотренные три погребения 1, 2, 16 некрополя Сингидунум III входят в хронологическую группу 3 по В. Иванишевичу и М. Казанскому, то есть относятся к последней трети V – началу VI в. (Ivanišević, Kazanski, 2002, p. 124). В погребальном инвентаре этой группы сочетаются самые различные вещи восточногерманской традиции, связанные по происхождению с гепидами, остроготами, готами Мезии, германцами территорий к северу от Дуная (см. подробнее: Ivanišević, Kazanski, 2002; Ivanišević, Kazanski, 2014), что отражает смешанный характер варваров, занимавших Сингидунум около 500 г.

Напомню, что Сингидунум был захвачен остроготским королем Теодорихом около 469/470 гг.; до этого город находился под властью короля сарматов Бабая (Иордан, *Getica*, § 282). Но в 475 году остроготы уходят в Мезию, и регион захватывают гепиды во главе с королем Тразарихом. В 504 г. остроготы, уже оказавшись в Италии, исполняя волю своего короля Теодориха, снова выходят на Дунай и захватывают значительную часть провинции Паннония II вместе с городом Сирмий (*Sirmium*), откуда они изгоняют уже упоминавшегося гепидского короля Тразариха (Иордан, *Getica*, § 300). Однако территории провинции Мезия I, расположенные восточнее, в том числе и Сингидунум, теоретически остаются за Империей, поскольку в 512 г. здесь с позволения императора Анастасия расселяются герулы, изгнанные лангобардами с территорий к северу от Дуная (Прокопий из Кесарии, Война с готами, II.15.30; Иванишевич, Казанский, 2010). Что в этом регионе происходило ранее 512 года, сказать трудно. Известно, что совсем рядом на Дунае, где-то около города Марга (*Margum*), действовал известный полевой командир Мундон / Мунд (Mundo), не подчинявшийся никому (Иордан, *Getica*, § 300, 301). Мундон со своим войском, состоявшим из скамаров, разбойников, бродяг и угонщиков скота, держали в страхе прилегающие населенные места и причиняли им большой ущерб (Иордан, *Getica*, § 301).

[3] Не вызывает сомнений родство фибул типа Кормадин-Яково с западными застёжками типа Бюль-Лауриакум (Bulles-Lauriacum), распространенными во второй трети V века на территории Северной Франции и Юго-Западной Германии (Koch, 1998a, Teil 1, S. 157–162; Koch, 1998b, Teil 2, Taf. 26: 2).

Письменные источники свидетельствуют о повседневной тревожной жизни этих областей во второй половине V – начале VI в., которая во многом определялась отношениями с различными варварскими народами, совершавших разорительные набеги на города, крепости и селения. Аббат Евгиппий, автор «Жития святого Северина» и очевидец таких набегов, называл это время «жестоким владычеством варваров» и «нечестивым господством варваров» (Eugippe, *Vie de Saint Séverin*, 17. 2; 40. 4).

Сложную военно-политическую ситуацию в Северном Иллирикуме в эту эпоху отражает и пестрый характер материальной культуры некрополя Сингидунум III, что подтверждается наличием в его погребальном инвентаре остроготских и гепидских элементов.

ИСТОЧНИКИ

Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 512 с.

Прокопий из Кесарии. Война с готами / Перевод с греческого С. П. Кондратьева. Вступительная статья З. В. Удальцовой. Москва: Издательство АН СССР, 1950. 516 с.

Eugippe. Vie de Saint Séverin / Introduction, texte latin, traduction, notes et index par Philippe Régerat (Sources Chrétiennes № 374). Paris: Les Editions du Cerf, 1991. 321 p.

ЛИТЕРАТУРА

Димитријевић D., 1960. Гепидска некрополя «Кормадин» код Jakova // Rad Vojvođanskih Muzeja. 9. P. 5–50.

Иванишевић В., 2009. Некрополе из епохе сеобе народа у Сингидунуму. Београд: ЈП «Београдска тврђава». 120 с.

Иванишевич В., Казанский М. М., 2010. Герулы Юстиниана в Северном Иллирикуме и их археологические следы // Stratum Plus. № 5. С. 147–157.

Казанский М. М., 2019. О появлении остроготов и гепидов в Крыму и на Тамани в VI веке // Миры Византии. ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ. Вып. 2 / Отв. ред. Н. А. Алексеенко. Симферополь: Институт Археологии Крыма РАН; Крымский федеральный университет им. В. И. Вернадского. С. 15–34.

Aimone M., 2010. Il tesoro di Desana. Una fonte per lo studio della società romano-ostrogota in Italia (BAR International Series 2127). Oxford: Archaeopress. 458 p.

Baldini Lipolis I., Pinar Gil J., 2010. Osservazioni sul tesoro di Reggio Emilia // Ipsam Nolam barbari vastaverunt. L'Italia e il Mediterraneo occidentale tra il V secolo e la metà del VI / Eds. C. Ebanista, M. Rotili. Cimitile: Tavolario edizioni. P. 113–128.

Bierbrauer V., 1975. Die ostgotischen Grab-und Schatzfunde in Italien. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo. 380 S.

Böhme H.-W., 1988. Les Thuringiens dans le Nord du royaume franc // Actes des VIIIe Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne de Soissons. Revue Archéologique de Picardie. N°3–4. P. 57–69.

Böhme H.-W., 1994. Der Frankenkönig Childerich zwischen Attila und Aëtius. Zu den Goldgriffspathen der Merowingerzeit // Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag. Marburger Studien zur Vor- und Frügeschichte. 16 / Hrsg. C. Dobiat, H.-W. Böhme. Marburg: Hitzeroth. S. 69–110.

Csallány D., 1961. Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.) // Archaeologia Hungarica 38. Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 406 S.

Harhoiu R., 1998. Die frühe Vökerwanderungszeit in Rumänien. Bukarest: Editura Enciclopedică. 270 S.

Hilberg V., 2009. Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwaderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren. Neumünster: Wachholz Verlag. 616 S.

I Goti, 1994. Milano: Electa Lombardia. 400 p.

Ivanišević V., Kazanski M., 2002. La nécropole de l'époque des Grandes Migrations à Singidunum // Singidunum 3. Beograd: Arheološki Institut. P. 101–157.
Ivanišević V., Kazanski M., 2014. Illyricum du Nord et les Barbares à l'époque des Grandes Migrations (Ve – VIe siècle) // Starinar. T. LXIV. P. 131–160.
Ivanišević V., Kazanski M., Mastykova A., 2006. Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migration*s* (Monographies 22). Collége de France – CNRS. Paris: Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. 351 p.
Kazanski M., 1996. Les Germains orientaux au Nord de la mer Noire pendant la seconde moitié du Ve s. et au VIe s. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. V. С. 324–337.
Koch A., 1998a. Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich. Teil 1. Mainz: Verlag der Römisch-Germanischen Zentralmuseums. S. 1–459.
Koch A., 1998b. Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich. Teil 2. Mainz: Verlag der Römisch-Germanischen Zentralmuseums. S. 460–748.
Legoux R., Périn P., Vallet F., 2016. Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingien entre Manche et Lorraine. Saint-Germain-en-Laye: Association française d'archéologie mérovingienne. 72 p.
Menke M., 1986. Archäologische Befunde zu Ostgoten des 5. Jahfrhunderts in der Zone nordwärts der Alpen // Peregrinatio Gothica. Vol. VII / Hrsg. J. Kmieciński. Lódz: Katedra archeologii Uniwersytetu Lódzkiego. S. 239–281.
Miletić N., 1978. Reflets des Grandes Invasions en Bosnie-Herzégovine // Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini / Red. D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski. Novi Sad: Matica srpska. P. 97–107.
Milošević A., 1998. Arheološka Topografija Cetine. Split: Ministarstva kulture Repulike Hrvatske; Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika. 344 s.
Mrkobrad D., 1980. Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. Beograd: Savez Arheoloških Društava Jugoslavije; Muzej grada Beograda. 169 s.
Quast D., 2010. Prefazione // Il tesoro di Desana. Una fonte per lo studio della società romano-ostrogota in Italia (BAR International Series 2127). Oxford: Archaeopress. P. 5–7.
Schulze-Dörrlamm M., 1986. Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust -und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. Aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Bd. 33. S. 593–720.
Slabe M., 1975. Dravlje, grobišče iz časov preseljevanja ljudstvev. Situla 16. Ljubljana: Narodni muzej. 157 s.
Stefanović S., 2002. The Necropolis of the Great Migration from Singidunum: anthropological analysis // Singidunum 3. Beograd: Arheološki Istitut. P. 159–178.
Tejral J., 1976. Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mähren. Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně. Praha: Academia. 124 S.
Tejral J., 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum / Hrsg. J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski. Brno: Archeologický Ústav Akademie Věd České Republiky Brno. S. 321–392.
Tejral J., 2002. Beiträge zur Chronologie des langobardischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau // Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum / Hrsg. J. Tejral. Brno: Archeologický Ústav Akademie Věd České Republiky Brno. S. 313–348.
Uglešić A., 2003. O Naroni u Istočnogotsko Doba na Temelju Arheoloških Nalaza. Diadora 21. P. 201–212.
Vinski Z., 1991. Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje // Starohrvatska prosvjeta. III. Ser. 19. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. S. 5–73.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.150-165

Ана В. Мастикова
Москва, Русија

ЖЕНСКИ ГРОБОВИ СА ИТАЛО-ОСТРОГОТСКИМ И ГЕПИДСКИМ ЕЛЕМЕНТИМА ОДЕЋЕ У НЕКРОПОЛИ СИНГИДУНУМ III, ЕПОХЕ ВЕЛИКЕ СЕОБЕ НАРОДА

Резиме

Кључне речи: *доба Велике сеобе народа, Сингидунум, некропола, Источни Готи, Гепиди*

Овај рад се односи на три гроба (1, 2, 16) некрополе Сингидунум III, које су садржавале елементе женске одеће Острогота и Гепида – прстасте и лучне фибуле и копче. Ове сахране припадају варварском становништву Сингидунума и датују се у последњу трећину 5. – почетак 6. века. Теодорик је Сингидунум заузео око 469/470. године. Источни Готи, већ у Италији, 504. године поново излазе на Дунав и заузимају значајан део провинције Доње Паноније, одакле протерују гепидског краља Тразариха. Такође, територије провинције Горње Мезије које се простиру источније, укључујући Сингидунум, теоретски остају у Царству, будући да се 512. године, уз дозволу цара Анастасија, овде настањују Херули, које су Лангобарди протерали са територија северно од Дунава. Шаролика природа материјалне културе некрополе Сингидунум III, посебно присуство источно готских и гепидских елемената у гробовима, одражава сложену војно-политичку ситуацију у Северном Илирику током Велике сеобе народа.

Anna V. Mastykova
Moscow, Russia

WOMEN'S GRAVES WITH ITALO-OSTROGOTHIC AND GEPID ELEMENTS OF ATTIRE IN THE SINGIDUMUM III NECROPOLIS OF THE GREAT MIGRATION PERIOD

Summary

Key words: *the Migration period, Singidunum, necropolis, the Ostrogoths, the Gepids*

The present paper considers three graves (1, 2, 16) of the *Singidunum* necropolis (Singidunum III), that yielded elements of Ostrogothic and Gepid female attire – radiate-headed and cross-bow brooches and buckles. These graves belong to the barbarian population of Singidunum and date to the last third of the 5th – early 6th centuries. Singidunum was invaded by Theodoric circa 469/470. In 504 the Ostrogoths, who had already been in Italy, again went forth to the Danube and occupied a significant part of the Pannonia II province, and expelled the Gepid king Trazarich. However the Moesia I province territories located further to the East, including Singidunum, theoretically remained the Empire's domain, because in 512 with the authority of Emperor Anastasius here settled the Herulians, who had been expelled by the Lombards from the territories to the North of the Danube. The diverse character of the material culture of the Singidunum III necropolis, particularly the presence of Ostrogothic and Gepid elements in the graves, reflects the complex military-political situation in the Northern Illyricum during the Migration period.

О СЛОВЕНСКИМ НАЛАЗИМА НА ЈУГУ АВАРСКОГ КАГАНАТА

И. Бугарски
Београд, Србија

i.bugarski@ai.ac.rs

Апстракт: *Иако су Словени представљали једну од најзначајнијих етничких група под аварском влашћу, њихова оставштина се најчешће не издваја довољно јасно, ни у односу на начин сахрањивања, нити према материјалној култури. Рад даје виђење начина на који се вршила етничка интерпретација раносредњовековних налазишта у Војводини, на југу некадашњег Каганата, и покушава да одреди налазе који би се са више сигурности могли приписати Словенима. Реч је о налазима урни, тзв. словенских фибула и појединих посуда израђених без употребе витла. Малобројност тих налаза, распоређених углавном низ обалу Дунава, није сама по себи доказ о малом броју Словена на југу Каганата, чије је присуство на том простору посведочено у писаним изворима. Понуђене аналогије нашим налазима из несловенских контекста не оспоравају њихову могућу словенску атрибуцију, али служе као упозорење да етничко приписивање таквих предмета ваља вршити са више опреза.*

Кључне речи: *Аварски каганат, Словени, Војводина, фибуле, керамика, етничка интерпретација*

Као што је то добро познато, Аварски каганат је заснован у Карпатској котлини, после победе над Гепидима и одласка главнине Лангобарда за Италију 568. године. Аварска држава, вођена клановима из Азије, обухватила је различите етничке групе, међу којима су били и Словени. Делом због своје економске моћи, а делом и због још увек недовољне снаге побуњених Бугара и Словена, Каганат је преживео кризу након пропале опсаде Цариграда 626. године. Аварска држава је претрајала све до краја 8. и почетка 9. века, када је била срушена у налетима Франака и Бугара. Године 795, словенски вођа и савезник Франака, горњопосавски кнез Војномир осваја главни аварски ринг и плени легендарно благо, чиме су Словени постали важан политички чинилац на средњем Дунаву (Ковачевић, 1977; Pohl, 1988; Daim, 2003).

Већина историјских извора о Аварима потиче из ране фазе њиховог боравка у Европи, када су представљали велику опасност за Византијско царство. Након 626. године Авари се углавном губе из фокуса хроничара, док нешто опширније вести са запада прате тек време кризе и краха њихове државе (Ковачевић, 1977, с. 209–212). Кључне податке о присуству Словена на југу Каганата оставио је Теофилакт Симоката у свом опису велике победе коју су Ромеји извојевали над Аварима 600. године на реци Тиси. Наводи се да је било заробљено 3.000 Авара, 8.000 Словена, „а осталих разних варвара поред 4.000 још 2.200“ (Theophylact Simocatta, Hist., VIII 3). Међу њима су засигурно били Гепиди који су, по следећој вести, тада пострадали у огромном броју. Одјеци ових догађаја забележени су и код Теофана (Theophanes, I, 282).

Наведени подаци, иако вероватно претерани, могли би да одражавају етничку слику на југу аварске државе крајем 6. и почетком 7. века (Димитријевић, 1975, с. 87–90; Бугарски, Иванишевич, 2012, с. 497–498). Такође, ово је први историјски помен о насељеним Словенима у Карпатској котлини, који у област јужног Баната по свему судећи приспевају левом обалом Дунава, из Влашке и Молдавије (Ковачевић, 1977, с. 60). Могуће је да на њихово раније присуство у Банату посредно упућује Прокопијева вест из 551. године о упаду Словена у Илирик, у сарадњи са Гепидима (Procopius, BG, IV 25, 623–625, 15; уп. Станчу, 2015, с. 164–165, н. 3).

Као и у многим другим случајевима, археолошка сазнања није лако уклопити са штурим изворним подацима о аварској држави. Уз то, историјски подаци се каткад неопрезно користе приликом етничке интерпретације раносредњовековних налазишта. Такав је био случај

са оценом два насеља у Бачкој – Ритске долине код Колута (Трифуновић, 1997, с. 123–124) и Магарећег млина код Апатина (Јанковић, 1998, с. 165–167) – где се уз донекле слободну локализацију једног хидронима наводе места на којима Прокопије помиње Словене на Дунаву око 550. године, али не и коментари тих вести из цитираног издања у којима се њихов положај утврђује ван Бачке (Баришић, 1955, н. 72, 102).

Због вишеслојности етногонезе раносредњовековних група, расправа о етничком опредељењу археолошке оставштине је незахвалан, а по некима и немогућ задатак (Brather, 2004; Fehr, 2010). Као што није упутно игнорисати историјске етниме, извесно је и да појединачни предмети материјалне културе не носе етничка обележја. У случајевима када историјски подаци могу поуздано да се доведу у везу са ансамблима материјалне културе на одређеном простору, тада етничко опредељивање налаза постаје могуће, уз једно ограничење. Те одреднице би требало схватати као збирна имена под којима се сврставају разнородни етнички елементи, пре у културно-временском смислу него дословно (нпр. López Quiroga, Kazanski, Ivanišević, 2017).

Кад је у питању наша тема, засигурно су карактеристичну аварску моду прихватале и њима потчињене популације, тако да су на некрополама које оправдано сматрамо аварским сахрањивани и Германи, Бугари и Словени (Бугарски, 2009, с. 140–142). Веома је сликовита примедба Валтера Пола да су карактеристични аварски налази из неког гроба, посебно на периферији Каганата, могли припадати и особи која је говорила словенски језик, а себе сматрала Бугарином, па се Авари одређују и као „политички етнос“ (Pohl, 1998, p. 42; Pohl, 1988, S. 329). Из овога ипак не следи да се гробови са уобичајеним налазима аварске материјалне културе могу и приписати другим етничким скупинама, о чему ће још бити речи. Археолошком анализом је могуће пратити, мање или више успешно, претрајавање затеченог и доведеног становништва током првог века аварског присуства, након чега долази до униформисања материјалне културе (Vida, 2008, p. 41). Иако су Словени представљали једну од најзначајнијих етничких група под аварском влашћу, њихова оставштина се најчешће не издваја довољно јасно, ни у односу на начин сахрањивања, нити према материјалној култури.

Како би се разјаснила словенска компонента у Каганату, ваљало би укратко размотрити и „аваро-словенско“ одређење, изнедрено средином 20. века у чехословачкој археологији. Оно је донекле оправдано ако се гледа на етнички састав аварске државе, али је упориште такве одреднице у археолошком материјалу слабо. Према запажању Флорина Курте, она је настала на основу тумачења различите керамике на тамошњим аародопским гробљима. Према данас превазиђеној концепцији познатих истраживача тог времена – Ајзнера, Бјалекове, Точика – керамика са витла, римске традиције, обележава Словене, док би за Аваре била карактеристична тзв. номадска или потиска, руком рађена керамика.

Супротно Куртином виђењу (Curta, 2001, p. 93), застарела „аваро-словенска“ кованица није се нарочито пуно користила у српској археологији. У погледу шире оцене да су резултати (рано)средњовековне археологије у Војводини у првим деценијама након Другог светског рата били прожети идејама словенске аутохтоности (Takács, 2006, o. 179), парадигматичан је пример тумачења некрополе Богојево I. Тако се већ у насловима два прилога Павла Велентрајтера уочавају колебања у интерпретацији те грађе. Најпре приписано Словенима (Веленрајтер, 1952), аутор је налазиште у нешто каснијем осврту одредио „… временски као некрополу аваро-словенског доба, а етнички, већ с обзиром на антрополошки материјал у коме претежу монголоидни елементи, приморани смо да ју припишемо Аварима“ (Веленрајтер, 1960, нап. 1). На овом месту бих цитирао и одређење насеља у Ботри, из пера Небојше Станојева, које је датовано у време 8–9. века, односно у период „кога називамо аварским, са материјалном културом која има обележја локалне традиције са елементима словенске – пенковске и све евидентнијим елементима салтовске културе у Панонској низији“ (Станојев, 1996, с. 20). Овај закључак представља сажетак сложеног концепта којег је аутор раније формулисао (Станојевић, 1987, с. 128–131).

Чини се да словенско одређење авародопских налазишта у Војводини није било условљено конкретним идеолошким или политичким диктатима, колико можда олаким прихватањем археолошке „аваро-словенске“ парадигме, која је испрва имала одјека и међу ауторима престижне београдске византолошке школе (нпр. Баришић, 1956). У српској археологији се оновремена гробља уобичајено приписују Аварима, а насеља по правилу Словенима, вероватно и због чврсто укорењене предоџбе о номадском начину живота европских Авара (уп. Бугарски, 2009, с. 138–140). У том кључу може да се разуме и упитно, али не нужно нетачно приписивање Словенима неких не сасвим изражајних раносредњовековних налазишта у Војводини (уп. Радичевич, 2015), нпр. Магарећег млина код Апатина (Јанковић, 1998: Сл. 1: 1–7), Гунароша (Анђелић, 2003), Озариковог салаша (Анђелић, 1994), Ботре (Станојевић, 1987, с. 128–131; Станојев, 1996, с. 20), Панчева – Ливада (Đorđević, Đorđević, 2012) или Бољеваца (Мркобрад, 1985, с. 191–192; Мркобрад, 1986, с. 64: Сл. 1: 8–15).

У опште узев сиромашној материјалној култури раносредњовековних насеља у Војводини, управо се руком рађена керамика често узима као обележје словенске припадности. Требало би нагласити да ова грнчарија није довољно проучена, што доводи до велике разлике – око два века – између археолошког и C14 датовања (Радичевич, 2015, с. 292, 300, н. 1). Само по себи се намеће питање у којој мери може да буде поуздано етничко приписивање археолошког материјала чији се временски оквир успоставља тек уз примену метода апсолутног датовања. Уз то, паралеле за налазе руком рађене грнчарије су се у многим случајевима тражиле на удаљенијим просторима, ван Аварског каганата.

Мањи број раносредњовековних насеља је приписан Словенима иако се на њима јавља препознатљив материјал другачијег етничког предзнака. Споменуто насеље на локалитету Ритска долина код Колута је датовано пре 567. године, иако би на основу карактеристичне германске керамике, која није дискутована у чланцима Станка Трифуновића (Трифуновић, 1997, с. 118, T. V: 5, 8, 9; Трифуновић, 1999–2000, с. 61, 73, T. XVI: 14), можда могло да се датује и након доласка Авара. Пренебрегнуто присуство веома препознатљиве германске керамике у Колуту требало би да представља полазиште приликом етничког приписивања насеља, пре него руком рађено посуђе које се у сличним облицима јавља у различитим контекстима (Bugarski, Ivanišević, 2016, p. 158–159, fig. 14). Врло сличан пример налазишта са десне обале Дунава и погрешне етничке интерпретације пружа насеље на локалитету Река у Ритопеку (Јанковић, Јанковић, 1990, с. 17, 82–83; супротно: Радичевич, 2015, с. 292–293, 301–302, рис. 8). Према истом начелу, насеље 8–9. века код Адашеваца би се, на основу пар налаза тзв. жуте керамике (Минић, 1995), пре могло приписати Аварима, или чак Бугарима, него Словенима (Bugarski, 2008, n. 24).

Познато ми је само пар места у новијој српској литератури где је остављена могућност словенског одређења довољно изражајних авародопских гробаља. Тако је некропола на локалитету Калварија код Банатског Карловца приписана Аварима, „али ништа мање разлога немамо да је сматрамо словенском“ (Трифуновић, 1990, с. 105). Пошто је руком рађене керамичке лонце са овог локалитета могуће определити према референтној типологији авародопских посуда (Vida, 1999, Typ. IIID2–4, IIID1, IIID5), некропола би могла да се датује до око 650. године (Ivanišević, Bugarski, 2008, p. 53). Занимљив налаз из Калварије представља и бронзана лучна фибула са псеудонамотајем. По Тивадару Види, који у своја разматрања није уврстио налаз из Банатског Карловца, одговарајуће ромејске фибуле на тлу Панонске низије су припадале придошлицама скромног статуса, аварским заробљеницима са Балкана (Vida, 2009, pp. 251–255).

Донекле слична претходној је новија процена састава сахрањених на „аварско-словенској” некрополи Полет у Врбасу. Став да „целокупан археолошки материјал… [може да сведочи] о доласку, вероватно насилном, становништва састављеног од различитих етничких елемената… [и да он] показује да се не ради о богатом становништву већ пре о избеглицама“, уз оцену о социјалној стратификацији гробља, као да потцртава словенску компоненту сахрањених (Гргуровић, 2009, с. 281, 285–287). О етничком саставу популације сахрањене на овом гробљу

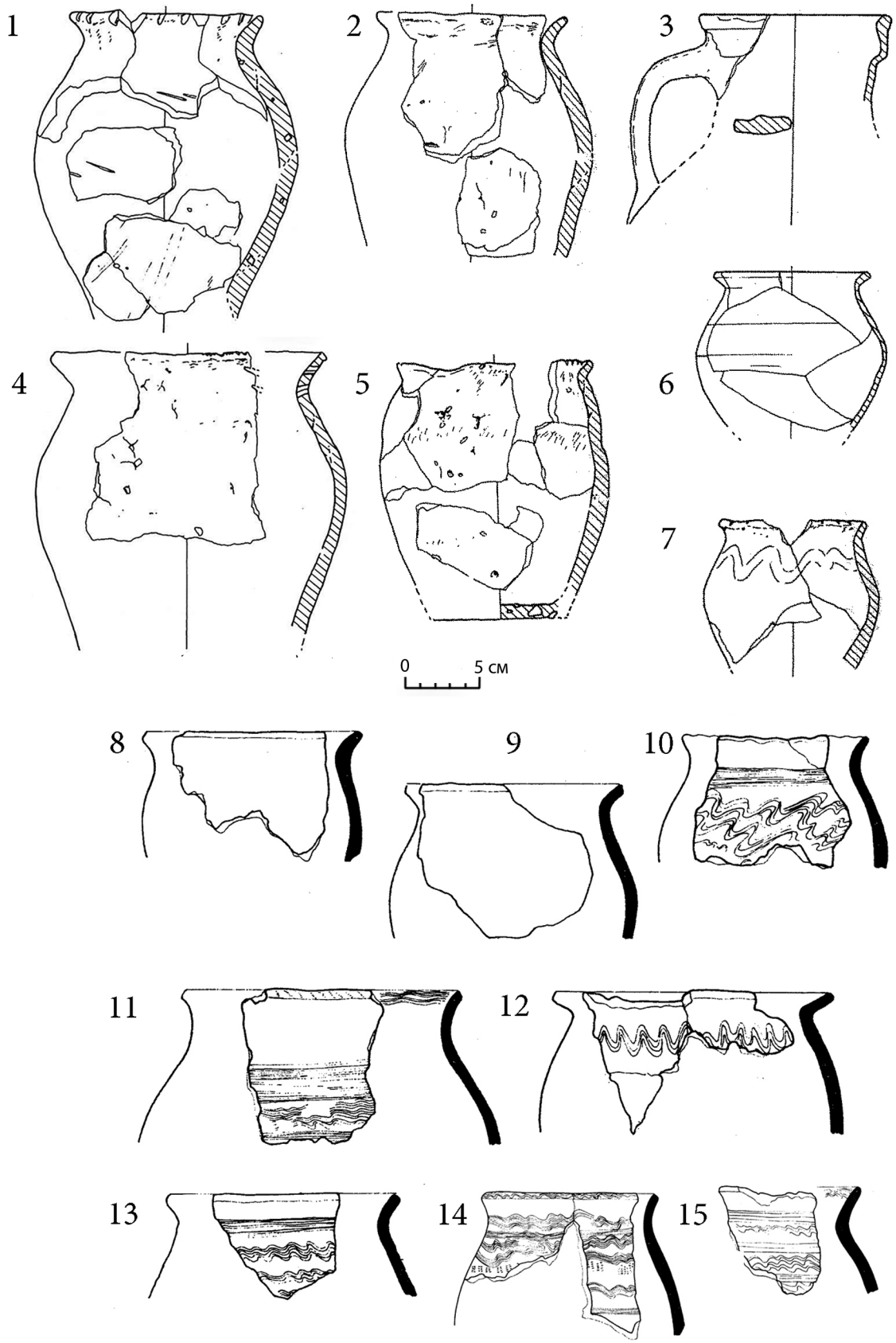

Сл. 1. ***1–7*** *– Апатин – Магарећи млин;* ***8–15*** *– Бољевци: избор керамичких посуда (према Јанковић, 1998; Мркобрад, 1985) Р. 1:4*

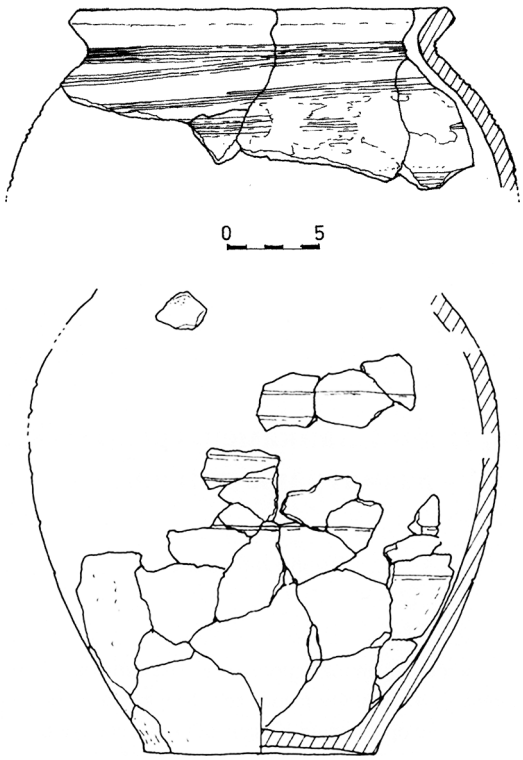

Сл. 2. *Нови Сланкамен – Чаревци: урне (према Јанковић, 2003). Р. 1:4*

дискутовали су и физички антрополози. Свестан да су археолози некрополу приписали Аварима, Србољуб Живановић је ипак написао да је „антрополошко проучавање […] довело […] до закључка да су скелети из Врбаса словенског порекла без обзира на археолошки материјал“ (Живановић, 1966–1968, с. 140). С друге стране, према Живку Микићу, некропола у Врбасу припада групи налазишта која скоро ништа не говоре о биоантрополошким процесима у раном средњем веку на тлу Војводине (Микић, 1995–1996, с. 157–158). Са данашње тачке гледишта, сасвим је извесно да скелетни материјал не може сведочити о друштвеној категорији као што је етничка припадност.

Због свега наведеног, налазе и локалитете из времена и са подручја аварске превласти би на српском језику ваљало опредељивати као *авародопске*. То нијансирање је преузето из литературе на немачком језику, у којој се обично користи придев *awarenzeitliche* (*Avar-Period* на енглеском), а у новије време се и у Хрватској уобичајила *avarodobna* одредница. Након описа германских трагова са југа Каганата (Bugarski, Ivanišević, 2016), овом приликом бих покушао да из те шире археолошке оставштине издвојим налазе који би са више сигурности могли да се припишу Словенима.

Најупечатљивија потврда словенског присуства на југу аварског простора свакако је недовољно документована некропола спаљених покојника из Новог Сланкамена, негирана касноаварским гробљем. На основу стратиграфске слике и израде урни на витлу (Сл. 2), ти гробови би могли да се датују у завршне деценије 7. или почетак 8. века. Истражена су два гроба кремираних покојника, а нађено је још остатака у ракама познијих скелтних гробова. Урне, датоване нешто касније у публикацији Ђорђа Јанковића, биле су плитко укопане и оштећене орањем, што би могло да се прихвати као једно од општих објашњења зашто их је забележено тако мало на нашем простору. У једној урни било је истопљене бронзе, а гореле су и кости неке птице (Јанковић, 2003, с. 98–100, сл. 1, 2). У Челареву је, уз касноаварске и јеврејске, најмалобројнија група гробова опредељена као словенска. Поред скелетних сахрана извршених по, како се наводи, хришћанском обреду, налазе се и плитко укопане урне са остацима спаљених покојника. Ипак, сем ових неколико узгредних коментара, није објављен ниједан други податак, нити илустрација (Гачић, Савић, Гачић, Бунарџић, 2008, с. 22).

Од оближњих налаза, са обода Карпатске котлине у данашњој Хрватској, можемо навести гроб спаљеног покојника из Лобора, датован у крај 8. или почетак 9. века (Filipec, 2009), некрополу сличног датовања од око 30 гробова у урнама израђеним слободном руком или на спором витлу из Белишћа (Filipec, 2015, s. 81–82), те налаз десет урни са спорог витла из Винковаца, које се на основу типолошке и C14 анализе датују од краја 7. до средине 8. века (Sekelj Ivančan, Tkalčec, 2006). Најпознатија словенска некропола спаљених покојника на тлу Каганата је свакако Покасепетк у југозападној Мађарској где је, поред кремација у оквиру раноаварске некрополе, констатовано гробље од 172 гроба са спаљеним покојницима, чији су остаци били сахрањени у урнама или плитким јамама. Некропола је била активна од средине 8. и вероватно током 9. столећа (Sós, Salamon, 1995, p. 129–135). Налази из хрватског дела Панонске низије и нарочито из групе Покасепетк-Залакомар (*Pókaszepetk-Zalakomár*) су, барем за сада, знатно бројнији од војвођанских.

Кад је реч о насеобинским остацима, на локалитету Вишњевача у Падеју откривена је једна укопана кућа с две просторије и три велика укопа, можда позајмишта земље за извлачење блатне руде гвожђа (Трифуновић, 1999–2000, с. 75–76, сл. 5, 6). Уз мноштво животињских костију, фрагменте жрвња, ножеве, брусеве и пршљенке, бројни керамички налази су већином били израђени слободном руком (Сл. 3). Осим лонаца, заступљене су и зделе, вршници, „питуличарке" и црепуља, док је малобројна керамика са витла вероватно византијског порекла (Стојић, 2002).

Међу бројним сличним налазима, предност је дата посуђу културног круга Ипотешти-Кандешти-Ћурел (*Ipoteşti-Cândeşti-Ciurel*) из Влашке низије и Молдавије (уп. Teodor 2004), уз навођење аналогија са простора Словачке, Моравске и Мађарске. Паралеле се траже и у малобројној објављеној грнчарији из Војводине, као и у словенском материјалу из Босне (Трифуновић, 1997, с. 119). Иако не може да буде до краја подесно поређење аварске гробне керамике, у којој су углавном заступљени лонци мањих димензија, са истовременом насеобинском керамиком у којој има и далеко већих посуда, ваљало би понудити сличне налазе и из тог донекле пренебрегнутог корпуса. Првенствено по облику, један од илустрованих лонаца из Падеја (Стојић, 2002, Т. III: 1) наликује на представнике типа IIID5 по класификацији Тивадара Виде, с датовањем у првој четвртини 7. века, док три лонца (Стојић, 2002, Т. I: 1, VI: 2, VII: 3) подсећају на лонце типа IIID1 (Сл. 3: 16), односно IIID10, датоване од око 670. до око 700. године (Vida, 1999, Taf. 175). Најчешћи украс на руком рађеним лонцима је утискивање јамица по ободу (Сл. 3:13–16), што се бележи на разним просторима од праисторије до позног средњег века (Стојић, 2002, с. 104–105). У цитираној типологији Тивадара Виде, тако украшени лонци сврставају се у групу IIID1 рано- и средњоаварске керамике. Наглашено је да руком рађене посуде дугих вратова с јамицама по ободу наликују на насеобинску керамику 7. века из Дунајвароша (Dunaújváros) (Трифуновић, 1999–2000, с. 61).

Најкарактеристичнији украс на руком рађеној грнчарији је изведен урезивањем усправних снопова у поље омеђено водоравним линијама (Сл. 3:2–5). Слични примери су нађени у Словачкој, Моравској, Босни и у Аргосу (Трифуновић, 1997, с. 119; Стојић, 2002, с. 106). Уз то, једну од три групе урни са словенског гробља у Олимпији на Пелопонезу, из друге половине 7. и с почетка 8. века, чине управо руком рађене посуде украшене усправним сноповима линија (Vida, Völling, 2000, S. 54–55, Abb. 15). С друге стране, слично украшена руком рађена посуда потиче и из гроба 79 на аварској некрополи Полет у Врбасу. У том гробу је нађена и шоља из групе касноаварске тзв. жуте керамике (Nagy, 1971, с. 204, Т. XLVI: 1, 2). Налаз из Врбаса сведочи да су се лонци украшени сноповима урезаних водоравних и усправних линија користили и у аварском окружењу, чак у другој половини 8. века. Имајући у виду све посредне аналогије, ансамбл из Падеја би могао да се датује шире у 7. век, а особено украшена керамика снажи претпоставку да је становништво било словенско (уп. Ivanišević, Bugarski, 2008, p. 52).

Словенско присуство се лоцира и у Дубовцу у јужном Банату, одакле потичу налази једне познате фибуле (Сл. 4:1) и раносредњовековне куће са локалитета Кошића брег (Сл. 5). Услови налаза лучне фибуле са људском представом на нози, висине 7,1 cm и ливене у бронзи (потину), нису познати (Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962, s. 16, sl. 1; Popović, 1979, p. 640, fig. 19). Фибула из Дубовца је уврштена још у познати рад Јоахима Вернера, где је сврстана у групу I B (Werner, 1950, S. 152, T. 28:13). И поред извесних особености, типолошко опредељење је задржано у прегледу Флорина Курте, који је закључио да група од укупно 31 такве фибуле са широког простора – од источне Европе преко Подунавља до Турске и Грчке – не представља резултат једне миграције, већ више потенцијалних, делимично подударних кретњи, при чему се ти налази не посматрају као етничка, већ статусна и полна ознака, пре свега као обележје удате жене, припаднице елите која је током 7. века настајала на ширем простору.

Иако су готово све фибуле ове класе међусобно различите, што не говори у прилог њиховој серијској производњи (Curta, 2005, p. 103, 124–126, 131–132), убедљиво најсличнији

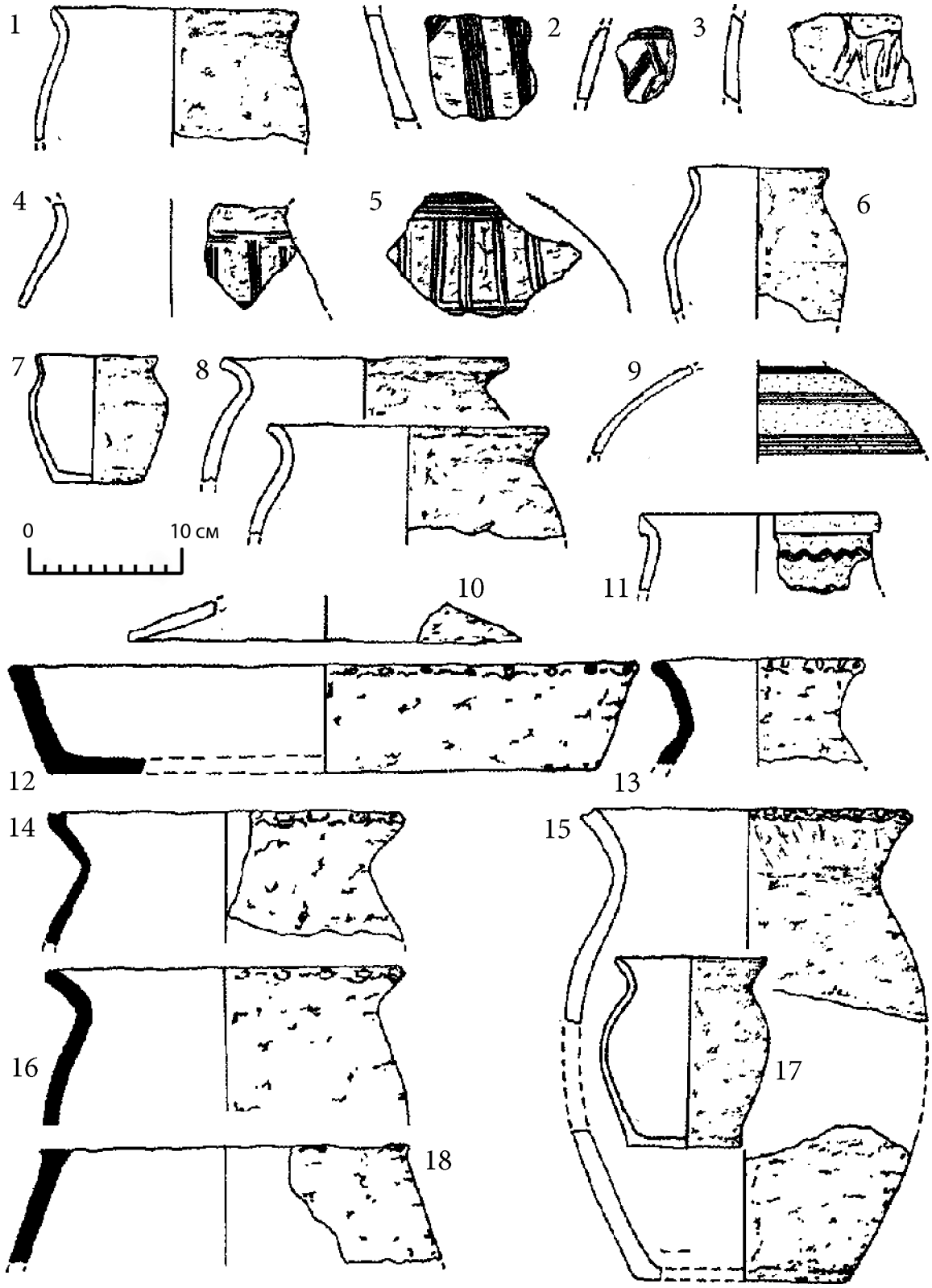

Сл. 3. *Падеј – Вишњевача: избор керамичких посуда (према Трифуновић, 1999–2000; Стојић, 2002). Р. 1:4*

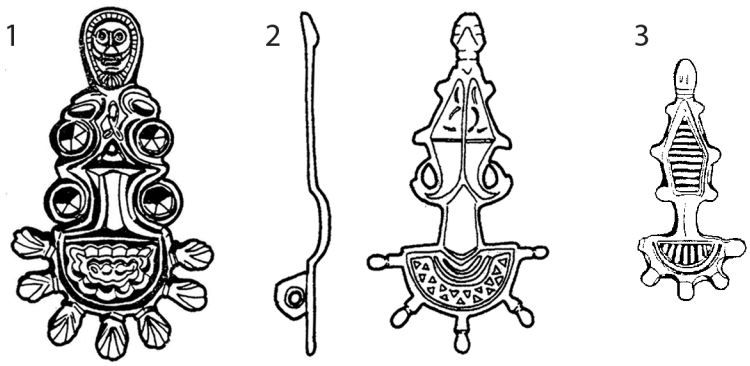

Сл. 4. ***1*** *– Дубовац;* ***2*** *– Бачко Петрово Село – Чик;* ***3*** *– Нови Бановци – Пургер: налази тзв. словенских фибула (према Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962; Бугарски, 2009). Р. 2:3*

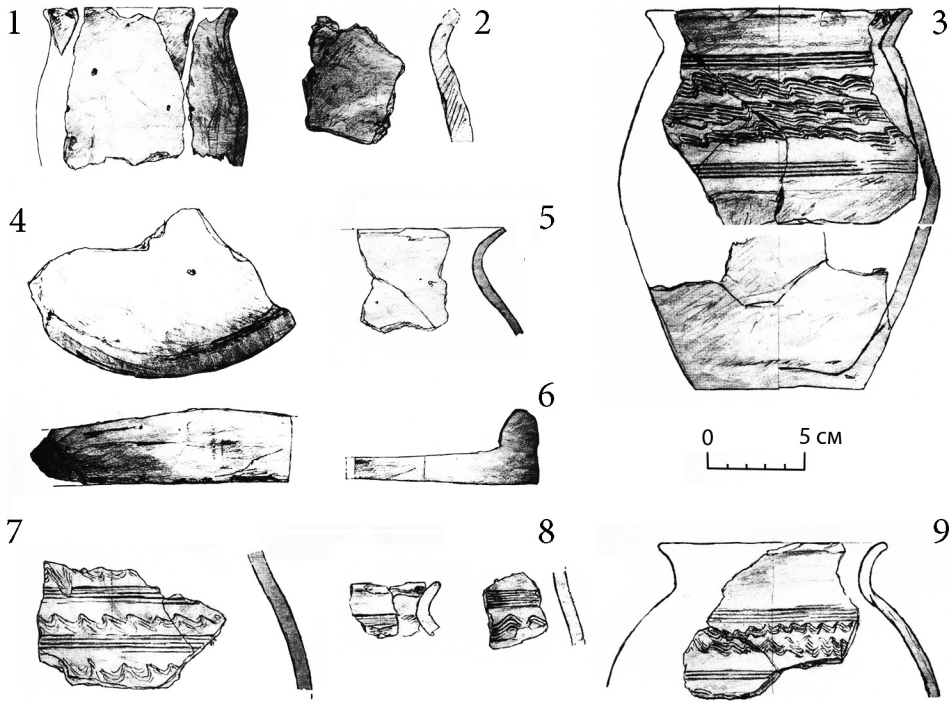

Сл. 5. *Дубовац – Кошића брег: избор керамичких посуда (према Јанковић, 2012). Р. 1:4*

налаз фибули из Дубовца, тек нешто већих димензија (7,7 cm), потиче из гроба 36 са команске некрополе у Љешу у Албанији (Lezhë), у којем је била сахрањена особа женског пола. Сем позлаћене бронзане фибуле, у тој каменој гробној конструкцији су нађене и сребрна наушница и врх стрелице (Prendi, 1979–1980, f. 129, 132, T. XIV: 36, XX: 3; Curta, 2005, cat. no. 9, p. 135, n. 124; Gandila, 2018, p. 90, n. 170). Иако се, како је то већ наглашено, у савременој науци подразумева опрез у етничком приписивању налаза и оцени етничког састава неке групе, сматрам да се до данас одржао закључак Владислава Поповића да је култура Комани-Кроја (*Komani-Kruja*) „урбана, постантичка, ретардирана римско-византијска и превасходно хришћанска“ (Поповић, 1988, с. 230).

Полуукопана кућа са локалитета Кошића брег била је четвороугаона, површине око 10 m², са остацима неке камене конструкције и, могуће, пећи (Јанковић, 2012, с. 46, сл. 2). У кући су нађене посуде израђене слободном руком и лонци са спорог витла (Сл. 5), који су веома детаљно описани у чланку Ђорђа Јанковића. Група руком рађене грнчарије састоји се

из неукрашених лонаца, неколико тава (тзв. питуличарки) и једног поклопца. Најочуванији лонац (Јанковић, 2012, с. 47–49, сл. 3: Сл. 5:1) могао би прилично поуздано да се повеже са групом IIID6/a Тивадара Виде, коју чине, како се наводи, посуде источноевропског порекла. На простору Аварског каганата такви налази се углавном групишу у Великој мађарској равници и Трансилванији (Vida, 1999, S. 145, Abb. 59). Лонци са спорог витла су сферичног облика с разгрнутим или биконични са косо постављеним ободом, украшени валовницама и водоравним сноповима линија. Пружају сигурно полазиште за датовање налазишта, од шездесетих до осамдесетих година 7. века (Јанковић, 2012, с. 49–52, сл. 4: Сл. 5: 3, 7–9), што би могло да се коригује у, најуже, последње три деценије 7. века.

Након веома сложене анализе и после осврта на фибулу из Дубовца, на основу керамике је оцењено да локалитет Кошића брег „припада култури Срба“ (Јанковић, 2012, с. 53). Словенско етничко одређење не може да се искључи, али остаје чињеница да се о српској грнчарији 7. века не зна практично ништа, и да је методолошки тешко одрживо приписивање малобројних налаза са широког балканског подручја, наводно пореклом из околине Беча, „областима српског расејања“ (Јанковић, 2012, с. 52). И у овом случају је у великој мери остављен по страни узорак са простора Аварског каганата, за разлику од нпр. исцрпне анализе којој је Јоан Станчу подвргао керамичке налазе из суседних румунских области, пре свега Трансилваније (Станчу, 2015). Оновремену грнчарију са југа Баната било би најприродније сагледавати у том окружењу, и у случају да се прихвати словенска интерпретација.

Од металних налаза треба поменути и фибулу Вернерове класе I D (уп. Werner, 1950) са некрополе Чик код Бачког Петровог Села (Сл. 4: 2). Тај налаз не потиче из јасно документоване целине – припада хипотетичном гробу I којем је приписана и једна старија фибула, вероватно из неког сарматског гроба. Млађа фибула, ливена у бронзи и висине 6,7 cm, представља једини предмет на гробљу који би се са више аргумената могао приписати словенском, или можда чак германском присутсву (Бугарски, 2009, с. 29, 99–100; т. I: I–2). Ева Гарам, примерице, одговарајуће предмете из аварских гробова сматра налазима германског порекла (Garam, 2003, o. 107–111, 123, Abb. 11: 7, 8). Није спорно да је типолошко порекло тих фибула у германском материјалу (Curta, 2006, p. 426, 430; Бугарски, 2009, с. 100–101; Мастыкова, 2009, с. 55–56; Kazanski, 2013; уп. Koch, 1998, S. 221–251, Taf. 34–36), па се у руској литератури оне неутрално одређују и као *постисточногерманске* (Гавритухин, Обломский, 1996, с. 36).

Услови налаза отежавају и евентуално приписивање фибуле са Чика локланој и надрегионалној елити у повоју, како и фибуле класе I D тумачи Флорин Курта. Наш налаз представља један од 73 уноса у ауторовом корпусу, који обухвата предмете са простора од Мазурије на северу (који се не доводе у везу са Словенима), Украјине на истоку, до Грчке на југу (Curta, 2006, cat. no. 1, p. 460–465, fig. 5). Фибула са Чика припада једној од бројнијих група у оквиру класе I D, са сличним налазима из гробнице 10 на некрополи Лучистое на Криму (Ajbabin, 2011, S. 142, Abb. 68: 6) и из гроба у околини Едесе у Грчкој (Katsougiannopoulou, 2009, p. 219–220, fig. 4). Те аналогије су на основу византијских копчи из истих целина јасно датоване у време 7. века.

Са локалитета Пургер у Новим Бановцима знамо за бројне случајне налазе из разних епоха, а међу њима и за једну од укупно десет познатих фибула Вернерове класе I J (Сл. 4: 3). Фибула особеног украса, дужине 4,9 cm, ливена је у бронзи (Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962, s. 86, sl. 19; Popović, 1979, p. 644, fig. 26). Концентрација таквих налаза бележи се у Мазурији, па их је још Јоахим Вернер протумачио као предмет словенске трговине са продавцима ћилибара са севера, а не као доказ миграција, што је једина група сродних фибула којој аутор није дао словенски предзнак (Werner, 1950, S. 154–155, 167). У новије време, Флорин Курта је изнео мишљење да су те фибуле и настале у Мазурији, и наводи укупно четири налаза из балтичке регије. Ретки налази из прецизније датованих контекста могу да се определе у позни 6. и рани 7. век. Фибуле ове класе су врло униформне, а на основу изразите сличности предмета са налазишта Киелари и Тумијани у Пољској (Kielary, Tumiany) и наших из Нових Бановаца и Неготина, као и на основу већ представљеног сагледавања

Сл. 6. *Врбас – Циглана Полет: модел за израду фибуле тзв. дњепровског типа (фото: В. Гргуровић). Р. 2:3*

сродних фибула као статусног обележја и њихове дистрибуције, Курта верује да су ти предмети размењивани као дарови, можда брачни, између припадника источноевропских виших слојева (Curta, 2009, cat. no. 5, p. 124–125, 128–131, n. 7, fig. 2).

Последњи налаз из нашег прегледа потиче из уништеног гроба са авародопске нерополе Полет у Врбасу, у којем је наводно стајао на грудима покојника. Бронзани предмет дужине 11,7 cm, ливен с проламањем, у старијој литератури је описиван као „оков псеудофибуле“. Препознато је да је налаз украшен стилизованом људском и животињским главама. Глава је са доњим делом била спојена не само кратким вратом, већ и помоћу две пречкице које нису сачуване (Сл. 6). На предмету нема остатака механизма за закопчавање, па је оцењено да оков израђен по узору на фибуле дњепровског типа (Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962, s. 63, sl. 1; Nagy, 1971, c. 217).

Тај тип (*Typ Dnepr*) је издвојен још у чувеном раду Јоахима Вернера (Werner, 1950, S. 158–159), а у новије време могу да се истакну синтезе Бартоломеја Шмоњевског и Власте Родинкове (Szmoniewski, 2004; Родинкова, 2006б), као и публикација налаза из Врбаса Весне Гргуровић (2009). Према ранијим сазнањима, такве фибуле су потицале из средњег Подњепровља, уз групу налаза са Крима, док се налаз из Врбаса водио као једини ван јужне Русије (Dimitrijević, Kovačević, Vinski, 1962, s. 63; Nagy, 1971, c. 217). Међутим, у новије време су објављени или спомињани и слични налази из Белорусије, Молдавије, Бугарске и са две некрополе у Мађарској (уп. Szmoniewski, 2004, p. 301–302).

Шмоњевски је фибуле овог типа, према декоративним решењима, поделио у два антропозооморфна стила. Први стил одликује израженија фигуралност и богата урезана орнаментика, а други знатно сведенији украс. Важну одлику другог стила, коме припада налаз из Врбаса, представљају вертикалне пречкице које спајају горње и доње делове фибула (Szmoniewski, 2004, p. 302–306, fig. 1, 3). Представници стила I, међу њима и налази из чувеног блага из Мартиновке (Pekarskaja, Kidd, 1994, Kat. Nr. 37–38, Taf. 3–5), поред представе једне људске главе носе главе паунова, мотив из византијског културног круга (Szmoniewski, 2004, p. 304). Урезани украси на тим фибулама наликују на орнаментику типа Мартиновка (*Martynovka*), који је ромејског порекла. Вероватно и због тога Ева Гарам, не правећи разлику између два стила, све фибуле дњепровског типа опредељује у тип Мартиновка (Garam, 2003, o. 123), што може да узрокује грешке у датовању и културној атрибуцији.

Представници стила I су превасходно из друге половине 7. века, док би стил II најпре припадао првој половини 8. века (Szmoniewski, 2004, p. 306), а разлике постоје и у одређивању њиховог порекла. Покушавајући да одгонетне етничку позадину налаза, Шмоњевски има на уму различите могућности, односно кретање самих предмета, занатлија или читавих популација. Док фибуле стила I представљају страну појаву у Подњепровљу, налази стила II су тамо локално израђивани по узору на претходну групу. Њихова појава се поклапа са ширењем културе Пенковка, која се уобичајено повезује са Антима. Уважавајући етничку хетерогеност те културе (уп. Гавритухин, Обломский, 1996, с. 121–124, 141–144), Шмоњевски се суздржао од стриктног приписивања тих налаза Антима (Szmoniewski, 2004, pp. 302–303). Ипак, делује извесно да је порекло дњепарских фибула стила II словенско.

По истом аутору, антропоморфне фибуле су могле да допру до Дњепра у историјски потврђеним кретањима Словена између граница Византије и тих предела, као и приликом продора Бугара у ту област. За нашу анализу је важније питање доспећа познијег предмета стила II у Врбас. Ово тим пре, што тај предмет без механизма за закопчавање вероватно не представља ни фибулу, нити „псеудофибулу“ или оков, већ модел за израду фибула. Весна Гргуровић је недавно указала на ту могућност, али је ипак остала на становишту да је предмет био направљен „као фубула, а да је након оштећења преправљена и да је послужила као оков“ (Гргуровић, 2009, с. 286–288; уп. Curta, 2005, p. 124, n. 95).

У сваком случају, стилска анализа је омогућила да се направи суштинска разлика између нпр. фибуле стила I са некрополе Келкед – Фекетекапу A (Kölked-Feketekapu A) и ове позније из Врбаса. Ако као референтну област узмемо Подњепровље, мађарски налаз (Kiss, 1996, S. 200–201, N. 68, Abb. 34: 28, Taf. 76: 6, 148: 5) је представник фибула које су тамо доспеле (стил I), док је налаз из Врбаса модел сличних фибула који се оданде вратио (стил II). Сличне разлике су уочене и у типолошкој подели антропозооморфних фибула, где се оне описаног стила I сврставају у подгрупу једноставних (I), док су фибуле стила II описане као сложене (подгрупа II). Уочена је и једнака временска разлика између две групе израђевина, с тим што Власта Родинкова даје нижу хронологију, у оквиру 7. века (Родинкова, 2006а, с. 41, рис. 3).

Наш налаз би, тако, могао да упућује на долазак дела словенске популације из Подњепровља у првој половини 8. века, или пак неког од тамошњих мајстора (уп. Гргуровић, 2009, 287). У том смислу, може се напоменути и да је у гробу 118 на некрополи у Врбасу нађен златарски чекић (Nagy, 1971, с. 208, T. XXIII: 9; Bugarski, 2015, p. 136; уп. Bálint, 2010, p. 150, pl. 19; Rácz, 2014, S. 114, Taf. 73: 3, 74: 2–4). Родинкова ипак мисли да је налаз из Врбаса настао локално, као „случајна мутација“, прожимањем подунавских декоративних традиција и удаљених образаца из дњепровске регије (Родинкова, 2006б, с. 52, рис. 3: 34). Сматрам да су сличности предмета из Врбаса са сродним налазима из Подњепровља сувише велике да би се прихватило такво тумачење. Све и да је наш модел доспео у околину данашњег Врбаса путем поклона или трговине, као и остали налази тзв. словенских фибула он сведочи о живом кретању људи и идеја и контактима које су током 7. и 8. столећа остваривале различите заједнице на широком простору од Украјине до Медитерана. Словенско учешће у тим процесима, који падају у време слома византијске власти и депопулације на централнобалканском простору који се граничио са Каганатом (уп. Бугарски, Радишић, 2016, с. 91–95, 98–99), свакако је било значајно.

Закључујући ово разматрање, поновио бих да су нам гробови кремираних покојника познати само са две локације у Војводини, те да се фибуле Вернерове групе I не могу без резерве третирати као етничка обележја (Vagalinski, 1994; Vida, Völling, 2000, S. 32), макар док се не изврши просторна анализа типолошки најстаријих представника појединих класа (в. Ivanišević 2021). Сличне недоумице се у већој мери односе и на руком рађену насеобинску керамику, за коју још увек нису успостављени ни јасни временски оквири. С вероватним изузетком лонаца из Падеја, остала гњетана грнчарија се приписује Словенима на основу мање убедљивих паралела, што се односи и на тзв. подунавску керамику са витла.

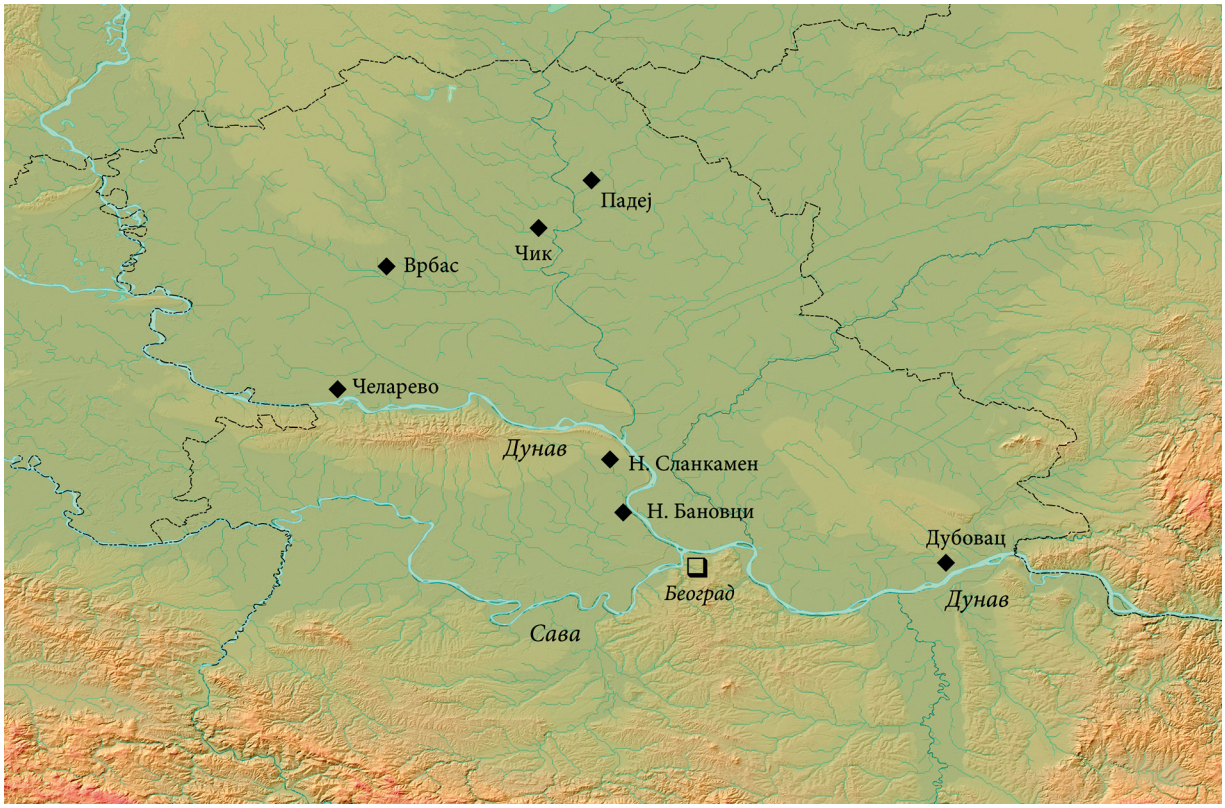

Сл. 7. *Просторни распоред разматраних налаза у данашњој Војводини (карта: И. Бугарски)*

Понуђене аналогије нашим налазима из несловенских контекста – аварског, балтског или команског – не оспоравају њихову могућу словенску атрибуцију, али служе као упозорење да етничко приписивање таквих предмета ваља вршити са више опреза него што се то често чини. Описани налази углавном не потичу из јасних археолошких контекста, што још више отежава доношење одређенијих закључака. Исто је примећено приликом анализе могућих трагова словенског присуства у Грчкој где, насупрот случајним или појединачним налазима, тек прецизно документовани начин сахрањивања на малом гробљу у Олимпији (Vida, Völling, 2000) пружа чврсто упориште за словенско одређење нађених фибула и керамичких посуда – урни (Katsougiannopoulou, 2009, p. 228–229).

С друге стране, малобројност урни није доказ о малом броју Словена на југу Каганата. Уз чињеницу да је гробове кремираних покојника знатно теже уочити на терену него скелетне сахране, и да су они лакше подложни уништењу током земљаних радова, јасно је и да су Словени на тлу аварске државе углавном прихватили скелетно сахрањивање (Бугарски, 2009, с. 142; уп. Гарашанин, Ковачевић, 1950, с. 198; Филиповић, 1959, с. 121). Словенско присуство на југу Каганата је, поновимо, посведочено у историјским изворима, и засигурно је било значајно и у аародопским насељима и гробљима на том простору, али се у археолошком материјалу препознаје теже него германско или ромејско (уп. Vida, 2008; Vida, 2009; Bugarski, 2012; Bugarski, Ivanišević, 2016).

Просторно гледајући, сем Падеја и Бачког Петровог Села у Потисју и Врбаса на ободу Телечке висоравни, остала места обрађених налаза се пружају низ обалу Дунава, што није у нескладу с наведеним историјским податком (Сл. 7). Ти малобројни налази наговештавају модел саживота уз одређену аутономију групе – сахране у урнама – или пак појединачног или мањинског присуства на аварским некрополама, док по питању етничке слике насеља археолошки материјал није довољно речит, што је свакако и последица малог броја систематски истражених и публикованих локалитета из доба раног средњег века на разматраном простору.

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Procopius. Procopii Caesariensis opera omnia II: De bellis libris V–VIII: Bellum Gothicum / Hrsg. J. Haury. Lipsiae: B. G. Teubner. 1905. 678 S.
Theophanes. The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813 / Eds C. Mango, R. Scott. Oxford: Clarendon Press. 1997. 744 p.
Theophylact Simocatta. The History of Theophylact Simocatta / Eds M. Whitby, M. Whitby. Oxford: Claredon Press. 1986. 258 p.

ЛИТЕРАТУРА

Анђелић Д., 1994. Два средњовековна насеља откривена приликом изградње аутопута Е–75 (Београд–Суботица) // ГПСКВ. № XVII. С. 115–131.
Анђелић Д., 2003. Гунарош, локалитет „П. Д. Победа“ – касноантичко и средњовековно насеље // Споменица Јована Ковачевића / Ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић. Београд: САД; Универзитет у Београду, Филозофски факултет. С. 369–375.
Баришић Ф., 1955. Прокопије [коментари] // Византиски извори за историју народа Југославије I (Посебна издања књ. CCXLI – Византолошки институт књ. 3) / Ур. Г. Острогорски. Београд: Научна књига. С. 17–72.
Баришић Ф., 1956. Цар Фока (602–610) и подунавски Аваро-Словени // ЗРВИ. № 4. С. 73–88.
Бугарски И., 2009. Некрополе из доба антике и раног средњег века на локалитету Чик (Посебна издања 46). Београд: Археолошки институт; Градски музеј Бечеј. 183 с.
Бугарски И., Иванишевич В., 2012. Пограничье Римской империи и варваров: Система обороны Империи от Куция до Ледераты // Лесная и лесостепная зоны восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов. Конференция 3 / Ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула.: Гос. музей-заповедник «Куликово поле». С. 482–511.
Бугарски И., Радишић М., 2016. Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама // Процеси византинизације и српска археологија (Византијско наслеђе и српска уметност I) / Ур. В. Бикић. Београд: Српски комитет за византологију; ЈП Службени гласник; Византолошки институт САНУ. С. 91–99.
Веленрајтер П. П., 1952. Словенска некропола из VII–VIII века у Богојеву (Претходни извештај о ископавањима у Богојеву од 28 маја до 10 јуна 1951 године) // РВМ. № 1. С. 135–143.
Веленрајтер П. П., 1960. Извештај о ископавању аварске некрополе у Богојеву 1952. године // РВМ. № 9. С. 176–185.
Гавритухин И. О., Обломский А. М., 1996. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст (Раннеславянский мир 3). Москва: ИА РАН; Курский областной археологический музей. 296 с.
Гарашанин М., Ковачевић Ј., 1950. Преглед материјалне културе Јужних Словена (Музејски приручник 3–5). Београд: Просвета. 239 с.
Гачић, Д., Савић, Н., Гачић, Ђ., Бунарџић, Р., 2008. Нови Сад – Стара варош 7000 година (Каталог изложбе). Нови Сад: Музеј Града Новог Сада. 31 с.
Гргуровић В. П., 2009. Антропозооморфна псеудофибула из Врбаса // ГСАД. № 25. С. 281–290.
Димитријевић Д., 1975. Доба великих миграција // Шајкашка. Историја I / Ур. С. Гавриловић. Нови Сад: Матица српска; Војвођански музеј. С. 68–96.
Живановић С., 1966–1968. Резултати антрополошког проучавања скелета из некрополе у Врбасу // РВМ. № 15–17. С. 133–145.
Јанковић Ђ., 1998. Кућа VI столећа код Апатина // Archaeoslavica. № 3. С. 157–169.
Јанковић Ђ., 2003. Чаревци, Нови Сланкамен, гробље IX столећа – разматрање датовања // Споменица Јована Ковачевића / Ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић. Београд: САД; Универзитет у Београду, Филозофски факултет. С. 97–110.

Јанковић Ђ., 2012. Дубовац – налаз српске грнчарије из 7. века // Весник. № 39/2012. С. 45–55.
Јанковић М., Јанковић Ђ., 1990. Словени у Југословенском Подунављу (Каталог изложбе 36). Београд: Музеј града Београда. 149 с.
Ковачевић Ј., 1977. Аварски каганат. Београд: Српска књижевна задруга. 239 с.
Мастыкова А. В., 2009. Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. н. э. Москва: ИА РАН. 500 с.
Микић Ж., 1995–1996. Преглед истраживања средњовековних некропола у Војводини – антрополошки резултати // РМВ. № 37–38. С. 155–158.
Минић Д., 1995. Раносредњовековно насеље код Адашеваца (40, 41) // Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем / Ур. З. Вапа. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе. С. 249–256.
Мркобрад Д., 1985. Налаз ранословенске земунице из Бољеваца // ГСАД. № 2. С. 188–192.
Мркобрад Д., 1986. Село, Бољевци код Земуна. Словенско насеље // АР. № 25. С. 63–66.
Поповић В., 1988. Албанија у касној антици // Илири и Албанци. Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године (Научни скупови књ. XXXIX – Одељење историјских наука књ. 10) / Ур. М. Гарашанин. Београд: САНУ. С. 201–252.
Радичевич Д., 2015. К изучению раннеславянских памятников Сербского Подунавья (вопросы хронологии и этнокультурной принадлежности) // Stratum plus. № 5. С. 285–308.
Родинкова В. Е. 2006а. К вопросу о типологическом развитии антропозооморфных фибул (простые формы) // РА. № 3. С. 41–51.
Родинкова В. Е. 2006б. К вопросу о типологическом развитии антропозооморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. № 4. С. 50–63.
Станојев Н., 1996. Средњовековна насеља у Војводини. Нови Сад: Музеј Војводине. 158 с.
Станојевић Н., 1987. Насеља VIII–IX века у Војводини // РВМ. № 30. С. 119–146.
Станчу И., 2015. Ранние славяне в румынской части Карпатского бассейна // Stratum plus. № 5. С. 163–216.
Стојић Ј., 2002. Објекат VI–VII века на локалитету Вишњевача код Падеја // ГМБ. № 11/12. С. 103–138.
Трифуновић С., 1990. Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар – рекогносцирања терена // РВМ. № 32. С. 99–130.
Трифуновић, С., 1997. Археолошка истраживања словенских насеља у северној Бачкој и северном Банату // РМВ. № 39. С. 113–135.
Трифуновић С., 1999–2000. Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој // ГСАД. № 15–16. С. 43–106.
Филиповић М. С., 1959. Спаљивање мртвих код Јужних Словена // РВМ. № 8. С. 119–133.
Ajbabin A. I., 2011. Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit (Monographien des RGZM 98). Mainz: RGZM. 276 S., 32 Taf.
Bálint Cs., 2010. Avar Goldsmiths' Work from the Perspective of Cultural History // Intelligible Beauty. Recent research on Byzantine jewellery (British Museum Research Publication 178) / Eds N. Adams, Ch. Entwistle. London: British Museum. P. 146–160.
Bugarski I., 2008. The Geomorphological Matrix as a Starting Point for Determining the Position of Avar-time Settlements in Pannonia: The Example of the Bačka Region // AK. № 38/3. P. 437–455.
Bugarski I., 2012. On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajszka) Cemetery // Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Éva Garam / Szerk T. Vida. Budapest: ELTE Bölcsészwttudományi Kar Régészettudományi Intézet; Magyar Nemzeti Múzeum; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet. P. 233–246.
Bugarski I., 2015. Axe, Battle Axes and Battle Knives from Avar-Time Graves in Vojvodina // Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin (Ethnic and Cultural Interferences in the 1st Millenium B. C. to the 1st Millenium A. D. 22) / Ed C. Cosma. Cluj–Napoca: Mega Publishing House. P. 129–146.

Bugarski I., Ivanišević V., 2016. On the Group of Graves from Aradac (Aradka) and Germanic Finds from the South of the Avar Khaganate // Beatus Homo Qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára / Szerk. T. Csécs, M. Takács. Győr: Lekri Group Kft. P. 151–167.
Brather S., 2004. Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie, Geschichte, Grundlagen und Alternativen (Ergänzungsbände zum RGA 42). Berlin – New York: Walter de Gruyter. 807 S.
Curta F., 2001. Rewiews: Vida, T.: Die Awarenzeitliche Keramik I (6. –7. Jh.), Berlin–Budapest 1999 & Brather, S.: Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit. Bonn 1996 // Archaeologia Bulgarica. № V/2. P. 93–98.
Curta F., 2005. Female Dress and „‘Slavic“ Bow Fibulae in Greece // Hesperia. № 74. P. 101–146.
Curta F., 2006. Slavic Bow Fibulae? Werner’s Class I D Revisited // AAASH. № 57. P. 423–474.
Curta F., 2009. A Note on the “Slavic” Bow Fibulae of Werner’s Class I J // Archaeologia Bulgarica. № 12. P. 124–136.
Daim F., 2003. Avars and Avar Archaeology, an introduction // Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World (The transformation of the Roman world. Vol. 13) / Eds. H.-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl. Leiden – Boston: Brill. P. 463–570.
Dimitrijević D., Kovačević J., Vinski Z., 1962. Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja. Zemun: Narodni muzej. 127 s., 34 tab.
Đorđević J., Đorđević V., 2012. Preliminary Results of Archaeological Research at the medieval Site of Starčevo–Livade 2008–2010 // Proceedings of the Regional Conference “Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy”, Vršac, Serbia, 17–19 Novembar 2011 / Ed. I. Pantović. Vršac: City Museum of Vršac. P. 75–84.
Fehr H., 2010. Germanen und Romanen im Merowingerreich. Frühgeschichtliche Archäologie zwischen Wissenschaft und Zeitgeschehen (Ergänzungsbände zum RGA 68). Berlin – New York: Walter de Gruyter. 806 S.
Gandila A., 2018. Cultural Encounters on Byzantium’s Northern Frontier, c. AD 500–700. Coins, Artifacts and History. Cambridge: Cambridge University Press. 375 p.
Garam É., 2003. Avar kori fibulák // AÉ. № 128. O. 95–123.
Filipec K., 2009. Slavenski paljevinski grob iz Lobora // AA. № III. S. 347–357.
Filipec K., 2015. Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 418 s.
Ivanišević V., 2021. New Finds of „Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum // Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу (Посебна издања 74) / Ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски. Београд: Археолошки институт – Град Београд, Омладинско позориште Дадов. С. 117–141.
Ivanišević V., Bugarski I., 2008. Western Banat during the Great Migration Period // The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period (Monumenta Studia Gothica. t. V) / Red. B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiewicz, S. Sadowski. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. P. 39–61.
Katsougiannopoulou Ch., 2009. The Slavic Bow Brooches in Greece Revisited. Some Remarks on Ethnicity and Social Status // Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility (Monographien RGZM 78) / Ed. D. Quast. Mainz: RGZM. P. 219–231.
Kazanski M., 2013. Les fibules germaniques danubiennes dans le contexte slave (VIe siècle) // AM. № XXXVI. P. 105–117.
Kiss A., 1996. Das Awarenzeitlich Gepidische Gräberfeld von Kölked–Feketekapu A (Studien zur Archäologie der Awaren 2 – Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2). Innsbruck: Universitätsverlag Wagner. 671 S.
Koch A., 1998. Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich, Teil I, II (Monographien des RGZM 41/1, 2). Mainz: RGZM. 459 S.
López Quiroga J., Kazanski M., Ivanišević V. (Eds), 2017. Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe: Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches (BAR IS S2852). Oxford: BAR Publishing. 227 p.

Nagy S., 1971. Некропола из раног средњег века у циглани Полет у Врбасу // РВМ. № 20. С. 187–268.
Pekarskaja Lj. V., Kidd D., 1994. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 1). Innsbruck: Universitätsverlag Wagner. 175 S.
Pohl W., 1988. Die Awaren. Ein Steppenwolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München: C. H. Beck. 529 S.
Pohl W., 1998. Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity // Strategies of Distinction – The Construction of Ethnic Communities, 300–800 (The transformation of the Roman world. Vol. 2) / Eds. W. Pohl, H. Reimitz. Leiden – Boston – Köln: Brill. P. 17–69.
Popović V., 1979. La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Égée: le Témoignage de l'archéologie // Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions & Belles – lettres. № 3/1978. P. 597–648.
Prendi F., 1979–1980. Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë // Iliria. № 9–10. F. 123–170.
Rácz Zs., 2014. Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit (Monographien des RGZM 116). Mainz: RGZM. 312 S.
Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., 2006. Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima // PIAZ. № 23. S. 141–212.
Sós Á. Cs., Salamon Á., 1995. Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A. D.) at Pókaszepetk. Budapest: Akadémiai Kiadó. 246 p., 166 pl.
Szmoniewski B. Sz., 2004. Anthropozoomorphic brooches of the Dnepr type in initial phases of the early Middle Ages. The migration of a style – idea – object // Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu (Spotkania bytomskie V) / Red. S. Moździoch. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. P. 301–313.
Takács M., 2006. A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között // SC. № 3–4. O. 147–179.
Teodor D. Gh., 2004. An Update for „Ipoteşti–Cândeşti Culture" // Zborník na počesť Dariny Bialekovej / Red. G. Fusek. Nitra: Archeologický ústav SAV. Pp. 405–414.
Vagalinski L. F., 1994. Zur Frage der etnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus dem Donau–Karpaten–Becken (M. 6.–7. Jh.) // ZfA. № 28. S. 261–305.
Vida T., 1999. Die awarenzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.) (Varia Archaeologica Hungarica. Vol. VIII). Berlin – Budapest: Balassi Kiadó. 325 S., 183 Taf.
Vida T., 2008. Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin under Avar Rule (Sixth to Seventh Century) // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. Vol. 2) / Eds. F. Curta, R. Kovalev. Leiden – Boston: Brill. P. 13–46.
Vida T., 2009. Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries AD in Pannonia // Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility (Monographien des RGZM 78) / Ed. D. Quast. Mainz: RGZM. P. 233–259.
Vida T., Völling T., 2000. Das slawische Brandgräberfeld von Olympia (Archäologie in Eurasien. Bd. 9). Rahden / Westf.: Verlag Marie Leidorf. 127 S.
Werner J., 1950. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts / Reinecke festschrift. Zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947 / Hrsg. G. Behrens, J. Werner. Mainz: E. Schneider Verlag. S. 150–172.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.166-183

Иван Бугарски
Белград, Сербия

О СЛАВЯНСКИХ НАХОДКАХ НА ЮГЕ АВАРСКОГО КАГАНАТА

Резюме

Ключевые слова: *Аварский каганат, славяне, Воеводина, фибулы, керамика, этническая интерпретация*

Несмотря на то что славяне представляли собой одну из наиболее значительных этнических групп, находившихся под властью авар, свидетельства их присутствия обычно невозможно однозначно выделить ни по погребальному обряду, ни по материальной культуре. Работа дает представление о том, как проводилась этническая интерпретация раннесредневековых находок в Воеводине, на юге Аварского каганата; в ней делается попытка выделить находки, которые с большой долей вероятности можно отнести к славянским. Речь идет о находках погребальных урн, так называемых славянских фибул и единичных лепных сосудов. Небольшое количество этих находок, распространенных в основном на побережье Дуная, не говорит, однако, о малочисленности славян на юге каганата, где их присутствие засвидетельствовано письменными источниками. Предлагаемые аналогии данным находкам, имеющим не славянский археологический контекст, не опровергают их возможную принадлежность славянам, но служат предупреждением о том, что этническую атрибуцию таких предметов стоит проводить с большей осторожностью.

Ivan Bugarski
Belgrade, Serbia

ON SLAVIC FINDS FROM THE SOUTH OF THE AVAR KHAGANATE

Summary

Key words: *Avar Khaganate, Slavs, Vojvodina, brooches, pottery, ethnic interpretation*

Despite the fact that the Slavs were one of the most significant ethnic groups under the Avar rule, the evidence of their presence cannot usually be unambiguously confirmed either on the basis of funerary rites or of material culture. The article discusses the way the ethnic interpretation of early medieval finds from Vojvodina, in the south of the Avar Khaganate, has been attempted; it also singles out the finds which can be attributed to the Slavs with a greater degree of certainty. This refers to unearthed funerary urns, the so-called Slavic brooches and particular hand-made pottery vessels. A small number of these finds, which spread chiefly along the Danube shore, does not, however, indicate that the Slavs were sparse in the southern part of the Khaganate, where their presence is attested by written sources. The available analogous finds from non-Slavic archeological contexts do not speak against their possible Slavic affiliation, but warn that the ethnic attribution of such artefacts should be conducted with great caution.

РАНОСРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ И ГРОБЉЕ "ЛИВАДЕ" КОД ПАНЧЕВА. КА УТВРЂИВАЊУ ХРОНОЛОГИЈЕ РАНОСРЕДЊОВЕКОВНОГ ПЕРИОДА У СРПСКОМ БАНАТУ

Ј. Ђорђевић
Панчево, Србија

В. Ђорђевић
Панчево, Србија

jelenadjordjevic2009@hotmail.com
djordjevic.vojislav1@gmail.com

Апстракт: *Циљ рада је да се на основу археолошких истраживања обављених 1984. и у периоду од 2008. до 2013. године утврди хронологија насељавања на локалитету Ливаде и да се резултати упореде са појединим налазиштима истраживаним у непосредној близини овог локалитета, односно на простору јужног дела српског Баната, како би се добила хронолошка слика насељавања овог простора у периоду од 8. до 11. века.*

Кључне речи: *Јужни Банат, насеља, некрополе, 8–9. век, 10–11. век*

Циљ рада је да се утврди хронологија насељавања на локалитету Ливаде, на основу резултата археолошких истраживања обављених 1984. године и у периоду од 2008. до 2013. године, као и да се резултати упореде са појединим налазиштима истраживаним у непосредној близини овог локалитета, односно на простору јужног дела српског Баната, како би се добила хронолошка слика насељавања овог простора у периоду од 8. до 11. века.

Локалитет Ливаде, удаљен је око 6 км источно од Панчева (Сл. 1: 2). Смештен је на крају благо уздигнуте греде, уз обалу каналисаног водотока који се пружа правцем исток–запад и који се за око 500 м даље према западу улива у Надел. До 2010. године локалитет се налазио у оквирима катастарске општине Старчево, те се као такав помиње у стручној литератури (Гачић, 1985, с. 178–179; Пап, 1997, с. 137–142; Стојић, 2009, с. 9–32; Đorđević, Đorđević, 2012, s. 75–84).

Локалитет је регистрован 1971. године приликом систематских археолошких рекогносцирања у организацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Новог Сада и 2007. године у оквиру пројекта «Археолошка топографија југозападног Баната» у организацији Народног музеја Панчево. Прва заштитна археолошка истраживања на локалитету обављена су 1984. године када је каналисан водоток на чијој обали се локалитет налази. Тада су истражена 4 гроба касноантичке некрополе из 4. века (некропола 1) и 13 гробова некрополе из касноаварског периода (некропола 2)[1]. Након готово четврт века, 2008. године ископавања на потесу Ливаде су настављена и трајала су до 2013. године. Вршена су на позицији која је од некропола 1 и 2 удаљена око 600 м у правцу запада где је откривен део раносредњовековног насеља чији су се становници сахрањивали на некрополи 2 и део насеља из 10. и почетка 11. века. Археолошка ископавања обављена су и на делу локалитета који је од насеља удаљен око 130 м у правцу југа (Сл. 1: 2, 4). На овом месту налази се гробље са најмање три хоризонта сахрањивања. Најстарији хоризонт сахрањивања заступљен са 5 истражених гробова временскио одговара млађем насељу на Ливадама (некропола 3). На истој позицији

[1] Ископавања су обављена у организацији Јединице за заштиту споменика културе Народног музеја Панчево под руководстовм Љубомира Буквића.

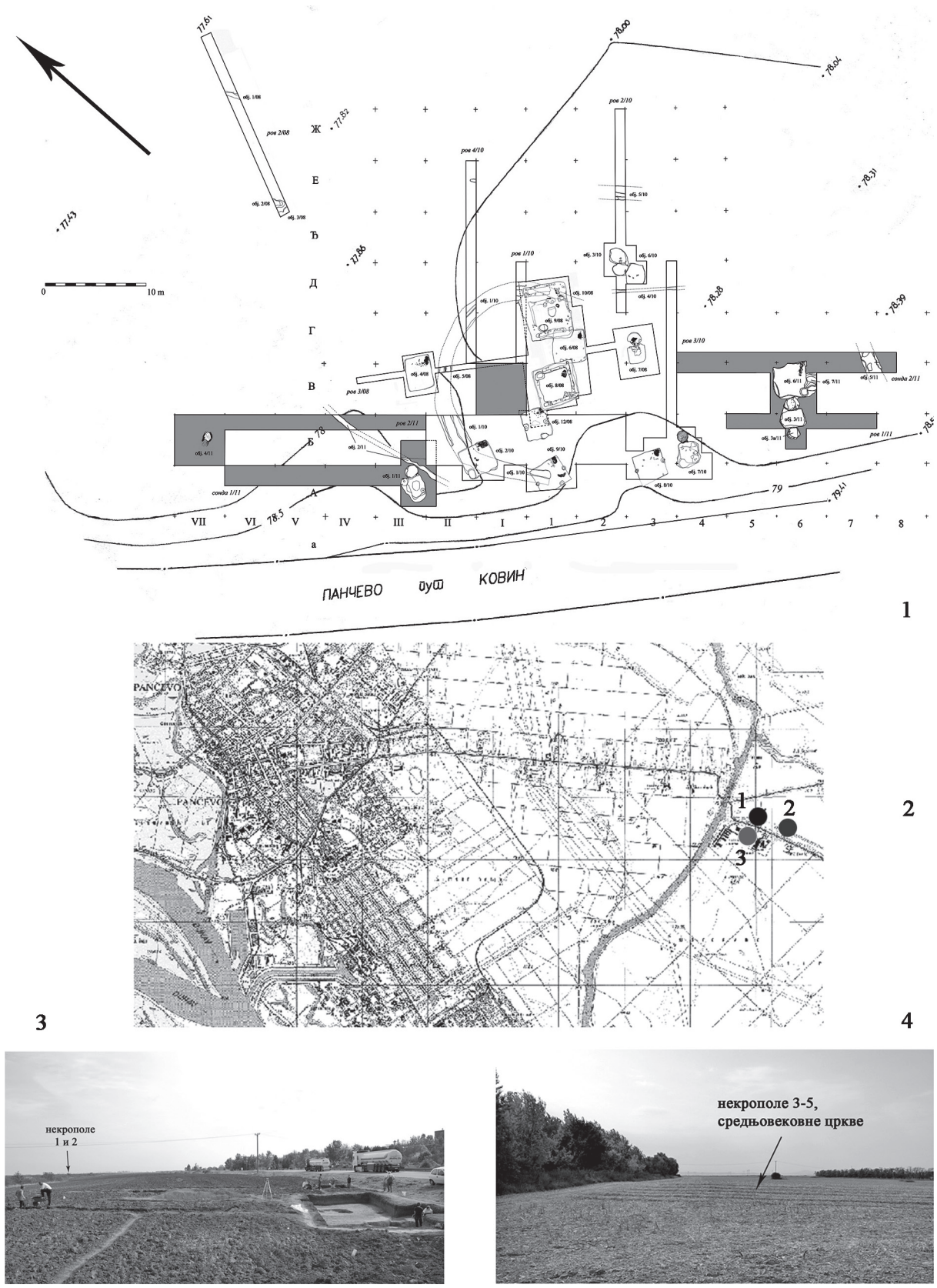

Сл. 1. *Панчево «Ливаде».*
1 – ситуациони план археолошких ископавања раносредњовековних насеља; **2:** 1 – положај насеља; 2 – положај некропола 1 и 2; 3 – положај некропола 3–5 и средњовековних цркава; **3** – поглед на насеље; **4** – поглед на хумку

истражена је и средњовековна црква подигнута у 12. веку која је са више фаза трајала до 15. века, а коју прате хронолошки одговарајуће некрополе (некрополе 4 и 5). Периоду 12–13. века припада 41 гроб, најмлађем хоризонту сахрањивања оквирно опредељеном у период од друге половине 13. до 15. века припада 15 гробова. Дванаест дечијих сахрана могу се само оквирно определити у периода од 12. до 15. века. У унутрашњости цркве откривен је и гроб из енеолитског периода (Đorđević, Đorđević, 2012, s. 75–84; Ђорђевић, Ђорђевић, 2016; Ђорђевић, Ђорђевић, 2018, с. 16–25)[2].

Димензије насеља на локалитету Ливаде износе око 850×250 м. Истражено је 9 објеката насеља 8–9. века и 5 објеката насеља 10–11. века. Констатована је сложена хоризонтална стратиграфија. Објекти млађег насеља укопани су кроз културни слој старијег насеља, а поједини су укопани и преко објеката из старијег насеља (Сл. 1: 1).

Старијем насељу припадају објекти 4/08, 6/08, 12/08, 2/10, 8/10, 9/10, 6/11. Ради се о кућама правоугаоне, готово квадратне и квадратне основе димензија од 2,5×3 до 3,2×3,2 м. Две куће (12/08 и 8/10, Сл. 2: 3) уз источну и западну ивицу имају укопане јаме за стубове који су носили двосливни кров. Једна кућа (објекат 9/10, Сл. 2: 1), уз јужну ивицу имала је још једну јаму за стуб. Пречници јама крећу се од 0,3 до 0,6 м. Укопаване су на дубини од 0,3 до 0,5 м од нивоа пода. Ивице кућа су вертикално укопане у здравицу око 0,5 м од нивоа уочавања, односно до 1,25 м од површине. Оријентисане су углавном краћим странама у правцу север–југ. У североисточном углу, по правилу налази се мање огњиште чије димензије се крећу од 0,3×0,3 м до 0,6×0,65 м. Огњишта су од запечене земље и окружена су фрагментима опеке и камена или ниским преградама направљеним од жуте или беле глине. У више случајева је у огњиштима проналажена већа количина лепа, опеке, камена и уломака грнчарије. Подови су од набијене земље дебљине од 6 до 8 цм. Две куће (објекти 12/08 и 2/10, Сл. 2: 2, 3) имале су мање трапове димензија 0,75×0,6 м и 1×0,7 м, укопане на дубини од 0,3 и 0,6 м од нивоа пода.Старијем насељу највероватније припадају и две калотасте пећи. Једна пећ имала је приступну јаму скоро квадратне основе (објекат 7/08) димензија 1,74×1,7 м, са ложиштем кружног облика и подницом од запечене земље пречника 1,4 м. Друга пећ (објекат 3/11) састојала се од приступне јаме трапезасте основе димензија 2,5×1,6 м. На северној и јужној страни јаме налазило се по једно елипсасто, калотасто ложиште димензија 1,3×1,1 м и 1,64×1,2 м. Објекти слични по начину градње проналажени су у насељима 8. и 9. века у Бачкој, на локалитетима Ботра и Перлек у Бечеју, Челареву, Бачкој Тополи и Чантавиру као и на више локалитета напростору Румуније и Мађарске (Станојев, 1996, с. 20, 26, 27, 42, 147, сл. 3: 5–10; Станојевић, 1986–1987, с. 119–146, Т. I, II, IV, VII; Анђелић, 1994, с. 115–118, 121, 123, Т. II, IV:3, 4; Băcueţ-Crişan, Băcueţ-Crişan, Bejinariu, Pop, Matei, 2009, p. 179, 188, 191, 205, Pl. 79: C. 31/2008, 88: C. 43/2008, 91: C. 46/2008, 105: C. 61/2008; Matei, Băcueţ-Crişan, 2011, p. 167, 168, 176, Pl. 83: C. 32/2007, 84: C. 34/2007, 92: C. 42/2007; Mărginean, 2017, p. 166, 170, 177, Pl. 4: 1–5, 8: 1–5, 15: 1–3; Bajkai, 2015, p. 246, Pl. 4: 2, 5; Benedek, Pópity, 2010, o. 205, 6. kép: 1–2).У испунама кућа старијег хоризонта проналажени су малобројни уломци грнчарије (Сл. 3, 4). У већем проценту заступљена је грнчарија израђена гњетањем, лоше фактуре са шамотом, песком и органским материјама, различите боје печења од окер до тамно мрке. Од облика су заступљени лонци, вршници, котлићи, зделе и мање шерпе (Сл. 3: 1–7, Сл. 4: 1–3, 5–13). Пронађен је и део изливника посуде (Сл. 4: 14). Грнчарија израђена гњетањем углавном је неукрашена, уколико има украс ради се о чешљем урезаним валовницама (Сл. 3: 6, Т. 4: 2, 7). Један лонац има обод украшен јамицама утиснутим ноктом (Сл. 4: 8). На овакав начин украшавани лонци, лонци без рамена, неизраженог трбуха, (Сл. 3: 3), вршници и донекле слични котлићи проналажени су на локалитетима у Бачкој и у насељима временски опредељеним од краја 7. до почетка 9. века у Мађарској,

[2] Руководиоци истраживања били су потписници овог чланка.

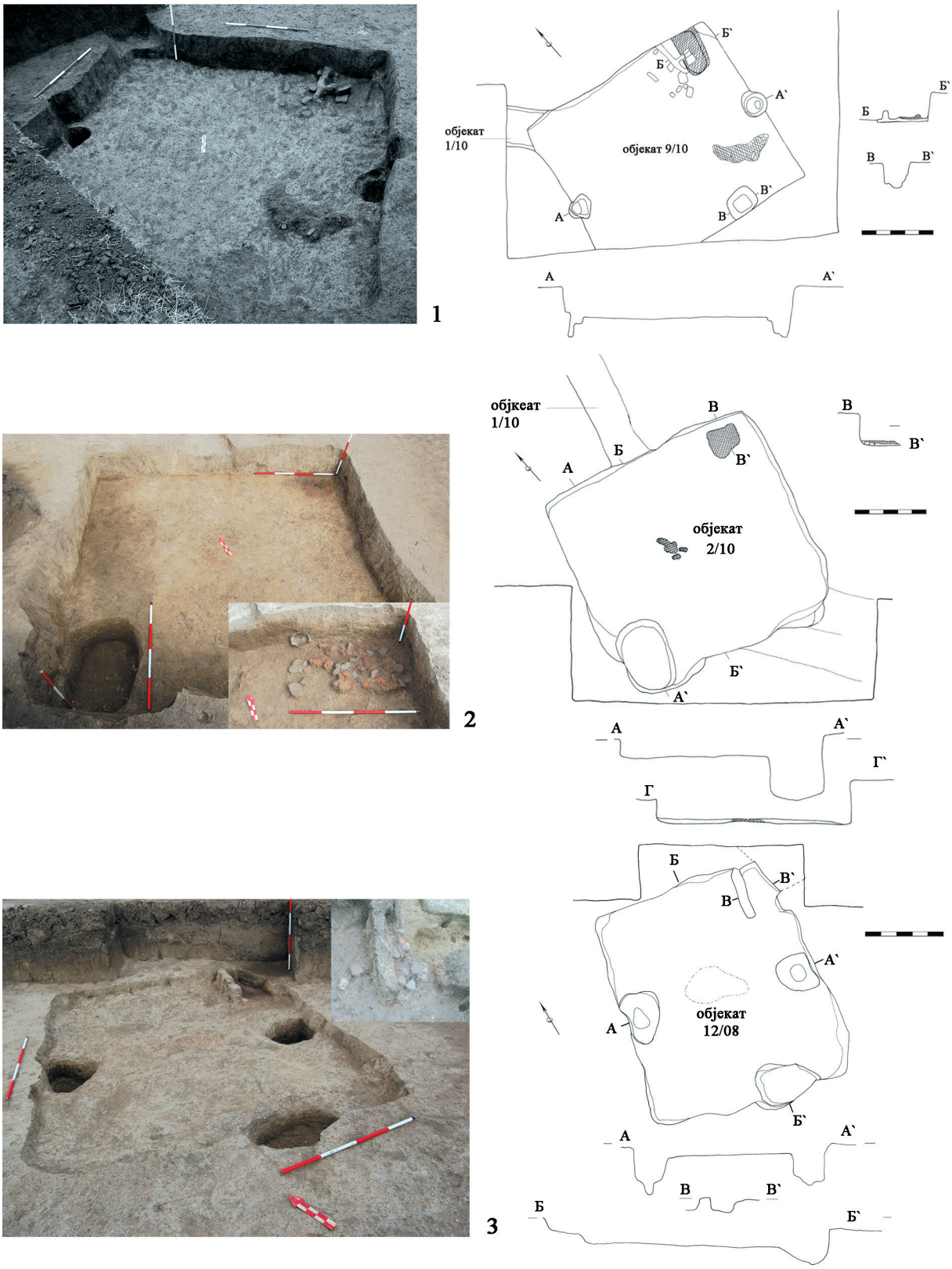

Сл. 2. *Станишта старијег хоризонта насељавања.*
1 – објкеат 9/10; **2** – објекат 2/10; **3** – објекат 12/08

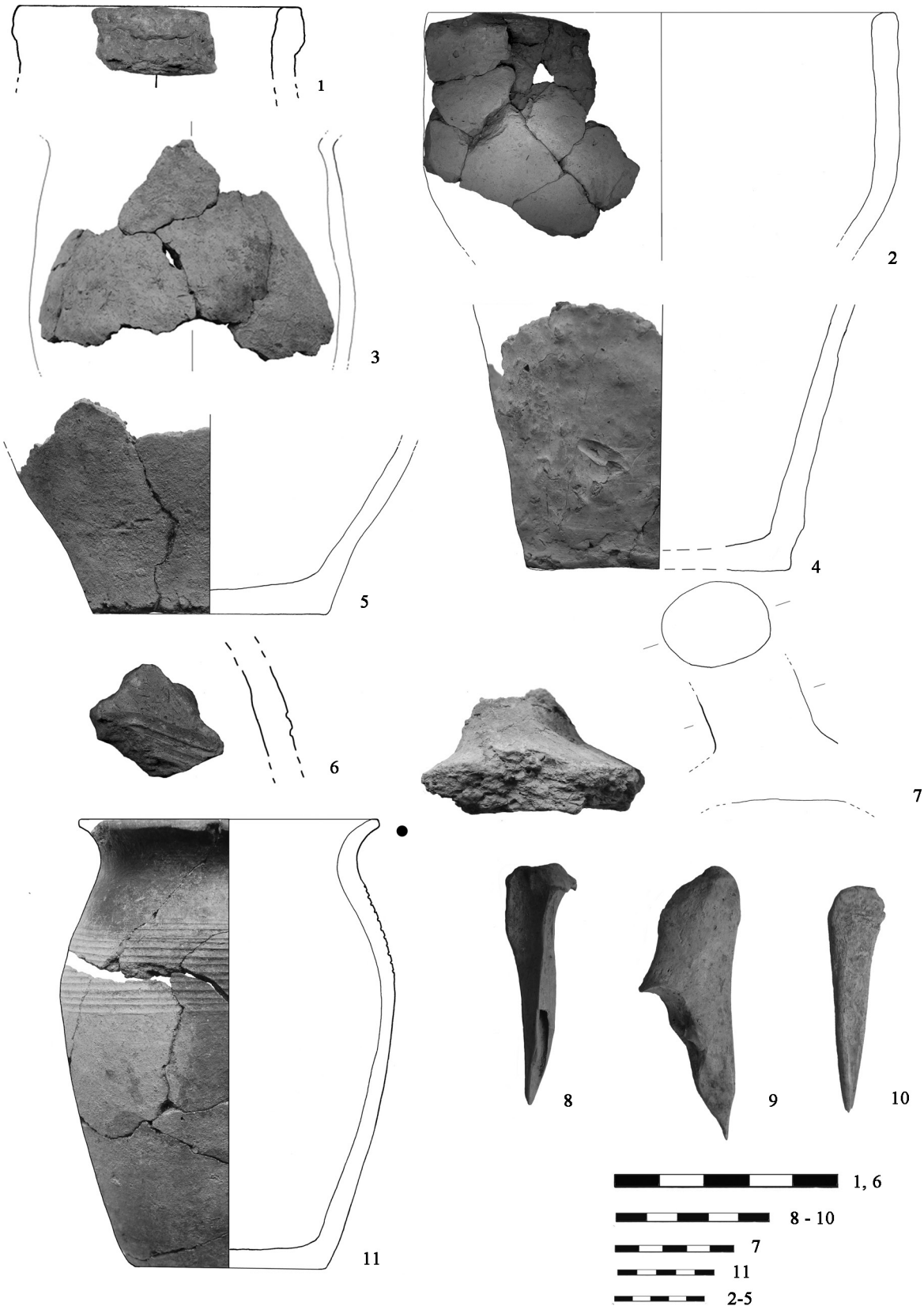

Сл. 3. *Налази из станишта старијег хоризонта насељавања.*
1 – објекат 6/08; **2–11** – објекат 2/10

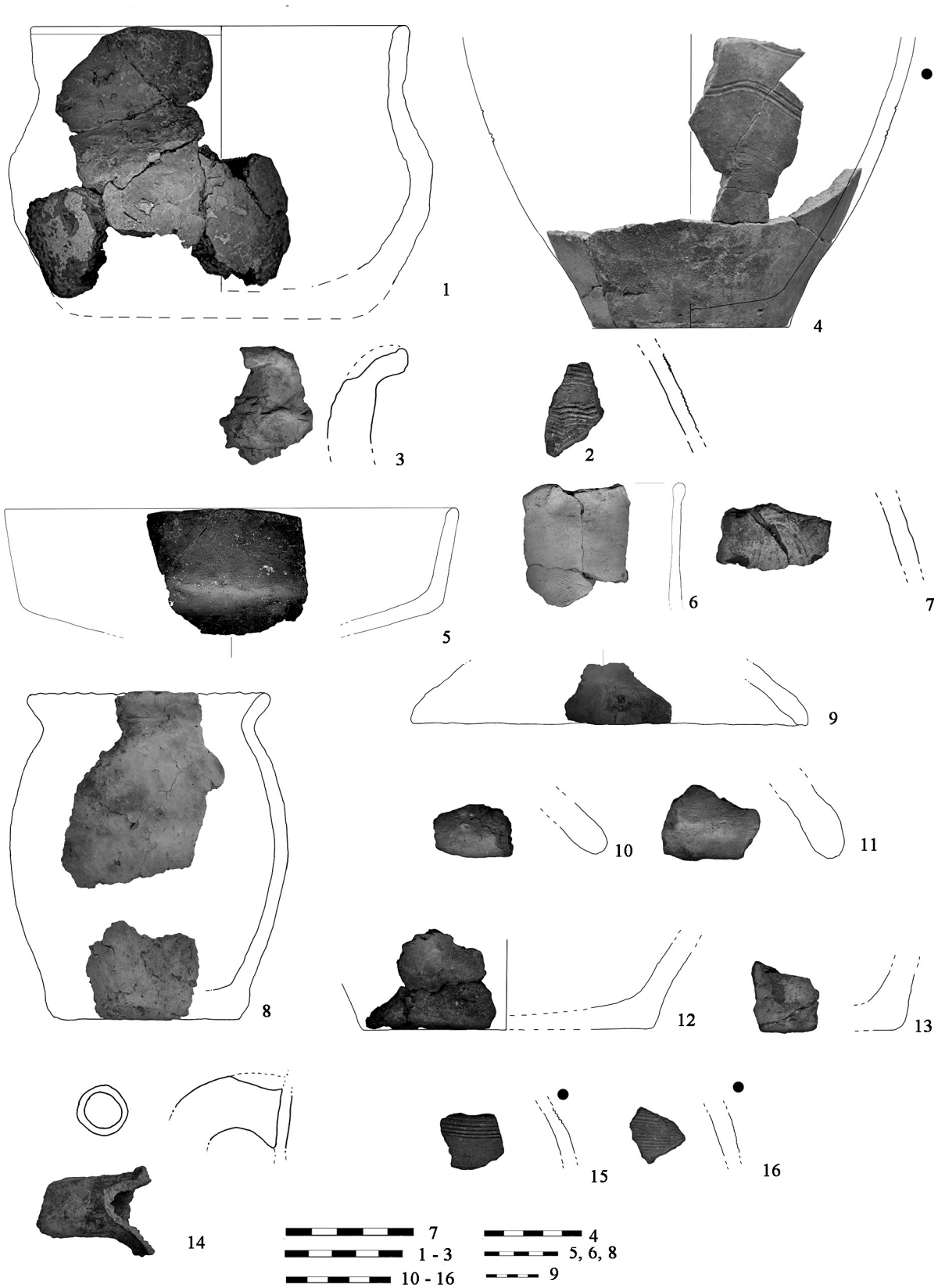

Сл. 4. *Налази из станишта старијег хорзонта насељавања.*
1–4 – објекат 8/10; **5, 6** – објекат 9/10; **7–16** – објекат 6/11

Румунији и Словачкој[3] (Станојевић, 1986–1987, с. 124, 139–141, Т. VIII: 2, 4, 7, IX: 2, X: 10, 12, сл. 7: 5, 6; Анђелић, 1994, с. 120, 124, 127, 128, Т. V: 6, VIII: 1,6, 7, IX: 3, 5, I; Трифуновић, 1999–2000, с. 95, Т. XI: 3, 4, 33, 36; Bajkai, 2015, p. 247, 251–253, Pl. 5: 5, 6, 9: 5, 10: 1, 6–8, 11: 1; Bajkai, 2012, p. 40, kép. 6: 1, 2, 5, 6; Benedek, Pópity, 2010, o. 206, 207, 209, 7. kép: 1,3, 8. kép: 3, 4, 6, 10. kép: 1, 5, 6; Wilhelm, 2010, o. 221, 224, 225, 3. kép: 1–3, 5, 6. kép: 2, 6, 12, 7. kép: 3–5; Stanciu, 1994, p. 277, 284, 296, Pl. IV:1, VI: 12, X: 3, XIX: 3; Stanciu, 2014, p. 336, Fig. 11: 1–3; Matei, Băcueţ-Crişan, 2011, p. 166, Pl. 82: 2–4; Mărginean, 2017, p. 169, 172, 175, 176, Pl. 7: 1–5, 10: 1–6, 13:1–6, 14: 1–4; Băcueţ-Crişan, Fazecaş, Doru, 2017, p. 227, Pl. 7:1; Băcueţ-Crişan, 2007, p. 139, 150, Pl. 41:1, Pl. 52: 1–3; Cosma, 2002, S. 363, Taf. 4: IV1, 4: V1, 3; Будински-Кричка, 1990, с. 118, 120, 122, Табл. VI: 7, VIII: 10, X: 2). На Ливадама је пронађена само једна посуда, препозната као мања шерпа за коју се аналогије проналазе у насељу на локалитету Велики Пут у Чантавиру које је датовано у 8–9. век, у насељима Давидени и Лазури Луби Таг у Румунији временски опредељеним у 6–7. век и у Словачкој на локалитету Дворјанки Велики Кевеш које је датовано у 7. и прву половину 8. века (Tănase, 2010, p. 357, Pl. XVII: 11; Stanciu, 2011, p. 640, Pl. 30: 8; Будински-Кричка, 1990, с. 122, Табл. X: 13). Поред гњетане грнчарије у објектима старијег хоризонта проналажени су и уломци посуда, углавном лонаца израђених на спором витлу. Лонци су прављени од глине са више или мање песка и ситног шљунка у фактури, печени су у различитим нијансама окернаранџасте и мрке боје, украшавани су вишеструким хоризонталним линијама, ређе валовницама урезаним чешљем (Сл. 3: 11, 4: 15, 16). Уломци грнчарије сличних особина редован су инвентар у насељима 8–9. века у којима су проналажене аналогије за гњетану грнчарију (Станојевић, 1986–1987, с. 123–125, 141, сл. 6: 2, 7: 4, 8: 5, 9: 7, 8, Т. X: 4, 5; Анђелић, 1994, с. 125, 127, T.VI: 1, 15, VIII: 3; Bajkai, 2015, p. 253, Pl. 11: 2; Bajkai, 2012, o. 39, kép. 5: 6; Stanciu, 1994, p. 280, 287, pl. VI: 12, XII: 5, 6; Stanciu, 2014, p. 334, 336, Fig. 9: 1–9, 11: 1–3, 9; Matei, Băcueţ-Crişan, 2011, p. 108, 146, 147, 155, 158, Pl. 24: 3, 4, 62:1, 63:1, 71:1, 74:1; Mărginean, 2017, p. 167, Pl. 5: 2–8; Будински-Кричка, 1990, с. 141, Табл. XXIX: 11). Поред оскудних налаза грнчарије проналажена су и коштана шила (Сл. 3: 8–10), делови жрвњева, брусева и један гвоздени ножић. Око 600 метара источно од насеља, 1984. године, на површини од око 400 м² обављена су заштитна археолошка ископавања. На источном делу ископа откривен је део касноантичке некрополе у оквиру које су истражена 4 гроба – некропола 1, која је налазима новца датована у 4. век (Сл. 1: 3). На западном делу ископа откривен је део некрополе из касноаварског периода са регистрованих 15, а истражених 13 гробова – некропола 2 (Гачић, 1985, с. 178–179; Буквић, 1988, с. 134–135; Пап, 1997, с. 137–142). Покојници некрополе 2 сахрањивани су скелетно, углавном укопавани у раке правоугоаног облика, различитих димензија од 1,9×0,65 м до 2,3×0,8 м, на дубини која варира од 1,25 м до 2,88 м. Полагани су на леђа са опруженим ногама и рукама положеним поред тела. Оријентисани су по правцу исток–запад. Код шест гробова девијација је 18˚ према југоистоку, код осталих се креће између 4˚ и 15˚. Сви скелети припадају одраслим особама, изузтеак представља један скелет детета (Стојић, 2009, с. 9–32). У седам гробова откривен је инвентар у виду делова ношње и накита, игленице, гвоздене копче, пршљенци и прилози у виду посуда (Сл. 5). У гробу бр. 6 откривен је скелет женске особе старости између 30 и 40 година (Сл. 5: 1). Са унутрашње стране подлактице десне руке налазили су се остаци највероватније кожне врећице у којој је био пар бронзаних наушница израђених у техници ливења и гранулације (Сл. 5: 3, 4). Наушнице се састоје од масивних карика са четири коленца. Карике су отворене, стањених крајева и на њима се налазе по три гранулирана прстена, два на доњем луку карике, са спољне и унутрашње стране и један на горњем луку карике, са

[3] Локалитет Хоргош "Стуб 76" првобитно је временски опредељен у 5–6. век. Након обављених C14 анализа, а према усменим информацијама добијеним од руководиоца истраживања Станка Трифуновића, датовање је померено у позни 7. и 8. век.

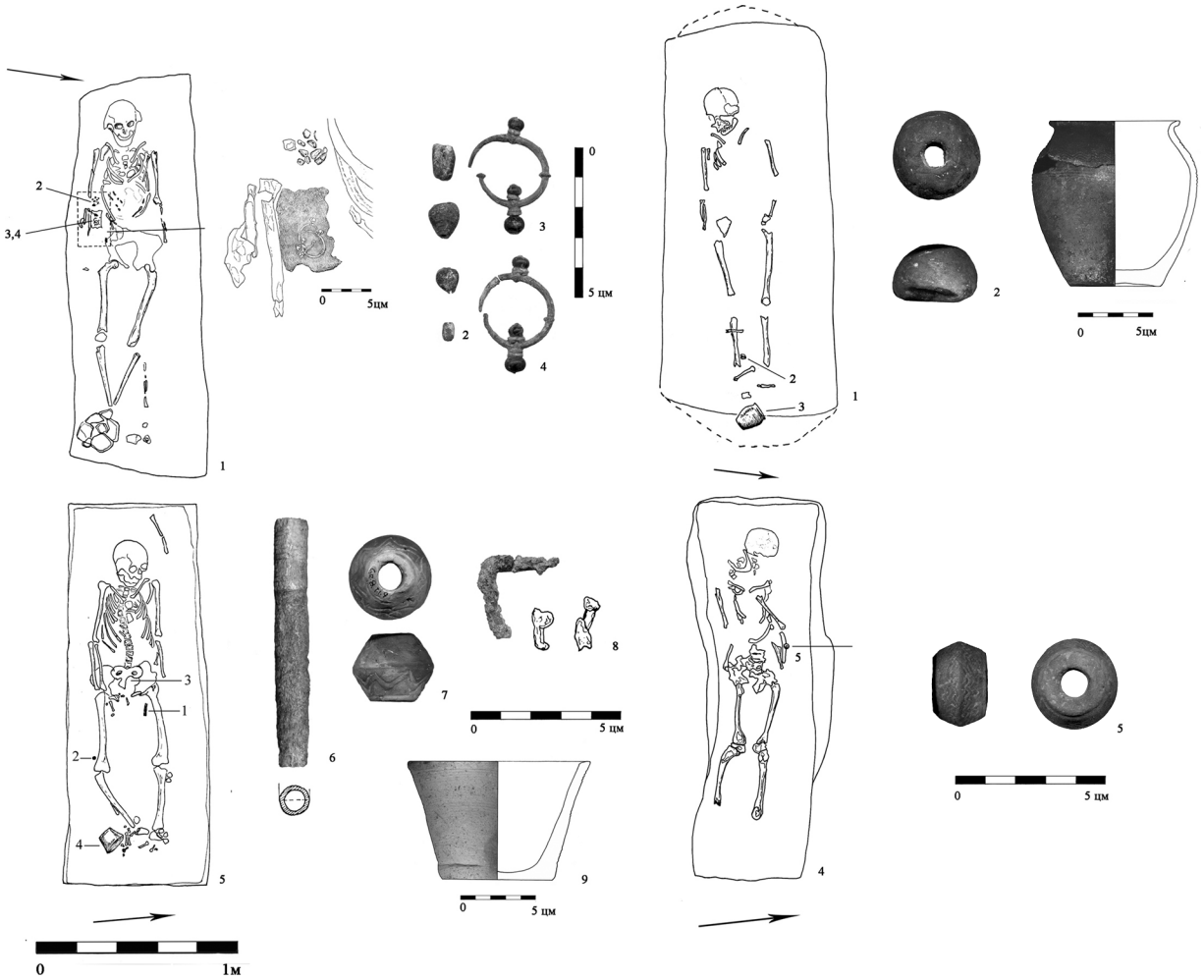

Сл. 5. *Некропола 2.*
1–4 – гроб 6; **5–9** – гроб 8; **10–12** – гроб 9; **13, 14** – гроб 11

спољне стране. На сваком прстену налази се по једна бобица од тамно плавог стакла. Са унутрашње стране лакта десне руке пронађено је 13 груписаних стаклених перли цилиндричног облика и облика семена лубенице, мрке и тамно плаве боје (Сл. 5: 2). На истом месту откривен је и фрагмент гвоздене жице и гвоздени предмет који су загубљени. Са десне стране карлице откривен је део глиненог пршљенка, а код стопала, ближе десном углу раке откривени су фрагменти веће посуде израђене гњетањем, такође изгубљени (Гачић 1985, с. 178–179; Пап 1997, с. 137–142). Пар бронзаних наушница из гроба бр. 6 исцрпно је публиковала Ливија Пап. Сврстала их је у тип наушница са перлама које прате прстенаста задебљања или коленца са четири стране наушнице. Наводећи аналогије са простора Карпатске котлине, сматра их производом неког локалног мајстора и сврстава их у тип IX према класификацији З. Чилинске, према којој се овакве наушнице у средњем Подунављу појављују од краја 7. и почетком 8. века, дозвољавајући дуго временско трајање (Пап 1997, с. 137–142; Čilinská, 1975, S. 65, 77, 79, Abb. 1: typus IX). Најближе аналогије за ове наушнице проналазе се на некрополама у Оџацима где су датоване у време другог аварског таласа (Mrkobrad, 1980, с. 95, T. CXXXIII: 6), Бечеју за које се сматра да нису млађе од краја 8. века (Микић Антонић, 2012, с. 86, 97, сл. 106), раносредњовековној некрополи датованој у широки временски распон од 7. до 9. века у близини Манђелоса (Тадин, 1995, с. 278, T. VIII: Гроб 19/1). Наушнице и перле попут ових пронађених у гробу бр.6 чест су налаз и у гробовима

некропола касноаварског периода у Мађарској и Словачкој (Török, 1998, S. 172, 181, 194, 199, 212, Taf. 6: 56/1, 15: 139–140/1, 28: 230/1, 33: 291/1, 46: 462/1; Karlowánsky, 1996, o. 67, 78, 81, 4. kép: 24/2, 15. kép: 144/2, 18. kép: 193/1; Farkas, 2010, o. 199, 209, 3. tábla: 6. sír/6, 13. tábla: 39 sír/2; Kovacsóczy, 2010, o. 173, VI. tábla: 1; Nagy, 1990, o. 114, 117, 118, 123, III. tábla 16: 1, 2, VI. tábla 35: 2, 37: 1, 2, VII. tábla 41:1, XII. tábla 61:1; Perémi, 2001, o. 209, 26. kép:1, 2; Nagy, 2008, c. 183, 110. kép: 328 sír/3; Szentpéteri, S. 165, 168, Abb. 2: 43, 5: 50, 69, 116, 315, 784, 791). У гробу бр. 8 откривен је скелет женске особе старости око 50 година (Сл. 5/5). У пределу карлице пронађен је веома кородиран део гвоздене пређице. Са унутрашње стране леве бутне кости пронађена је игленица од обрађене цилиндричне кости, глачане површине (Сл. 5: 6, 8). Сличне игленице познате су са некропола у Војводини, Мађарској, Хрватској (Nagy, 1971, c. 232, T. XV: 71/13, 75/20; Микић Антонић, 2012, c. 90, 104, сл. 112, T. XXIII: 3/6; Тадин, 1995, c. 272, T. II: 2/8; Mrkobrad, 1980, s. 104, T.CL: 12; Török, 1998, Taf. 29: 251/3; Karlowánsky, 1996, o. 68, 73, 81, 85. 5. kép: 43/3, 10. kép: 79/6, 18. kép: 187/7, 22. kép: 262/1; Nagy, 2008, o. 104, 111, 180, 208, 31. kép: 69 sír/9, 38. kép: 88 sír/4, 107. kép: 313 sír/8, 135. kép: 385 sír/11; Balogh, Fischl, 2010, o. 286, 290, 16. kép: 23 sír/5, 12. kép: 15 sír/2; Rapan Papeša, 2013, s. 113, Tab. 1: 1, 4–7). Коштане игленице пронађене су и у скелетним гробовима биритуалног гробља с прелаза из 8. у 9. век у Бугараској (Възжарова, 1976, c. 114, 118–120, сл.70: 2, 71: 3а–в, 5). Изнад десног колена, са спољашње стране пронађен је глинени биконични пршљенак украшен урезаним цик-цак линијама (Сл.5: 7). Овакви пршљенци представљају чест налаз како у гробовима тако и у насељима позноаварског периода (Микић Антонић, 2012, c. 104, 107, T. XXIII: 4/2, XXV: 23/3; Nagy, 1971, c. 234, T. XVII: 78/15, Karlowánsky, 1996, o. 73, 78, 79, 81, 10. kép: 79/8, 88/5, 15. kép: 143/3, 16. kép: 153/1, 18. kép: 178/3, 6; Nagy, 2008, o. 82, 128, 165, 174, 178, 269, 9. kép: 18 sír/14, 55. kép: 136 sír/4,92. kép: 263 sír/11, 101. kép: 292 sír/19,310. kép: 310 sír/7, 196. kép: 546 sír/9; Balogh, Fischl, 2010, o. 299, 316, 25. kép: 58 sír/5, 42. kép: 96 sír/13; Rapan Papeša, 2014, s. 178, T.1: 4; Băcueț Crișan, Csók, 2011, p. 270, Pl. IV: 5; Bajkai, 2015, p. 248, Pl. 6: 2, 3; Bajkai, 2012, o. 44, kép. 10: 2; Stanciu, 2003, p. 300, Pl. IV: 12; Трифуновић, 1999–2000, c. 97, T. XIII: 12). Уз десно стопало пронађена је конична здела израђена на спором витлу, украшена низовима вишеструких водоравних линија плитко урезаних чешљем, окер боје печења (Сл. 5: 9). Аналогије за овај облик проналазе се у оскудном инвентару гроба 114 из Врбаса где је здела сличног облика израђена на ножном витлу, жуте боје (Nagy, 1971, c. 208, T. XLIV: 6). Слична, већих димензија од зделе из гроба бр. 8 пронађена је и у једном од гробова некрополе на локалитету Спасилачка станица (Statia di Salvare I) у Алба Јулији где је временски опредељена у другу половину 9. и прву деценију 10. века и на касноаварској некрополи у близини Солнока у Мађарској (Cosma, 2011, p. 148, Pl. 19: 81; Ciugudean, 2007, p. 252, Pl. VI: 1; Karlowánsky, 1996, o. 95, 32. kép: 192 sír). У гробу 9 откирвен је скелет женске особе старости око 45 година. Уз унутрашњу страну десне потколенице, пронађен је део глиненог пршљенка лопатастог облика (Сл. 5: 10, 11). Слични пршљенци проналажени су у насељима у северозападној Румунији, и као прилог у једном од гробова друге половине 8. и почетка 9. века на локалитету Нуштар Дворац у близини Винковаца у Хрватској (Băcueț Crișan, Csók, 2011, c. 270, Pl. IV: 5; Băcueţ-Crişan, 2007, p. 154, Pl. 56: 2; Rapan Papeša, 2014, s. 165, 180, T. 3: 9). Испод костију стопала покојнице пронађен је лонац израђен на спором витлу, на рамену и трбуху украшен комбинацијом вишеструких водоравних линија и вишеструке валовнице (Сл. 5: 12). Сличан лончић пронађен је ван гробне целине на некрополи у Боли где је датован у период од последње трећине 7. века до прве трећине 8. века (Pásztor, 1990, o. 145, 4. tábla: 13). Лонци слични по облику, са другачијом комбинацијом чешљем урезаних вишеструких водоравних линија и валовница појављују се као гробни прилози бројних касноаварских некропола међу којима су и некрополе у Бечеју, Манђелосу и на локалитету Капитањидило у Мађарској (Микић Антонић, 2012, c. 91, 108, T. XXVI: 41/1; Тадин, 1995, c. 265, 276, T.VI: 13/1; Karlowánsky, 1996, o. 89, 90, 26. kép: 70, 76 sír, 27. kép: 88 sír). У гробу 11 откривен је скелет

женске особе старости између 25 и 30 година. На левој подлактици пронађен је глинени биконични пршљенак украшен урезаним вишеструким валовницама (Сл. 5: 13, 14). У гробу 10 откривен је скелет мушке особе старости између 40 и 50 година. Са леве стране лобање пронађене су две животињске кости (бутна кост и плећка). Уз кичму са десне стране пронађен је део кородираног гвозденог предмета, на споју кичме и карлице гвоздена пређица, у дну карлице исто кородирана гвоздена пређица, а између десне подлактице и карлице део гвозденог ножа. У гробу 15 пронађен је скелет мушке особе старости око 50 година. Изнад доњег дела кичме пронађени су делови гвоздене пређице, а на левој унутрашњој страни карлице део још једне гвоздене пређице. У гробу 17 пронађен је скелет мушке особе старости између 40 и 50 година. Унутар карлице пронађена је фрагментована гвоздена пређица, између карлице и леве подлактице пронађен је гвоздени нож (загубљен), а на простору између потколеница пронађено је пет мањих пређица.

Млађем насељу временски опредељеном у 10. и прве деценије 11. века припадају две куће – објекти 8/08 и 9/08 (Сл. 6), две пећи – објекти 7/10 и 1/11 и један дупли ров – објекат 1/10 (Сл. 1: 1). Објекат 8/08 је кућа квадратне основе димензија 4,2×4,2 м (Сл. 6: 1). Ивице куће су вертикално укопане у здравицу 0,6 м од нивоа уочавања, односно 1,3 м од површине. У североисточном углу налази се елипсасто огњиште димензија 0,74×0,34 м. Уз ивице куће укопани су темељни ровови ширине око 0,2 м, исто толико укопани од нивоа пода. Изнад поднице огњишта од запечене земље откривена је већа концентрација камена. Под је од набијене глине дебљине 3 до 4 цм. У северозападном углу налази се правоугаони трап димензија 0,9×0,7 м, укопан на дубини од 0,6 м од нивоа пода. На основу веће количине грнчарије у слоју затрпавања овог објекта може се претпоставити да је након напуштања служио као отпадна јама. Објекат 9/08 налази се северно од објекта 6/08 који га је као и објекат 8/08 укопавањем пресекао (Сл. 1: 1, 6: 2). Ради се о кући која има сложену стратиграфску ситуацију и која је током свог трајања највероватније имала више преградњи, најмање три судећи према постојању три огњишта и више пута преправљаног пода. Првобитне димензије куће износиле су 5,4×4,4 м и њој би припадало огњиште 1 димензија око 0,8×0,4 м. У једном тренутку могуће да је северна ивица првобитне куће померена за око 1 м према југу о чему сведочи нови темељни ров укопан кроз подницу од набијене земље првобитног објекта. Овој фази трајања објекта 9/08 припадало би огњиште 2 димензија 0,5×0,2 м. У последњој фази трајања објекат добија приближно квадратну основу димензија око 3,8×4,4 м о чему сведочи нови темељни ров и ново огњиште 3, димензија око 0,35×0,4 м. Не треба исључити могућност да су ове преградње обављене у унутрашњости објекта, без мењања његових првобитних димензија. Након напуштања и овај објекат је као и објекат 8/08 служио као отпадна јама, с обзиром да је и у њему пронађена већа количина уломака истоветне грнчарије, па чак и уломци од истих посуда, бачених у оба објекта. Млађем хоризонту припадају и две калотасте пећи са јамама неправилног овалног и трапезастог облика – објекти 7/10 и 1/11. Димензије јаме објекта 7/10 су 2,3×2 м, укопана је на 1,16 м од површине, односно 0,6 м од нивоа уочавања. Димензије поднице пећи елипсастог облика износе 1,4×1,1 м. Објекат 1/11 има јаму трапезастог облика димензија 2,4×2,4×1,8 м, укопана је на 1,6 м од ниова тла, односно 0,85 м од нивоа уочавања. Подница пећи је кружна, пречника око 1,2 м. Откривен је и један двојни, кружни ров – објекат 1/10 који окружује простор пречника око 20 м. Ширина рова варира од 1 до 1,2 м, на неким местима и до 2 м, а дубина му је око 1 м. Његово пружање утврђено је и преко објеката старијег хоризонта, односно кућа 2/10 и 9/10 (Сл. 1: 1).У испунама објеката млађег насеља проналажени су бројни уломци грнчарије израђене на спором витлу од глине са примесама песка, ситнијег и крупнијег шљунка, ретко калцита или ситно дробљене грнчарије, печени у различитим нијансама окер, мрке или наранџастоцрвене боје (Сл. 7: 5–18, Сл. 8: 7, 9–13, 15). Пронађен је само један уломак лонца беле боје печења (Сл. 8: 8). Од облика посуда најзаступљенији су лонци који су украшавани урезивањем вишеструких хоризонталних линија и валовница или њихових комбинација, али

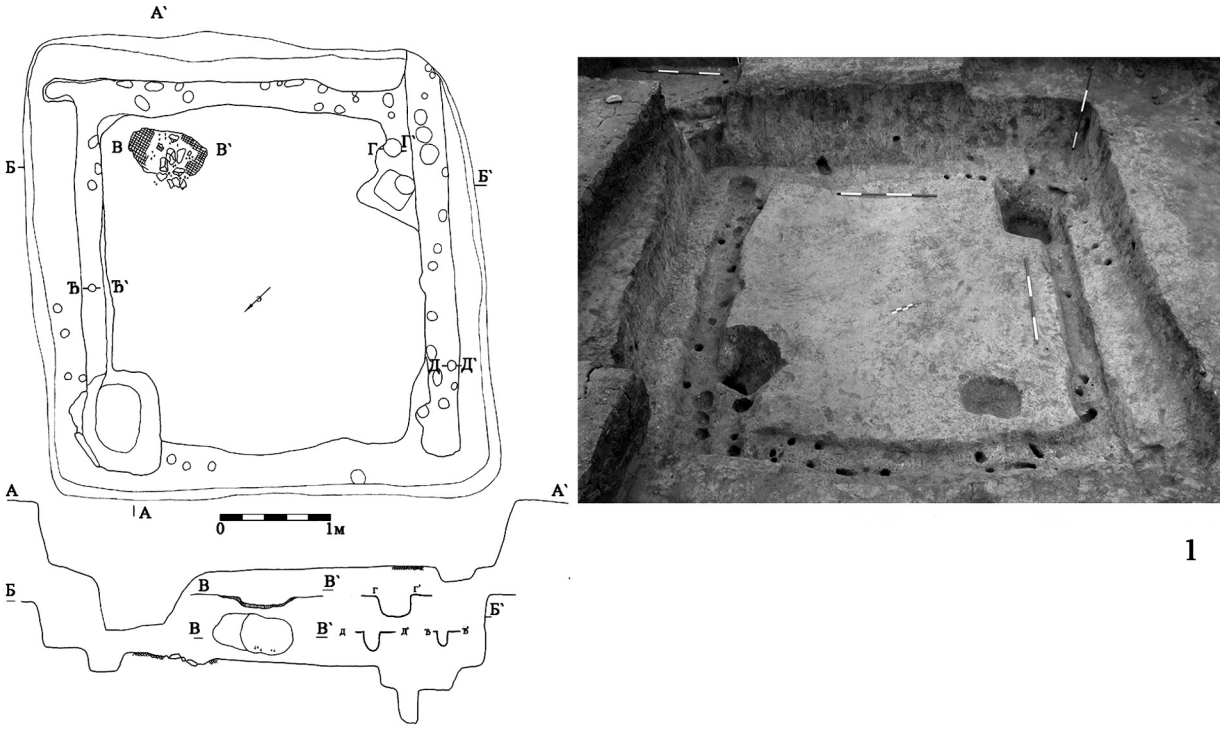

1

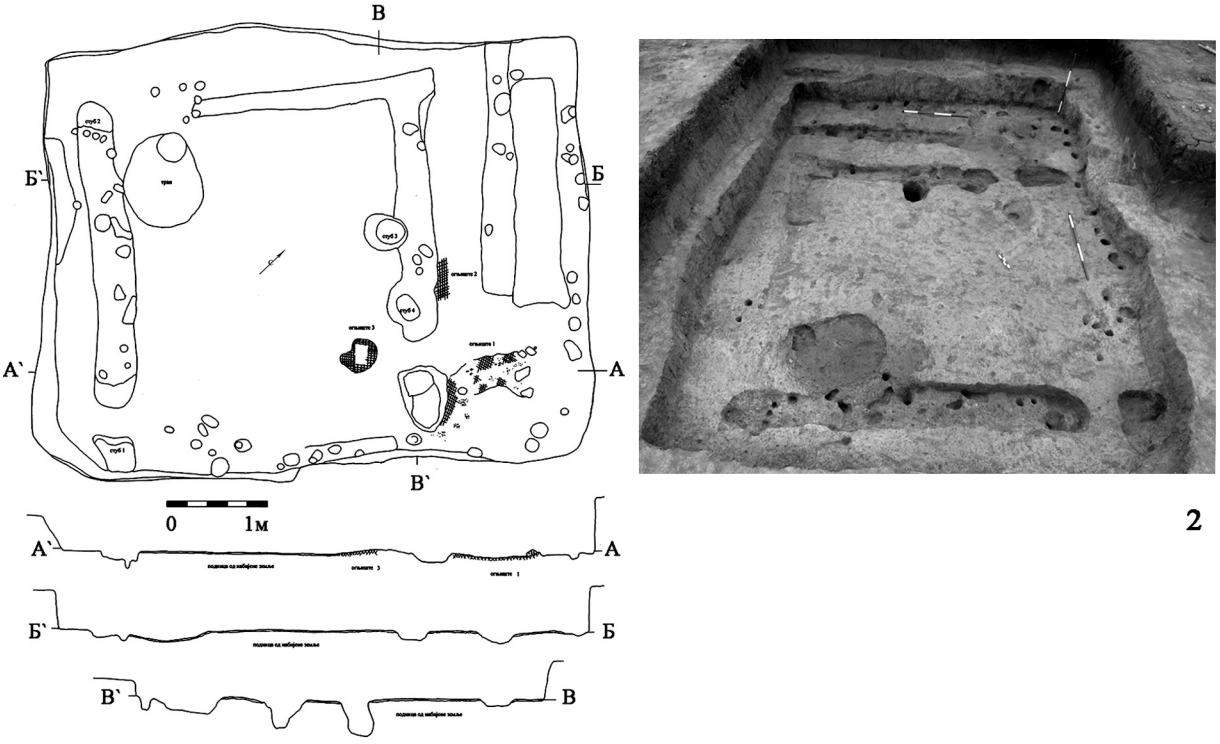

2

Сл. 6. *Станишта млађег хоризонта насељавања.*
1 – објекат 8/08; **2** – објекат 9/08

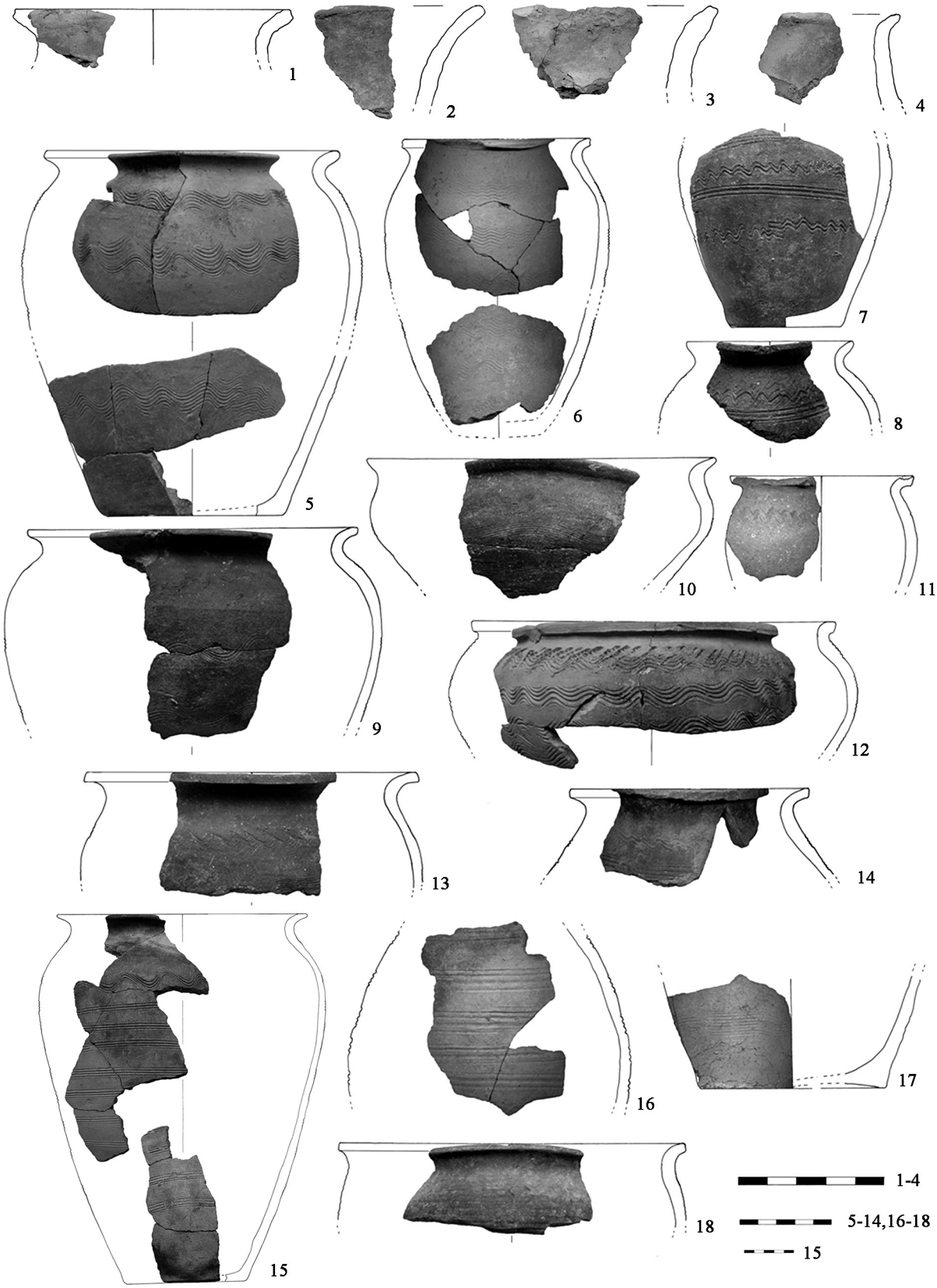

Сл. 7. *Налази из станишта млађег хоризонта насељавања, објекат 8/08.*
1–4 – грнчарија израђена гњетањем; **5–18** – грнчарија изрђена на спором витлу

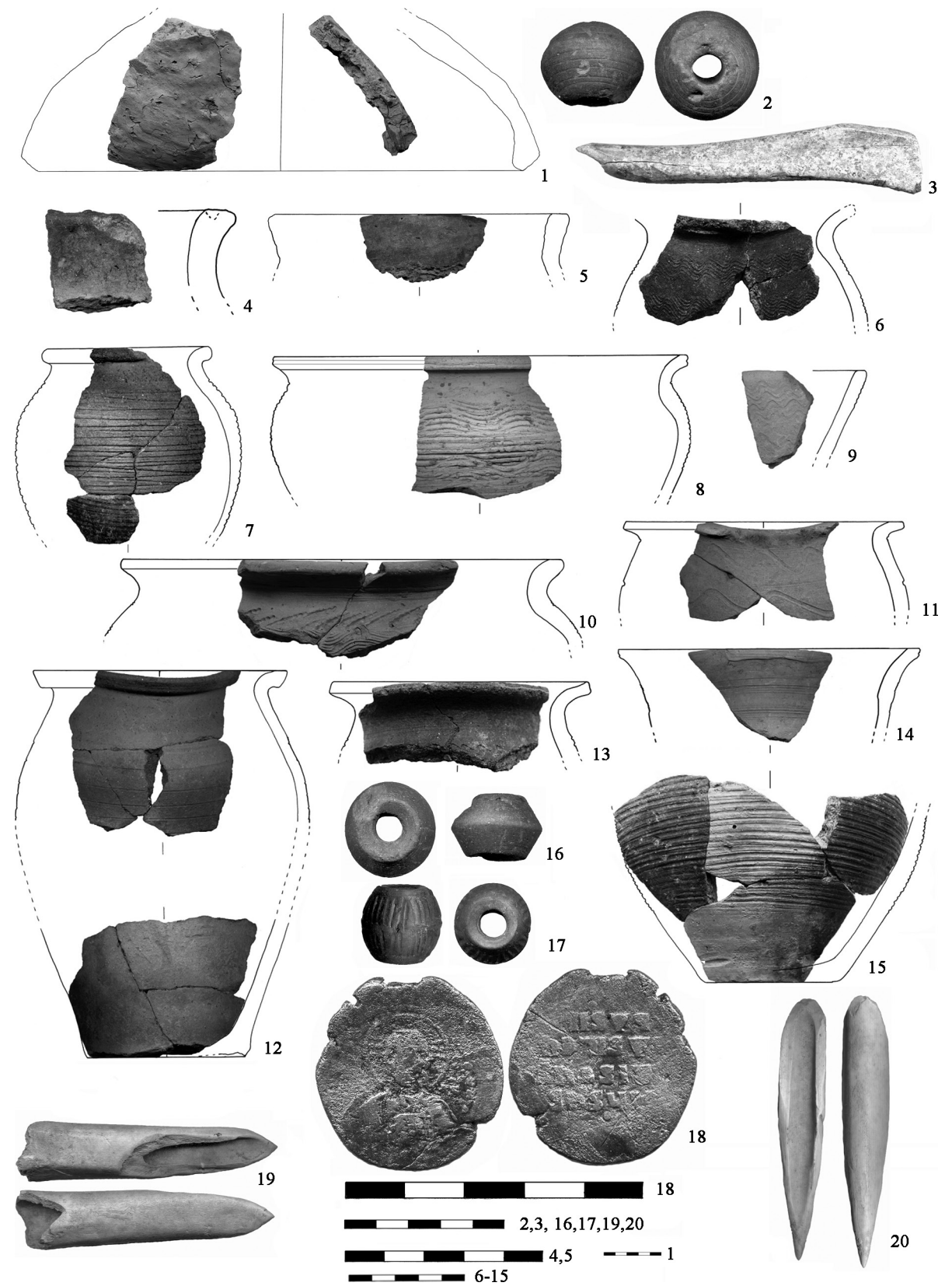

Сл. 8. *Налази из станишта млађег хоризонта насељавања, објекат 8/08.*
1 – део вршника; **2** – пршљенак; **3** – коштано шило објекат 9/09; **4, 5** – грнчарија израђена гњетањем; **6–13, 15** – грнчарија израђена на спором витлу; **14** – уломак посуде израђене на брзом витлу; **16, 17** – пршљенци; **18** – анонимни фолис; **19, 20** – коштана шила

и они украшени на овај начин комбинован са косим убодима утиснутим чешљем (Сл. 7: 12, 13, Сл. 8: 10). Вишеструким валовницама урезаним чешљем украшена је и здела израђена на спором витлу од које је очуван део обода и зида (Сл. 8: 9). Пронађен је и део обода и врата посуде, можда боце или крчага израђене на брзом витлу, фине фактуре, наранџасте боје печења (Сл. 8: 14). Гњетана грнчарија је заступљена у далеко мањем броју од грнчарије израђене на спором витлу. Проналажени су ретки уломци лонаца са особинама гњетаних лонаца из старијег насеља тако да не треба одбацити могућност да су овде доспели из слојева старијег насеља (Сл. 7: 1–4). Издваја се налаз вршника који је направљен гњетањем од лоше пречишћене глине са додатком велике количине плеве и дробљене грнчарије. У фактури се уочавају крупнији уломци посуда које су прављене на спором витлу од којих су неки украшени чешљем урезаним валовницама (Сл. 8: 1). Најближе аналогије, пре свега за лонце проналазе се у насељима 10. и почетка 11. века на локалитететима Доњоварошка – Најева циглана код Панчева и Старо Село у Идвору (Радичевић, Ђорђевић, Ђорђевић, 2012, с. 219–224, Т. I: 1–3, 5, 7, II:1–7, III: 1, 3–5, IV: 1, 2, 4–8, V: 2, 3, 8, 11–20, VI: 1–6, 12, 14, 15; Radičević, Đorđević, Đorđević, 2011–2012, s. 83, 84, Pl. 10: 2, 3, 8, 11–20, 11: 1–6, 12, 14, 15; Ђорђевић, Ђорђевић, 2005, с. 261, 262, сл. 7: 1, 8). Слична грнчарија проналажена је на више локалитета 9–10. и 10 – прве половине 11. века у југоисточном делу српског Баната, у околини Вршца, на десној обали Дунава, у Београду, у средњовековном насељу на простору западног подграђа и Доњег града Београдске тврђаве у слојевима датованим новцем византијског цара Романа I (931–944) и анонимним фолисом класе А2 (976–1030/35) какав је пронађен у слоју затрпавања објекта 9/08 на Ливадама. Аналогије се проналазе и на локалитету Река у Винчи, у кући с краја 10. и почетка 11. века, на локалитету Шљункара код Земуна датованом у 9. век, на више локалитета у Ђердапу, у Великом Градцу међу грнчаријом 10. и 11. века, у Љубичевцу у насељу с краја 9. до почетка 11. века, у Грабовици из 9. и почетка 10. века, на локалитету Ушће Слатинске реке из 9. и прве половине 10. века (Ђорђевић, 2000, с. 19, 20, 46, 47, 49, 51, 56, Т. I: 1, 2–5, II: 3, 6, 16, IV: 2–5, VI: 2–5, XI: 2–4; Бикић, 1994, с. 14–17, сл. 2: 13, 15, 17, 3: 8, 11, 12, 12: 9, 10, 14: 6, 15: 2; Јанковић, 1990, с. 83, 84, кат: 35–38; Јанковић, 1995–1996, с. 123–127, Т. III: 2–6, IV: 1, 3–9, 12, 13, V: 1–8, VI: 3, 4, 7, VIII: 1–3, 5, 6; Јанковић, 1981, с. 47–55, Т. II: 20, 25, 44, III: 18, 28, 29, IV: 6, 20, V: 7, VI: 15, 17; Popović, Mrkobrad, 1986, s. 313, 325, fig. 14; Ercegović Pavlović, Minić, 1986, s. 353–354, fig. 1: 1–5, 2: 4–6, 8–10, 3: 1–4; Jovanović, Korać, Janković, 1986, s. 387, 388, 399, fig 19: 6, 8, 9). Сличности су уочене и на насељима с краја 9. и 10. века у Словачкој и Мађарској, и у Хрватској у насељу из друге половине 10. и 11. века, као и на насељима румунског Подунавља где је грнчарија сличних карактеристика сврстана у тип балканско подунавске, тзв. «Дриду» грнчарије и јужно од Дунава на насељу Гарван у Бугарској у објектима опредељеним у 9–10. и период од 9. до 11. века (Hanuliak, 2016, s. 125–138, Tab. I: 4–13, II: 1–6, VI: 1–15, IX: 1–3, XI: 1–12, XII: 2, 8, XIV: 2, 3; Pap, 2012, o. 169–178, 7. kép: 1, 8. kép: 1, 2, 5, 7, 11, 9. kép: 2, 10. kép: 2, 3, 12. kép: 1–3, 9–13, 13. kép: 4, 15. kép: 3–9, 16. kép: 1–3, 5–9, 17. kép: 3–7, 18. kép: 2, 10; Sekelj Ivančan, Tkalčec, Slovenec, Lugović, 2005, s. 168–169, 179–183, T. 1, 2: 10, 11, 3: 18, 21, 4: 23, 5: 29; Comșa, 1963, T. I: I–IV, Comșa, 1978, fig.43: 1, 65, 46: 1, 69, 53: 7, 72; Вължарова, 1986, с. 98, 99, 100, 109, 104, 161, Обр. 85: 4, 89: 7, 93: 3, 101: 7, 170: 3, 171: 8). Поред уломака грнчарије у испунама објеката млађег хоризонта проналажени су и пршљенци, коштана шила, а посебно је значајан налаз бронзаног византијског фолиса класе А2, кованог између 976–1030/35. године (Сл. 8: 16–20) (Радић, Иванишевић, 2006, с. 169, Т. 42: 700). Фолис је пронађен у слоју затрпавања објекта 9/08, односно на нивоу после којег је прекинуто насељавање овог положаја почетком 11. века.

Око 130 м јужно од насеља на Ливадама, на благом хумкастом узвишењу, пречника око 30 м, чија надморска висина износи 79, 56 м и која је за око пола метра уздигнута у односу на околни терен истражен је део некрополе – некропола 3 на којој су се сахрањивали становници млађег насеља на Ливадама (Сл. 1: 2, 4) (Đorđević, Đorđević, 2012, s. 75, 81–84;

Ђорђевић, Ђорђевић, 2016, с. 3–15; Ђорђевић, Ђорђевић, 2018, с. 16–26). Најстаријем хоризонту сахрањивања, на овој позицији припада 5 гробова. Гробови су укопавани на дубини од 0,7 до 0,95 м. По оријентацији јасно одударају од гробова млађих некропола формираних у периоду од 12. до15. века (некрополе 4 и 5). Мали број откривених гробова указује да је истраживањима вероватно обухваћена периферија некрополе 3, а и чињеница да је дуготрајна и интензивна сахрана у млађим некрополама 4 и 5, довела до девастације најстаријег хоризонта гробова. Гробови некрополе 3 оријентисани су правцем запад–исток са одступањем од 20° до 31° према северу. Покојници су слободно укопавани у гробне раке без конструкција, а у једном случају препозната је рака издуженог овалног облика. Полагани су на леђа, са главом на потиљку и опруженим ногама. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на стомаку или је једна рука опружена поред тела, а друга положена на стомак. У гробу 10 поред лобање и испод ње пронађен је пар наушница од кружно савијене сребрне жице, кружног пресека, преклопљених крајева, а на домалом прсту десне руке бронзани прстен правилног кружног облика, троугаоног пресека који је са спољне стране украшен наизменичним утиснутим рецкама (Сл. 9: 1–3). Овај тип прстења по J. Гислеру појављује се у гробовима Бјелобрдске културе у временском распону од краја 10. до средине 11. века (Giesler, 1981, Taf. 4: 33). У гробу 65 пронађен је бронзани прстен растављених и нешто стањених крајева правоугаоног пресека. Прстен је пронађен на домалом прсту леве руке. У лобањи истог гроба пронађен је сребрни денар кован у време Стефана I (1000–1038) (Сл. 9: 4–6) (Réthy, Probszt, 1958, p. 81, I: 1; Huszar, 1979, p. 31, 1). Део инвентара ове некрополе као што су фрагментовани прстен или наушница од петоструко увијене сребрне жице и прстен ливен у сребру са главом сачињеном од гранулираних гроздова пронађени су у слојевима које су пореметиле млађе сахране.

* * *

Старије насеље посматрано заједно са некрополом 2 која се простире источно од њега, највероватније је настало у време завршне етапе трајања и пропасти аварске државе и успостављања бугарске превласти на овим просторима. Инвентар 9 истражених насеобинских објеката чине скромни остаци материјалне културе у виду руком рађених уломака посуда (лонци, вршници, котлићи, зделе, мање шерпе) и у мањем броју оне израђене на спором витлу. Упоређивањем грначрије старијег насеља на Ливадама са грнчаријом из временски блиских насеља уочавају се у тексту већ наведене сличности, али и извесне разлике. На Ливадама, за разлику од појединих насеља није било налаза посуда израђених на брзом витлу, као ни руком рађених црепуља (Bajkai, 2015, p. 253, Pl. 11: 3; Matei, Băcueţ-Crişan, 2011, p. 148, Pl. 64: 1, 2; Будински-Кричка, 1990, с. 134, 140, Табл. XXII: 2, 26, XXVIII: 17–25; Станојевић, 1986–1987, с. 126). Можда се непостојање грнчарије на брзом витлу може правдати тумачењем да она није служила за кување хране, за разлику од оне прављене гњетањем или на спором витлу, и да њену употребу треба посматрати као префињеност у навикама приликом конзумирања хране и пића које нису биле распрострањене на читавом простору аварског каганата (Herold, 2014, p. 225). Гњетана грнчарија из насеља на Ливадама по начину израде готово да је идентична оној прављеној у 6. и у 7. веку. Разлика се уочава у ансамблу облика. Долази до појаве нових облика посуда као што су котлићи и шерпе. Т. Вида и Ч. Балинт сматрају да производња гњетаних котлића почиње у 8. веку, док Х. Херолд почетак производње руком рађених котлића и вршника смешта у средњеаварски период, а допушта могућност да њихова производња отпочиње и током раноаварског периода и да траје до краја позноаварског периода почетком 9. века (Herold, 2014, p. 214, 215; Vida, 1991, Balint 1991, S. 73). На малобројним истраженим насељима раног и средњеаварског периода код нас, за сада није уочено присуство гњетаних котлића, за разлику од вршника који не претстављају реткост (Трифуновић, 1999–2000, с. 95, 99, 104, Т. XI: 3,4, XV: 20, Т.XX: 2–4; Стојић, 2002, с. 135,

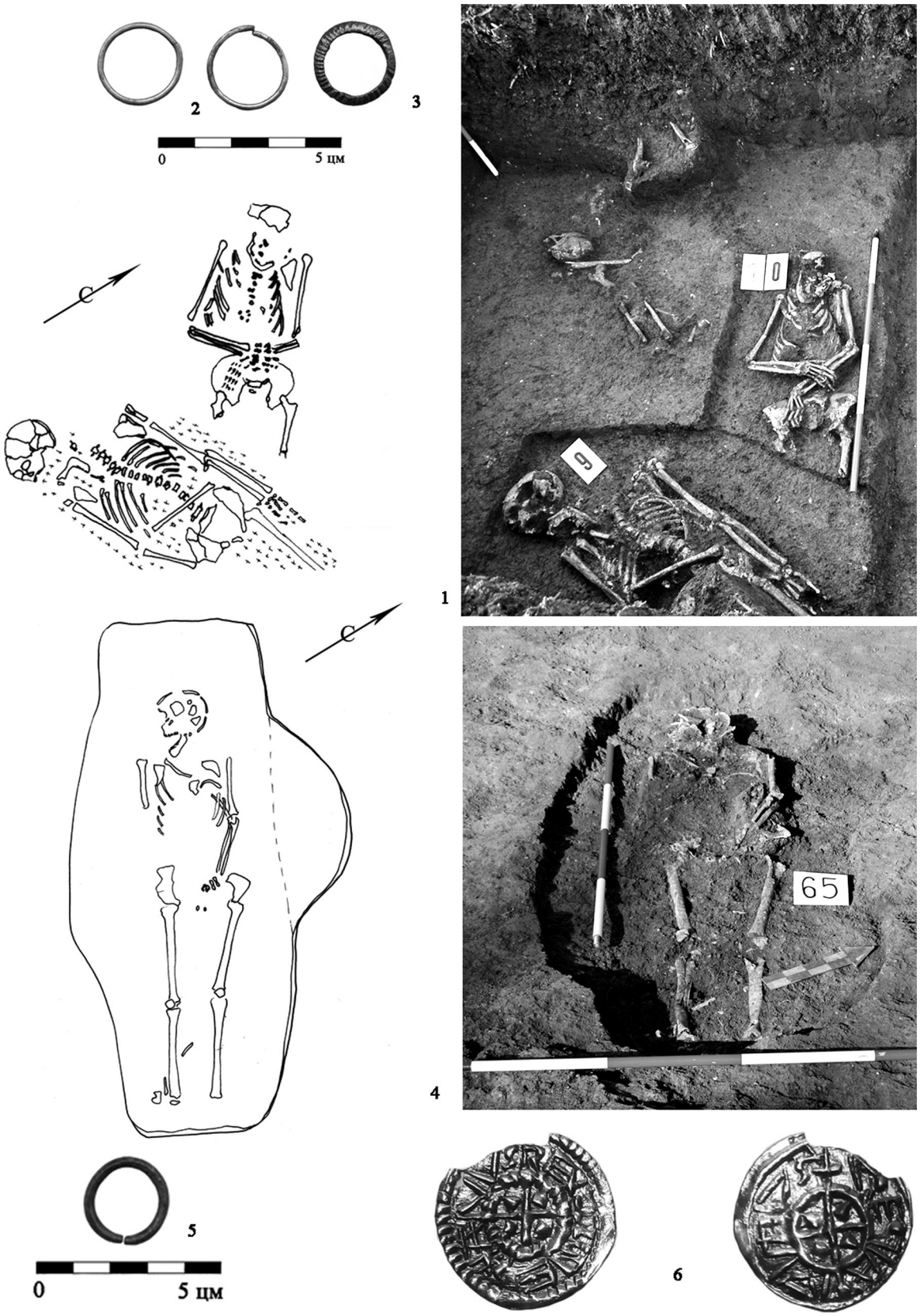

Сл. 9. *Некропола 3.*
1–3 – гроб 10; **4–6** – гроб 65

Т. XIII: 4–6, XIV: 1). У старијем насељу на Ливадама грнчарија прављена на спором витлу заступљена је у мањем броју од руком рађене грнчарије, али више него у старијим насељима из 6. и 7. века истраживаним на простору Војводине, где грнчарије изрђене на спором витлу готово да и нема, за разлику од оне израђене на брзом витлу. Сматра се да производња грнчарије израђиване на спором витлу почиње током средњоаварског периода и да њено одсуство указује на раноаварска налазишта, као и да се на оба начина израђивана грнчарија користи у касноаварском периоду, а да се заступљеност грнчарије израђене на спором витлу временом повећава. Престанак појаве руком рађене грнчарије повезује се са поставарским периодом. Ако ову појаву посматрамо као хронолошки индикатор онда старије насеље на Ливадама не би требало да буде старије од почетка 8. века и млађе од друге деценије 9. века (Vida, 1999, S. 107; Herold, 2014, p. 215, 217, 220). Према историјским подацима, на простору српског Подунавља, почетком 9. века помиње се словенско племе Бодрићи (Абодрити), за које се наводи да живе у суседству Бугара, у Крајдунавској Дакији, на простору леве обале Дунава, од ушћа Тисе у Дунав до Ђердапа, па тако област јужног дела српског Баната треба посматрати као саставни део шире области коју насељава ово племе (Јанковић, 1990, с. 30, Ђорђевић, 2000, с. 28–30). На основу чињенице да археолошки материјал са Ливада, који има елементе словенске материјалне културе, није пронађен у већем броју, може се закључити да насеље није било дуготрајно и да је напуштено у мирним околностима, а за сада се не може поуздано рећи да ли су житељи насеља на Ливадама припадали у историјским изворима поменутом племену Бодрића или неком, за сада непознатом племену. Извесно је да су се становници старијег насеља на Ливадама сахрањивали на оближњој некрополи 2 која се, упоређивањем гробних налаза (пар бронзаних наушница са три стаклене перле, стаклене перле цилиндричног облика и облика семена лубенице, гробни прилози у виду посуда израђених на спором витлу, пршљенци, игленице) са гробним налазима из временски блисих некропола на простору источне и средње Европе опредељује увременски распон од краја 7. до почетка 9. века, а ближе у 8. век.

Временски блиским старијем насељу на Ливадама треба посматрати и насеобински објекат са југоистока српског Баната, са локалитета Кошића брег код Дубовца[4]. Овај локалитет је смештен на песковитој греди која се пружа упоредо са Дунавом од којег је удаљен око 750 м (Јанковић, 2012, с. 45–57; Радичевич, 2015, с. 289, 292). Ту је истражено једно плитко укопано четвороугаоно станиште, површине око 10 м². У североисточном углу можда је постојало камено огњиште или пећ, али без одговарајућег дна од запечене земље што указује на његово краткотрајно коришћење. У испуни станишта пронађена је грнчарија подељена у две групе, ону рађену гњетањем и ону рађену на спором витлу. Гњетана грнчарија заступљена је уломцима лонаца, тава и поклопаца. Могуће да је гњетањем рађено и једно дно лонца са кружним отвором на средини начињеним пре печења за који се претпоставља да је служио за сирење. Од грнчарије израђене на спором витлу заступљени су уломци лонаца, украшавани чешљем урезаним валовницама или комбинацијом валовница и низова вишеструких хоризонталних линија. Ово станиште на Кошића брегу најпре је временски опредељено у крај 7. века и доведено је у везу са племеном Тимочана који се заједно са Бодрићима помињу у франачким изворима, а чија особена грнчарија је препозната и на насељу у селу Бољевци на Сави, у Срему које припада целом 8. веку (Јанковић, 1990, с. 28, 30). Претпоставка да је станиште на Кошића брегу сведочанство о присуству Тимочана остала је отворена и након исцрпније анализе грнчарије из овог станишта када је датовано у период од шездесетих до осамдесетих година 7. века и приписано култури Срба (Јанковић, 2012, с. 45–57).

[4] Заштитна археолошка ископавања на локалитету Кошића брег код Дубовца обављена су 1986. године у организацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Новог Сада, под руководством Владимира Лековића.

У период након престанка живота на старијем насељу на Ливадма (крај 8 – почетак 9. века), а пре формирања млађег насеља на истом локалитету (10 – почетак 11. века) вероватно треба определити старије средњовековно насеље на локалитету Циглана на делиблатском путу у Долову[5]. Локалитет се налази на источној периферији села, на једној од уздигнутих обала некадашњег водотока (Ђођевић, Ђорђевић, 2018, с. 32). Трагови старије средњовековне насеобине откривени су на северном и јужном делу локалитета и може јој се приписати 12 објеката – 2 куће, 6 пећи, 2 трапа и два рова. На северном делу налазишта откривене су земљане калотасте пећи са приступним јамама. Кружне поднице пећи су често у арматури имале уломке разбијених кухињских лонаца. На јужном делу локалитета истражена су два стамбена објекта. Објекат 7/14 је земуница квадратног облика димензија 3,2×3,3 м са каменом пећи у североисточном углу димензија 1×1 м. Овом објекту припадао је и кружни трап који се надовезује на његову југозападну ивицу. Објекат 40/16 је кућа правоугаоне основе, димензија 3,4×2,6 м са две јаме за стубове на краћим странама. У североисточном углу налазило се огњиште од запечене земље са комадима камена и лепа. У испунама ових објеката проналажени су лонци прављени на спором витлу украшавани чешљем урезаним сноповима вишеструких водоравних линија, валовницама и њиховим комбинацијама као и уломци вршника прављених гњетањем. У објекту 7/14 пронађена је једна мања здела израђена на брзом витлу, од фино пречишћене глине, жуто-наранџасте боје печења, пршљенци, коштана шила, гвоздени ножићи и један гвоздени обруч ведра.

Након напуштања старијег насеља крајем 8. или почетком 9. века и одређеног временског периода без живота на локалитету Ливаде, током 10. века поново се формира мања средњовековна насеобина. Овом насељу припадају две куће, две пећи и један дупли ров. У испунама ових објеката проналажена је грнчарија са типолошким карактеристикама словенске грнчарије од 9. до 11. века, са широког простора средње и југоисточне Европе. Ни ово друго насеље није било дуготрајно. Време његовог трајања, на основу налаза византијског фолиса (976–1030/35), може се продужити најкасније до 30-х година 11. века. Становници млађег насеља на Ливадама сахрањивали су се на оближњој некрополи 2 у оквиру које је истражено 5 гробова са налазима накита и новца временски опредељених у време од краја 10. до средине 11. века. Овај период је на територији данашњег Баната обележио сукоб између мађарског краља Стефана I (1000–1038) и самосталног банатског кнеза Ахтума. Након пораза кнеза Ахтума, почетком 11. века овај простор укључен је у средњовековну угарску државу. Истим временским оквирима припада и насеље на оближњем локалитету Доњоварошка–Најева циглана (Радичевић, Ђорђевић, Ђорђевић, 2012, с. 213–214; Мано-Зиси, Љубинковић, Гарашанини, Ковачевић, Веселиновић, 1948. с. 53–95). Локалитет Доњоварошка–Најева циглана налази се на јужној периферији Панчева, на високој обали једног од старијих рукаваца Тамиша. Археолошка ископавања на овом локалитету обављена су 1947. 2003. и 2004. године[6]. Откривене су три куће (куће, 1, 2 и 3) које по начину градње одговарају типичним кућама раносредњовековног периода на овом делу Подунавља. У испунама

[5] Прва заштитна археолошка истраживања на локалитету Циглана на делиблатском путу у Долову обављена су 1965. и 1967. године у организацији Народног музеја Вршац и Народног музеја Панчево под руководством Растка Рашајског, Станимира Барачког и Миле Прикић. Од 2013. године на локалитету се обављају систематска археолошка истраживања. На порвшини нешто мањој од 1500 м² истражен је 141 насеобински објекат из различитих периода антике (од 2. до 5. века). Утврђена су два средњовековна хоризонта насељавања временски опредељена у крај 8. и 9. век и 12–13. век. Млађем хоризонту 12–13. века може се приписати 31 објекат (куће, пећи, трапови, ровови).

[6] Археолошка истраживања 1947. године изведена су у организацији тадашњег Ументничког музеја у Београду и Градског музеја у Панчеву. Стручну екипу чинили су Ђ.Мано-Зиси, М.Љубинковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић и Р. Веселиновић. Истраживања 2003. и 2004. године обављена су у организацији Народног музеја Панчево у сарадњи са Филозофским факултетом Универзитета у Београду под руководством В. Ђорђевића и Д. Радичевића.

ових објеката проналажена је грнчарија која је по својим карактеристикама готово идентична грнчарији пронађеној у млађем хоризонту становања на локалитету Ливаде.

На основу приказаних резултата археолошких истраживања на локалитету Ливаде упоређених са резултатима истраживања територијално блиских налазишта може се утврдити хронологија насељавања јужног дела српског Баната од 8. до 11. века. Најстаријем хоризонту припадало би насеље на локалитету Кошића брег у близини Дубовца које је опредељено у време од 60-х до 80-х година 7. века, а можда не треба одбацити могућност датовања и у нешто млађи период. У хоризонт 8. и почетак 9. века сврстава се старији хоризонт насеља на локалитету Ливаде. У период после напуштања старијег насеља на Ливадама, до оснивања млађег у 10. веку могло би се датовати старије средњовековно насеље на локалитету Циглана на делиблатском путу у Долову. Млађем насељу на Ливадама истовремено је средњовековно насеље 10. и почетка 11. века на локалитету Доњоварошка–Најева циглана у Панчеву.

ЛИТЕРАТУРА

Анђелић Д.,1994. Два средњевековна насеља откривена приликом изградње аутопута Е–75 (Београд–Суботица) // ГПСКВ. Вып. XVII. С. 115–131.

Бикић В.,1994. Средњовековна керамика Београда (Посебна издања књига 25). Београд: Археолошки институт. 146 с.

Будински-Кричка В., 1990. Новые материалы для изучения древнеславянской керамики на поселениях восточной Словакии // Slovenská Archeologia. Вып. XXXVIII. 1. С. 89–144.

Буквић Љ., 1988. Археологија // Гласник НМП. № 1. С. 129–135.

Възжарова Ж. Н., 1976. Славяни и Прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София: БАН. 448 с.

Възжарова Ж., 1986. Средновековното селище С. Гарван, Силистренски окръг VI–IX в. София: БАН. 203 с.

Гачић Ђ., 1985. Некрополе Сеобе народа у Старчеву // Гласник српског археолошког друштва. № 2. С. 178–179.

Ђорђевић В., 2000. Подаци о грнчарији IX–XI века у области Вршца // Гласник музеја Баната. Вып. 9/10. С. 19–63.

Ђорђевић Ј., Ђорђевић В., 2005. Резултати археолошких истраживања вишеслојног локалитета Старо село у Идвору 2002–2004. године // Гласник српског археолошког друштва. Вып. 21. С. 251–280.

Ђорђевић Ј., Ђођевић В., 2016. Ливаде код Панчева средњовековна црква и некропола на енеолитској хумци. Панчево: Народни музеј Панчево. 36 с.

Ђорђевић Ј., Ђорђевић В., 2018. Археолошка ископавања Народног музеја Панчево у 21. веку. Панчево: Народни музеј Панчево. 36. с.

Јанковић Ђ., 2012. Дубовац – налаз српске грнчарије 7. века // Весник. Вып. 39. С. 45–56.

Јанковић М., 1981. Средњовековно насеље на Великом Градцу у X–XI веку (Књига 1). Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања. 84 с.

Јанковић М., 1995–1996. Словенско насеље код Земуна // Рад музеја Војводине. Вып. 37–38. С. 123–137.

Јанковић М., Јанковић Ђ., 1990. Словени у југословенском Подунављу. Београд: Музеј града Београда. 149 с.

Мано-Зиси Ђ., Љубинковић М., Гарашанини М., Ковачевић Ј., Веселиновић Р., 1948. Заштитно ископавање код Панчева // Музеји. № 1. С. 53–95.

Микић Антонић Б., 2012. Некропола из периода аварске доминације: локалитет Пионирска улица у Бечеју. Бечеј: Градски музеј Бечеј. 124 с.

Nagy S., 1971. Некропола из раног средњег века у циглани «Полет» у Врбасу // Рад војвођанских музеја. Вып. 20. С. 187–268.

Пап Л., 1997. Бронзане наушнице са локалитета «Ливаде» код Старчева // Рад музеја Војводине. Вып. 39. С. 137–142.

Радић В., Иванишевић В., 2006. Византијски новац из Народног музеја у Београду. Београд: Народни музеј Београд. 49 с.

Радичевич Д., 2015. К изучению раннеславянских памятников Сербского Подунавья (вопросы хронологии и этнокультурной принадлежности) // Славяне на Дунае. Обретение родины // Stratum plus. № 5 / Ред. И. О. Гавритухин, Р. А. Рабинович. С. 285–308.

Радичевић Д., Ђорђевић В., Ђорђевић Ј., 2012. Средњовековно насеље на локалитету Најева циглана у Панчеву: Објекти X – почетка XI столећа // Гласник српског археолошког друштва. Вып. 28. С. 201–224.

Станојев Н., 1996. Средњовековна насеља у Војводини. Нови Сад: Музеј Војводине. 158 с.

Станојевић Н., 1987. Насеља VIII–IX века у Војводини // Рад војвођанских музеја. Вып. 30. С. 119–146.

Стојић И., 2009. Физичко-антрополошка анализа скелета из аварске некрополе са локалитета Старчево Ливаде // Историјски часопис. Вып. LVIII. С. 9–32.

Стојић Ј., 2002. Објекат VI–VII века на локалитету Вишњевача код Падеја // Гласник музеја Баната. № 11/12. С. 103–138.

Тадин Љ., 1995. Раносредњовековна некропола код Манђелоса // Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем. Ур. З. Вапа. Нови Сад: ПЗЗСК. С. 257–286.

Трифуновић С., 1999–2000. Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој // Гласник српског археолошког друштва. Вып. 15–16. С. 43–76.

Băcuét-Crişan D., 2007. Aşezările din secolele VII–IX de pecursul superior şi mijlociu al vâurilor Barcău şi Crasna (AMP. IX). Cluj-Napoca. Zalau: Editura Mega. Editura Porolissum MJIAZ. 155 p.

Băcuét-Crişan D., Băcuét-Crişan S., Bejinariu I., Pop H., Matei A. V., 2009. Cercetări Arheologice preventive pe trasul şoselei ocilitoare a municipiului Zalău (BMP X). Cluj-Napoca: Editura Mega, Editura Porolissum MJIAZ. 367 p.

Băcuét-Crişan D., Fazecaş G., Doru M., 2017. An Early Medieval Feature Discovered in Oradea – Salca “Gheţărie” (Petrom Gas Station) // ZSA. № 31. P. 215–327.

Băcuét-Crişan D., Zsolt Csók., 2011. Fusaiolele descoperite în aşezările medievale Timpurii din depresimea Silvaniei // AMP. № XXXIII. P. 261–274.

Bajkai R., 2012. Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén Hajdúnámás-Mácsi-dűlő // Sötét Idők Rejtélyei 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medenćeben és környékén (Tempora obscura 3). Szerk. A. Liska, I. Szatmári. Szerzők.: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. O. 9–44.

Bajkai R., 2015. The Latest Findings of the Research of Avar Age Settlements in the Region of Hajdúság // ZSA. № 29. P. 227–437.

Bálint Cs., 1991. Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Komitat Csongrád) (VAH 4). Budapest: Institut für Archäologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 103 S.

Balogh C., P. Fischl K., 2010. Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető // MFME-MA. № 1. O. 185–381.

Benedek A., Pópity D., 2010. Késő avar kori Településrészlet Szeged-Fertő, jójárt Tanya Területéről // Monum Arch. II. O. 193–208.

Ciugudean H., 2007. Pottery offerings in the early middle age cemetery of Alba Iulia-”Staţia de Salvare” // Funerary offerings and votive despositions in Europe`s 1st millennium AD Cultural artefacts and local identities / Ed. C. Cosma. Cluj-Napoca: IAA; IAIAC. P. 243–262.

Comşa M., 1963. La civilisation balcano-danubienne (IXe–XIe siecles) sur la territorie de la R. P. Roumanie // Dacia (n. s.) № 7. P. 413–436.

Comşa M., 1978. Cultura materiala veche Romaneasca (Aşezarile de la Bucov-Ploeşti). Bucuresti: Institul de arheologie. 181 S.

Cosma C., 2002. Die Keramik des 8–10. Jh. n.Chr. aus dem Norden und Nordwesten Rumäniens // Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr.) / Hrsg. A. Rustoiu, A. Ursuţiu. Cluj-Napoca: Neremia Napocae. S. 297–393.

Cosma C., 2011. Funerary Pottery in Transilvania of the 7th–10th Centuries (RAIAAH. Vol. XVIII). Cluj-Napoca: Editura Mega. 246 p.
Čilinská Z., 1975. Frauenschmuck aus dem 7. und 8. Jahrhundert im Karpatenbecken // Slovenská Archeologia. XXIII. 1. S. 63–96.
Đorđević J., Đorđević V., 2012. Preliminary Results of Arhaeological Research at the Medieval Site of Starčevo-Livade 2008–2010 // Proceedings of the Regional Conference "Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy" / Ed. I. Pantović. Vršac: City Museum of Vršac. P. 75–84.
Ercegović-Pavlović S., Minić D., 1986. Site d`habitation médiéval à Velesnica // Ђердапске свеске Т. III. P. 289–301.
Farkas Z., 2010. Avar kori temetőrészlet Bonyhád határából // WMÉ. № XXXII. O. 179–211.
Giesler J., 1981. Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur (Praehistorische Zeitschrift Band 56). Berlin–New York: Walter de Gruyter & Co. 167 S.
Hanuliak M., 2016. Sídiliská z 8–10. storočia v Chl`abe // Slovenská Archeologia. № LXIV-1. S. 95–141.
Herold H., 2014. Insights into the chronology and economy of the Avar Khaganate and the post-Avar Period: pottery production and use in the Carpathian Basin from the late 6th to the 10th century AD // Acta Archaeologica Carpathica. Vol. XLIX. P. 207–229.
Huszar L., 1979. Müzenkatalog Ungarn: von 1000 bis Heute. München: Battenberg. 365 S.
Jovanović A., Korać M., Janković Đ., 1986. L`embouchure de la riviére Slatinska reka // Ђердапске свеске. Т. III. P. 378–400.
Karlowánsky A., 1996. Kapitány-dűlői késő avar kori temető Late-Awar cemetery at Ártánd-Kapitánydűlő // DMÉ 1994. O. 37–102.
Kovacsózy B., 2010. Avar kori temető Hőgyészről // WMÉ. № XXXII. O. 141–178.
Mărginean F., 2017. O aşezare din perioda avară târzie şi urme de locuire din vremea arpadienilor la Mureşul de Jos. Descoperirile arheologice de la Pecica «Est/Smart Diesel», jud. léArad // Locurirea medievală timpurie din Transilvania şi vecinătăţi (Orbis Mediaevalis I) / Ed. F. Mărginean., I. Stanciu, D. Băcuét-Crişan: Cluj-Napoca: Editura Mega. P. 141–346.
Matei A. V., Băcuét-Crişan D., 2011. Contribuţii arheologice privind topografia şi structura internă a satului medieval timpuriu din nord-vestul României, Aşezarea de la Porţ-La baraj (judeţul Sălaj). Cluj-Napoca: Editura Mega. 196 p.
Mrkobrad D., 1980. Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Muzej grada Beograda. 169 s.
Nagy B. K., 2008. Aszékkutas-kápolnadűlői avar temető (Monoğrafia Archaeologica I). Szeged: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 423 o.
Nagy E., 1990. A Pécs-Nagyárpád Boros Utcai Avarkori Temetö 1985–1987. Évi Ástása // JPMÉ. № 34 (1989). O. 93–128.
Pap K. I., 2012. Koraközépkori településszészellet Kemenespálfa-Zsombékoson (Vas Megye) // Sötét Idők Rejtélyei 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környekén (Tempora Obscura 3) / Szerk. L. András, I. Szatmári. Békéscsaba: Békés Megyei Muzeumok Igazgatósága. O. 119–184.
Pásztor A., 1990. A Bólyi avarkori temető értékélése // JPMÉ. № 34 (1989). O. 129–146.
Perémi S. A., 2001. Ajka-volt téglagyár késő avar kori sírjai // "Hadak útján" (Konferenciakötet) / (WMÉ XXIII) / Szerk. A. Gaál. Szenszárd: Wosinsky Mór megyei múzeum. O. 161–220.
Popović P., Mrkobrad D., 1986. Prospection par sondage de la localité Ljubičevac-Obala // Ђердапске свеске III. P. 308–328.
Radičević D., Đorđević V., Đorđević J., 2011–2012. Mediaeval Settlement and Necropolis at Najeva Ciglana Site in Pančevo (Southwestern Banat): Excavations in 2003 and 2004 // CA. № XVIII–XIX. P. 79–121.
Rapan Papeša A., 2013. Predmeti od kosti, roga i kamena iz avarodobnih grobova na lokalitetu Nuštar Dvorac // Arheologija na Dunavu-znanstveni skup (Izdanja HAD 31) / Ur. D. Tončinić. Vukovar: HAD. S. 107–116.

Rapan Papeša A., 2014. Keramički i olovni pršljenci za vretena iz avarodobnih grobova na lokalitetu Nuštar-Dvorac // PIAZ. Vol. 31. S. 159–180.

Réthy L., Probsyt G., 1958. Corpus nummorum Hungarie I. Graz: Akademische Druck Verlagsanstalt. 49 S.

Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Slovenec D., Lugović B., 2005. Analiza keramike s ranosrednjovjekovnog naselja na položaju Ledine kod Torčeca // PIAZ. Vol. 22. S. 141–186.

Stanciu I., 1994. Asezarea prefeudală de la Lăpuşel, JUD Maramureş (Cercetările arheologice din anii 1992, 1993) // Ephemeris Napocensis. № IV. P. 267–322.

Stanciu I., 2003. Descoperiri medievale timpurii din Judeţele Satu Mare şi Maramures. Date noi observaţii şi opinii referitoare la ceramica medievală timpurie din nord-vestul României // Marmatia 7/1. P. 249–316.

Stanciu I., 2011. The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages (the middle of the 5th century – early 7th century). Cluj-Napoca: Editura Mega. 793 p.

Stanciu I., 2014. A well from the early medieval selllement at Jucu de Sus (Cluj County, north-western Transilvania) // Archäologische Beiträge Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt (PAT 7) / Hrsg. S. Cociş. Cluj-Napoca: Editura Mega Verlag. P. 325–339.

Szentpéteri J., 1985. Gesellschaftliche Gliederung des awarenzeitlichen gemeinen Volkes von Želovce II. Innere Gruppen der Bevölkerung (Schmuck und sonstige raugbezeichnude Beigaben) // AAASH. XXXVII 1–2. S. 147–184.

Sz. Wilhelm G., 2010. Késő Avar Kori Településrészlet és temetkezés Kiskundorozsma Határában // Monum Arch II. O. 211–229.

Tănase D., 2010. Prelucrarea metalelor în lumea barbară la Dunărea Mijlocie şi Inferioară în secolele VI–VII. Timişoara: Editura Excelsior Art. 431 p.

Török G., 1998. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba (Das awarische Corpus Avar corpus füzetek. Beihefte V). Debrecen–Budapest: Kapitalís Druckerei. 254 S.

Vida T., 1991. Újabb adatok az avar kori “fekete kerámia” és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez // MFMÉ. 85. O. 385–399.

Vida T., 1999. Die awarenzeitliche Keramik 1 (VAH 8). Berlin–Budapest: Belassi Kiado. 324 S.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.184-207

Елена Джорджевич
Панчево, Сербия

Воислав Джорджевич
Панчево, Сербия

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПОСЕЛЕНИЕ И МОГИЛЬНИК ЛИВАДЕ ОКОЛО ПАНЧЕВО: К УТОЧНЕНИЮ ХРОНОЛОГИИ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ПЕРИОДА В СЕРБСКОМ БАНАТЕ

Резюме

Ключевые слова: Южный Банат, поселения, могильники, VIII–IX вв., X–XI вв.

Цель работы – уточнение время существования археологического комплекса Ливаде на основе данных, полученных в результате раскопок 1984 г и 2008–2013 гг., а также сравнительный анализ происходящих с него материалов с некоторыми памятниками, исследованными в непосредственной близости от Ливаде, на территории южной части сербского Баната. Это необходимо для разработки хронологической шкалы древностей VIII–XI вв. на этой территории.

Jelena Đordjević
Pančevo, Serbia

Vojislav Đordjević
Pančevo, Serbia

THE EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT AND BURIAL GROUND LIVADE NEAR PANČEVO: ON THE EARLY MEDIEVAL PERIOD CHRONOLOGY SPECIFICATION IN SERBIAN BANAT

Summary

Key words: Southern Banat, settlements, burial grounds, the 8th – 9th cc., the 10th – 11th cc.

This paper aims at specifying the existence period of the archaeological complex Livade on the basis of data received during the excavations in 1984 and 2008–2013, as well as comparative analysis of the material found there with some studied sites in close proximity to Livade, on the territory of the southern part of Serbian Banat. It is essential to work out the chronological scale for antiquities of the 8th – 11th cc. on this territory.

ЗЕМЉАНО-ПАЛИСАДНЕ И СУХОЗИДНЕ АДАПТАЦИЈЕ И ГРАДЊЕ РАНОСРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА НА ТЛУ СРБИЈЕ

Д. Булић
Београд, Србија

gavbulic@yahoo.com

Апстракт: *Тема рада овог рада су земљано-палисадне и сухозидне адаптације и градње раносредњовековних утврђења на тлу Србије. На тлу Западне Србије поновна употреба рановизантијских утврђења почиње са ратовима Бугарске и Србије, средином 9. столећа (Врсенице, Рас, Градина на Јелици). Градње извесних фортификација могуће је везати за српског кнеза Часлава током 10. столећа (Орловине – Мали Зворник и лок. Видојевива). Новоподигнутим раносредњевековним утврђењима припада локалитет Дивичмеђ у Ковачевцу код Младеновца, те Градина или Бедем, у селу Градац на источном ободу Сјеничке котлине из 12. столећа. Из истог времена је и град Галич, познат из византијских извора из 1149. године.*

Кључне речи: *земљано – палисадна утврђења, западна Србија, касноантички, рановизантијски, рани средњи век*

Прошло је више од две деценије од када је М. Поповић, објавио први рад о земљано-палисадним и сухозидним фортификацијама раносредњевековне епохе на тлу Србије. Непосредни повод за студију пружили су му резултати археолошких истраживања остатака утврђења на брегу изнад Себечевске реке у Рашку, за коју Поповић сматра да је тврђава Рас (Поповић, 1997, с. 119–138). У међувремену су се доста споро, али ипак континуирано јављали нови локалитети (Сл. 1), видици су нам се делимично отворили, а хронологија њиховог коришћења проширила. На појединим локалитетима овакве интервенције се могу везати за одређене личности и сагледати у контексту познатих историјских догађања.

Овакве структуре су познате и честе у праисторијском раздобљу. Током ране антике кастели и каструми су били земљано-палисадне конструкције, да би се и током касне антике и ране византије, понекад користили земљано – палисадни елементи, као што је случај са секундарном употребом праисторијских насипа на Тројан Граду на Церу (Сл. 2: 1) (Археолошки споменици, 1953, с. 44, сл. 14).

Током досадашњих истраживања на тлу Србије уочен је значајан број касноантичких и рановизантијских фортификација, од којих су бројне, потом играле значајну улогу и током средњевековне епохе.[1] Није велики ни број оних старијих утврђења где су изведене адаптације и нове одбрамбене линије у земљано-палисадној или сухозидној конструкцији. Са друге стране, готово да нема новоизграђених раносредњевековних утврда. Земљано палисадне и сухозидне фортификације грађене од пропадљивог материјала и без јачег и трајнијег везива, лакше су рушене и бивале су изложене осипању, спирању и дејству атмосфералија, због чега њихово уочавање и интерпретација захтева искуство истраживача. Овим радом покушаћемо да скренемо позорност на најеклантније примере средњевековних утврђивања и адаптација поменутим конструкцијама.

Преглед започињемо са добро истраженом Градином у Врсеницама, на ободу Сјеничког поља. Запустело палеовизантијско утврђење у Врсеницама, поново је насељено у 9. и трајало је током 10. века (Сл. 3: 1). Том приликом, главна кула са бедемским платном на западној страни,

[1] Србија од регистрованих 259 локалитета, има 84 поново коришћених у неком тренутку или 32,43%. На њих указују термини који се јављају у својству топонима за фортификацијске остатке: Градина, Градиште, Градац, Кула; Јеринин Град итд. (Bulić, 2013, s. 225).

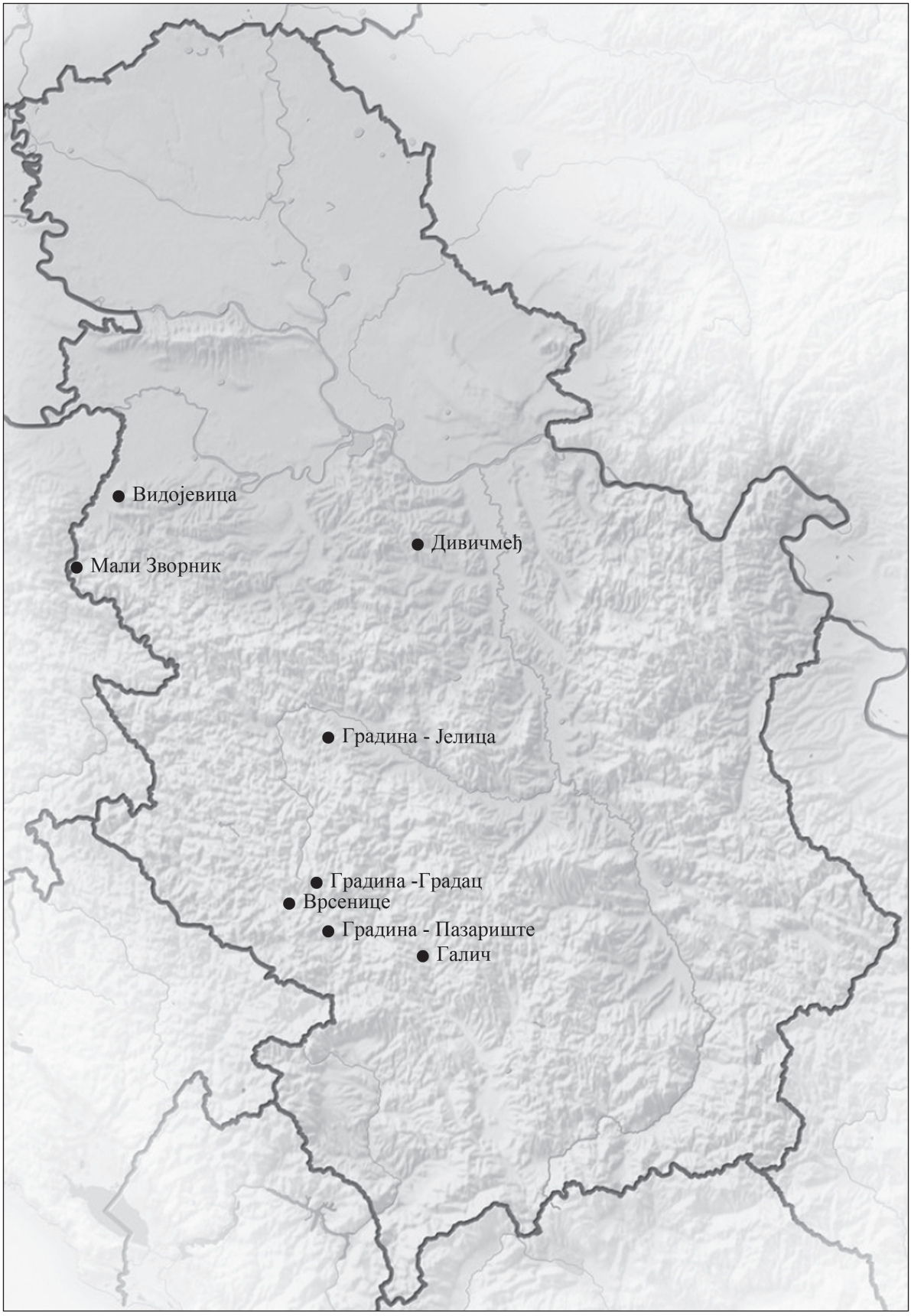

Сл. 1. Карта раносредњевековних сухозиднних и земљано-палисадних утврђења на тлу Централне Србије

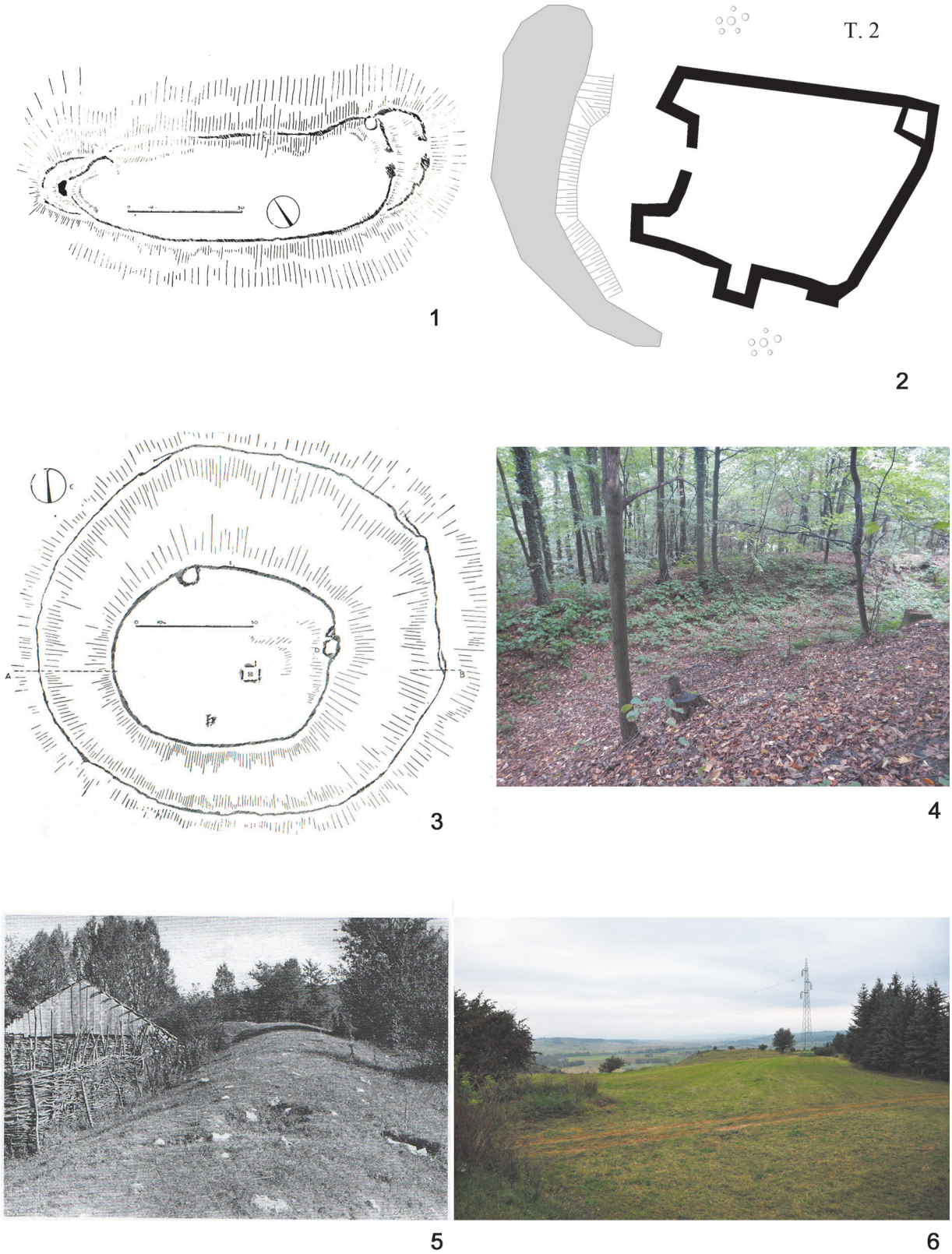

Сл. 2. 1. Тројан град (према: Археолошки споменици I, 1953, с. 44, сл. 14); **2.** Словац; **3.** Видојевица (према: Археолошки споменици I, 1953, с. 46, сл. 18); **4.** Видојевица, насип (фото Д. Булић); **5.** Градина – Градац (према: Д. Премовић – Алексић, 2014, с. 510, сл. 208); **6.** Градина – Градац (фото Д. Булић)

обновљена је и оспособљена је за одбрану, затечене бедемске трасе на источној страни су напуштене, а уместо њих је изграђена нова одбрамбена линија која се праволинијски пружала према истоку и која је искористила део јужног бедема палеовизантијског утврђења. Њеном изградњом, у оквир утврђења укључен је и део источне падине, до стрмих одсека и стеновитих гребена, а површина брањеног простора увећана. Прилазне комуникације пресеца источни бедем на месту где се највероватније првобитно налазила источна капија (Popović, Bikić, 2009, s. 134).

Нови бедем раносредњовековног утврђења, ширине око 3 м, заснован је на затеченом стеновитом терену без укопавања темеља (Сл. 3: 2–3). Грађен је у техници сухозида, са крупним каменом као и комадима стена у оба лица и испуном која се састојала од камена и насипа земље. Првобитна висина до шетне стазе могла је износити између 3,5 и 4 м. У структури сухозида, мада такви трагови нису уочени, највероватније су се налазиле арматуре од дрвених облица, а на горњој површини изнад шетне стазе дрвена галерија (Сл. 3: 4). Не искључује се могућност да је шетна стаза на бедему са предње стране била затворена палисадном оградом са одговарајућим прорезима за дејства бранилаца (Popović, Bikić, 2009, s. 99–100, 129–130).

На површинама источне падине, које су изградњом новог раносредњовековног бедема укључене у брањени оквир утврђења, нису констатовани трагови објеката нити културног слоја. Повезан брањени простор, осим као прибежиште за околно становништво, могао је служити и за склањање стада стоке (Popović, Bikić, 2009, s. 100, 130).

Према археолошким налазима, на Градини у Врсеницама у 9. и делом у 10. веку налазило се раносредњовековно српско утврђење, а у складу са његовом идентификацијом до замирања живота на овом месту дошло је у време великог Симеоновог напада на оновремену Србију у трећој деценији 10. века века (Popović, Bikić, 2009, s. 134).

За интерпретацију насеља важно је знати да је у централном делу Градине откривен комплекс здања за које је претпостављено да су остаци боравишта локалног велможе. У северном делу овог сектора налазе се рушевине палеовизантијске цркве, која касније није обновљена, али је судећи по налазима огњишне грнчарије једно време коришћена као станиште (Popović, Bikić, 2009, s. 100–107, 130).

У 32. глави *Списа о народима*, Порфирогенит међу *kastra oikoumena* у Србији на првом месту помиње Дестиник, за који је претпостављено да би могао бити локалитет Врсенице (Popović, Bikić, 2009, s. 97–99, 129). Због недовољне археолошке истражености, није јасно шта заправо појам *kastra oikoumena* значи и какву физичку структура подразумева у оквиру једног града. Појам се најчешће преводи као *насељени градови* (Ćirković, 1998, s. 9–32), а поједини од њих као *насељене тврђаве.*[2]

Изгледа, најближи решењу је Т. Живковић, који је показао да специфични термин *kastra oikoumena* одређује градове који припадају хришћанском свету, тј. Екумени, градове који су укључени у црквену организацију, што указује и на обавезан садржај цркве унутар физичке структуре града (Živković, 2008, s. 9–28; Живковић, 2013, с. 44–45).[3]

У складу са овим, Врсенице не могу бити Дестиник, не само због непостојања цркве, већ и због више него скромног садржаја унутар ове утврде, које је имало очито само локални карактер, али не и улогу престонице Србије.

За разлику од тврђаве у Врсеницама, где нема керамичких налаза бугарске провенијенције, већ доминира локална продукција, тврђаве из области Раса садрже бугарски материјал (Popović, 1999, s. 155–161; Popović, Bikić, 2009, s. 131). Из Порфирогенитовог текста је

[2] Овакве тврђаве су подразумевале да је брањени простор мали, са групацијом од неколико кућа, као кнежевско или жупанско боравиште, вероватно и са складиштем хране, док је за локално становништво такав *град* имао искључиво рефугијални карактер (Popović, Bikić, 2009, s. 133).

[3] Уосталом на Градини у Мартинићима, препознатој као Лонтодокла, једном од три града које Порфирогенит помиње у Дукљи, откривени су остаци базилике и комплекса стамбених зграда из 9–10. века, по свему судећи властеоског двора (Кораћ, 2001).

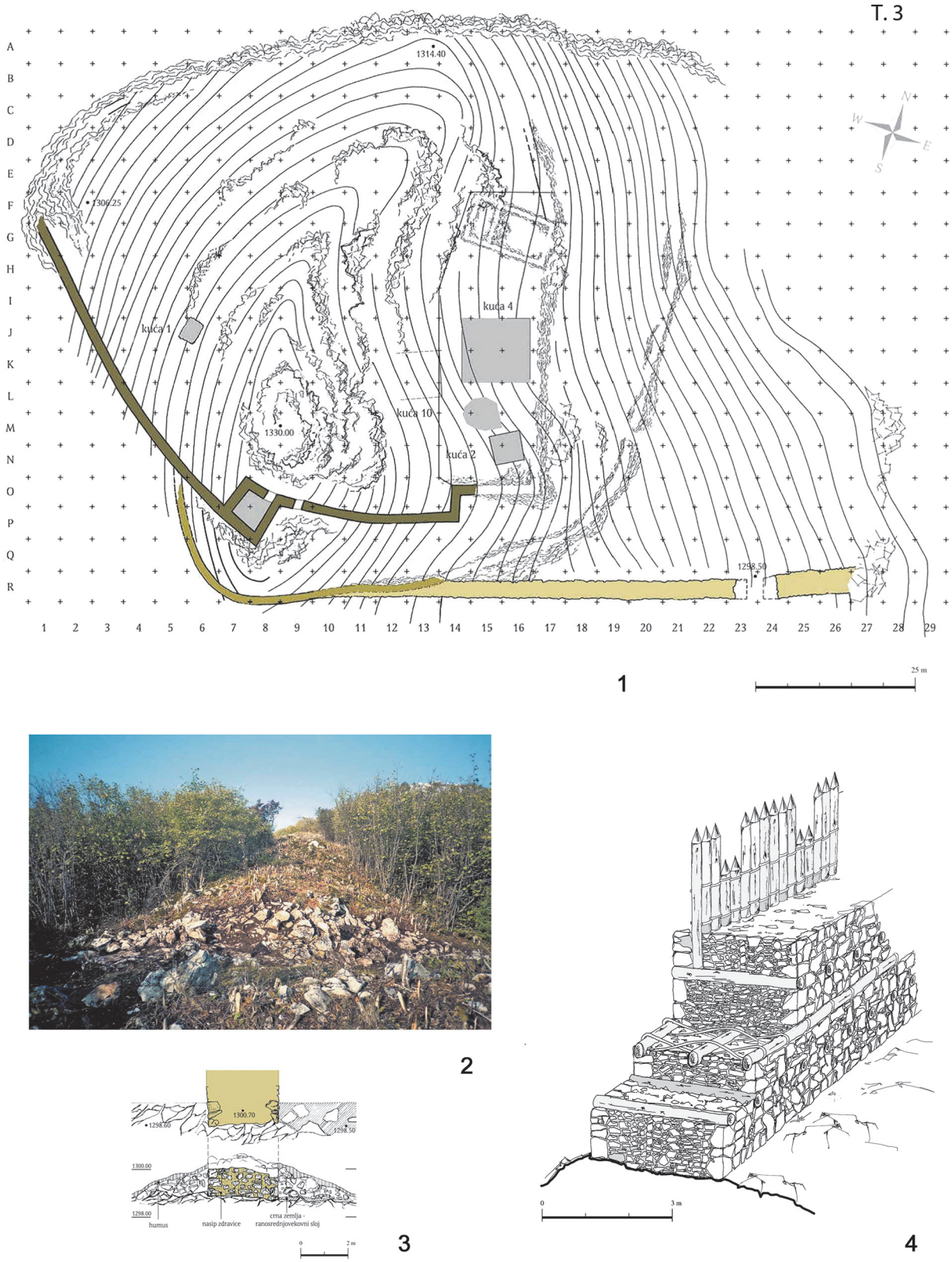

Сл. 3. 1. Градина – Врсенице, основа утврђења (према: Popović, Bikić, 2009, с. 96, сл. 78); **2.** и **3.** Градина – Врсенице – раносредњевековну бедем – основа и пресек (према: Popović, Bikić, 2009, s. 98–99, sl. 80–81); **4.** Градина – Врсенице – јужни бедем – хипотетичка реституција (према: Popović, Bikić, 2009, s. 131, sl. 106)

познато да је Рас крајем 9. века био на граници са Бугарском (Constantine Porphyrogenitus, 32; Константин VII Порфирогенит, 32).

Градина изнад ушћа Себечевске реке код Новог Пазара представља природно добро брањен положај (Сл. 4: 1). Најстарији трагови на лок. потичу из праисторије, а од средином 3. века н. е., овде је изграђена кула осматрачница – *speculum*, а затим и утврђење, коришћено од средине 4. до краја 6. или почетка 7. столећа. Након што је више од два века остало пусто, следи поновно насељавање тврђаве у средњем веку. Средњевековни културни слојеви груписани су у четири основна стратума односно времену од 9. века до њеног коначног разарања у четвртој деценији 13. века. Најстарији средњевековни слојеви означени као I хоризонт, оквирно су временски опредељени од 9. до краја 11. века (Popović, 1999, s. 59, 139). Средњовековни хоризонт II трајао је од краја 11. столећа до четврте деценије 12. века. Изградња камених бедема обележава почетак III (а–б) средњовековног хоризонта, од друге четвртине 12. столећа до поновног рушења почетком 13. столећа. Последњи IV средњевековни хоризонт, обухвата трагове последње обнове, а потом и велико разарање после 1230. године, након чега живот у тврђави замире (Popović, 1999, s. 59, 162).

Трагови најстаријих средњевековних слојева из оквирно 9. столећа, откривени су искључиво на заравнима источне падине, односно на простору који су бранили старији касноантички бедеми, док их на врху Градине нема (Сл. 4: 2). Пространо утврђење је само екстензивно коришћено, будући да се трагови I хоризонта јављају местимично. Затечени касноантички бедеми су били у релативно добром стању, те су уз минималне оправке враћени у функцију. Знатнијих оштећења било је на делу источног бедема, где су и уочене касније средњовековне обнове. У дужини од преко 7 м, откривени су остаци једног сухозида или зида који је у почетку могао имати блатно везиво. Очувани су трагови унутрашњег лица у висини два до три реда камена, док се првобитна ширина од 0,9 до 1 м, може само приближно утврдити. Својим јужним делом сухозид је заснован на остацима источног зида касноантичке куће, који је истовремено чинио и део некадашње бедемске ограде. Ка северу сухозид напушта трасу порушеног старијег бедема (Popović, 1999, s. 139).

Овом раздобљу приписују се и остаци једног унутрашњег преградног бедема, који је затварао према северу једини могући приступ јужној заравни подграђа. Његова траса, правцем запад – исток прати се у дужини од преко 30 метара, а затим скреће ка југоистоку (Сл. 4: 3). Сухозид је особене конструкције. Лица чине већи блокови камена, уз увлачење горњих у односу на доње, тако да је у пресеку бедем имао облик трапеза. Очуан је до висине од 1 м и заснован на здравици, без укопавања темеља. Ширина сухозда у бази је износила 2,7 м, а на очуваној висини 2,10 м. Бедем је био висок близу 2,5 м, док је његова горња конструкција била од дрвета. У питању је могла бити палисадна конструкција усађена у камени построј, али због природе материјала, нису откривени трагови дрвене грађе (Popović, 1999, s. 141).

Утврда је изненада напуштена пре краја 10. века, при чему су неке куће страдале у пожару, да би током 11. века у целости или делимично била напуштено (Popović, 1999, s. 161).

Крајем 11. века тврђава доживљава обимну обнову грађењем нових сухозидних и земљано палисадних фортификација. На врху Градине, нова фортификацијска линија обухватала је целу зараван са западне и јужне стране. Трагови ове бедемске трасе сачувани су само фрагментарно, будући да су касније негирани изградњом новог западног бедема, али га је било могуће сагледати захваљујући чињеници да је одбрамбено постојење страдало у пожару (Сл. 4: 4). Новоизграђени бедем није био јединственог конструктивног склопа (Popović, 1999, s. 162).

Његов северни крак био је изграђен у техници сухозида. Трагови сухозидног бедема откривени су у дужини од преко 30 м, иако је било могуће открити само његово унутарње лице у висини од 2 до 3 реда камена, као и део унутрашње испуне од ситног камена и набоја са остацима угљенисаних дрвених арматура. Ширина бедема није могла бити мања од 3,5 до 4 м. Због пада терена, спољно лице у нижој зони, могло је бити грађено у виду подзида иза кога

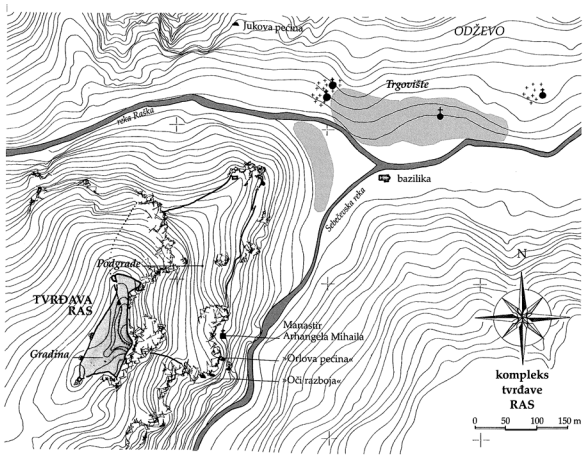

1

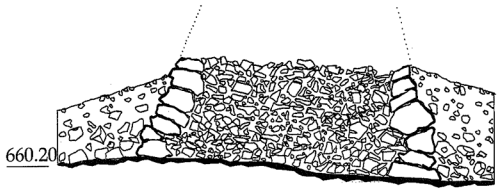

3

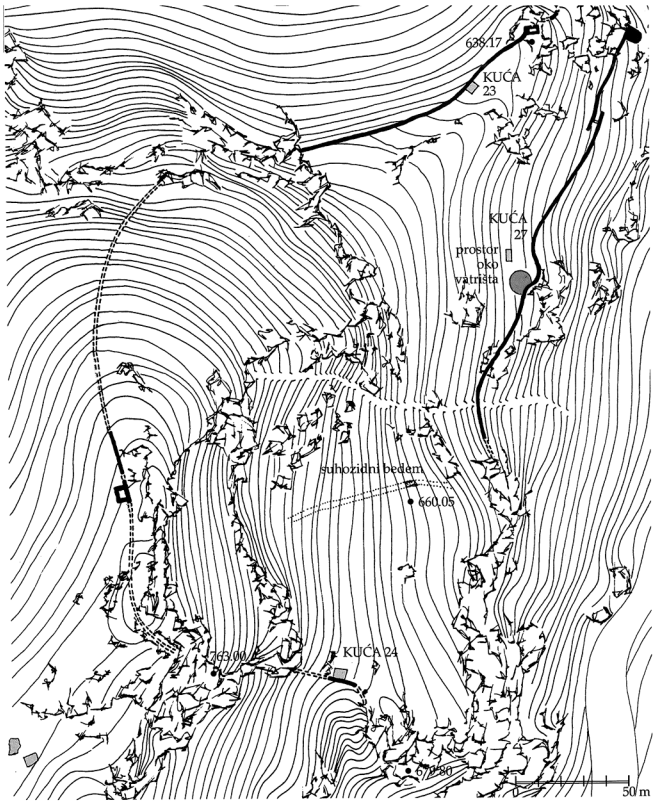

2

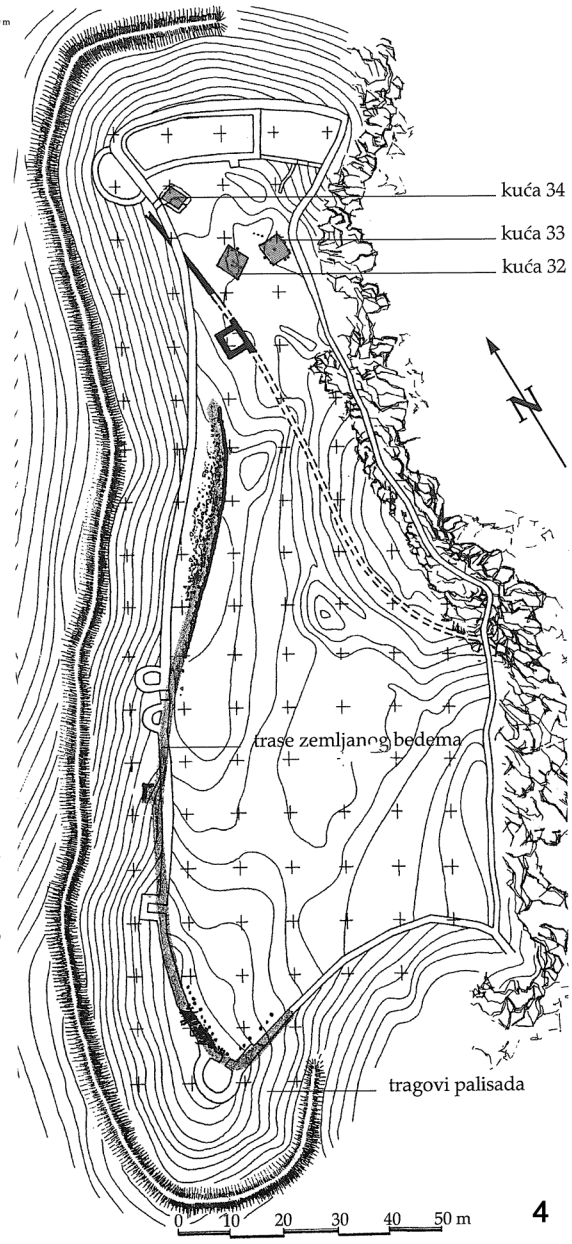

4

Сл. 4. 1. Ситуациони план комплекса на Пазаришту (према: Popović, 1999, s. 34. sl. 8);
2. Раносредњовековно утврђење I хоризонта (према: Popović, 1999, s. 140. sl. 85);
3. Подграђе, преградни сухозидни бедем - пресек (према: Popović, 1999, s. 141. sl. 86);
4. Градина, основа II хоризонта (према: Popović, 1999, s. 163. sl. 107)

се налазила испуна ситнијег камена ојачана дрвеним гредицама. Над овим делом лежао је слој набоја од испечене земље током градње дебео 50–60 цм, са дрвеним ојачањима у виду два хоризонтална роштиља. У вишим зонама сухозида цела унутрашња структура била је армирана сложеном конструкцијом од храстових облица постављених у виду хоризонталних решетки сличним сантрачима – преко којих су лежале попречне гредице – међусобно повезаним вертикалним дирецима (Сл. 5: 4). Над сухозидном конструкцијом највероватније се налазила дрвена галерија (Сл. 5: 3). Уз унутрашње лице сухозида констована је комуникација од набијеног ситног камена, тзв. *бедемски пут,* ширине 1,8 до 2,5 м којим је остваривана комуникација дуж одбрамбене линије (Popović, 1999, s. 162–163).

Средишњи део новоподигнуте одбрамбене трасе сачињавао је земљани насип са оплатама од хоризонтално постављених облица. Овај тип бедемске конструкције имао је дрвене арматуре у виду касетираних преграда или решеткастог склопа. Остаје нејасан спој овог дела бедема, са оним грађеним у сухозиду (Поповић, 1997, с. 126; Popović, 1999, s. 164).

Са југозападне и јужне стране бедем се састојао искључиво од палисадне ограде, где је откривено више угљенисаних оборених храстових облица, преко којих је заснован познији зидани бедем. Овој палисадној конструкцији одговара у набоју пронађен низ кружних јама за дирекe са унутрашње стране бедема, који су вероватно носили платформу, на којој су стајали браниоци (Сл. 5: 1). Ограда се састојала од једног или два реда палисада. Дрвене палисаде пружале су се, вероватно, целом дужином јужног платоа, све до стеновитих литица на истоку (Поповић, 1997, с. 126; Popović, 1999, s. 165).

Новоподигнутим фортификацијама, према начину градње и положају, највероватније хронолошки одговара и истурена траса једног валума, који се као спољна линија одбране, пружао паралелно са главним бедемом са јужне, западне и северне стране на одстојању од око 10–15 м (Сл. 5: 2). У питању је земљани бедем у који је била уграђена дрвена палисадна ограда. Очувана висина бедема у односу на околни терен износи 0,8 до 1 м, док је првобитно била преко 1,5 м. Са његове унутрашње стране налазио се правилно усечен ров косих страна у облику латиничног слова V, укопан око 1,5 м. Овде се радило о запречивању прилаза главном бедему, а не о предњој фортификационој линији са положајима за браниоце (Поповић, 1997, с. 126; Popović, 1999, s. 165–166).

На подграђу, осим обнова траса старијих конструкција, над порушеним касноантичким источним бедемом изграђен је нови бедем сухозидне конструкције, делимично откривен у централном сектору у дужини од 70 м и у источном сектору. У најужнијем делу трасе заснован је на стени, мало увучен уз падину у односу на касноантичку трасу и очуван у висини од 1 до 2 реда камена. У средишњем делу и сухозидни бедем лежи на високим слојевима насипа, формираних изнад нивоа I средњовековног хоризонта, док је у северном делу утемељен на слоју шута који је покривао античке делове фортификације. Грађен је без укопавања темеља. У спољном лицу, налази су се крупнији блокови ломљеног камена, док је унутрашње лице било обрађено у знатно ситнијем слогу, због чега је могуће да је са те стране постојала оплата од дрвених облица. Претпостављено је и да се у структури камене масе, налазила и дрвена арматура. Бедем је могао имати дебљину између 1,50 и 2 м (Popović, 1999, s. 166–168).

Налази новца, од којих је један пронађен у самој конструкцији, представљају поуздан хронолошки ослонац да се настанак сухозидних и земљано палисадних фортификација и почетак II хоризонта сместе у последње две деценије 11. столећа (Popović, 1999, s. 171).

У области Раса бугарска превласт овде се могла одржати све до пропасти Првог царства, до 971. године. После 971. године једно краће време је била успостављена византијска власт, односно катепанат у Расу, која се одржала најдуже до 986. године. Наглим напуштањем и рушењем, тврђава убрзо губи значај (Popović, 1999, s. 299). Након слома Самуилове државе, после 1018. године Србија и област Раса су опет у византијској власти, у оквиру теме Србија (Максимовић, 1997, с. 39).

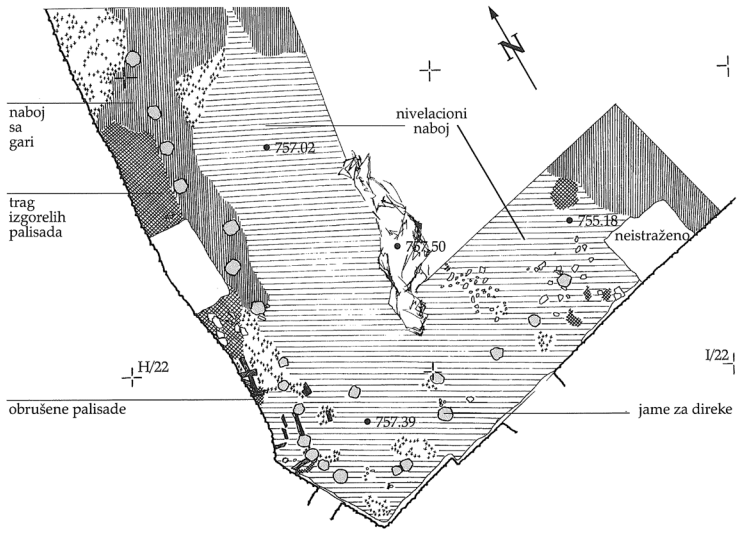

1

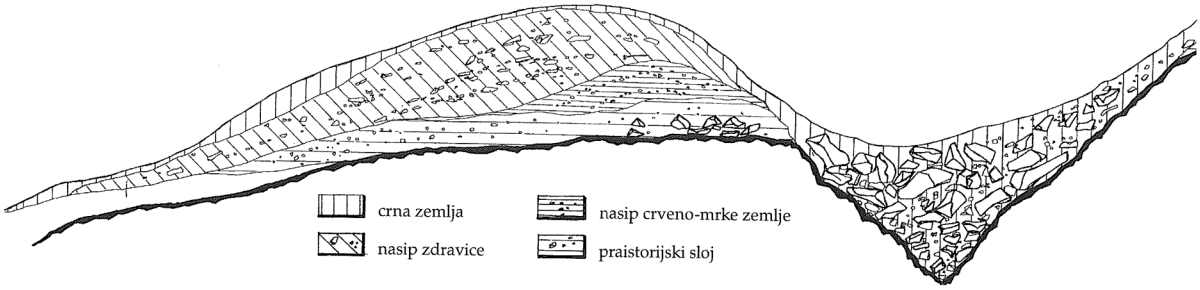

2

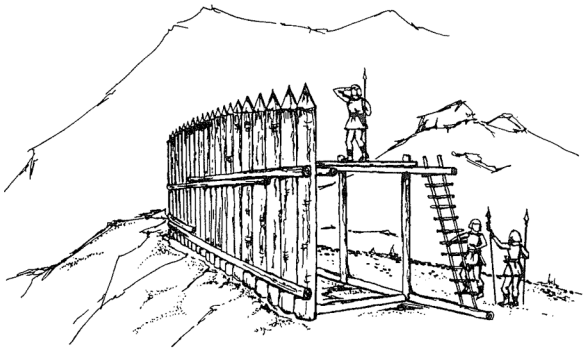

3

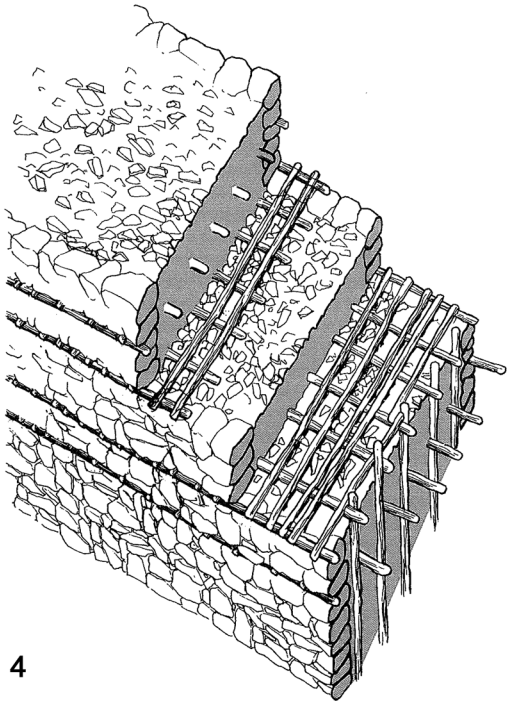

4

Сл. 5. 1. Градина, II хоризонт, ниво палисадних конструкција (према: Popović, 1999, s. 165. sl. 110); **2.** Градина, спољни бедем, пресек са северним профилом (према: Popović, 1999, s. 166. sl. 111); **3.** Градина, замишљени изглед палисадне ограде у јужном сектору (према: Popović, 1999, s. 301. sl. 254); **4.** Градина, реституција сухозидног бедема (према: Popović, 1999, s. 300. sl. 253)

Изградња II хоризонта на Расу приписује се византијској посади, која је што пре хтела да успостави одбрамбено упориште и затвори улаз у долину Рашке са запада. Три деценије касније постојећи бедеми замењени су зиданим бедемима (Поповић, 1997, с. 133; Popović, 1999, s. 300–301).

Угарским нападима на Византију прикључују се Срби и 1127. запоседају и спаљују Рас. Након српског пораза, Византинци подижу нову тврђаву са каменим бедемима крајем треће или почетком четврте деценије 12. века (Popović, 1999, s. 301).

Следећи пример је из околине Чачка, где се на једном од врхова планине Јелице, у атару села Граб, од 1984. године континуирано истражује вишеслојни локалитет Градина. Након страдања Градине у пожару крајем 6. века или на почетку 7. столећа, следио је наставак живота након извесне временске цезуре, све до друге половине 9. или почетка 10. столећа. Вишегодишњим археолошким истраживањем код већег броја рановизантијских објеката и цркава издвојене су средњевековне фазе њиховог коришћења (Булић, 2004, с. 153–204).

О организацији и одбрани у средњем веку сведочи делимично истражени средњевековни бедем. Бедем је констатован, за сада, са јужне, југозападне и северне стране горњег града, који је омеђивао. На овај начин извршена је редукција некадашњег утврђења на горње делове града, приближних димензија 55×95 м, односно око 0,5 хектара (Сл. 6: 4).

Средњевековни бедем истраживан је у више махова, а за сада најјаснија стратиграфска слика потиче из ров – сонде 1/2000.[4] Сондом је пресечен јужни бедем при самом врху Градине (Сл. 6: 5). Са унутрашње стране раносредњовековног бедема уочава се већа концентрација камена у односу на остале делове ископа, што је последица обрушавања горњих делова бедема (Булић, 2004, с. 157–158).

Средњевековни бедем грађен је од ломљеног камена у неправилним редовима и без очуваних лица. Као везиво је оскудно коришћен беличасти малтер, који се разликује од рановизантијског малтера (најочитији је на круништу зида, док је на осталим деловима шкрто коришћен). Констатована ширина бедема износила је 1,60 м, а сачувана висина 1,90 м. Фундиран је у рановитантијски слој светло-мрке земље, и испод његовог темеља нашла су се два нивоа рановизантијског пода. Периоду његове изградње и трајања одговара слој мрке земље са средњевековном керамиком. Налаз запечене земље и угљенисаних греда, указује на дрвене елементе фортификације (Булић, 2004, с. 157).

Конструкција бедема није потпуно јасна, јер као што смо видели, није чист сухозид, због местимичне употребе малтерног везива. На другим партијама утврђења, чини се да је у био земљано – палисадни са местимичном употребом камена.

Како је покретни археолошки материјал приписан Србима, нема недоумица око тога ко је подигао односно извршио редукцију тврђаве (Булић, 2004, с. 174). На тлу Западне Србије поновна употреба рановизантијских утврђења почиње са ратовима Бугарске и Србије, средином 9. столећа, због чега би са доста сигурности, могли време градње ове утврде сместити у исто време.

Градње извесних фортификација могуће је везати за српског кнеза Часлава. Часлав је након година проведених као талац на бугарском двору, успео да побегне, након чега је обновио српску кнежевину уз помоћ Византије, али свакако и уз барем прећутну сагласност бугарске стране и претворио је у јаку државу (Живковић, 2006, с. 50–51). Потреба за поновним уздизањем Србије, настала је као одговор на новонасталу претњу севрно од Саве и Дунава – ратоборне Угаре, који покрећу велике војне походе према југу (Живковић, 2006, с. 52).

Према наводима попа Дукљанина, у време Часлављеве владавине, угарски великаш Киш је упао са војском у Босну, опљачкао је и опустошио, али у сукобу са српским кнезом у Дринској жупанији, код данашње Фоче, жестоко је поражен и погинуо. Убрзо је Кишова удовица покренула нов поход, добивши од мађарског краља војску. Упадом у Срем заробили су Часлава, а потом га погубили дављењем у реци Сави (Gesta regnum Sclavorum; Живковић, 2006, с. 53–54).

[4] У међувремену бедем је пресечен ров сондом са северне стране, али резултати ископавања нису публиковани.

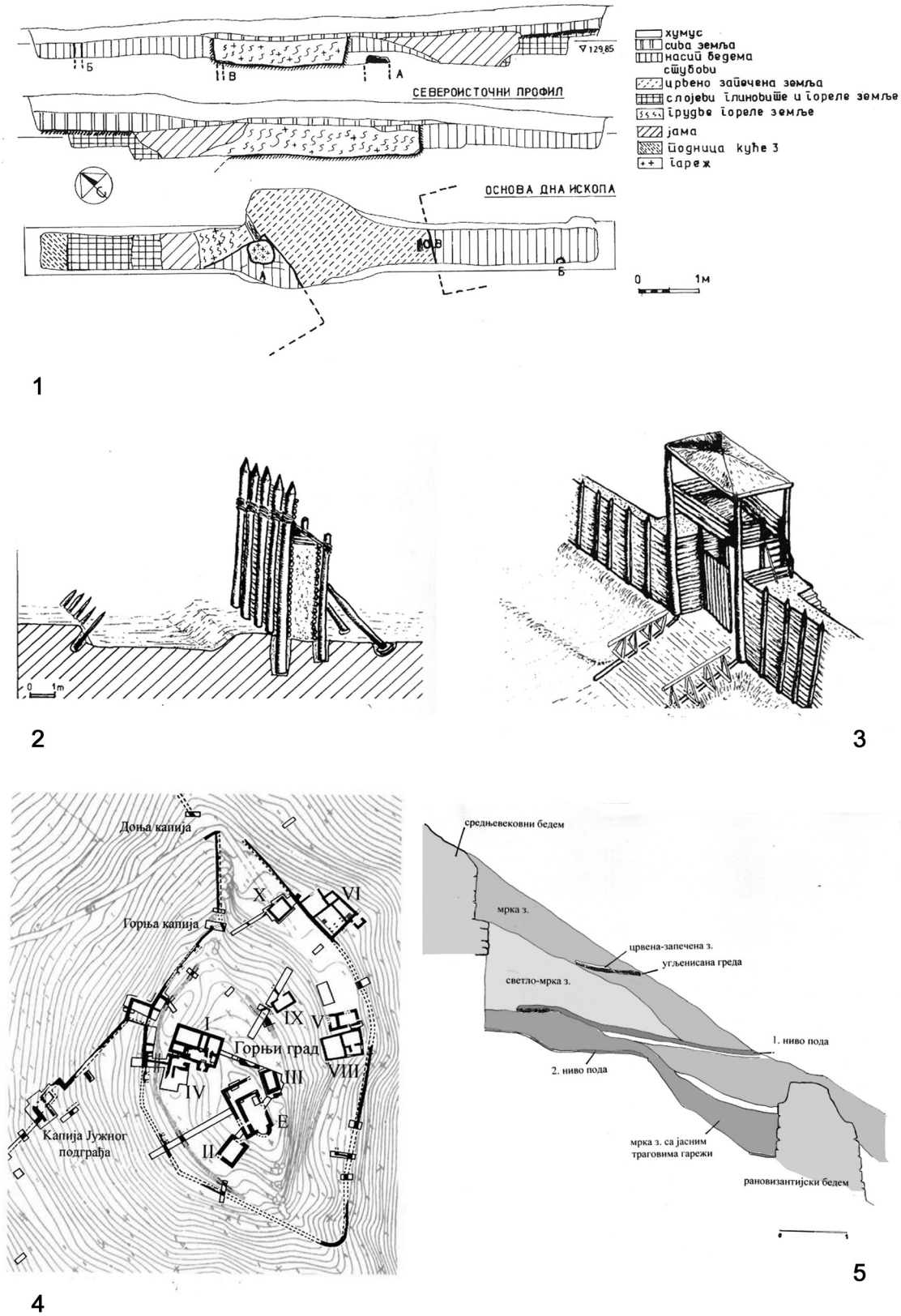

Сл. 6. 1. Дивичмеђ, Ров I (према: Катић, 2003, 205, сл. 5); **2.** Дивичмеђ, реконструкција улаза са дрвеном оплатом, Ров II и XIX (према: Катић, 2003, с. 209, сл. 7); **3.** Дивичмеђ, реконструкција улаза са кулом, Ров I (према: Катић, 2003, с. 208, сл. 6); **4.** Градина –Јелица, Горњи град (према: Градина на Јелици, 2017, с. 30, сл. 12); **5.** Градина –Јелица, сонда 1/2000, део источног профила (према: Булић, 2004, с. 182, Т. VI, сл. 1)

Ослањајући се на релативну хронологију, коју Констатнтин Порфирогентит користи, почетак Часлављеве власти се смешта у 933/934. годину. Чињеница да између 933/934. и 943. нису забележени угарски походи јужно од Саве и Дунава, доводи се у непосредну везу са ратовањем Часлава са Угрима, односно временом његове владавине. Поновни упад Угара 943. на Византију указивао би да је Часлав већ био поражен и погубљен (Живковић, 2006, с. 54–55). Ако се сме веровати Летопису попа Дукљанина један од Часлављевих наследника, Бело, поново је био принуђен да ратује са Сремцима и Угрима, одневши велику победу, а поље где се одиграла битка од тада се зове Белина или Белово (Bellina), по краљевом имену (Gesta regnum Sclavorum).

Као што смо видели Дринска жупанија и Срем, односно Мачва, играли су важну улогу у заустављању угарских упада током 10. столећа. Из овог времена сачувани су остаци тврђаве на вису Орловине, изнад Малог Зворника (Сл. 7: 1). Утврђење се састојало од барем три дела, утврђења на врху, подграђа и доњег града које је излазило на Дрину. Са северне стране, стрмом падином, утврђење се спушта према Буђевском потоку, са јужне стране, литицом према садашњем језеру, а са западне стране релативно благом падином према обали Дрине. Утврђењем су се контролисали околне комуникације прворазредног значаја које су водиле уз реку Дрину, а у античко време и ка многобројним околним рудницима (Археологија у Малом Зворнику, 2013).

У античко доба лок. Орловине заједно са утврђењем у Зворнику, које се налазило са друге стране Дрине, највероватније је представљао Ad Drinum са Пајтингерове карте (Monumenta cartographica …, 1974, s. 43). На десној обали Дрине касније је изникло палеовизантијско и средњевековно утврђење из 9–10. столећа (Археологија у Малом Зворнику, 2013).

Источни део средњевековног бедема истражен је сондом 2/14 (Сл. 7: 3). Над источним земљаним насипом утврђења налазио се сухозид, данас тешко уочљив и углавном осутих лица, због чега се у први мах чинило да је реч о каменом плашту бедема. На појединим местима ипак је могуће видети спољну и унутрашњу ивицу сухозида. Ширина сухозида износи око 0,75 м односно 2,5 стопе, а очувана висина свега 2 до 3 реда камена, односно око 0,45 м. Да је некада био виши, указује чињеница да је на траси насипа лежао осут камен. Сухозид је грађен од ломљеног камена и није имао темеља. Евентуали укопи стубова који би држали конструкцију сухозида нису уочени. Са унутрашње стране насипа налазио се укопан ров, данас 20-ак центиметара плићи од првобитног, јер се на овој дубини наишло на стену.[5] Насип је чинила црвенкасто мрка земља са ситнијим каменом и тек нешто камена средње величине. У насипу је пронађен комад недовољно печене опеке, неколико уломака керамике рановизантијске провенијенције, те неколико уломака стакла.

Након што је површински испраћена траса западног бедема горњег града у дужини од 22,5 м, бедем је пресечен и истражен са две сонде (2/15 и 3/15). Од стене на врху утврде бедем се спуштао ка северу, где се на садашњем степену истраживања губи (Сл. 7: 4–5). Констатовано је да је западни бедем својим централним партијама и оним ка прилазном путу изведен у сухозиду, а на јужном и северном крају камен је везан малтером.

Сухозидни бедем је изграђен од ломљеног камена и плитко фундиран у слоју мрке земље са ситним каменом. Због начина градње, односно пуког набацивања камена, не може се говорити о постојању редова, али је биран крупнији камен за извођење ивица. Нема констатованих трагова дрвеног коља или дрвених греда као неке врсте арматуре за градњу бедема. Бедем је сачињен од ломљеног камена различите величине, местимично и сиге, везаног беличастим кречним малтером са додатком крупнијег агрегата. Сачувана висина износи 0,7 м, док утврђена ширина бедема износи 1,83 м, што није било лако установити јер се унутрашње лице због осипања бедема, најчешће није очувало, изузев краћих парија од једног реда камена.

[5] Дневник са археолошких истраживања 2015. године. Увид у документацију пружио ми је доц др. Дејан Радичевић, због чега му се овом приликом наискреније захваљујем.

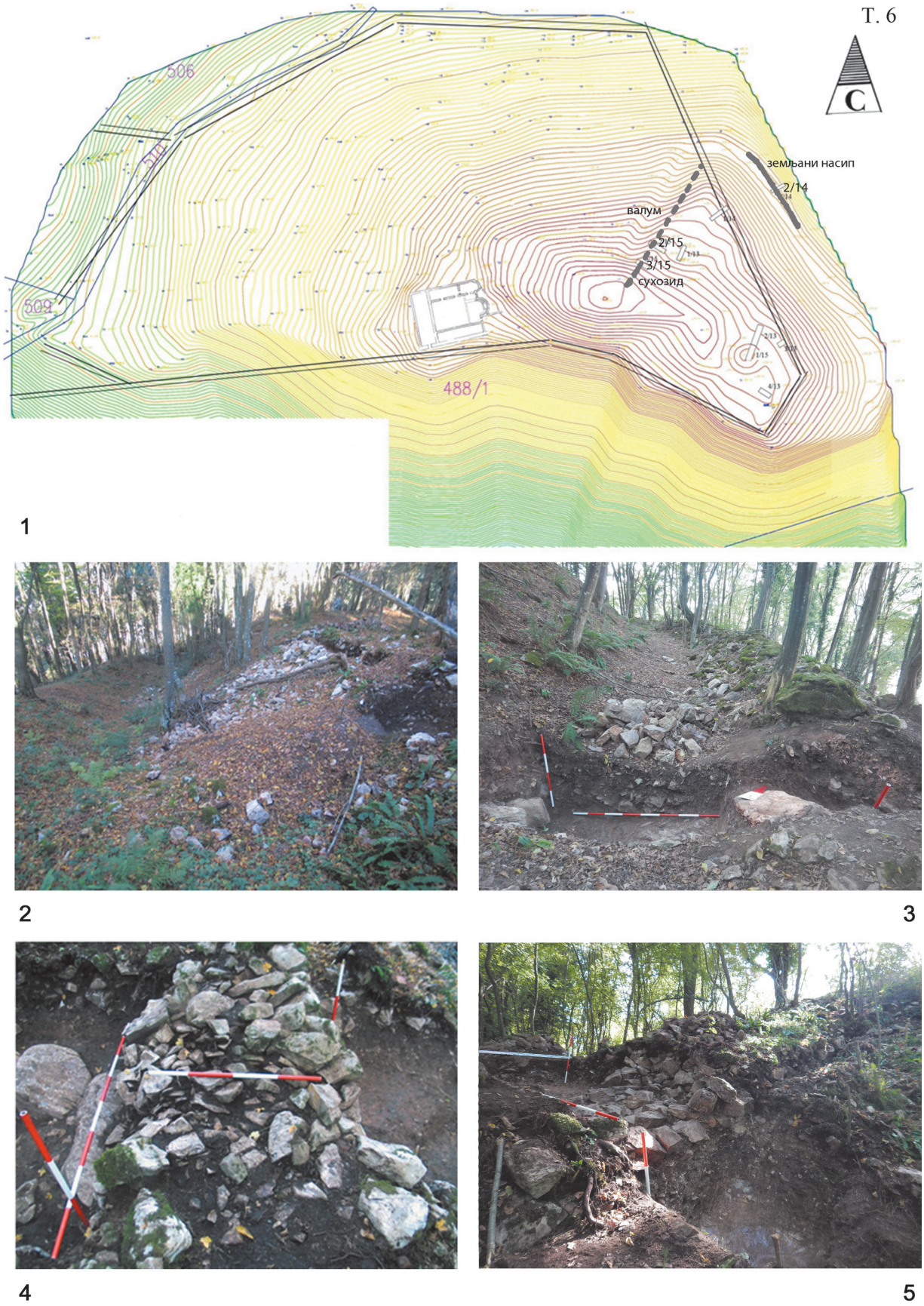

Сл. 7. 1. Мали Зворник, локалитет Орловине (2015. г.) ситуациони план; **2.** Валум; **3.** Сонда 2/14; **4.** Сонда 2/15; **5.** Сонда 3/15

Због лошег и недовољног везива, деструктивног дејства корења околног дрвећа, дошло је до осипања бедема, накривљености и дилетације сухозида. Чини се да је малтер коришћен као везиво у бедемима само на оном делу терена где су веће стрмине, док га у равнијим партијама нема. Захваљујући техници градње, конструктивно јасно издвојеним фазама и налазима керамике у оквиру ископа, постојећи сухозидни бедеми опредељени су у средњевековну епоху. Приликом ових сондирања пронађени су средњевековни уломци грнчарије 9. и 10. столећа.

Испред описаног сухозидног бедема, са западне стране, уочава се валум великих димензија, испред кога је земљани насип, над којим је вероватно стајала палисадна конструкција (Сл. 7: 2). Валум се највероватније надовезивао на земљани насип на северу, а потом се пружао даље ка истоку, практично окружујући камене бедеме са три стране. Према оријентацији и организацији простора описани бедем са земљаним насипом и ровом између њих представљају једну фортификацијску целину и истовремену фазу градње (Сл. 7: 1).

Простор обухваћен ровом представља само део утврђења на врху, који је због конфигурације терена био најлакши за одбрану. Са три стране средњевековно утврђење користи постојеће рановизантијске бедеме, док је са запада подигнут сухозидни бедем. И док је некадашња црква остала ван средњовековних бедема, дотле је цистерна остала део средњевековне утврде.

Чини се да потпуно иста организација постоји и на локалитету Видин Град или Видојевица, на западним обронцима Цера (Сл. 2: 3). Град је рекогносциран у два наврата, 1949. и 1978. године, а мања сондажна археолошка ископавања још нису објављена. Најстарији поуздани налази грнчарије припадају 5. столећу, а средњевековни фрагменти су оквирно датовани у 11–12. век (Janković, Janković, 1978, s. 186). Локалитет је контролисао данашњу долину уз Дрину и највероватније представља траг Часлављеве борбе са Угарима и његовог наследника Беле, током 10. столећа.

Утврда се налази на доминантном платоу. Главни бедем ишао је његовим ивицама, формирајући овалан, нешто издужен облик града (70 х 90 м). Од градског платоа се терен равномерно и стрмо спушта на све стране. На растојању од 30 до 50 м, утврђење је прстенасто обухваћено земљаним насипом, које судећи по аналогној ситуацији у Малом Зворнику вероватно припада средњем веку (Археолошки споменици …, 1953, с. 45–46, сл. 18). Са унутрашње стране најистуренијег земљаног бедема толико се стрмо диже терен да се до унутрашњих зиданих бедема готово немогуће попети без некаквих помагала – конопца или укопаног степеништа (Сл. 2: 4). Занимљиво је да се овим земљаним бедемом, осим што се формирала спољна линија одбране, такође повећао и габарит утврде.

Видели смо примере каснијих сухозидних или земљано палисадних интервенција на већ постојећим утврђењима у циљу њихове редукције или проширивања, али новоизграђене фортификације овог типа у раном средњем веку слабо су познате и готово неистражене. Ипак постојао је изгледа и један случај изнова новоподигнутог раносредњевековног утврђења типа градишта. То је локалитет Дивичмеђ у Ковачевцу код Младеновца, где су откривени делови словенског насеља. На тлу Србије, представља за сада, једино налазиште са потврђеним остацима словенског утврђивања.

Заштитна археолошки истраживања локалитета обављена су 1986–87. као и 1995. године, са 2 сонде и 19 ровова. Утврђена је вишеслојност локалитета са фазама бронзаног доба, латена и средњег века. Потврђени средњевековни хоризонти припадају 9, 10–11. и 14–15. столећу (Катић, 2003, с. 199).

Старија фаза из 9. века завршава се наглим напуштањем насеља проузрокованим нападом Мађара крајем 9. или почетком 10. столећа, када по освајању Велике Моравске, пустоше и суседне земље и прелазе Дунав (Катић, 2003, с. 199–200).

Након краткотрајног напуштања уследила је обнова, али сада као утврђеног насеља. Утврда је била прилагођена терену, због чега има троугаону форму. У истраживачким ископима констатовани су трагови сувих ровова, који су окруживали периферни део насеља,

а који су ископани на доминантном месту гребена који окружује амфитеатрално подножје и језгро насеља. У једном ископу откривен је отисак дна стуба пречника 25 цм, који упућује на постојање палисаде као заштите гребена (Катић, 2003, с. 204).

Други појас утврђивања штитио је језгро насеља. У оквиру рова I, истражен је Објекат 1 из 10. столећа, који је чинио део бедема утврђења. Отисци стубова, слојеви гореле земље и остаци горелог дрвета упућују на материјал коришћен при градњи; насипи у рову указују на трасе бедема, а простор између њих ширине 2,5 м на улаз у утврду (Сл. 6: 1). Аналогно словенским утврђењима, претпостављено је да се испред бедема налазио суви ров, а изнад улаза висока дрвена кула, постављена на четири стуба (Сл. 6: 2–3) (Катић, 2003, с. 204–208).

Истражени делови указују да је језгро бедема чинио насип обичне и глиновите земље, набијене између вертикално и хоризонтално сложених греда. У делу рова II, сачуван је слог од три хоризонтално постављене греде, а у рову XIX мања камена плоча која је служила као ослонац дрвеног косника (Катић, 2003, с. 208).

Дивичмеђ је идентификован са Дивисиском из повеље византијског цара Василија II, Охридској архиепископији, док се страдање насеља и уништење бедема могло догодити током Василијевих освајања подунавских области или у једном од устанака 1040. или 1072. године (Катић, 2003, с. 219–220).

У групу новоподигнутих утврда изгледа да би се могла укључити и Градина или Бедем, у селу Градац на источном ободу Сјеничке котлине. Утврђење неправилног троугаоног облика, ситуирано је на платоу изнад ушћа Брњичке и Камешничке реке, које формирају реку Вапу. Са две стрме стране окренуто је поменутим рекама, које га обухватају, а на трећој страни спојено је са Црним врхом (Минић и Вукадин, 1982, с. 197–198).

На локалитету, уочљив је само југоисточни бедем обрастао травом, док на осталим странама бедеми утврђења прате ивице платоа и виде се само у конфигурацији терена (Сл. 2: 6). У унутрашњости утврде нама видљивих објеката. Градина заузима простор од приближно 4 хектара (Премовић-Алексић, 1987, с. 227–229; Премовић-Алексић, 2014, с. 509).

Сондажним истраживањима 1987. године, пресечен је југоисточни бедем, а у унутрашњости утврђења отворене су три сонде, са малобројним и атипичним фрагментима керамике, који су оквирно датовани у 12. столеће (Премовић-Алексић, 1987, с. 227–229; Премовић-Алексић, 2014, с. 509). Ово датовање нас удаљава од теме рада, али је важан пример који потврђује да су таква утврђења коришћена и у каснијим временима. Са друге стране, како су уломци керамике нетипични, остаје могућност и ранијег датовања.

Југоисточни бедем је рађен у сухозиду, без очуваних лица, ширине око 3,60 м и очуване висине до 1 м. Као градиво коришћен је локални кречњак, природног облика и величине, набациван без икаквог реда и засипан земљом. Откривени бедем, вероватно је представљао базу за дрвене палисаде, на шта упућује незнатна количина обрушеног камена која је затечена уз некадашње бедеме и падине утврде (Премовић-Алексић, 1987, с. 227–229; Премовић-Алексић, 2014, с. 509).

Утврђење на локалитету Градина у Грацу подигнуто као прибежиште – рефугијум, коришћено је јако кратко и наменски за одбрану у одређеној ситуацији, након чега више није било потребе за обнављањем (Премовић-Алексић, 2014, с. 510).

Ослањајући се на Кинамове податке, о походу византијског цара Манојла I Комнина (1143–1180) на Рашку 1149. године, који је након упада у Далмацију разорио Рас, а потом дошао у област Никаву, где је након три дана опсаде освојио Галич (Јован Кинам, p. 101. 18–102. 1). Д. Премовић-Алексић Никаву идентификује са планином Нинајом, а за Галич претпоставља да би могло бити утврђење Градина у Грацу.[6] Последично овој претпоставци време

[6] Уколико је претпоставка тачна, онда је Црни врх добио име по Галичу или обратно, према речи *галица* која је означавала домаћу животињу црне длаке или црнпурасту особу (Д. Премовић-Алексић, 1992, с. 17–25). О византијском походу на основу података Јована Кинама (Јован Кинам, p. 101. 18–102. 1 и p. 102. 18–103. 1).

1

2

3

Сл. 8. 1. Галич, поглед са Сокољаче (према: Јанковић, 2009, 127, сл. 1); **2.** Галич, изглед утврђења на јужној страни (према: Јанковић, 2009, 128, сл. 2); **3.** Сокољача поглед са Галича (према: Јанковић, 2009, с. 129, сл. 3)

и разлоге градње утврђења аутор смешта у време поменутог похода, а уједно и његов крај коришћења, јер од овог похода до доласка Стефана Немање на српски престо 1168. године, на простору између долине Рашке и Сјеничко-пештерске висоравни нису вођене никакве борбе, након чега је ово подручје постало залеђе Државе (Премовић-Алексић, 2014, с. 510–511).

Овом интерпретацијом би се могла објаснити малобројност покретних налаза, али равна унутрашњост утврде, била би погодна и за чување коња неопходних за војску…

Ипак, већ из самог Кинамовог описа видимо да предложена локација не одговара чињеници да је Галич био неприступачног положаја, што Градина-Градац то није. Осим тога Галич је већ одавно убициран у области Сочанице на десној обали Ибра (Јован Кинам, р. 130. 23–134. 10 и коментар Ј. Калић на с. 25, нап 45).

Опис овог града оставио нам је Недељко Виријевић пре тачно 70 година. Брег Галич се налази око 3 км североисточно од ушћа Сочанске реке у Ибар, при крају косе која се спушта од Копаоника ка Ибру (Сл. 8: 1–2). Ту се виде остаци утврђења некада начињеног од земље и дрвета, основе у виду елипсе, нагнуте ка западу, распона око 55×35 м. Окружена је ниским насипом висине до 0,5 м, испред кога је ров понегде дубљи од 2 м, распона око 65×45 м, испред кога је још један ниски насип. Нема покретних археолошких налаза, а изглед остатака ствара утисак привремености. Виријевић је изнео мишљење да су то турски шанчеви (Virijević, 1949, с. 68–69). Пре њега је и Аврам Поповић мислио да су то турски шанчеви из 1876 г. (Поповић, 1906, с. 220).

Наспрам Галича, на супротној, левој страни Сочанске реке, налази се Сокољача, удаљена ваздушном линијом око 850 м, са рановизантијским утврђењем површине око 1,7 хектара (Сл. 8: 3). На западној страни тог највишег дела утврђења налази се мала зараван окренута истоку, где је вероватно била црква. На источној страни се налази десетак мањих и већих гомила камена које су, по причи мештана, настале после Другог светског рата вађењем камена из зидова, да би се засадио шљивик (Јанковић, 2009, с. 116–117).

По предању град Галич се налазио на месту Сокољача, а пропаст града се повезује са Грчићем Манојлом (Virijević, 1949, s. 66–68).

Галич је саграђен од земље и дрвета, а Сокољача, утврђење зидано каменом и малтером, тада старо већ 600 година, вероватно је обновљено дрвеном грађом. Околност да су постојала изгледа два истовремена утврђења, указују да се оба утврђена места могу повезати са Галичем из 1149. године, те да су можда подигнута са циљем да бране прилаз Сочаници са истока, путем дуж Сочанске реке (Јанковић, 2009, с. 117–118).

Закључак

Након коначног досељавања, Словени су на простору каснијих јужнословенских кнежевина затекли мноштво утврђења. За разлику од градова на приморју Далмације, који континуирано трају, на копну настаје хијатус на овим утврђењима. На тлу Западне Србије тек од времена бугарско–српских ратова, односно од средине 9. столећа, поново почиње употреба утврђених места, да би била коришћена и у време каснијих ратних сукоба (Bulić, 2013, s. 225), док је на северу уз Саву и Дунав, поновна употреба везана за угарско-византијске сукобе.

Иако су за земљано-палисадне фортификације као добро познате словенском свету, морале бити знане и Србима – како показује садашње стање истражености – ретко су коришћене. Осим специфичне природе терена који је условљавао камене конструкције, постојање бројних касноантичких и рановизантијских утврда, омогућила су уз минимална напрезања радне снаге и ресурска њихово поновно коришћење. Будући да су биле углавном у добром стању интервенције су на њима биле минималне и сводиле су се на кровове кула и горње делове бедема и круништа, те местимична пломбирања бедема и затварање бреша. Зато велике интервенције, адаптације и доградње изведене у земљано-палисадној или сухозидној конструкцији представљају редак пример раносредњовековних фортификација на подручју српских земаља.

Изградња нових градишта на подручју централне Србије у раносредњевековној епохи још су ређе. Осима малобројно уочених до посредних података о постојању мањих земљано-палисадних утврђења може се доћи и у сачуваним византијским изворима где се помиње спаљивање појединих тврђава или њихових дрвених конструкција и елемената (степеништа, шетне стазе, кровови, преграде…). Тако на пример о српско – византијском војевању у последњој деценији 11. столећа сведочи Ана Комнина. Године 1091. Алексије I Комнин, утврђује граничне кланце и превој Зигон, градњом јарака, дрвених торњева, препрека и преграда. Само неку годину касније 1093–1094. Вукан је спалио Липљан, а потом су Византинци на обронцима Зигона, насупрот Звечана пробили палисаду (Ана Комнина II, p. 157, 3–16).

Међутим, код неких познатих средњевековних градова, где су очекивани трагови земљано-палисадних и сухозидних елемента, као у случају града Брвеника, који својим именом указује управо на овакву градњу, сондажним истраживањима нису уочени овакви остаци, због чега порекло имена треба тражити у другачијем тумачењу (Булић, 2011, с. 57–96).

Током каснијих времена пракса градње земљано-палисадних утврђења не престаје. Има их у позном средњем веку и везују се или за угарску градитељску традицију (Заслон) (Стари град – Шабац, 2004, с. 28), или српску праксу, али у граничним областима са Угарском, или њиховим матичним областима (Дебрц).[7] Треба коначно поменути и случај утврђења Словац, које испред зиданих бедема, са најизложеније стране има и један земљани валум (Сл. 2: 2).

Појавни облици примитивних фортификација, из времена почетака турске власти познати из историјских извора, под именом *паланке,* остале су археолошки неистражени. Земљаних формација изгледа је било и током Аустријско – турских ратова током 17. и 18. столећа, под именом *шанац*, али су на жалост и оне остале неистражене и недовољно познате

[7] На лок. *Градужине* код данашњег Обреновца на Сави претпоставља се да се налазио Дебрц, двор краља Драгутина.

(Зиројевић, 1974, с. 150–158). Током 19. столећа, земљано палисадне фортификације, познате из времена српских устанака или Јаворског рата под називом *шанац* и *шарампов*, стоје као неми сведоци херојске борбе са Турцима (Николић, 1999).

Тамо где није било старијих утврђења, за краткорочне потребе грађена су нова од доступног материјала – земље, дрвета и камена, у првом реду због лаке, брзе и јефтине градње и без великих технолошкик и техничких захтева.

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Јован Кинам. Историја / Византијски извори за историју народа Југославије. Том IV / Ур. Г. Острогорски и Ф. Баришић. Београд: Византолошки институт САНУ. 1971. С. 1–105.

Ана Комнина. Алексијада / Византијски извори за историју народа Југославије. Том III / Ур. Г. Острогорски и Ф. Баришић. Београд: Византолошки институт САНУ. 1966. С. 367–394.

Константин VII Порфирогенит. Спис о народима / Византијски извори за историју народа Југославије. Том II / Ур. Г. Острогорски. Београд: Византолошки институт САНУ. 1959. 98 с.

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington: Dumbarton Oaks. 1967. 341 s.

Gesta regnum Sclavorum. Приредила и текст превела Д. Кунчер. Ур. Тибор Живковић, Београд: Историјски институт. 2009. 430 с.

Monumenta cartographica. Monumenta cartographica Jugoslaviae. Том I / Одабрао и приредио: Г. А. Шкриванић. Београд: Историјски институт. 1974. 58 с.

ЛИТЕРАТУРА

Археологија у Малом Зворнику, 2013. Археологија у Малом Зворнику. Каталог изложбе. Мали Зворник: Општина Мали Зворник. 12 с.

Археолошки споменици…, 1953. Археолошки споменици и налазишта у Србији. Том I. Западна Србија. Београд: Археолошки институт. 218 с.

Булић Д., 2004. Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици // Историјски часопис. № 50. С. 153–204.

Булић Д., 2011. Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања // Историјски часопис. № 60. С. 57–96.

Живковић Т., 2006. Портрети српских владара (IX–XII век). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. 196 с.

Зиројевић О., 1974. Турско војно уређење у Србији 1459–1683. Београд: Историјски институт. 318 с.

Јанковић Ђ., 2009. Галич, Сеченица и Тара // Митолошки зборник. Том 21 / Приредио Ж. Андрејић. Рача: Центар за митолошке студије. С. 113–131.

Катић В., 2003. Дивићмеђ – раносредњовековно насеље, утврђење или град // Гласник српског археолошког друштва № 19. С. 189–203.

Кораћ В., 2001. Мартинићи остаци средњовековног града. Београд: САНУ; ЦАНУ; Филозофски факултет у Београду. 218 с.

Максимовић Љ., 1997. Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године // Зборник радова Византолошког института. № 36. С. 31–43.

Минић Д., Вукадин О., 1982. Резултати археолошких рекогносцирања општине Сјенице // Новопазарски зборник. № 6. С. 197–221.

Николић М., 1999. Устанички шанчеви на Дрини 1804. –1813. Крушевац: Народни музеј Крушевац 172 с.

Поповић А., 1906. Горњи Ибар средњега века // Годишњица Николе Чупића. № 25. Београд: Задужбина Николе Чупића. С. 166–222.

Поповић М., 1997. Земљано-палисадне и сухозидне фортификације у српско-византијским сукобима крајем 11. века // Зборник радова Византолошког института. № 36. С. 119–138.
Премовић-Алексић Д., 1987. Сондажно испитивање локалитета на подручју општине Сјеница у 1987. години // Новопазарски зборник. № 11. С. 227–229.
Премовић-Алексић Д., 1992. Област Никава у делу Јована Кинама // Новопазарски зборник. № 16. С. 17–25.
Премовић-Алексић Д., 2014. Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице. Нови Пазар: Музеј „Рас“. 614 с.
Симоновић Г., 1997. Средњевековна земљана утврђења у околини Босанске Градишке // Гласник српског археолошког друштва. № 13. С. 191–209.
Стари град – Шабац, 2004. Каталог изложбе. Ваљево – Шабац: Завод за заштиту споменика културе Ваљево; Народни музеј Шабац. 47 с.
Bulić D., 2013. The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine period on the later territory of the South-Slavic principalities, and their re-occupation // The World of the Slavs – Studies on the Eastern, Western and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries A. D.) / Ed. S. Rudić. Belgrade. The Institute of History. S. 137–233.
Janković M., Janković Đ., 1978. Rekognosciranje srednjovekovnih nalazišta u zapadnoj Srbiji i na Pešteru // Arheološki pregled. № 20. S. 186–189.
Popović M., 1999. Tvrđava Ras, Beograd: Arheološki institut. 449 c.
Popović M., Bikić V., 2009. Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje. Beograd: Arheološki institut. 195 s.
Tkalčec T., 2012. Rekognosciranje srednjovjekovnih gradišta na području bilogorskog kraja i Zapadne Slavonije 2011. g // Annales Instituti Archaeologici. № VIII. S. 115–127.
Virijević N., 1949. Kompleks Galič // Muzeji № 3–4. S. 66–77.
Živković T., 2008. Constantine Porphyrogenitus' Kastra oikoumena in the Southern Slavs Principalities // Историјски часопис. № 57. S. 9–28.
Živković T., 2013. De conversione Croatorum et Serborum: Изгубљени извор Константина Порфирогенита. Београд: Завод за уџбенике. 164 s.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.208-228

Деян Булич
Белград, Сербия

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ ДРЕВО-ЗЕМЛЯНЫЕ И КАМЕННЫЕ УКРЕПЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ СЕРБИИ: СТРОИТЕЛЬСТВО И ВТОРИЧНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Резюме

Ключевые слова: *древо-земляные и каменные укрепления, Западная Сербия, позднеантичный период, ранневизантийский период, раннее Средневековье*

На территории Сербии обнаружено значительное количество позднеантичных и ранневизантийских укреплений, многие из которых сохраняют значение и позже, в Средние века. В то же время, практически не найдено новых укреплений, возведенных в эпоху раннего Средневековья.

На территории Западной Сербии вторичное использование ранневизантийских укреплений начинается во время войн Болгарии и Сербии, в середине IX столетия (Врсенице, Рас, Градина на Елице). Строительство некоторых крепостей можно связать с сербским князем Чаславом, правившим в X в. (Орловине – Мали Зворник и Видоевива).

Среди этих вновь возведенных раннесредневековых укреплений – городище Дивичмедж в Ковачеваце около города Младеновца. В числе вновь созданных крепостей XII в. – Градина и Бедем у деревни Градац на восточном краю Сеньичкой котловины, город Галич, найденный в районе Сочаницы, на правом берегу Ибара, известный по византийским источникам 1149 г.

Наличие на территории Сербии гор – природных источников камня – обуславливало строительство именно каменных сооружений, заставляя приспосабливать под свои нужды и ремонтировать многочисленные позднеантичные и ранневизантийские крепости. Там, где не было старых укреплений, для краткосрочного использования были возведены новые из доступных материалов.

Dejan Bulić
Belgrade, Serbia

EARLY MEDIEVAL BREASTWORK AND STONE FORTIFICATIONS IN SERBIA: CONSTRUCTION AND SECONDARY USE

Summary

On the territory of Serbia there was found a significant number of late antique and early Byzantine fortifications, a lot of which retain their importance even later, in the Middle Ages. At the same time, practically, no new fortifications, constructed during the Early Middle Ages, were found.

On the territory of Western Serbia, the secondary use of Early Byzantine fortifications started during the Bulgarian–Serbian wars in the middle of the 9th century (Vrsenice, Ras, Gradina na Jelici). The construction of some of these fortresses can be connected to the Serbian prince Časlav, who ruled in the 10th c. (Orlovina – Mali Zvornik and Vidojevica).

Among these newly erected early Medieval fortifications – Divečmedj settlement in Kovačevac near the town of Mladenovac. The reconstructed fortresses of the 12th century may include Gradina and Bedem near Gradac village at the eastern rim of the Seničkoy basin, the town of Galič, found near Sočanica, on the right bank of the Ibar, known from the Byzantine sources of 1149.

The presence on the Serbian territory of mountains – natural sources of stone – conditioned the construction of specific stone structures, necessitating to adapt and repair the multiple late Antique and early Byzantine strongholds. Where there were no older fortifications new ones were built for short-term use from available materials.

Key words: *breastwork and stone fortifications, Western Serbia, late antique period, Early Medieval period, Early Middle Ages*

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОЛОВНЫЕ ПОДВЕСКИ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ. ОБЩАЯ ПАНОРАМА ПАРАЛЛЕЛЕЙ И СВЯЗЕЙ

Н. В. Жилина
Москва, Россия

nvzhilina@yandex.ru

Аннотация: *В статье сравниваются славянские средневековые украшения. Сходна реакция на достижения византийской ювелирной культуры, параллелен переход от обильно-металлического убора к ювелирному.*

На обильно-металлической стадии находились проволочные кольца с различными дополнениями на концах и шумящие украшения, переходящие на ювелирную стадию. На базе миниатюрных звездообразных украшений VII–VIII вв. складываются своеобразные лучевые кольца без медальона.

Гроздевидные подвески ювелирной стадии имеют усложняющуюся гранулированную конструкцию, около X в. возникает тисненая.

Нерегулярное количество бусин сменяется к XI в. рациональной трехбусинной формой кольца с равными бусинами, в XIII–XIV вв. – серьгами с вертикальным стержнем.

К XI в. провизантийские лунничные формы колтов преобладают на территории Болгарии, Македонии, Сербии. В Польше и на Руси развиваются лунничная и лучевая формы колтов.

Можно убедиться в самостоятельном и оригинальном пути формирования украшений в каждом из славянских регионов.

Ключевые слова: *украшения, гранулированный, тисненый, этап, кольца, наушницы, бусины, колты*

В общем облике убора, категориях и типах головных украшений славянских народов много общего, несмотря на их различное происхождение, являющееся предметом дискуссий. Целью работы является сравнение и возможное объяснение сходств, различий и причин изменения украшений в связи с историей убора: переходом от обильно-металлической стадии к ювелирной[1]. Для сравнения выборочно привлекаются основные формы украшений периода от VI–VII до XIII–XIV вв.[2] Хронология украшений приведена в соответствии с публикациями, ссылки на которые представлены в подрисуночных подписях.[3]

К обильно-металлической стадии с VI–VII вв. относятся самые распространенные и простые проволочные височные кольца, в том числе с S-овидными и спиральными концами, как полагают, индикатор принадлежности славянским культурам или как минимум характерный для них тип украшения (Седов, 2005, рис. 64; Нефёдов, 2009, с. 39). Они стали основой последующих сложных украшений. S-овидная форма конца задерживает спадание, пришивается, в S-овидный завиток продевается другой конец кольца. Несмотря на элементарность формы, у каждого народа отмечаются особенные детали проволочных колец.

У народов, населявших территорию современных *Моравии* и *Словакии*, кольца VII–VIII вв. имеют разомкнутые, сомкнутые или чуть заходящие концы, в погребениях встречаются сцепленными между собой или с более сложными украшениями (рис. 1: I: 1, 2). С VIII в. часто используется S-овидный конец (рис. 1: I: 4, 5) (Седов, 1995, с. 35). В связи с развитием конструирования из проволоки конец кольца усложняется

[1] Я выделяю в истории убора обильно-металлическую стадию (массивность, обилие, повторяемость украшений из металла, их конструктивная связь с одеждой, технологии ковки и литья) и ювелирную (тонкие ювелирные технологии, типологическая связь с одеждой) (Zhilina, 2016).

[2] Не для всех украшений известен способ ношения: в системе головного убора и прически – височные кольца или в мочке уха – серьги. Поэтому, анализируя формы, я предпочитаю использовать термин «головные подвески».

[3] Статья подготовлена в рамках выполнения темы НИР ИА РАН «Города в культурном пространстве Северной Евразии в средневековье» (№ НИОКТР 122011200266-3).

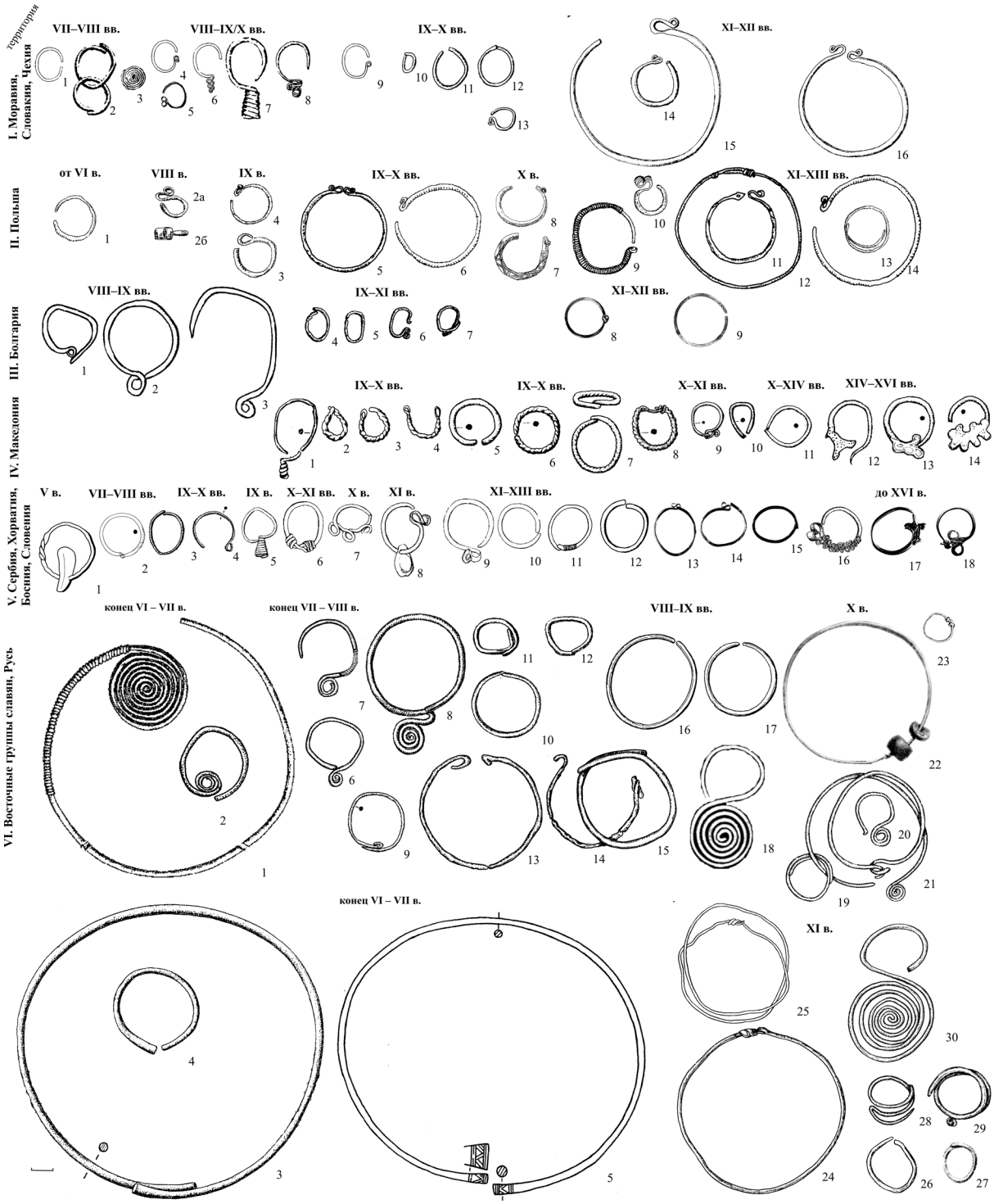

Рис. 1. *Проволочные кольца (подробнее см. приложение 1)*

до гофрированного отростка или спирали, плоской или объемной (рис. 1: I: 3, 6–8). В Великой Моравии в IX – первой трети X в. простые кольца находятся на втором плане за роскошными филигранными наушницами, часто сохраняющими S-овидный конец (рис. 1: I: 9–13). После падения Великоморавской державы к XI–XIII вв. проволочные кольца стали основной формой и сильно увеличились в размере, S-овидные концы приобрели декоративную форму (рис. 1: I: 14–16).

На территории современной *Польши* в VII–XIII вв. известны проволочные и трубчатые височные кольца. Многочисленны украшения с S-овидными концами, в VIII–IX вв. встречаются практически только они (рис. 1: II: 1–6). Тенденция к укрупнению в X–XIII вв. аналогична (Kóčka-Krenz, 1993, s. 44–59, typ. 1–3, map 1–10, tab. 5) (рис. 1: II: 7–14). Для декора используется тонкопроволочная обмотка и гравировка (Kóčka-Krenz, 1993, map. 12, 13, tab. I: 4) (рис. 1: II: 7, 9).

В материалах с территории *Болгарии* с VIII в. проволочные кольца, в том числе и с S-овидным завершением, также встречены (Въжарова, 1976, табл. 18: 1–IV, VI–1, 2) (рис. 1: III: 4–9). В конце VIII – IX в. известны украшения с небольшим округлым завитком на конце, сходные с поднепровскими формами (рис. 1: III: 1–3).

На территории *Македонии* кольца дротовые или витые, с сомкнутыми или заходящими концами, с петлями и S-овидными концами для застегивания или прикрепления, с завязыванием – также сохраняются долго (рис. 1: IV: 1–11). Для X–XI вв. характерен S-овидный конец (Манева, 1992, табл. 13: 63/3). В X–XIV вв. проволочные кольца разнообразны по размеру (Манева, 1992, табл. 9: 63/6, 31/36а, б; 61/23). К XIV–XVI вв. вырабатывается фигурная, завитково-растительная форма конца кольца, стержень кольца дополняется лучами (рис. 1: IV: 12–14).

Ранние формы проволочных колец с территории современной *Сербии* бывают дополнены подвесками из природных материалов, что, возможно, отражает общую позднеантичную традицию (рис. 1: V: 1) (Алексеева, 1975, табл. 17). Кольца с S-овидными концами хорошо представлены в IX–XI вв., такая форма, наряду с более простым оформлением колец, сохраняется по XIII в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 153, 285). На кольцах появляются небольшие дополнения в виде петель или дополнительных колец, подвесок, а также декор из петельчато-гофрированной проволоки (рис. 1: V: 2–16). В XVI в. известны нарядные кольца с оформлением конца в форме трилистника (рис. 1: V: 17, 18).

Восточные группы славян и Русь. В кладах круга так называемых древностей антов первой группы по О. А. Щегловой и на некоторых памятниках в их ареале (Обломский, Родинкова, 2014) распространены проволочные кольца разного размера, в том числе очень крупные, от 12 до 16 см (рис. 1: VI: 1, 3, 5), а также маленькие, диаметром около 3–4 см (рис. 1: VI: 2, 4). Типично расположение спирального завитка внутри кольца (рис. 1: VI: 1, 2). Точных аналогий при простоте форм не находится. Иногда завиток отогнут наружу, как в более позднее время, такие украшения присоединены к цепям (Корзухина, 1974, с. 267; 1996, табл. 45: 8; Щеглова, 1999, с. 299; Родинкова, 2008, с. 281).

В конце VII – VIII в. небольшие кольца со спиральным завитком, направленным наружу, иногда – завитком внутрь, распространены от Поднепровья до северных районов Восточной Европы (Нефёдов, 2009, с. 35, 37, 39, 40, рис. 2: 1, 4). Кольцо с более крупным спиральным завитком, отогнутым вниз как медальон, общей формой напоминает серьги со звездообразной привеской и, вероятно, такая композиция возникает под их влиянием (рис. 1: VI: 6–9). В VIII–IX вв. известны проволочные кольца без выделенных завершений на концах (роменско-боршевская культура) или с грубой застежкой на петлю и крючок (псковские длинные курганы) (Седов, 1982, с. 51, 52; Михайлова, 2007, с. 394, 395). Простые кольца имеют два основных стандарта: равные перстню или браслету. Это подчеркивает их связь с другими категориями украшений (рис. 1: VI: 10–17).

Спиральное завершение, оформленное как выделенный медальон, получает дальнейшее развитие в форме спиральных височных колец IX–XI вв. Простые проволочные кольца браслетообразных форм сохраняют актуальность; они завязываются, дополняются бусинами, мелкими кольцами. S-овидный завиток на полутораоборотных кольцах оставался характерен для юго-западных территорий вплоть до XII–XIII вв. (Жилина, 2014, № 1: 4, 208/1, 210/5, 212/1; 214/6) (рис. 1: VI: 18–30).

Среднее Подунавье представляет собой контактную зону разных славянских народов. Надэтничные унифицированные формы элементарных колец объясняются не происхожде-

нием из одного центра (Kurnatowska, 1980, s. 165, 166, ryc. 1: 1, 2, 9), а сходством простых приемов проволочного конструирования.

Более сложные украшения изготовлены, как правило, в технологии филиграни, подразделяющейся на два этапа: объемно-гранулированный – украшения собираются из гранул, колечек, конусов; тисненый – используется пластинчатый полый корпус и тисненые детали: бусины, полусферы; поверхность покрывается накладной филигранью (Жилина, 2005).

В славянском обильно-металлическом уборе есть *шумящие украшения*, сначала очень простых форм, когда на кольцах закреплялись элементарные подвески: колечки, цепочки, бубенчики.

На территории *Моравии* и *Словакии* кольца VII–VIII вв. с шумящими плоскими пластинчатыми привесками редки (рис. 2: I: 1, 2). Некоторые проволочные кольца дополняются привесками из гофрированной проволоки и сохраняют простой вид (рис. 2: I: 4). Идея шумящего украшения оказалась блестяще отражена и на уровне ювелирного убора второй половины IX – первой трети X в. Используются строгие колоколовидные подвески с геометрическим зерненым орнаментом (рис. 2: I: 3). Появляются подпрямоугольные плоскостные наушницы, обликом связанные с коробочками-амулетницами (рис. 2: I: 5). Формы, происходящие, видимо, от звездообразных серег с лунничной частью, датируются 910–930-ми гг. (рис. 2: I: 7, 8). К X в. на основе тиснения и форм бусинных колец возникли наиболее эффектные по форме украшения с объемной колоколовидной частью, скульптурно оформляемой в виде фигуры коня или женщины, а бусины подвесных цепей дополняются растительными лепестками, напоминая распускающиеся семена (рис. 2: I: 6). Эти украшения сохраняют народные языческие образы. В X–XIII вв. сохраняются плоскостные шумящие украшения (рис. 2: I: 9).

Более архаичные плоскостные шумящие украшения с территории *Польши* имеют подвески с листовидными и дисковидными бляшками (рис. 2: II: 1); изделия в технике объемной филиграни – ромбические или тисненые (рис. 2: II: 2). Тисненые шумящие украшения сохраняют типологическую связь с бусинным кольцом, включают колоколовидную часть с бусинными подвесками (рис. 2: II: 3).

Шумящие привески *болгарского* круга колоколовидной формы или проволочные дополняют лунничные формы VIII–IX вв. (рис. 2: III, 1, 2). В IX–X вв. распространены более простые проволочные кольца со специально оформленными петлями для привесок, от трех и более. Привески либо плоские, либо спиральные, в виде цепочек, с лунничными концевыми бляшками (рис. 2: III: 3–6). Гроздевидные формы также дополняются шумящими цепочками в IX–XI вв. (рис. 2: III: 7). В XI–XII вв. шумящие цепочки дополняют простые и бусинные кольца (рис. 2: III: 8, 9).

В VII–IX вв. шумящие украшения из *Македонии* в форме кольца с петлями или лунницы дополнены подвесками, в том числе в виде спиралей (рис. 2: IV: 1, 2). В IX–X вв. встречаются кольца с нанизанными кольцами, а также с привесками в виде бусинных нитей (рис. 2: IV: 3–5). В XII в. и позже кольца дополняются бусинами и плоскими подвесками, бусины на кольцах подвешиваются к украшениям, напоминающим цепедержатели (рис. 2: IV: 6–8).

В материале с территории *Сербии* и *Боснии* в VIII–IX вв. используются кольца с шумящими цепочками (рис. 2: V: 1). В более позднее время используются бусины, плоские и колоколовидные привески (рис. 2: V: 2–6). Колоколовидная подвеска с цепочками известна в XIII в. (рис. 2: V: 7).

По материалам *восточных групп славян и Руси* традиция шумящих украшений прерывиста. Можно указать нагрудный шумящий амулет круга «древностей антов» (рис. 2: VI: 1). Трубчатые пронизки, трапециевидные привески, соединительные стержни с крючками, вероятно, были деталями шумящих накосников или боковых подвесок к головному убору (Корзухина, 1974, с. 316–319; Щеглова, 1999, с. 300, 301, рис. 10). В целом нагрудные цепи с многочисленными шумящими подвесками и колокольчиками в ранний период заменяли

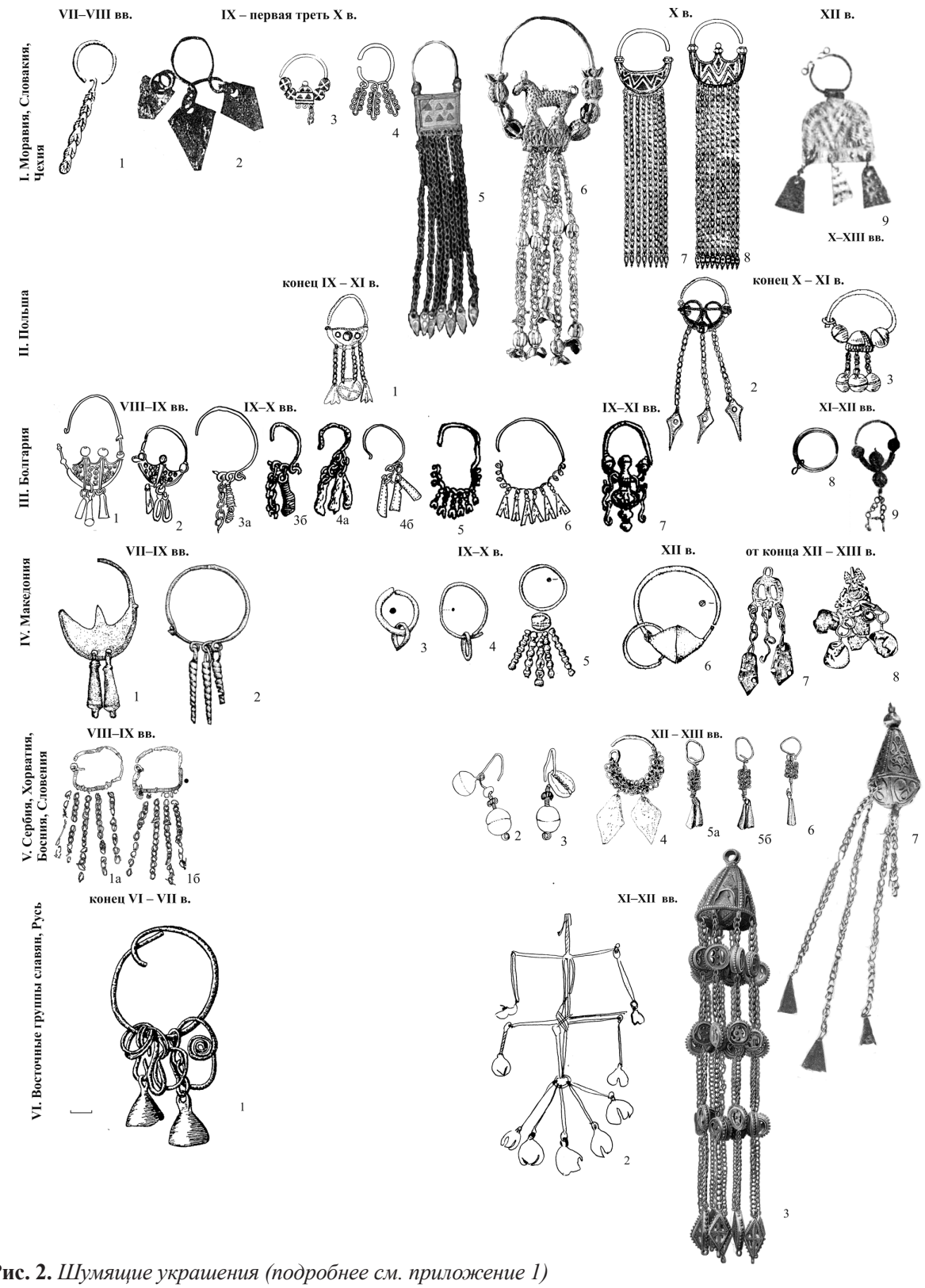

Рис. 2. *Шумящие украшения (подробнее см. приложение 1)*

собой отдельные шумящие украшения. К XI в. у славян-северян есть плечевые подвески из бубенчиков, но не исключено использование подобных и в головном уборе (Хвойко, 1904, с. 44, 45, рис. 1, 2) (рис. 2: VI: 2). Во второй половине XI – первой половине XII в. сформировались ювелирно оформленные филигранные колоколовидные рясна с цепочками (Жилина, 1997; 2014, с. 116–118, рис. 90) (рис. 2: VI: 3).

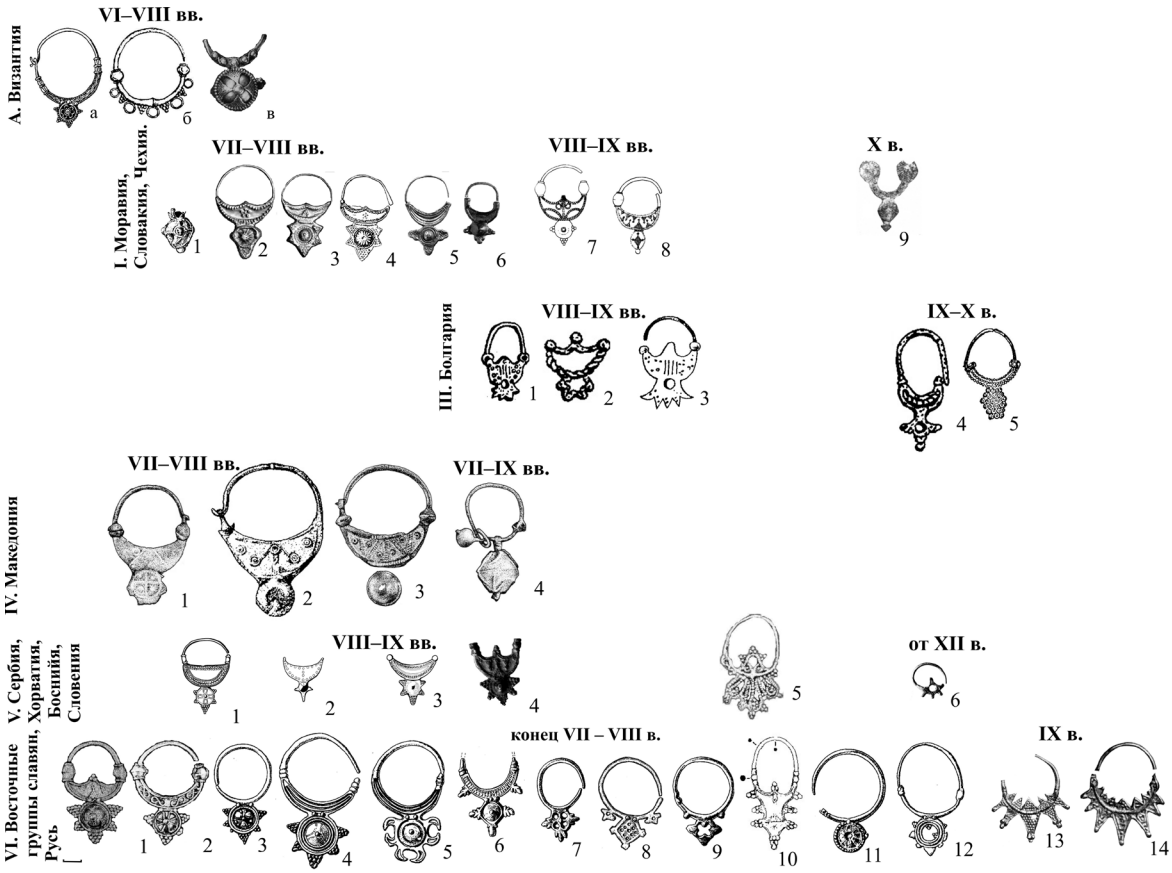

Рис. 3. *Украшения с круглым и звездообразным медальоном (подробнее см. приложение 1)*

Звездообразные украшения. В VI–VII вв. в славянском мире известны византийские филигранные серьги, которые стали прототипами славянских звездообразных и лучевых украшений (Айбабин, 1973, с. 65, 66, рис. 3: 1–5) (рис. 3: А: а, б). Серебряная наушница из клада в с. Земьянский Врбовок в Словакии по форме аналогична, но выполнена в технике напайной филиграни на тисненом объемном корпусе украшения (Svoboda, 1953, s. 94, obr. 9, 23) (рис. 3: А: в).

В VII–IX вв. на территории *Моравии* формируются плоскостные литые звездообразные украшения, иногда с объемным медальоном. Технология литья упрощением выделяет лучи или звездообразность. Орнаментация отражает декоративные элементы из филиграни, перегородчатой инкрустации или выемчатой эмали (рис. 3: I: 1–6). Прообразами плоских лучей, как единодушно полагают исследователи, выступают пирамидки и треугольники зерни византийских прототипов. В VIII–IX вв. филигранные изделия с напайной филигранью сохраняют общую композицию звездообразных, заменяя плоские медальоны объемными (рис. 3: I: 7, 8). В X в. известны примеры грубой имитации литьем (рис. 3: I, 9).

На территории Польши форма звездообразных украшений практически не представлена.

Болгарские литые украшения VIII–IX вв. более воспринимаются как лучевые, диск медальона не выделен, контур украшения передается витой проволокой (рис. 3: III: 1–3). В конце IX – X в. близки византийским прототипам наушницы лунничной формы, собранные из филигранных деталей; лунничные формы дополняются крестообразной или сферической частью (рис. 3: III: 4, 5).

В VII–VIII вв. создается *«македонский»* упрощенный вариант литых лунничных украшений (иногда с трехвершинными лунницами) с медальонами, с передачей пуансонной или филигранной орнаментации. Особенностью является отсутствие или редкость медальонов звездообразной формы (рис. 3: IV: 1–4).

У *сербов и хорватов* в VIII–IX вв. сформировались украшения со звездообразным медальоном ниже кольца с лунницей, выполненные в технике филиграни и литья (рис. 3: V: 1–4). В XII–XIV вв. складываются оригинальные формы литых лучевых колец, воспроизводящих филигранную и кринообразную орнаментацию (рис. 3: V: 6). Наиболее сложная хорватская форма размещает звездообразный медальон вверху внутри кольца, лучи имеют сложную овальную форму (рис. 3: V: 5).

У *восточных групп славян* в конце VII – VIII в. существуют редкие филигранные звездообразные формы, византийские или созданные учениками византийских мастеров (Айбабин, 1973, с. 66–70; Корзухина, 1974, с. 255, 259; Жилина, 2005, с. 146–150, А-87–89, 91, 92) (рис. 3: VI: 1, 2). Представлены более простые украшения в технике элементарной филиграни и литья с ромбическими и круглыми формами медальонов и реликтовой зооморфной орнаментацией пальчатых фибул (рис. 3: VI: 3–12). Некоторые украшения имеют удлиненный абрис, в плоскостном варианте отражая форму подвески в виде амфоры или грозди (рис. 3: VI: 10).

В IX в. складываются лучевые височные кольца – новая местная форма на основании кольца, утратившего медальон. У ранних форм сохранялся геометрический орнамент, связанный с укладкой зерни, впоследствии он теряется (Шинаков, 1980; Григорьев, 2000, с. 127–133, рис. 46; Рябцева, 2005, с. 16, 29, 30). Изделия с византийскими орнаментальными композициями – изображениями птиц – одной или парных – сохранялись до X в. (Петрухин, 2007, с. 53, 54, рис. 22, 23; Путь…, 1996, с. 74, № 600–604) (рис. 3: VI: 13, 14).

Для *гроздевидных* украшений можно указать отрывочные византийские прототипы разного времени, от VI–VII до IX–X вв. (рис. 4: А: а–г). Гроздевидная часть ниже кольца вырастает за счет навыков грануляции, расширения образуются от включения бусин.

На территории *Моравии* и *Словакии* во второй половине VII – начале VIII в. бытуют простые украшения с подвесками из стеклянных бусин. На протяжении периода со второй четверти VIII по начало IX в. их сменяют аналогичные украшения с филигранными деталями (Čilinská, 1966, abb. 10, 11) (рис. 4: I: 2–5). Сама подвеска иногда получает тисненый корпус и дополняется филигранью (рис. 4: I: 1, 6, 7) (Čilinská, 1973, taf. LXXVII: gr. 458: 17).

В VIII–IX вв. отмечаются кольца с одной-тремя гранулами зерни (Poulík, 1948, s. 201, tab. LXIII: 6–9; Dostál, 1966, s. 35) (рис. 4: I: 8, 9). Такие элементарные формы – первые шаги в филиграни. Подвеска из спаянных филигранных деталей постепенно усложняется (рис. 4: I: 10–13). С VIII по начало X в. в Великой Моравии возникают наиболее изысканные гранулированные формы с ограниченным применением тиснения, представляющие вершину ювелирного дела. Это синтез собственных достижений и византийских влияний (рис. 4: I: 14–18). Гроздевидная форма повторяется позже в бусинном варианте на основании тисненых и ажурных бусин (рис. 4: I: 19–22).

У славянских племен на территории *Польши* в VII – начале VIII в. создаются тисненые украшения удлиненных форм с зерневой орнаментацией (рис. 4: II: 1–3). Представлены начальные формы, свидетельствующие о развитии навыков ювелирного дела (рис. 4: II: 4, 5). В конце IX – X в. возникают сложные филигранные изделия, среди них есть импорт из Моравии (рис. 4: II: 6, 7). Тисненые наушницы известны в X–XI вв., их отличительные особенности – активное использование накладных пластинчатых полусфер, отсутствие обильной поверхностной зерневой орнаментации, широкое использование декора из гофрированной ленты (рис. 4: II: 8, 9).

В VIII–IX вв. в *болгарском* материале также представлены начальные формы грануляции: кольца с пирамидкой из трех гранул или проволочной спиралью на окончании (рис. 4: III: 1–4). Более сложные объемно-гранулированные формы относятся к IX–X вв. (рис. 4: III: 5, 6, 8–10, 13). Иногда вверху выделяется лунница, по аналогии с византийским прототипом (рис. 4: III: 11). Гроздевидная форма иногда передается только тиснением и выглядит просто (рис. 4: III: 7, 12), но впоследствии усложняется (рис. 4: III: 14). Тисненая конструкция

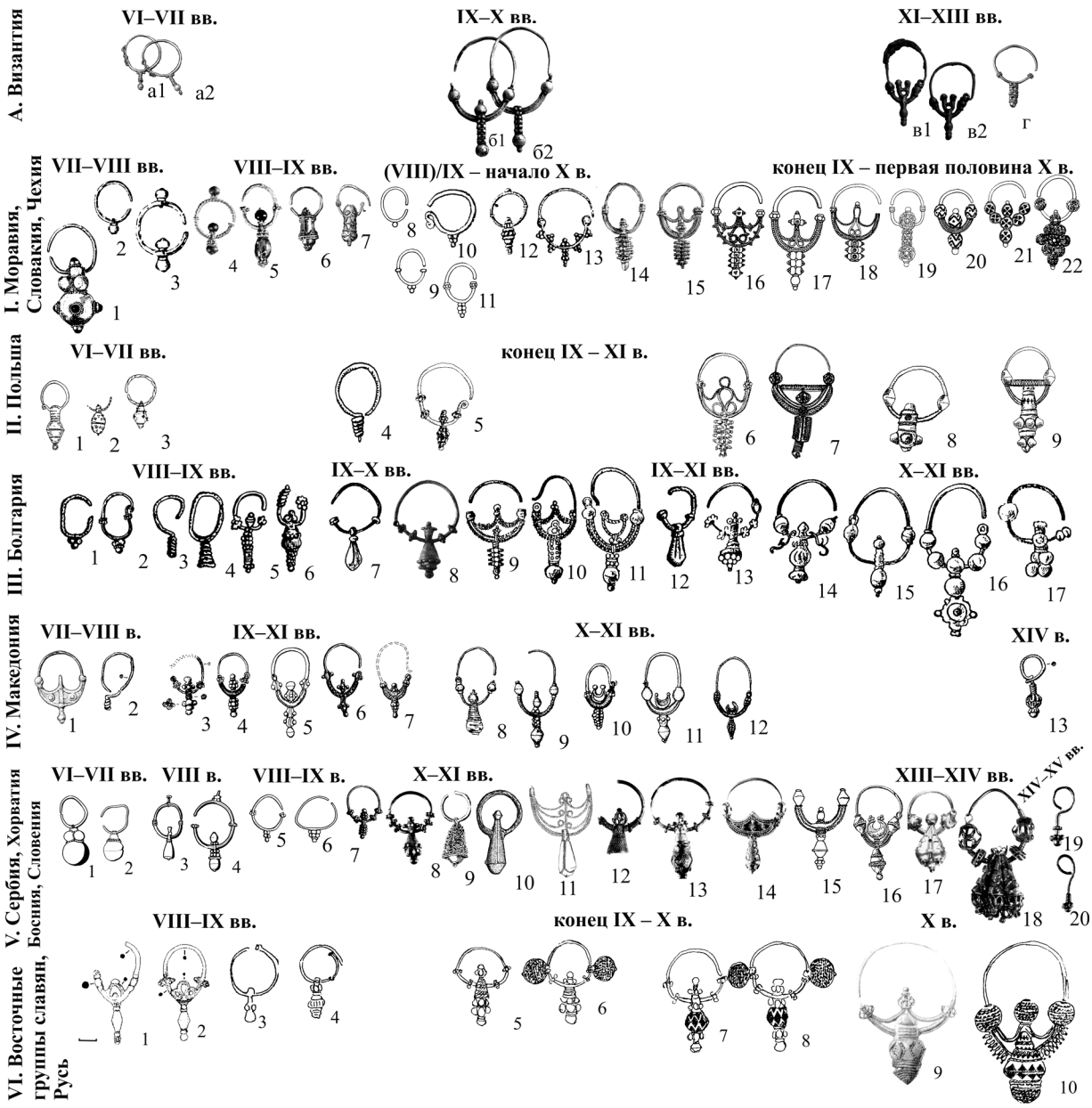

Рис. 4. *Гроздевидные формы (подробнее см. приложение 1)*

собирается из бусин или полусфер, характерна крестообразная форма нижней части (рис. 4: III: 15–17). Некоторые украшения сходны с моравскими и, возможно, являются импортом (рис. 4: III: 9, 10).

Известны ранние *македонские* формы с гроздевидной подвеской под широкой лунницей, развивающиеся параллельно со звездообразными формами или формами с медальонами VII–VIII вв. В это же время и позже известны элементарные гроздевидные дополнения к кольцу (рис. 4: IV: 1, 2). В IX–XI вв. преобладают гранулированные формы (рис. 4: IV: 3–7). Характерной особенностью становится использование гранулированных пирамидок из крупной зерни, в частности – на конце кольца. Позже конструкция дополняется ограниченным использованием тиснения (рис. 4: IV: 8–12). Также характерно использование дополнительной миниатюрной лунницы в верхней части (рис. 4: IV: 10–12). К XII в. гроздевидные объемно-гранулированные наушницы перестают бытовать. Их форму наследуют стержни с бусинами (рис. 4: IV: 13).

В VI–VII вв. на территории современной *Сербии* известны украшения с тиснеными гроздевидными частями (рис. 4: V: 1–3) (Радичевић, 2007, сл. 7). Развивается элементарная грануляция (рис. 4: V: 4–6). В IX–XI вв. развиваются и объемно-геометрическая гранулированная и тисненая конструкции. Периодизация могильников показывает, что гранулированные формы относятся к IX–X вв., а тиснено-бусинные – к X–XI вв. (Радичевић, 2007, сл. 1–5). Своеобразие украшениям придает применение спиральной проволоки (рис. 4: V: 7–16). В XII–XIV вв. гроздевидная конструкция приобретает преимущественно тисненую и бусинную форму (рис. 4: V: 17, 18). В XIV–XV вв. возникают серьги с небольшой гроздью на стержне (рис. 4: V: 19, 20).

Первые гроздевидные украшения у *восточных групп славян* – импортные, скорее всего, из Моравии. Они появились во второй половине – конце VIII в., бытовали и в IX в. (Фотовижский клад и Новотроицкое городище) (Ляпушкин, 1958, с. 182–188) (рис. 4: VI: 1–4). С конца IX в. можно предполагать их местное изготовление. Первая стадия – гранулированные формы – приходится на первую половину X в. (рис. 4: VI: 5, 6); далее следуют промежуточные, с тиснеными деталями корпуса и надетыми бусинами (рис. 4: VI: 6–8); завершающая стадия – с тисненым корпусом и поверхностной зерненой орнаментацией (рис. 4: VI: 9, 10) – датируется второй половиной X в. (Жилина, 2005, с. 45–51, рис. 10). Оригинальность *русских* украшений состоит в сложнопрофилированной тисненой гроздевидной части.

*Бусинные украшения. С*о второй половины VII в. в Моравии немногочисленны кольца с надетыми на стержень или подвешенными на петле гладкими тиснеными и филигранными, в том числе и гранулированными, бусинами (рис. 5: I: 1–5). В IX–X вв. подвешивание бусин снизу кольца, видимо, является отражением строения распространенных в это же время гроздевидных наушниц. Есть тенденция к вертикальному расположению бусин на стержне (рис. 5: I: 6–9). Развивается поверхностная геометрическая зерневая и завитковая филигранная орнаментация. Корпус украшения складывается из сферических тисненых и ажурных бусин (рис. 5: I: 4, 10–13). В X в. есть тенденция к стандартизации бусин по размеру, тисненых или ажурных, надевание их на стержень, а не закрепление ниже или выше кольца. В X–XI вв. распространяются трехбусинные кольца с надетыми на стержень тремя ажурными или филигранными бусинами (рис. 5: I: 14–17). Бусины некоторых наушниц зооморфные, в чем можно видеть черты народного убора, в XI в. трехбусинные формы абстрактны (Smetánka, Hrdlička, Blajerová, 1973, tab. II: 2).

В IX в. известны *польские* трехбусинные кольца, сплошь покрытые зернью (рис. 5: II: 1, 2), в X в. появляются тисненые (рис. 5: II: 3). В декоре используется гофрированная лента, по всей видимости, характерная черта византийской ювелирной технологии (Zoll-Adamikowa, 1975, ryc. 9: c). В X–XI вв. ажурная технология бусин на петельном каркасе становится одной из наиболее характерных для польских украшений: четырех- и пятибусинные наушницы сохраняют вертикальное закрепление бусин (рис. 5: II: 3, 4). В XI–XIII вв. хорошо представлены трехбусинные кольца. Используются тисненые бусины с геометрической зерненой орнаментацией; корпус других бусин образован петлеобразно изгибаемой проволокой (Dekówna, 1992, fig. 1) (рис. 5: II: 6–8).

В конце IX – X в. *болгарские* тисненые бусины, как правило, остаются гладкими или малоорнаментированными, используется от одной до трех бусин на кольце (рис. 5: III: 1–5). Параллельно развиваются гранулированные бусины и тисненые с накладной орнаментацией, в декоре используются накладные конусы и полусферы. Биконическая форма бусин и укрупнение средней бусины сходны с украшениями кочевников. В XIII–XIV вв. у *болгар* используется крупная филигранная орнаментация, завитковая и геометрическая, в особенности на крупных центральных бусинах (рис. 5: III: 6–16). В это же время образуются серьги на стержнях с бусинами (рис. 5: III: 17).

В IX в**.** известны *македонские* варианты украшений с мелкими бусинами, тиснеными и гранулированными (рис. 5: IV: 1, 2). В X–XII вв. используются от одной до нескольких

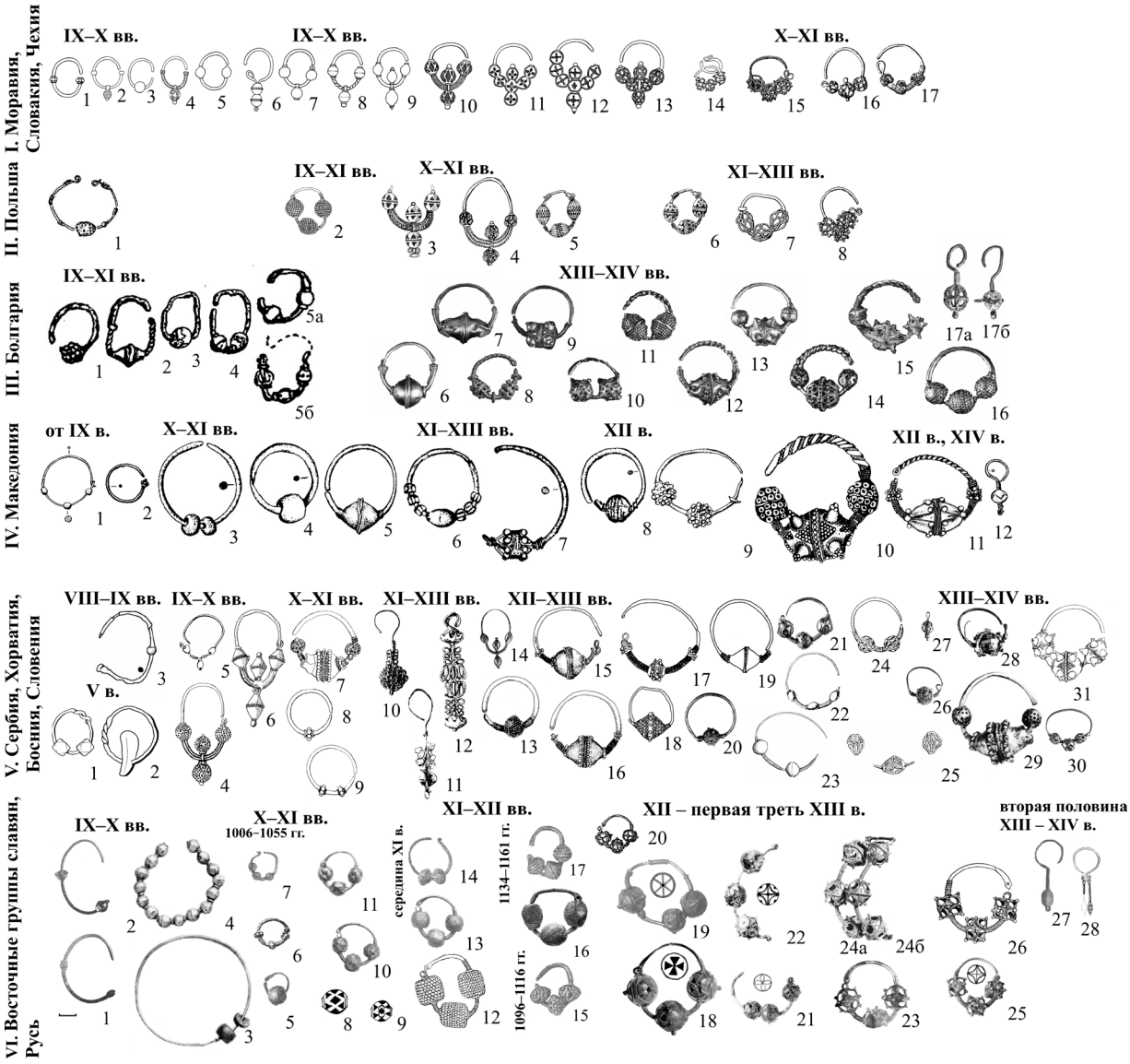

Рис. 5. *Бусинные украшения (подробнее см. приложение 1)*

бусин из разных материалов. Представлена проволочно-каркасная, но преимущественно развивается тисненая конструкция (рис. 5: IV: 3–9). Бусины, как правило, надеваются на стержень. Здесь так же, как и у болгар, характерны формы с укрупненной центральной бусиной и очень крупной филигранью, используются биконические формы бусин (рис. 5: IV: 10, 11). В XIV в. известны серьги с бусинами на стержне (рис. 5: IV: 12).

На территории современной *Сербии* на кольцах V в. с одной-двумя бусинами (отражение общей позднеантичной традиции) (Жилина, 2020, с. 130, 131, рис. 2) используется витая проволока (рис. 5: V: 1, 2). В VIII–IX вв. известно использование мелких бусин (рис. 5: V: 3). В IX–X вв. характерны четырехбусинные формы, в ажурном варианте сохраняющиеся до XII в. (рис. 5: V: 4–6, 14). В X–XI вв. распространены кольца с миниатюрными гранулированными бусинами, появляются трехбусинные кольца с укрупненной центральной бусиной (рис. 5: V: 7–9). В XI–XIII вв. распространено вертикальное закрепление бусин и обильное использование спиральной филигранной проволоки в декоре (рис. 5: V: 10–12). Сочетание бусин со спиральным декором относится к концу XII – XIII в. (Bikić, 2010, s. 76).

Хронологию бусинных колец помогает уточнить периодизация могильников. Трехбусинные кольца с гранулированными бусинами, однобусинные с круглой и биконической[4] филигранной бусиной (рис. 5: V: 13–20) характерны для второй половины XII – первой половины XIII в. (Радичевић, 2009, с. 197, сл. 2, 3, 10). Для этого же времени типичны кольца с тремя равными бусинами: гладкими, тиснеными, ажурными (рис. 5: V: 21–25, 30). Так же, как у болгар и македонцев, в XIII–XIV вв. новое дыхание получает форма крупных трехбусинных наушниц с укрупненной центральной бусиной и орнаментацией крупной объемной филигранью, накладными конусами (рис. 5: V: 29, 31). Для позднего периода – второй половины XIII – XIV/XV вв. – характерны также однобусинные кольца с крупной филигранью кольца и бусины, а также вертикальное закрепление бусин (Радичевић, 2009, с. 197, сл. 5, 9, 10) (рис. 5: V: 26–28).

Восточные группы славян и Русь. Первые гладко-бусинные формы известны в слоях Новотроицкого городища, вероятно, в IX – начале X в. Бусинные кольца X в. нестандартны, они имеют разное количество бусин из разных материалов (рис. 5: VI: 1–5). Довольно рано, в конце IX – X в., распространяются миниатюрные гранулированные бусины из спаянной зерни (рис. 5: VI: 6).

К концу X – XI в. вырабатывается стандартная трехбусинная форма с одинаковыми бусинами, которые имеют тисненую или каркасную конструкцию (рис. 5: VI: 8–12). Наблюдается узелковая или плетеная конструкция бусин из филиграни или проволоки. Как более ранний материал, кольца с такими бусинами входят и в более поздние клады. На протяжении XII–XIII вв. развивается тисненая конструкция бусин с обильной накладной орнаментацией (рис. 5: VI: 15–18), поэтапно переходящая к ажурной (рис. 5: VI: 21–26) (Жилина, 2010, с. 116–147)[5]. Во второй половине XIII – XV в. образуются серьги с бусинами на стержне (рис. 5: VI: 27, 28).

Бусинные украшения обнаруживают тенденцию к формированию соединенного сложносоставного корпуса более крупного и тяжелого украшения – колта. Корпус колта собирается из бусинных, узелковых, завитковых и конусных деталей, образующих лучи. На некоторых славянских украшениях сохраняется S-овидный конец. Колты иногда имеют внутреннюю полость для размещения благовоний.

В *Моравии* и *Чехии* этот процесс не получил особого развития. В X в. известны формы наушниц, нижняя часть которых сохраняет гроздевидную форму, но имеет объемные конусовидные филигранные лучи (рис. 6: I: 1). Другая форма создается на основе тисненых зооморфных или сферических бусин с накладной орнаментацией, сплачиваемых более тесно на кольце (рис. 6: I: 2, 3). В XI в. известны украшения, составленные из плотно расположенных ажурных бусин с небольшими конусовидными лучами, оформленными свернутой филигранью, основной объем группируется ниже кольца (рис. 6: I: 4–6).

В XI–XIII вв. каркасно-ажурная технология активно используется при создании *польских* лучевых колтов. В отличие от моравского варианта, центральный медальон здесь формируется на кольце. Моделируется лучевая крестообразная или звездообразная фигура из ажурных бусин, их половинок, филигранных конусов (рис. 6: II: 3–5). На базе византийской формы лунничных серег распространяются лунничные формы колтов, обильно украшенные филигранью (рис. 6: II: 1, 2, 6, 7). Форма одного из вариантов колтов XI в. – четырехконечный крест в технике объемной филиграни – несет отчетливую христианскую семантику (рис. 6: II: 4).

Болгарские колты складываются на базе лунничной формы серег VIII–IX вв. (рис. 6: III: 1). В кладе из Преслава известны эмалевые лунничные серьги IX–X вв. с подвесками

[4] Скорее всего, биконические формы распространились под влиянием тюркских кочевых народов (печенеги, куманы, половцы), появившихся на территории Сербии с IX в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, с. 26).

[5] На базе трехбусинных колец на Руси ко второй половине XII в. формируются дужки очелий головного убора.

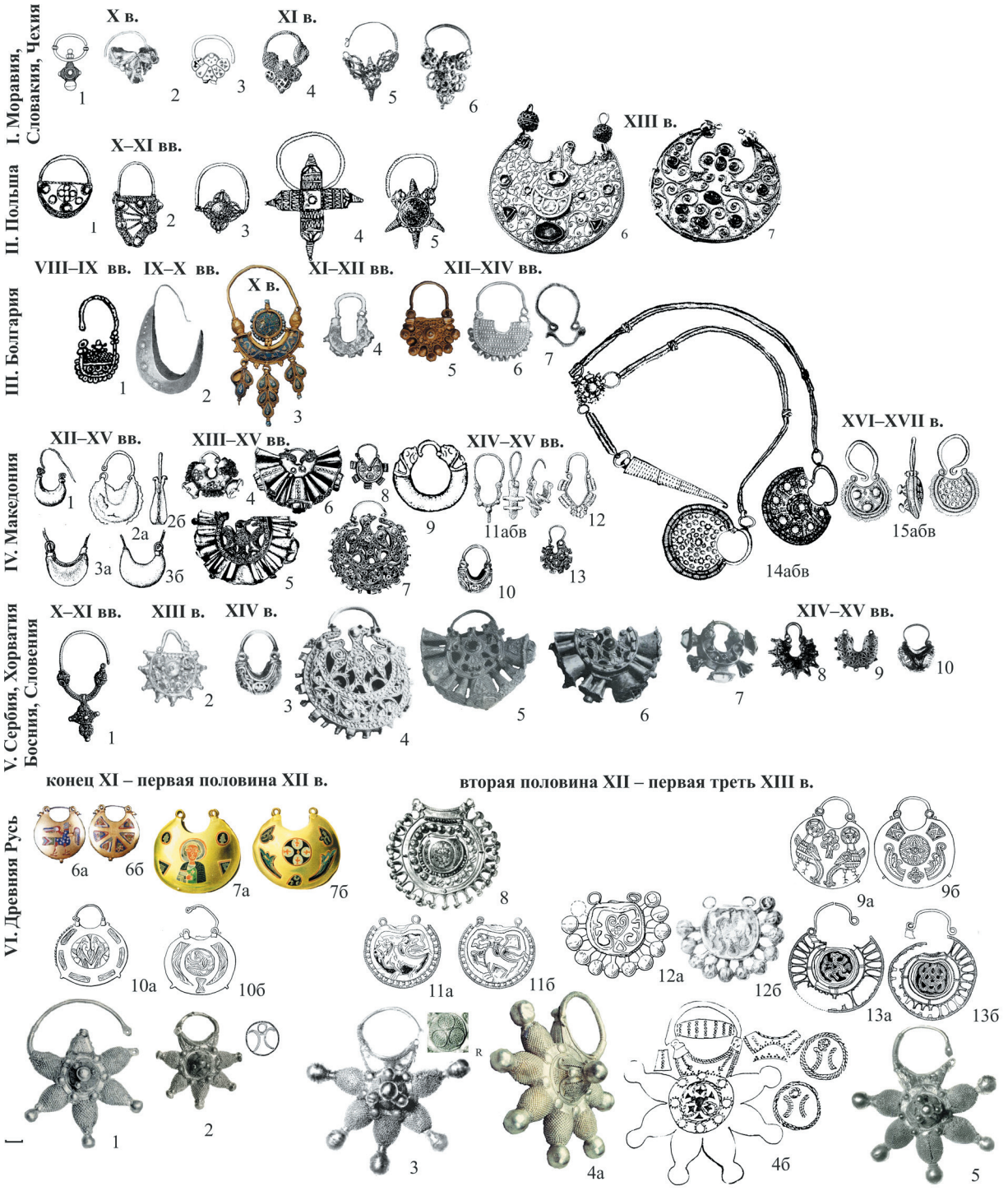

Рис. 6. *Колты (подробнее см. приложение 1)*

византийского происхождения (рис. 6: III: 3). Грубоватые лунничные колты имеют внутреннюю полость в простом пластинчатом корпусе (рис. 6: III: 2). В дальнейшем, в XI–XII и XIII–XIV вв. развиваются лунничные колты, дополненные тиснеными и филигранными лучами по контуру (рис. 6: III: 4–6). Поздним упрощенным вариантом являются легкие небольшие украшения (возможно, серьги), дающие только контур лунничной фигуры (рис. 6: III: 7).

С XII в. известны *македонские* лунничные простые тисненые колты без декора. Сохранившиеся крепления указывают на то, что они подвешивались к головному убору (рис. 6: IV: 1–3).

Византийская традиция сказывается в сохранении образа птицы (рис. 6: IV: 5, 7). Оригинальная форма имеет от двух до шести крупных трубчатых расширяющихся лучей (рис. 6: IV: 4–6). В XIV–XV вв. образуются упрощенные некрупные формы колтов: с зооморфными окончаниями, лучи заменяются спиральными трубчатыми или филигранными дополнениями по контуру (рис. 6: IV: 8, 9, 13). Сохраняется классический провизантийский вариант колта с внутренней полостью с гравированным и черневым декором (рис. 6: IV: 10). Как воспоминание о форме колта выглядят украшения, имеющие только контур лунничной фигуры; с более ранними изделиями их связывает спиральный декор по контуру (рис. 6: IV: 11–13). Классическая лунничная форма с хорошо сохранившимися ряснами-цепями для крепления, снабженными колечками размером с перстнеобразные, сохраняется до XVI–XVII вв. (рис. 6: IV: 14). У некоторых поздних колтов лучи расположены на лицевой стороне (рис. 6: IV: 15).

В X–XI вв. появляются *сербские* украшения с объемным корпусом крестообразной формы, расположенным ниже кольца, с группировкой ажурных филигранных лучей, аналогичные моравским (рис. 6: V: 1). В дальнейшем, к XIII–XIV вв., наблюдается развитие лунничной формы, сходное с македонской линией (рис. 6: V: 3). Лицевая сторона и контур дополняются тиснеными конусообразными лучами (рис. 6: V: 2). Аналогичны и филигранные колты с изображением птицы, а также – с крупными лучами-раструбами (рис. 6: V: 4–7). Подобное близкое сходство показывает сходную разработку византийских прототипов. К XIV–XV вв. колты уменьшаются в размере, лучи по контуру заменяются филигранными декоративными деталями (рис. 6: V: 8–10).

Русь. С конца XI в. усваиваются провизантийские формы лунничных эмалевых и черневых колтов, развивается их собственное производство. Наиболее ранние формы имеют простые лунничные оправы, декорированные жемчугом по краю (Жилина, 2014, с. 70–76) (рис. 6: VI: 6, 7, 10). Во второй половине XII – первой трети XIII в. оправа черневых и некоторых эмалевых колтов усложняется за счет филигранных и тисненых дополнений по контуру: кайма из лучей, мелких литых шариков (подражание жемчугу), а затем – крупных полых шаров (рис. 6: VI: 8–13).

В начале XII в. в филигранном уборе на базе тисненой конструкции возникают лучевые колты, первоначально сохраняющие широкую дужку, как у височных колец (рис. 6: VI: 1). Ко второй половине XII в. возникают колты на более узкой луннице (рис. 6: VI: 2, 3), к первой трети XIII в. они становятся очень крупными (рис. 6: VI: 4, 5). Развитие идет к формам с меньшим количеством лучей – пятилучевым, пирамидки из литых шариков на концах лучей сменяются крупными полыми шарами (Жилина, 2014, с. 120–127).

Заключение. У различных славянских народов проявлялись сходные тенденции в развитии убора. Сходной была, во-первых, реакция на достижения ювелирной византийской культуры. Различия и особенности зависели от уровня, на котором находилось местное ювелирное дело, и конкретных художественных и региональных традиций. По материалу больше улавливаются параллели в развитии. Связи прослеживаются в использовании современных украшений других народов в своем уборе, но при сходных тенденциях они не оказывают сильного влияния на изменение местных форм.

Основной параллелью в развитии убора из украшений славянских народов является переход от архаической обильно-металлической стадии к ювелирной. Украшениями обильно-металлической стадии, сохранявшей народные традиции, были проволочные кольца разных размеров, как украшения, так и соединительные детали конструкции. Эту стадию ярко демонстрирует днепровский убор конца VI – VII в. со спиральными дополнениями на кольцах (рис. 1: VI: 1, 2). У западных и южных славян большее распространение имеют дополнения в виде S-овидного отростка (рис. 1: I–V).

К этой же стадии относятся и ранние шумящие украшения VI–IX (и до XI–XII) вв. У славянских народов в качестве шумящих привесок используются кольца, цепочки, спиральки, проволочные и плоские подвески геометрических форм, колокольчики, бубенчики, ракови-

ны (рис. 2: I: 1, 2, 4, 9; II: 1, 2; III: 1–6; IV: 1–8; V: 1–4; VI: 1, 2). С переходом на ювелирную стадию убора украшения становятся более сложными, украшаются филигранью, получают верхние сложно-профилированные подвески в виде миниатюрных ювелирных скульптурок, продолжая нести народные традиции (рис. 2: I: 3, 6; II: 1, 2). В других случаях используются более абстрактные формы ювелирного убора (рис. 2: I: 5, 7, 8; II: 3; III: 7; V: 4–7; VI: 3).

В конце VII – первой половине VIII в. под воздействием византийских филигранных ювелирных прототипов распространяются миниатюрные, как правило, литые звездообразные украшения (рис. 3). Они занимают промежуточное положение между обильно-металлической и ювелирной стадией. При сходстве отмечаются особенности: на территории Польши эта форма практически не представлена; у украшений с территории Болгарии теряется форма медальона, образуется лучевая обнизь по нижнему краю (рис. 3: III: 1–5); с территории Македонии – более представлен круглый медальон (рис. 3: IV: 1–3). У ряда народов на базе этих форм складываются своеобразные лучевые украшения, отказывающиеся от формы медальона (рис. 3: V: 5, 6; VI: 13, 14). Возврат к форме кольца демонстрирует славянские традиции обильно-металлического убора.

В IX–X вв. убор славянских народов переходит на ювелирную стадию. Наиболее рано филигранный убор складывается в Моравии: в первой четверти IX в. Первым украшением являются гроздевидные наушницы. Первоначально преобладает гранулированная конструкция, грозди подвесок, начиная с элементарных форм, усложняются за счет применения тонкой филиграни. Несмотря на то что ювелирная технология развивалась под воздействием византийского ювелирного дела, в каждом регионе наблюдаются элементарные начальные филигранные формы, свидетельствующие о местном опыте ювелирного дела (рис. 4: I: 8–13; II: 4, 5; III: 1–4; IV: 2–4; V: 5–9; VI: 5, 6). Наибольшая виртуозность исполнения гроздевидных наушниц объемно-гранулированного этапа достигается в Великой Моравии (рис. 4: I: 14–18). У ряда народов в VI–VIII вв. наблюдаются ранние тисненые гроздевидные формы, скупо декорируемые филигранью (рис. 3: I: 1; II: 1–3; V: 1–3; VI: 3, 4). Впоследствии, ориентировочно с X в., филигрань и тиснение объединяются, и на этой базе возникают более крупные и сложные наушницы. В Моравии тисненые части сохраняют вид бусин, ложащихся по гроздевидной форме (рис. 4: I: 19–22). Близкая картина наблюдается на украшениях с территории Болгарии, Македонии, Сербии (рис. 4: III: 15–17; IV: 11; V: 15, 16). У ряда народов для украшений формируется сложнопрофилированный тисненый корпус гроздевидной формы: польские варианты декорируются накладными полусферами (рис. 4: II: 8, 9). Для сербских украшений характерна гроздевидная часть пирамидальной формы, разделенная на объемные вертикальные доли-лопасти (рис. 4: V: 13, 14, 17, 18); на Руси объемный корпус обильно декорируется геометрическими орнаментами зерни (рис. 4: VI: 8–10).

Применение тиснения стимулирует развитие бусинных колец. В V–IX (X) вв. известны височные кольца с разным количеством бусин из разных материалов, вероятно, отразившие более ранние или простонародные формы (рис. 5: II: 1; III: 1–5; IV: 1–6; V: 1–3; VI: 1–4). Впоследствии под воздействием ювелирного облика гроздевидных наушниц в Моравии и у ряда народов возникают трех-, четырех- или многобусинные кольца с подвешиванием нижних бусин на кольцо за петлю, недалеко ушедшие от гроздевидной формы (рис. 5: I: 6–13; II: 2, 3; V: 4–6). Такая традиция оказывается мало характерной для древнерусских, македонских и болгарских украшений. Здесь наблюдается тенденция к использованию трех бусин, надеваемых на кольцо. Бусины имеют разную конструкцию: наиболее ранние (с IX–X вв.) относятся к объемно-гранулированному этапу (рис. 5, I: 1, 17; II: 4?; III: 1, 8; IV: 9; V: 8, 9, 13, 17; VI: 6, 7, 12, 13), затем, в X–XII вв., распространена в основном тисненая конструкция с поверхностной филигранной орнаментацией (рис. 5, I: 10–12; II: 6; III: 9, 11– 13, 15; IV: 8–11; V: 15, 16, 18, 19; VI: 8–11, 14–20). Более поздними (XI–XIII вв.) являются полуажурные и ажурные бусины (рис. 5, I: 14–16; II: 5, 7, 8; III: 10, 14; V: 14, 24–27, 30; VI: 21–26). Также выражена тенденция к выработке рациональной трехбусинной формы. У некоторых народов

долго сохраняются украшения с более крупной центральной бусиной (рис. 5: III: 13–15; IV: 10; V: 29). В итоге везде торжествует форма кольца с тремя равными бусинами, наилучшим образом соответствующая правильному кольцу как категории (рис. 5: I: 14–17; II: 5–8; III: 5, 16; IV: 9; V: 21–23, 25, 31; VI: 10–13, 15–20, 23, 25, 26). В XIII–XIV вв. у славянских народов образуются серьги с вертикальным бусинным стержнем (рис. 5: III: 17; IV: 12; V: 11, 12, 27; VI: 27, 28).

Еще одним итогом развития конструкции украшений является возникновение к концу X – началу XI в. колтов – крупных и тяжелых подвесок к парадному головному убору, носимых на цепях и используемых иногда для размещения ароматических веществ в оформляемой внутренней полости (рис. 6). Византийский образец дает лунничную форму, идущую от соответствующих серег (рис. 6: III: 5). Лунничные формы преобладают у болгар, македонцев, южнославянских народов; сохраняется образ птицы, характерный для византийской орнаментики; лунничная форма дополняется лучами по контуру и по лицевой стороне (рис. 6: III–V). На основе развития навыков филигранного дела у славянских народов формируются лучевые колты, прообразами лучей стали филигранные конусы и усложняющиеся по форме тисненые бусины. В Моравии этот процесс не получил особого развития, но отдельные формы и гранулированного и тисненого этапа известны (рис. 6: I). В Польше и на Руси развиваются обе линии колтов: провизантийская и славянская. Польские лунничные колты выполнены в технике филиграни (рис. 6: II: 1, 2, 6, 7). Лучевые колты возникли на базе этапа объемно-гранулированной конструкции (рис. 6: II: 3–5). На Руси лунничные колты выполняются в технике эмали и черни, дополняясь филигранными оправами (рис. 6: VI: 6–13). Представлена полная самостоятельная линия развития филигранных лучевых колтов на основе этапа тисненой конструкции (рис. 6: VI: 1–5). В XII–XIII вв. колты укрупняются, отражая сложность парадного убора знати, позже, наоборот, вновь приближаются к размеру серег.

В итоге можно убедиться в самостоятельном и оригинальном пути формирования украшений в каждом из регионов, населенных носителями славянских культур. Не стоит спешить с выводами о том, что славянские страны, в том числе и Русь, испытали влияние именно моравского ювелирного дела и продолжали именно его традиции. Сходство форм вызывалось общностью технологии, а их своеобразие – весомый аргумент в пользу формирования локальных вариантов убора в каждой из славянских земель.

ПРИЛОЖЕНИЕ. ПОДПИСИ К РИСУНКАМ[6]

Рис. 1. Проволочные кольца

I. Моравия, Словакия, Чехия: 1 – общий тип, VII–XIII вв.; 2 – Желовце (Želovce), VII–VIII вв. (Čilinská, 1973, taf. LXXVI, 446: 6, 7); 3 – Микульчицы (Mikulčice), VIII в. (опубликовано без масштаба) (Poulík, 1975, obr 16: 3); 4 – Височаны (Visočany), VIII–X вв. (Dostál, 1966, obr. 7: 1, 7); 5 – Кртели (Krtely), Южная Чехия, IX – начало X в. (Turek, 1958, tab. XIII: 5); 6 – Дольни Вестонице (Dolní Věstonice), VIII–X вв. (Dostál, 1966, obr. 7: 8); 7, 8 – Нове Замки (Nové Zámky), VIII–IX вв. (Čilinská, 1966, abb. 10: V, VI); 9 – Микульчицы (Mikulčice), IX–XI вв. (Dostál, 1966, obr. 7: 5); 10 – Лаховице (Lahovice), конец IX – начало X в. (Krumphanslová, 1974, obr. 1: 1); 11–13 – Лаховице (Lahovice), последняя четверть X в. (Krumphanslová, 1974, obr. 1: 23, 24, 26); 14–16 – Радомышл (Radomyšl) XI–XII вв. (Krumphanslová, 1974, obr. 1: 65, 68, 69);

II. Польша: типологические определения (Kóčka-Krenz, 1993) – 1 – тип I – открытое кольцо, VI–XIV вв. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 1); 2 – тип III, с расклепанным концом, VIII – середина XII в.

[6] Приложение публикуется в авторской редакции

(Kóčka-Krenz, 1993, map. 2, 7); 3 – кольца с S-овидными концами – тип II, IX–XIV вв.; 4, 6, 14 – тип III, разновидности по размеру: A, B – IX/X–XIII вв., C – XI – первая половина XIV в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 4–6); 5 – тип IIId, IX–X вв. (Kóčka-Krenz, 1993, tabl I: 1); 7 – тип IIIa, 8 – тип IIIb, X–XIII вв. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 8 – размер не указан); 9 – с филигранной обмоткой, конец X – XIII в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 13); 10 – тип IIIc, X–XIII вв., (Kóčka-Krenz, 1993, map. 9); 11 – тип IIIf, XI–XIII вв. (Kóčka-Krenz, 1993, tabl I: 2); 12 – с завязанными концами, тип V, середина XIII – XVIII в. (Kóčka-Krenz, 1993, tabl I: 4); 13 – с заходящими концами, полутораоборотные, тип IV, XI–XIII вв. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 12);

III. Болгария: 1–3 – Гарван (Garwan), Киелеза (Kiulewsza), Северная Болгария, VIII–IX вв. (Kurnatowska, 1980, ryc. 1: 1, 2, 9); типологические формы (Въжарова, 1976, табл. 18 – условный масштаб): 4 – 1[7]-I-1; 5 – 1-I-2, IX–XI вв.; 6 – 1-IV; 7 – 1-III; 8, 9 – Ковачево, XI–XII вв. (Гатев, 1977, obr. 3: III, VIII-2 – опубликовано без масштаба);

IV. Македония: 1 – Прилеп, Дебреште, от VIII до XI в. (Манева, 1992, табл. 17: 67/1а, б); 2–5 – Неготино, IX–X вв., X–XIV вв. (Манева, 1992, таб. 13: 31/102Б, 31а, б; 9: 31/36б); 6–8 – Прилеп, Варош, Гробишта, IX–X вв. (Манева, 1992, таб. 13: 60/1, 3, 9); 9, 10 – Прилеп, Варош, церковь Св. Дмитрия, X–XI вв. (Манева, 1992, таб. 13: 63/3, 6); 11 – Прилеп, Варош, Поткули, X–XIV вв. (Манева, 1992, таб. 9: 61/23); XIV–XVI вв. – 12 – Неготино, Бистренци, «Св. Илья» («Св. Илија»), от раннего периода до турецкого средневековья (Манева, табл. 14: 30/1); 13 – Неготино, Демир Капия, «Церковь» (Демир Капија, «Црквиште») (Манева, 1992, таб. 14: 31/87); 14 – позднее средневековье, Охрид (Манева, 1992, таб. 14: 0/2);

V. Сербия, Хорватия, Босния, Словения: 1 – монастырь Бачки, погребение 1 (Bački Monoštor), вторая половина V в. (Seoba Naroda, 1962, s. 35. sl. 1); 2 – Птуйский град (Ptujsky Grag), погребение 325, от VII–VIII до IX–X вв. (Korošec, 1999, tab. 35: 11, 12 – без масштаба); 3, 4 – Багруша, Петосевцима (Bagrusa, Petoševcima), IX–X вв., (Žeravica, 1986, tabl. I: grob 8, без №, 9); 5, 6 – Ритопек, покупка (Бајаловић–Хаци-Пешић, 1984, № 4, 13. табл. I, *б*); 7 – местонахождение неизвестно, X в. (Бајаловић–Хаци-Пешић, 1984, № 10, табл. I: 5); 8–10 – Мириево (Миријево), Буртово Брдо, погребение 87, 20, 129; XI, XII, XIII вв. (Бајаловић–Хаци-Пешић, 1984, № 123, 151, 171; табл. I: 3, 2, 1); 11 – типичная форма, XI–XIII вв. (Bikić, 2010, sl. 29: 1); 12 – Батайница, Велика Хумка (Батајница, Велика Хумка), XI в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 166); 13, 14 – Винча, Бели Брег, XI–XII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 285); 15 – Лешье, Врело (Лешје, Врело), XI–XII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 153); 16 – Мачванска Митровица, XII–XIII вв. (Bikić, 2010, sl. 29: 10); 17, 18 – Св. Николай, Куршумлие (Свети Никола под Куршумлије), конец XII – начало XIII (XVI) в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 460);

VI. Восточные группы славян, Русь: конец VI – VII в. – 1, 2 – Мартыновка, Козиевка (Корзухина 1996, табл. 17: 5, 49: 15); 3, 4 – Суджа (Корзухина 1996, табл. 64: 1, 65: 4); 5 – Гапоново (Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 18: 1); конец VII – VIII в. – 6 – Старая Ладога (Седов 1982, табл. XXI: 11); 7, 8 – Зайцев, Семенки (Седов 1982, табл. IV: 2; Корзухина 1996, табл. 106: 4); 9 – Сельцо (Нефёдов, 2009, рис. 2: 4); 10–12 – Зайцев (Корзухина 1996, табл. 106: 11, 13, 14); VIII–IX вв. – 13 – Казиха, курган 21; 14, 15 – Городня, курган 13 (Седов 1982, табл. XIX: 13, 4, 5); 16, 17 – кв. У3, 1953 г. (Жилина 2014, № 176/5, 6); 18 – Полтава (Жилина 2014, № 1/4); X в. – 19–21 – Бретянка, IX – начало X в. (Седов 1982, табл. XXX: 1–3); 22 – Гнездово, 1867 г. (Жилина 2014, 23/8); 23 – Гнездово, 1993 г. (Жилина, 2014, № 180/14); XI в. – 24 – Владимирские курганы (Седов, 1982, табл. LIX: 13); 25 – Васьково, 1923 г. (Жилина, 2014, № 50/3ж); 26 – Спанка, 1913 г. (Жилина, 2014, № 56/7); 27 – Мироновский фольварк, 1883 г. (Жилина, 2014, № 32/6); 28 – Сулятичи (Седов, 1982, табл. XXX: 5); 29 – курганы дреговичей (Седов, 1982, табл. XXIX: 10); 30 – Гочевский могильник (Седов, 1982, табл. XXXVI: 5).

[7] Первая цифра – номер типа.

Рис. 2. Шумящие украшения.
I. Моравия, Словакия, Чехия: 1 – Нове Замки (Nové Zámky), VII–VIII вв. (Čilinská, 1966, taf. XLIX, 273: 3); 2 – Лекарова Лхота (Lékařova Lhota), IX – начало X в. (Turek, 1958, tab. XIII: 11; опубликовано без масштаба); 3 – Старе Место-Шпиталки (Staré Město-Špitalky), последняя треть IX – первая половина X в. (Dostál, 1966, obr. 9: 20); 4 – Дольни Вестонице (Dolní Věstonice), последняя треть IX – первая половина X в. (Dostál, 1966, obr. 7: 32); 5 – Бржецлав-Поганско (Břeclav-Pohansko), IX – первая половина X в. (Poulík, 1985, tab. X); 6 – Старо Коуржим, IX–X вв. (Stará Kouřim), (Dekan, 1976, No 167); 7, 8 – Старе Место «На валах» (Staré Město «Na valách») и Бржецлав-Поганско (Břeclav-Pohansko), 910–940-е гг. (Dostál, 1966, obr. 10: 15, 16); 9 – Красно (Krásno), XII в. (Ruttkay, 1985, tab. 8);
II. Польша: (типологические определения по: Kóčka-Krenz, 1993, с. 41–84, map. 1–33) – 1 – плоские с подвесками, конец IX – XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 22); 2 – тип «Охле», конец X – XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 23); 3 – колоколовидные с подвесками, конец X – середина XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 21);
III. Болгария: 1, 2 – 5-I-3, 4, VIII–IX вв. (Възарова, 1976, obr. 218: 2, 3); 3–5 – 7-I-1–3, IX–X вв. (Възарова, 1976, obr. 219: 2, 3); 6 – 7 тип, IX–X вв. (Възарова, 1976, obr. 219: 4); 7 – 2-III-2, IX–XI вв. (Възарова, 1976, табл. 18 – условный масштаб); 8, 9 – Ковачево, XI–XII вв. (Гатев, 1977, obr. 3: II-1, V-1 – опубликовано без масштаба);
IV. Македония: 1, 2 – Охрид «Св. Эразм» («Св. Еразмо»), VIII – начало IX в.; конец VI – IX в. (Манева, 1992, таб. 7: 55/19, 20); X–XIV вв. – 3 – Неготино, Демир Капия «Церковь» (Демир Капија, «Црквиште») (Манева, 1992, таб. 13: 31/115); 4 – Охрид, Опеница, «Церковь» – «Прентов мост» («Црвеница» – «Прентов мост», IX–XII вв. (Манева, 1992, таб. 13: 45/3); 5 – Делчево, Дулица, «Бегов Даб», конец IX – X в. (Манева, 1992, таб. 19: 16/3); 6 – Т. Велес, Росоман, Стоби, «Паликура», XII в. (Манева, 1992, таб. 20: 95/1б); 7 – Прилеп, Лениште, «Илино – Шаторов Камен», от XIII до XVIII в. (Манева, 1992, таб. 30: 68/3); 8 – Ресен, Курбиново, монастырь Св. Георгия (манастир Св. Ѓорѓи), от конца XII до XVIII в. (Манева, 1992, таб. 30: 75/2а);
V. Сербия, Хорватия, Босния, Словения: 1 – Птуйский град (Ptujsky Grag), погребение 294, VIII–IX вв. (Korošec, 1999, tab. 33: 1, 2 – без масштаба); 2, 3 – типовые формы, XII – начало XIII в. (Bikić, 2010, sl. 47, *5, 6*); 4–6 – Войловица, Рибница, Брестовик, конец XII – XIV в. (Минић, 1988, табл. I: 3, 6; Bikić, 2010, sl. 48: 4, 5); 7 – колоколовидная подвеска, Добрица, около 1240 г. (Радойковић, 1969, табл. 71);
VI. Восточные группы славян, Русь: 1 – связка предметов на кольце, Козиевка, конец VI – VII в. (Корзухина 1996, табл. 54: 1); XI–XII вв. – 2 – подвеска с бубенчиками, курган в с. Броварки Курской губ., XI в., рисунок Н. В. Жилиной; 3 – колоколовидное рясно, Старая Рязань, 1868 г. (Жилина, 2014, № 162/3б).

Рис. 3. Украшения с круглым и звездообразным медальоном.
А. Византия: а – Сицилия (Таормина), VI – начало VII в. (Айбабин, 1973, рис. 3: 4); б – византийские провинции, Рагуза а Чиаромонте (Ragusa a Chiaramonte), VII–VIII в. (Григорьев, 2000, рис. 46: 20); в – Земьянский Врбовок (Zemiansky Vrbovok), VII в. (Svoboda, 1953, obr. 4 – опубликовано без масштаба);
I. Моравия, Словакия, Чехия: 1 – Микульчицы (Mikulčice), VII в. (Poulík, 1975, obr. 8 – опубликовано без масштаба); 2, 3 – Холиэр, Желовце (Holiare, Želovce), VII в. (Chropovský, 1985, tab. X – опубликовано без масштаба); 4 – типичный вариант, VII в. (Chropovský, 1970, s. 65 – опубликовано без масштаба); 5 – погребение, юг Словакии, VII–VIII вв. (Poulík, 1985, tab. II – опубликовано без масштаба); 6 – Штурово (Štúrovo), VII–VIII вв. (Dekan, 1976, kat., rep. 19); 7 – Ребешовице (Rebešovice), VII–XI вв. (Dostál, 1966, obr. 10: 22); 8 – Старе Место «На валах» (Staré Město «Na valách»), VII–XI вв. (Dostál, 1966, obr. 10: 19);

9 – Бржецлав-Поганско (Břeclav-Pohansko), первая половина X в. (Dostál, 1970, obr. 7: 2 – опубликовано без масштаба);
III. Болгария: типичные формы – 1 – 5-III-1; 2 – 5-I-1; 4 – 5-III-2 – VIII–IX вв. (Въжарова, 1976, табл. 18 – масштаб условный); 3 – 5-III-1; 5 – типичный вариант, IX–X вв. (Выжарова, 1980, рис. 4: 7; 3: 26);
IV. Македония: VII–VIII вв. – 1, 2 – Охрид, «Св. Эразм» («Св. Еразмо»), (Манева, 1992, таб. 6: 55/17а; 7: 55/3а); 3 – Струга, Радолишта, «Циганское кладбише» («Цигански Гробишта») (Манева, 1992, таб. 6: 86/3); 4 – Охрид, «Св. Эразм» («Св. Еразмо»), VII–IX вв. (Манева, 1992, таб. 7: 55/21);
V. Сербия, Хорватия, Босния, Словения: 1 – Срем, Оток, район Градина, погребение 3 (Srem, Otok, Lokalitet Gradina), конец VIII – начало IX в. (Seoba Naroda, 1962, No 83, s. 88, sl. 2); VIII–X вв. – 2 – Срем, Земун, III водная станция на Дунае (Srem, Zemun, Lokalitet III vodna stanica na Dunavu), (Seoba Naroda, 1962, No 93, s. 104, sl. 4); 3 – Восточная Славония, Даль, Далия, Теутобургиум, Далиска Планина (Istočna Slavonija, Dalj, Dálya, Teutoburgium, Lokalitet, Daljska planina) (Seoba Naroda, 1962, No 95, s. 111, sl. 6); 4 – Срем, Нови Бановци, Бургенае, Пургер (Srem, Novi Banovci, Burgenae, Lokalitet Purger) (Seoba, 1962, s. 88, No 82: 54, tabl XXXIII: 4); 5 – Хорватия, IX–X вв. (Poulík, 1948, tab. L: 1, верхний ряд, вторая справа); 6 – Св. Никола, Куршумлие (Свети Никола под Куршумлије), конец XII – начало XIII (XVI) в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 462);
VI. Восточные группы славян, Русь: конец VII – VIII в. – 1, 2 – Харьевка (Корзухина 1996, табл. 72: 1, 2); 3–5 – Пастырское, 1949 г. (Корзухина, 1996, табл. 26: 6, 7, 3); 6, 7 – случайные находки, Пастырское (Корзухина, 1996, табл. 37: 4, 7); 8 – Семенки (Седов 1982, табл. IV: 1, 2); 9, 11 – случайные находки, Пастырское (Корзухина 1996, табл. 37: 8, 9); 10 – Фотовиж (Комар, Стрельник, 2011, рис. 5: 3); 12 – случайные находки, Среднее Поднепровье (Корзухина, 1996, табл. 91: 7); 13, 14 – Железницы, 1855 г., IX в. (Жилина 2014, № 8/4).

Рис. 4. Гроздевидные формы.
А. Византия: а – базилика, Аттика-Стамата, Греция, VI–VII вв. (Everyday Life, 2002, No 832); б – медный сплав, серебро с медным сплавом, могильник Азорос у Элассона, Палеоклисси, Греция; в – Аэрино, Магнезия, Византийское кладбище, медный сплав, XI–XII вв. (Everyday Life, 2002, No 834); г – неизвестное происхождение, XIII в. (Everyday Life, 2002, No 566, 567);
I. Моравия, Словакия, Чехия: 1 – южная Словакия, VII в. (Poulík, 1975, obr. 8: 2); 2, 3 – Словакия, Нове Замки (Nové Zámky), II-a – 650–725 гг., II-c – 650–750 гг. (Čilinská, 1966, abb. 10: II-a, II-c); 4–6, 14 – юго-западная Словакия, VIII в.; IX–X вв. (Chropovský, 1985, tab. XIV – опубликовано без масштаба); 7 – Старе Место, VII–VIII вв. (Poulík, 1948, tab. XLII: 1); 8 – Старе Место «На валах» (Staré Město «Na valách»), до первой трети IX в.; 9 – Болерадице (Boleradice), до первой половины IX в., начало X в. (?); 11 – Старе Место «На валах» (Staré Město «Na valách»), от второй половины IX – до начала X в. (Dostál, 1966, obr. 8: 1, 2, 4); 10 – Ухолички (Úholičky), конец IX – начало X в. (Krumphanslová, 1974, obr. 1: 11); 12 – Словакия, Желовце (Želovce), VII–VIII вв. (Čilinská, 1973, taf. XCV: gr. 606: 20 масштабировано); 13 – Блучина, Жидловице (Blučina, Židlovice), IX в. (Poulík, 1948, tab. L: 7; Григорьев, 2000, рис. 48: 18); 15 – Холиэр (Holiare) (Dekan, 1980, No 107); 16 – Старе Место «На валах» (St. Město, «Na Valách»), X в. (900–923 гг.) (Dostál, 1966, obr. 10: 29); 17 – Бржецлав-Поганско (Břeclav-Pohansko); 18 – Ланчжхот (Lanžhot) – 900–923 гг. (Dostál, 1966, obr. 10: 27, 28); 19 – Старе Место «На валах» (Staré Město «Na valách»), около середины X в.; 20 – Старе Место «На валах» (Staré Město «Na valách»), последняя треть IX – первая половина X в.; 21 – Коурджими (Kouřimi), конец IX – первая половина X в.; 22 – Бржецлав-Поганско (Břeclav-Pohansko); дата не указана (Dostál, 1966, obr. 10: 13; 9: 2, 14, 23);
II. Польша: 1–3 – Лаубенхайм, Избицку, Лейтапродерсдорф (Laubenheim, Izbicku, Leithaprodersdorf), VI–VII вв. (Zoll-Adamikowa H., 1975, ryc. 33: i, b, c); 4 – тип X, X–XIII вв.

(Kóčka-Krenz, 1993, map. 32, tab. I: 3); 5 – вторая половина IX – первая половина XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 33); 6, 7 – конец IX – начало XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 32, tab. I: 5); 8, 9 – вторая половина X – первая половина XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 31);
III. Болгария: типологические формы (Въжарова, 1976, табл. 18, условный масштаб) – 1 – 1-VI; 2 – 2-VII; 3, 4 – 1-VII-1, 2; 5, 6 – 2-V-2, 3 – от VIII–IX вв.; 12 – 2-II-3, IX–XI вв.; 13 – 2-V-1 – IX–X (XII) вв. (Въжарова, 1976, obr. 215: 20; Выжарова, 1980, рис. 3: 19); 7, 9, 10 – IX–X вв. (Выжарова, 1980, рис. 3: 15, 28, 29); 8 – Любеново, X–XI вв. (Друмев, 1976, ил. 25, с. 364 – опубликовано без масштаба); 11, 14 – 2-III-2; 15–17 – IX– (X)XI вв. (Выжарова, 1980, рис. 4: 12; 3: 17; 4: 10, 15; 3: 16);
IV. Македония: 1 – Охрид, «Св. Эразм» («Св. Еразмо»), VII–VIII вв. (Манева, 1992, таб. 7: 55/18 – размеры не указаны); 2, 3 – Прилеп, Дебреште, «Градиште», Млака, от VIII–IX, IX–XI вв. (Манева, 1992, таб. 17: 67/1; 15: 67/2 – масштабировано); 4 – Прилеп, IX–XI в. (Манева, 1992, таб. 15: 67/5); Неготино, Демир Капия, «Церквиште» (Демир Капија, «Црквиште») – 5 – конец IX – XI в. (Манева, 1992, таб. 15: 31/1а), 10 – вторая половина X – первая половина XI в. (Манева, 1992. Таб. 15: 31/89а); 11 – вторая половина X – XI в. (Манева, 1992, таб. 15: 31/117/а – опубликовано без масштаба); 13 – от XIV в. (Манева, 1992, таб. 17: 102а – опубликовано без масштаба); 6 – Кавадарцы, Крнево, «Црвени Брегови» (Кавадарци, Крњево), конец IX – XI в. (Манева, 1992, таб. 15: 19/3б – опубликовано без масштаба); 7 – Кавадарцы, Дреново, «Градиште», «Девол Град» (Кавадарци), конец IX – XI в. (Манева, 1992, таб. 18/1); 8 – Титов Велес, Виничани, «Бресто» – «Бурлатица», X–XI вв. (Манева, 1992, таб. 16: 93/12 – высота 50, ширина – 23); 9 – Титов Велес, Виничани, «Бресто» – «Бурлатица», X – первая половина XI в. (Манева, 1992, таб. 16: 77/2 – опубликовано без масштаба); 12 – Ресен, Стенье, Голем Град (Стење), конец X – середина XI в. (Манева, 1992, таб. 15: 77/1а – опубликовано без масштаба);
V. Сербия, Хорватия, Босния, Словения: 1 – Сербское Подунавье, Костолац, Виминациум, местонахождение неизвестно (Kostolac, Viminacium), VI–VII вв. (Seoba Naroda, 1962, No 105, s. 120, sl. 1); 2 – Восточная Славония, Бело Брдо, район Байер (Istočna Slavonija, Bijelo Brdo, Lokalitet Bajer), погребение, VII в. (Seoba Naroda, 1962, No 94, s. 108, sl. 4); 3 – Бачка, Богоево, Гомбос, Некрополь IV (Bačka, Bogojevo, Gombos, Lokalitet nekropola IV), погребение 40, VIII в. (Seoba Naroda, 1962, No 34, s. 40, sl. 16); 4 – Срем, Войка, Старый Город, Брдашица (Srem, Vojka, kod Stare Pazove, Lokalitet Brdašica), погребение 53 (Seoba Naroda, 1962, No 91, s. 100, sl. 10); 5– Белград (Београд), вторая половина IX – начало X в.; 6 – Равне у Княжевца (Ravne kod Knjaževca) вторая половина VIII – IX в. (Bikić, 2010, sl. 13: 1, 2); 7 – Велико Градиште, Град (Велико Градиште), X – начало XI в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 515); 8 – Лешье, Врело (Лешје, Врело), XI–XII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 151); 9 – Ниш, некрополь Глазижа (Niša, некрополь «Glasija») X–XI вв. (Минић, 1988, табл. I: 4); 10 – типичный вариант, X–XI вв. (Bikić, 2010, sl. 49: 2); 11 – типичный вариант, X в. (Bikić, 2010, sl. 21: 1); 12 – Поповац, Поплесак (Поповац, Попљесак), XI–XII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 149); 13 – Ниш, церковь Св. Пантелеймона (Ниш, Црква Св. Пантелејмона), XI–XIII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 245); 14 – Мачванска Митровица, Зидине (Мачванска Митровица, Зидине), XI–XII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 260); 15, 16, типичные формы, X–XI вв. (Bikić, 2010, sl. 18: 6; 19: 5); 17 – Грборези, XIII–XIV вв. (Радојковић, 1969, табл. 73); 18 – Коштуних (Коштунић), вторая половина XV в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 522; Bikić, 2010, p. 48); 19, 20 – Ново Брдо на Косову, собор (Катедрала), XIV–XV вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 491, 485);
VI. Восточные группы славян, Русь: VIII–IX вв. – 1, 2 – Фотовиж (Комар и Стрельник 2011, рис. 5: 6, 9); 3, 4 – городище Новотроицкое, жилища 5, 43 (Ляпушкин 1958, рис. 40: 3, 83: 11); 5–8 – Копиевка, 1928 г., конец IX – X в. (Жилина, 2014, № 16/9а1, 3; 9б1, 2); 9, 10 – Борщевка, 1883 г., X в. (Жилина, 2014, № 17/3б1, 2).

Рис. 5. Бусинные украшения.
I. Моравия, Словакия, Чехия: IX–X вв. – 1 – типичные варианты, 2 – Пенчин (Pěnčin), 3 – Стражнице (Strážnice); 4, 6 – Дольни Вестонице (Dolní Věstonice); 5 – Стеборжице (Stěbořice); 7, 8 – Височаны (Vysočany); 9 – Блучина (Blučina) (Dostál, 1966, obr. 7: 4, 18, 20, 23, 24, 26–28, 31); конец IX – X в. – 10, 13 – Старе Место «На валах» (Staré Město «Na valách»); 11 – Микульчицы (Mikulčice); 12 – Ребешовице (Rebešovice) (Dostál, 1966, obr. 9: 3, 15, 18, 26); 14 – около Першерово, Моравия (Předmosti u Přerova na Morave), X в. (Eisner, 1955, obr. 15); 15 – Жатецкий клад, Тршебенице в Литомержицку (Třebenic na Litoměřicky), X–XI вв. (Turek, 1963, obr. 81); 16, 17 – Дуцове-Костолец, Трнава (Ducové-Kostolec, Trnava), X–XI вв. (Ruttkay, 1985, obr. 11: hore);
II. Польша: 1 – Куражево (Kuraszewo), Подляшье, погребение III, X в. (Zoll-Adamikowa, 1975, ryc. 9: c); типичные варианты – 2 – вторая половина IX – середина XI (XIII) в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 14); 3 – середина X – середина XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 18); 4 – XI–XIII вв., 5 – конец X – середина XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 19, размер не указан); 6 – X–XIII вв. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 15, размер не указан); 7 – типичный вариант, X–XI вв. (Dekowna, 1992, fig. 1); 8 – X–XII вв. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 16);
III. Болгария: типологические формы по Ж. Выжаровой, IX–XI вв. – 1 – 8-V; 2 – 8-IV-2; 3, 4 – 8-II-1,2; 5 – 8-III-1,2 (Въжарова, 1976, табл. 18 – опубликовано без масштаба); типологические формы по В. Павловой, XIII–XIV вв. – 6, 10, 12–16 – Долище Варненский район; 7 – Осеново Варненский район; 8 – Варна; 9 – Доброглед, Варненский район; 11 – Калята Желъд, Шуменский район; 17 – Варненский район (Павлова, 2005, с. 8–15 – опубликовано без масштаба);
IV. Македония: 1 – Титов Велес, Виничани, «Бресто» – «Бурлатица», от IX – X–XI вв. (Манева, 1992, таб. 18: 93/10); 2 – Струмица, Мокрино «Керамидарка», X–XI вв. (Манева, 1992, таб. 13: 89/11); 3 – Прилеп, Варош, Маркови Кули, некрополь, X–XV вв. (Манева, 1992, с. 131, таб. 19: 57/45); 4 – Неготино, Демир Капия, «Црквиште» (Демир Капија), X, XI–XIII вв. (Манева, 1992, таб. 19: 31/13, размеры неизвестны); 5 – Прилеп, Витолиште, «Задна Река» – Грмайте («Грмајте»), X, XI–XIII вв. (Манева, 1992, таб. 20: 66/1б); 6 – Охрид, Косел, Св. Иоанн («Св. Јован»), случайная находка, XI–XIII вв. (Манева, 1992, таб. 19: 41/1, размер неизвестен); 7 – Кочани, «Цигански Рид», X, XI–XIII вв. (Манева, 1992, таб. 20: 21/13, размер неизвестен); 8 – Кочани, «Гропче», XII в. – по погребению (Манева, 1992, с. 131, таб. 20: 22/2); 9 – Струга, Радолишта, «Цигански Гробишта», XII в. (Манева, 1992, таб. 18: 86/9а); 10 – Прилеп, Варош, Маркови Кули, город и пригород, случайная находка, XII–XIV вв., определено как «Токайский тип» (Манева, 1992, таб. 21: 58/50); 11 – Скопье (Скопје) и округа, XII–XIV вв. (Манева, 1992, таб. 21: C/2а); 12 – Неготино, Демир Капия, «Церквиште» (Демир Капија), от XIV в. (Манева, 1992, таб. 17: 31/23 – опубликовано без масштаба);
V. Сербия, Хорватия, Босния, Словения: 1, 2 – монастырь Бачки, погребение 1 (Bački Monoštor), вторая половина V в. (Seoba Naroda, 1962, s. 35, sl. 1, 2); 3 – Птуйский град (Ptujsky Grag), погребение 403, VIII–IX вв. (Korošec, 1999, tab. 40: 8, 9 – без масштаба); 4 – типичная форма, последняя треть IX – начало X в. (Bikić, 2010, sl. 18: 10); 5 – Равне у Княжевца (Ravni kod Knjaževca), IX–X вв. (Bikić, 2010, sl. 45: 3); 6 – Матичане, Брег, X–XI вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 89); 7 – от второй половины X в. (Bikić, 2010, sl. 46: 1); 8, 9 – XI – начало XIII в. (Bikić, 2010, sl. 30: 5; 31: 6); 10 – Брестовик, Висока Раван, XI–XIII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 309); 11 – Лешье, Врело (Лешје, Врело), XI–XIII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 155); 12 – Брестовик, XII–XIII вв. (Минић, 1988, табл. I: 8); 14 – Сисак, XII в. (Радојковић, 1969, табл. 7); 13, 15, 16 – Винча, Бели Брег, XI–XV вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 287, 280, 283); 17–19 – Трњяне, Старо Гробље (Трњане, Старо Гробље), XI – начало XIII в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 360, 386, 340); 20 – Войловице, Азотара (Војловице, Азотара), XI–XII вв.

(Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 174); 21 – Ниш, церковь Св. Пантелеймона (Ниш, Церква Св. Пантелејмона), XI–XIII вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 244); 22–25 – типичные формы, XII–XIII вв. (Bikić, 2010, sl. 45: 1, 2, 6; 44: 4); 26 – Попе, Нови Пазар, XIII–XIV вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 473); 27 – Св. Никола, Куршумлие (Свети Никола под Куршумлије), начало XIII (XVI) в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 458); 28 – Ново Брдо на Косову, собор (Катедрала), XIV–XV вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 494); 29 – Прахово, конец XIII – начало XIV в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 520); 30 – Витовнице, XIII в. (Радојковић, 1969, табл. 24); 31 – Браничево (Braničevo), от конца XIII в. (Bikić, 2010, sl. 46: 6);

VI. Восточные группы славян, Русь: бусинные кольца – 1, 2 – кольца с бусинами из спаянной зерни и гладкими, Новотроицкое городище, IX – начало X в. (Ляпушкин, 1958, рис. 58: 3); 3, 4 – Гнездово 1867 г., X в. (Жилина 2014, с. 204, 205; № 23: 8, 17); 5 – Новгород, от рубежа X–XI вв., (Седова, 1981, рис. 3: 4; с. 13); 6 – клад из Княжа Гора Киевской губ., 1883 г., XI в. (Жилина, 2014, № 123/2а); 7 – трехбусинное кольцо с бусинами узелковой конструкции, серебро, 1006–1055 гг., бронза (Седова, 1981, с. 14, рис. 3: 6); бусины с геометрическим орнаментом из кладов – 8, 9 – Собачьи Горбы, 1906 г и Спанка, 1913 г., рубеж X–XI вв.; 10, 11 – Киев, усадьба Есикорского, 1885 г., XI–XII вв. (Жилина, 2014, № 55/7, 56/5д; 98/4н, 4р); кольца с зернеными бусинами проволочно-каркасной конструкции из кладов, XI–XII вв. – 12 – Киев, Десятинная церковь, 1936 г.; 13 – Киев, усадьба Есикорского, 1885 г. (Жилина, 2014, № 68/5а; 98/4о2); 14, 15, 17 – кольца с имитацией зерни по поверхности, Новгород, (Седова, 1981, рис. 3: 14, 16, 12); 16 – тисненые бусины со сплошной орнаментацией по поверхности (Жилина, 2014, № 202/9а); XII – первая треть XIII в. – 18 – Старая Рязань, 1970 г.; 19 – Романово, Могилевской губ., 1892–1893 гг. (Жилина, 2014, № 186/7; 173/2); 20 – с гладкими бусинами, Новгород, вторая половина XI – начало XII в. (Покровская, 2009, с. 148, рис. 2: 1); 21 – Старая Рязань, 1979 г. № 2; 22 – Старая Рязань, 1967 г. № 2; 10 – Киев, Десятинная, 1909; 23 – Киев, Сретенская ул., 1893 г.; 24 – Старая Рязань, 1992 г.; 25 – Киев, Десятинная церковь, до 1868 г.; 26 – Киев, Житомирская ул., 1902 г. (Жилина, 2014, 189/1б; 184/3; 94/3б; 191/1б, 66/3б, 91/4); 27 – Новгород, 1369–1382 гг. (Седова, 1981, с. 16, рис. 3: 9); 28 – Гавердово, Рязанская обл., клад 1947 г., XIV–XV вв. (Зубков, 1951, рис. 52: 5).

Рис. 6. Колты.

I. Моравия, Словакия, Чехия: 1 – Бошовице (Bošovice), первая половина X в. (Dostal, 1966, obr. 8: 40); 2, 3 – Пражский Град (Praský zámek), конец IX – X в. (Smetánka, Hrdlička, Blajerová, 1973, tab. II: 2, obr. 6; Turek, 1963, obr. 66); 4 – Жатецкий клад, Тршебенице в Литомержицку (Třebenic na Litoměřicky), X–XI вв. (Turek, 1963, obr. 81 – без масштаба); 5 – Красно (Krásno), XI–XII вв. (Ruttkay, 1985, tab. 7: внизу слева); 6 – Дуцове-Костолец (Ducové-Kostolec), XI в. (Ruttkay, 1972, tab. IV: 13 – без масштаба);

II. Польша: 1 – конец X – середина XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 26, размер не указан); 2 – конец X – начало XII в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 25); 3 – конец X – середина XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 19 – размер не указан); 4 – вторая половина X – XI в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 30 – размер не указан); 5 – вторая половина (X) XI – XII в. (Kóčka-Krenz, 1993, map. 17); 6, 7 – Шрода Шленска (Środa Śląska), клад, XIII в. (Pietrusinski, 1989, ryc. 3, 5).

III. Болгария: 1 – типологическая форма, 5-II-1, VIII–IX вв. (Въжарова, 1976, табл. 18: 5-II-1); 2 – Шереметский клад, IX–X вв. (Друмев, 1976, с. 364 – опубликовано без масштаба); 3 – клад, Преслав, X в. (The Glory, 1997, № 228); 4 – Чернозем, XI–XII вв. (Гатев, 1977, обр 3: X-2 – опубликовано без масштаба); 5 – Богорово Силистринский район, XIII–XIV вв. (Павлова В., 2005, с. 16 – опубликовано без масштаба); 6 – Драгижево, Велико-Тырновский район (Друмев, 1976, с. 673); 7 – Луковит, Ковачево, конец XI – XIII в. (Гатев, 1977, обр. 3: IX – опубликовано без масштаба);

IV. Македония: 1 – Кочани, Мородвис, «Црквиште» или «Гумно», XII–XV вв. (Манева, 1992, таб. 23: 23/1б); 2 – Неготино, Демир Капия, «Церквиште» (Демир Капија), XV в. (Манева, 1992, таб. 23: 31/90); 3 – Струмица, Мокрино, «Керамидарка», XII–XV вв. (Манева, 1992, таб. 23: 89/19); 4 – Кочани, Оризари, «Крушарски Рид» и «Церквиште», конец XIII – первая половина XV в. (Манева, 1992, таб. 24: 24/23); 5 – Кочани, Оризари, «Крушарски Рид» и «Церквиште», XIV в. (Манева, 1992, таб. 27: 24/21); 6 – Скопье (Скопје) и округа, XIV в. (Манева, 1992, с. 222, таб. 27: С/4 – размер не указан); 7 – Кочани, Оризари, «Крушарски Рид» и «Церквиште», XIV в. (Манева, 1992, таб. 25: 24/22); 8 – Неготино, Демир Капия, «Церквиште» (Демир Капија), XIV–XV вв., бытует в X–XIII и XIII–XVII вв. (Манева, 1992, таб. 24: 31/78); 9 – Охрид, «Горна Порта», позднее средневековье, XIII–XV вв. (Манева, 1992, таб. 2: 50/1); 10 – Св. Николе, Преод, манастир «Ґуриште», случайная находка, XIV в. (Манева, 1992, таб. 26: 79/1); 11 – Охрид, Требениште, «Требенишко Кале», XIV–XV вв. (Манева, 1992, таб. 22: 56/1); 12 – Неготино, Демир Капия, «Церквиште» (Демир Капија), XV в. (Манева, 1992, таб. 22: 31/76); 13 – Кратово, восточная часть города, некрополь, случайная находка, XIV–XV вв. (Манева, 1992, таб. 25: 26/1); 14 – место находки неизвестно, покупка, IX–XIII вв., основная датировка от XIV до XVII в. (Манева, 1992, таб. 38: М/3абв); 15 – Прилеп, Варош, церковь Св. Николая (црква Св. Никола), XVI–XVII вв. (Манева, 1992, таб. 28: 65/8а – размер не указан);

V. Сербия, Хорватия, Босния, Словения: – 1 – Велико Градиште, Град, X – начало XI в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 516); 2, 3 – Грборези – XIII в., Џуришт (Ђуришт) – XIV в. (Радојковић, 1969, табл. 61, 60 – последний без масштаба); 4 – Горно Оризари, XIV в. (Радојковић, 1969, табл. 62 – без масштаба); 5 – Маркова Варош, Прилеп, середина XIV в. (Радојковић, 1969, табл. 63); 6 – Горне Оризари, середина XIV в. (Радојковић, 1969, табл. 64); 7 – Илишихи (Илишићи), вторая половина XIV в. (Радојковић, 1969, табл. 68); 8 – Стара Павлица, XIV–XV вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 478); 9 – Прокуплье (Прокупље), конец XIV – начало XV в. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 533); 10 – Сашка Церковь, Ново Брдо (Сашка Црква, Ново Брдо), XIV–XVI вв. (Марјановић-Вујовић, Томић, 1982, № 542);

VI. Древняя Русь: 1, 2, 6, 7, 10 – конец XI – первая половина XII в.; 3–5, 8, 9, 11–13 – вторая половина XII – первая треть XIII в.; филигранные – 1–3, 5 – Старая Рязань, 1970 г. (Жилина, 2014, № 186/4а, 5а, 5б, 5в); 4 – Москва, 1988 г. (Жилина, 2014, № 197/1); эмалевые – 6 – Киев, 1986 г. (Жилина, 2014, № 204/3); 7 – Владимир, 1865 г. (Жилина, 2014, № 167/1); 8 – Старая Рязань, 1992 г. (Жилина, 2014, № 191/3); 9 – Мирополь, 1938 г. (Жилина, 2014, № 137/3); черневые – 10 – Киев, 1901 г. (Жилина, 2014, № 85/1); 11 – Киев, 1903 г. (Жилина, 2014, № 103/3); 12 – Стариково, 1883 г. (Жилина, 2014, № 158/2); 13 – Киев, 1936 г. (Жилина, 2014, № 68/2).

ЛИТЕРАТУРА

Алексеева Е. М., 1975. Античные бусы Северного Причерноморья. Т. 1 // САИ. Г1-12. М.: Наука. 96 с., 12 л. ил.

Айбабин А. И., 1973. К вопросу о происхождении сережек Пастырского типа // СА. № 3. С. 62–72.

Бајаловић–Хаци-Пешић М., 1984. Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда. Београд: Музеј града Београда. 151 с. Табл. I–LXIV.

Въжарова Ж. Н., 1976. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София: Издателство на Българсаката Академия на науките. 447 с.

Выжарова Ж., 1980. Богатое погребение женщины в могильнике возле большой базилики в Плиске // red. B. Dostál, J. Vignatova. Slované 6.–10. století. Sborník referátů ze symposia. Břeclav-Pohansko. 1978. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1980. S. 299–312.

Гавритухин И. О., **Обломский А. М.**, 1996. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст (Раннеславянский мир. Вып. 3). М.: Спецэлектрострой. 298 с.

Гатев П., 1977. Накити от погребения от XI–XII вв. // Археология. Год. XIX. Кн. 1. София. С. 30–46.

Григорьев А. В., 2000. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / Труды Тульской археологической экспедиции. Вып. 2. Тула: Гриф и К. 263 с.

Друмев Д., 1976. Златарско изкуство. София: Издателство на Българската Академия на науките. 647 с.

Жилина Н. В., 1997. Древнерусские рясна // Истоки русской культуры (археология и лингвистика) М.: ИА РАН, Русский мир. С. 197–214.

Жилина Н. В., 2005. Славяно-русская филигрань VIII–X вв. // Stratum plus. 2005. № 5. С. 21–170.

Жилина Н. В., 2010. Зернь и скань Древней Руси. М: ИА РАН, Гриф и К°, 2010. 260 с.

Жилина Н. В., 2014. Древнерусские клады IX–XIII вв. Классификация, стилистика и хронология украшений. М.: URSS; Книжный дом «Либроком». 391 с.

Жилина Н. В., 2020. Серьги Крыма. Краткая история (от Античности к Средневековью) // Уваровский Таврический сборник. Древности Юга России. М.: ГПИБ России. С. 104–123.

Зубков В. И., 1951. Гавердовский клад XV века. К вопросу изучения нумизматических памятников великого княжества Рязанского // КСИИМК. Вып. XLI. 1951. С. 138–141.

Комар А. В., Стрельник М. А. 2011. «Репрессированный» клад: комплексы ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж. Stratum plus. № 5. С. 143–164.

Корзухина Г. Ф., **1974.** К истории Среднего Поднепровья. Санкт-Петербург // Рукописный Архив ИИМК. Фонд 77. Дело № Р-134.

Корзухина Г. Ф., 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. Вып. V / Ред. А. И. Айбабин. Симферополь: Таврия. С. 352–435; 586–705.

Ляпушкин И. И. 1958. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства (МИА. № 74) / Ред. М. И. Артамонов. М.; Л.: Изд-во АН СССР. 328 с., 9 л. ил.

Манева Е., 1992. Средновековен накит од Македонија. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата. 279 с., карт. I–II, табл. 1–106.

Марјановић-Вујовић Г., Томић Г., 1982. Накит на тлу Србије из средњовеквовних некропола од IX–XV века. Београд: Народни музеј. 84 с., 26 л. ил.

Минић Д., 1988. Спирална увијена жица на средњовековном накиту из Србије // Старинар. Вып. XXXVIII/1987. С. 73–81.

Михайлова Е. Р., 2007. Культура псковских длинных курганов: памятники финального этапа // Вестник СПбГУ. Серия 6: Философия, социология, психология, право, международные отношения. Вып. 4. Декабрь. С. 389–398.

Нефёдов В. С., 2009. Височные кольца культуры смоленских длинных курганов (по материалам погребений Смоленского Поднепровья и Подвинья) // РА. № 3. С. 35–41.

Обломский А. М., Родинкова В. Е., 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий // КСИА. Вып. 235. С. 381–404.

Павлова В., 2005. Средновековни накити от XIII–XIV век. Съкровищата на Варненския археологически музей. Варна: Славена. 32 с.

Петрухин В. Я., 2007. Дохристианские древности по археологическим материалам // История русского искусства: в 22 томах. Т. 1. Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века / Ред. А. И. Комеч. М: Северный паломник. С. 39–79.

Путь из варяг в греки и из грек…, 1996. Каталог выставки / Отв. ред. В. Л. Егоров. М.: ГИМ; Калиникин и Ко. 102 с.

Радичевић, Д., 2007. Периодизација некропола IX–XI века доњем српском Подунављу // Старинар. Вып. LVII/2007. С. 349–362.

Радичевић, Д., 2009. Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском Подунављу // Старинар. Вып. LVIII/2008. С. 197–212.

Радойковић Б., 1969. Накит код Срба од XII до краја XVIII века. Београд: Музеј Примењене уметности. 453 с.
Родинкова В. Е., 2008. Раннесредневековый женский убор Поднепровья: традиции и влияния // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. Т. II / Ред. А. П. Деревянко, Н. А. Макаров. М.: ИА РАН. С. 280–285.
Рябцева С. С., 2005. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. Санкт-Петербург: Изд-во СПбИИ РАН. 384 с.
Седов В. В., 1982. Восточные славяне в VI–XIII вв. (Археология СССР) / Отв. ред. Б. А. Рыбаков. М: Наука. 327 с.
Седов В. В., 1995. Славяне в раннем средневековье. М.: Наука. 415 с.
Седов В. В., 2005. Славяне. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. М.: ИА РАН; Знак. 943 с.
Седова М. В., 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв. М.: Наука. 1981. 195 с.
Хвойко В. В., 1904. Раскопка могильника при селе Броварки Гадячского у. Полтавской губ. Древности: Труды МАО. Т. XX. Вып. 2. М. С. 40–48.
Шинаков Е. А., 1980. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец // СА. № 3. С. 110–127.
Щеглова О. А., 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие // Stratum plus. № 5. С. 287–312.
Bikić V., 2010. Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli I Naslede. Beograd: Alta nova. 207 s.
Chropovský B., 1970. Slovensko na úsvite dejín. Bratislava: Pedagogické nakladatel'stvo. 1970. 194 s., 64 s. prílohy.
Chropovský B., 1985. Včasnoslovanský a predveľkomoravský vývoj na území Československa // J. Poulík, B. Chropovský a kolektiv. Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha: Academia; Bratislava: Obzor. S. 81–106.
Čilinská Z., 1966. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava: Vydateľstvo Slovenskej akadémie vied. 1966. 332 s.
Čilinská Z., 1973. Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava: Vydavatelstvo Slovenskej Akadémie vied. 260 s., 193 obr., 3 map.
Dekan J., 1976. Vel'ka Morava. Bratislava: Tatran. 281 s.
Dekan J., 1980. Moravia Magna. The Great Moravian Empire: Its art and times. Bratislava: Tatran. 1980. 190 p.
Dekówna M., 1992. Zausznice koszyczkowate – przyczynek do badań nad pochodzeniem wczesnośredniowiecznych ozdób srebrnych występujących na terenie Polski // Archeologia Polski. T. 37. Z. 1–2. Warszawa. S. 89–122.
Dostál B., 1966. Slovanská pohřebiště ze středni doby hradištni na Morave. Praha: Akademia. 297 s., 4 l. il.
Dostál B., 1970. Velkomoravské hradisko Břeclav-Pohansko. Deset let archeologických výzkumů // Zvláštní otisk z Vlastivědného věstníku moravského. Ročnik XXII. Ě. 1. Mikulov: Vydaný pro Regionální museum. 29 s.
Eisner J., 1955. Počátky českého šperku // Památky archeologické. 46. Praha. S. 215–226.
Everyday Life in Byzantium. Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium, 2002 / Ed. D. Papanikola-Bakirtzi. Athens: Hellenic Ministry of Culture; Epikoinonia Ltd. 599 p.
Kóčka-Krenz H., 1993. Biżuteria pólnocno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. 342 s, 32 l. map.
Korošec P., 1999. Nekropola na Ptujskem Gradu. Turninski prostor. Ptuj: Pokrajinski Muzej. 156 s.
Krumphanslová Z., 1974. Chronologie pohřebního inventáře vesnických hřbitovů 9.–11. věku v Čechách // Památky archeologické. Ročník LXV. Praha. S. 34–110.
Kurnatowska Z., 1980. Rola Strefy Naddunajskiej w formowaniu sie kultury Słowiańskiej VIII–IX wieku // red. B. Dostál, J. Vignatova. Slované 6.–10. století. Sborník referátů ze symposia. Břeclav-Pohansko. 1978. Brno: Univerzita J. E. Purkyně. S. 155–167.

Pietrusiński J., 1989. Klejnoty monarsze ze Środy Śląskiej. Wroclaw: Wojewódzki Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski. 33 s.
Poulík J., 1948. Staroslovanská Morava (Monumenta archaelogica. Acta praehistorica, protohistorica et historica. T. I). Praha: Nákladem státního archeologického ústavu. 182 s., LXXVIII tab.
Poulík J., 1975. Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha: Academia. 207 s. (32 obr.), 2 skl. příl., 48 křid příl.
Poulík J. 1985. Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě // J. Poulík, B. Chropovský a kolektiv. Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha: Academia; Bratislava: Obzor. S. 9–80.
Ruttkay A., 1972. Výzkum Včasnostredovekého opevneného sídla v ducovom, okres Trnava // Archeologické roshledy. 24. S. 130–139, 217–220.
Ruttkay A., 1985. Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.–13. storočí z hľadiska archeologického bádania // J. Poulík, B. Chropovský a kolektiv. Velká Morava a počátky československé státnosti Praha; Bratislava: Obzor. S. 141–185.
Smetánka Z., Hrdlička L., Blajerová M., 1973. Výzkum slovanského pohřebiště za jízdárnou pražského hradu v roce 1973. Předběžná správa // Archeologické rozhhledy. XXV. S. 386–405, 433–436.
Seoba Naroda. Arheološki Nalazi jugosloveskog Podunavlja, 1962 / Dimitrijević D., Kovačević J., Vinski Z. Zemun: Narodni musej Zemun, Štamparija "Sava Minić". 127 s., XXXIV tabl.
Svoboda B., 1953. Poklad Byzantského kovotepce v Zemianském Vrbovku // Památky archeologické. Rosník XLIV. Praha. S. 33–108.
The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261. 1997 / Ed. H. C. Evanc, W. D. Wixom. New York: The Metropolitan Museum of Art. 574 p.
Turek R., 1958. Slovanské mohyly v jižních Ćecháh. Pragae: Museum Nationale Pragae. 64 s., 10 l. il. (XVI tab.).
Turek R., 1963. Čechy na úsvité dějin. Praha: Orbis. 335 s., 36 l. il.
Žeravica Z., 1986. Ranoslovenska nekropola Bagruša u petoševcima kod Laktaša // Glasnik Zemaljskog museja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija. Nova Serija. Sveska 40/41. 1985/1986. Sarajevo. S. 129–209.
Zhilina N., 2016. Attire of adornments: the main historical stages: natural, heavy-metal, jewelry, the accessory // 22nd Annual Meeting of the EAA. 31st August – 4th September 2016 / Ed. A. Zilinskaite. Vilnius: Saulius Jokuzys Publishing Printing House. P. 87.
Zoll-Adamikowa H., 1975. Wczesnośreniowieczne smentarzyska ciałopalne słowian na terenie Polski. Cz. I. Źrodła. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imenia ossolińskich wydawnictwo polskiej Akademii nauk. 387 s.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.229-255

Наталија В. Жилина
Москва, Русија

СРЕДЊОВЕКОВНИ ПРИВЕСЦИ ЗА ГЛАВУ КОД СЛОВЕНСКИХ НАРОДА ОПШТА СЛИКА ПАРАЛЕЛА И ВЕЗА

Резиме

Кључне речи: *накит, гранулирован, отискиван, етапа, прстенови, наушнице, перле, звездолике наушнице.*

У чланку се упоређује словенски средњовековни накит. Одговарајућа реакција на достигнућа византијске златарске културе, паралелан прелазак са ношње пуне метала на златарско украшавање.

На стадијуму ношње пуне метала налазили су се жичани прстенови са разним додацима на крајевима и звецкајући накит прелазећи на златарски стадијум. Засновани на минијатурним звездоликим украсима 7–8. века настају својеврсни зракасти прстенови без медаљона.

Гроздолики привесци златарског стадијума имају све сложенију зрнасту структуру, а око 10. века настаје отискивање.

Неуједначен број перли замењује се у 11. веку промишљеним обликом прстена са три исте перле, у 13–14. веку – минђушама са вертикалном стожером.

До 11. века провизантијски лунарни облици колтова преовлађују на територији Бугарске, Македоније и Србије. У Пољској и Русији развијају се лунарни и зракасти облици звездоликих наушница.

Може се потврдити независан и оригиналан начин формирања накита у свакој од словенских регија.

Natalya V. Zhilina
Moscow, Russia

THE MEDIEVAL HEAD PENDANTS OF THE SLAVIC PEOPLES. THE GENERAL PANORAMA OF PARALLELS AND CONNECTIONS

Summary

Key words: adornments, granulated, embossed, stage, rings, head pendants, beads, colts.

The article gives a comparison of Slavic Medieval adornments. The reaction to the Byzantine jewelry culture achievements is similar, the transition from the heavy-metal attire to the jewelry one is parallel.

Wire rings with various additions on ends were at the heavy-metal stage. Noisy adornments were proceeding from this stage to the jewelry one. On the basis of miniature star-shaped adornments of the 7th – 8th cc. there were developing peculiar ray rings with no medallion.

Bunch-like pendants of the jewelry stage have the complicated granulated construction, and the embossed one appears about the 10th century.

By the 11th century the irregular number of beads is replaced with a rational three-bead shape of a ring with equal beads, by the 13th–14th centuries – with earrings with a vertical rod.

By the 11th c. the pro-Byzantine lunula forms of colts were prevalent on the territories of Bulgaria, Macedonia, Serbia. In Poland and in Rus' the lunula and lay filigree forms of colts were developed.

It is getting clear that the way of forming the adornments was self-sustained and original in each of the Slavic regions.

ТЕХНОЛОГИЈА И ДЕКОРАЦИЈА ВИЗАНТИЈСКИХ СТАКЛЕНИХ НАРУКВИЦА. НАЛАЗИ СА БАЛКАНА

А. Х. Антонарас
Солун, Грчка

andonar@physics.auth.gr

Апстракт: *Стаклене наруквице улазе у моду и добијају широку примену у Византији, на словенском подручју које је било под утицајем Византије и у Русији, у периоду од 9. до раног 13. века. Иако су направљене од обичног стакла, и мада ни једна радионица није археолошки откривена, видљива је диференцијација између наруквица разних региона Империје као показатељ регионалних производњи. Наруквице су биле релативно масовно произвођене, савијањем шипке или траке стакла, разних пресека и боја, које су саме биле у функцији украшавања, или су декорисане тордирањем, лепљењем нити различитих боја, као и сликањем геометријским, биљним и птичијим мотивима или натписма. Ношене су појединачно али и у паровима од 4 до 6 на истој руци. Мали број наруквица ношен је на подлактици, док се већина носила око ручног зглоба. Мада су током средњег византијског периода постојале различите локалне ношње, чињеница да су стаклене наруквице превазилазиле границе провинција Империје, показује да је њихова мода потекла из једног великог центра као што је Константинопољ, одакле се њихова примена веома брзо раширила на цело Цартсво и изван њега. Феномен се може повезати са општим политичким и економским благостањем Царства од 9. до средине 13. века и поновног заживљавања градова.*

Кључне речи: *технологија стакларства, стаклене наруквице, накит, средње византијски период, Балкан.*

Распрострањеност

Стаклене наруквице појављују се на подручју Медитерана око 3. века н. е., вероватно као јефтинија варијанта накита мање богатих жена и девојчица –судећи по заиста малобројним сачуваним примерцима. Биле су распрострањене на подручју читавог Римског царства, на пример у Италији **(**Mandruzzato, 2008, p. 54–58, num. 40–66, налази из Аквилеје, 3–4. в.), на Балкану (Sági, 1960, taf. XCII: 8, 10 из Кармоч; Vágó, Bóna, 1976, taf. 24, G.1239/8, из Интерцисе са новцем Максимијана, 308–311; Fülep, 1977, pl. 15: 2 из Пеште са новцем Константина II; Jovanović, 1978, s. 27–28, br. 54–60; Marijanski-Manojlović, 1987, s. 33, Tab. 13, G. 12/7, 8; G 54/7, из Бешке; The Greek Jewelery…, 1997, p. 150, nr. 149, из Солуна; Dautova-Ruševljan, 2003, Tab. XXVIII, G. 48/5 из Свилоша; Радуловић, 2006, с. 367, Таб. 1: XIV/1, 25 примера са разних ископавања у Виминацијуму 4. века, где је и опширна библиографија за Панонију и Дарданију), на обалама Црног мора (Голофаст, 1996, с. 183–185, налази 3–4. в. из Херсонеса.), и у Палестини (Spaer, 1988, p. 51–61; Spaer, 2001, p. 193–205; Rahmani, 1976, p. 82, Tab. XXIII: 3, из гроба 3. века). Тамне су боје како би подсећале на скупљи накит, израђен од гагата, који је у то време био веома цењен међу Римљанима (Loeschke, 1925, s. 337–360, bes. 357, 359; Allason-Jones, 1966). То су углавном једноставне алке, у пресеку кружног облика, глатке, закривљене, или планоконвексне, понекад са рељефним или утиснутим (жљебним) украсима (Манева, 1990, с. 171–180; The Greek Jewelery…, 1997, p. 150; Μακροπούλου, 1997, σ. 56–69, ειδ. 65, πίν. 3. Преглед декорисаних наруквица у Spaer, 1988, passim) (Сл. 1).

На сиријско-палестинском подручју остају у употреби и током 7. и 8. века, а временом добијају вишебојне украсе (Основна студиа о тој теми је Spaer, 1992; Spaer, 2001, p. 196; Најновија библиграфија археолошка и археометријиска у Boulogne, Henderson, 2009, p. 53–75). Супротно томе, на ужем подручју византијске империје, изгледа да се током 6. века полако губе из употребе, док у “мрачном” 7. и 8. веку потпуно нестају.

Сл. 1. *Стаклена наруквица, источна некропола Солуна, позни 3–4. в.*

У византијској империји, у периоду од 9. до раног 13. века, стаклене наруквице поново улазе у моду и добијају широку примену, како у границама државе, тако и на словенском подручју, које је било под утицајем Византије и у Русији, што је у потпуној супротности са дешавањима у арапским калифатима. Познати су примери из Мале Азије и са обала Црног мора (von Saldern, 1980, p. 98–101; Предложено је да се налази који се сматрају локалним производима датују у исламски период, види Spaer, 2001, p. 197; Lightfoot, Arslan, 1992, nr. 150–176; Gürler, 2000, num. 158–166, 158–166, без тачног места налаза; Zanon, 2013 са новијом библиографијом), Украјине и Русије (Львова, 1959, с. 307–323; Полубояринова, 1963, с. 168–180; Щапова, 1963, с. 102–119; Гатев, 1977, с. 45, Заб. 17; Лавыш, 2011, с. 241–250; Столярова, 2016, с. 98–100, 204–221, илл. 2–4) као и са јужног и источног Балкана: из Грчке (Агиос Ахилиос, Мала Преспа: Παϊσίδου, 1998, σ. 525–42, нарочито σ. 532. Byzantine Hours…, 2002, p. 404; Акрини, Козани: Καραμήτρου-Μεντεσίδου, 1987, σ. 418; Солун, Ротунда: Byzantine Hours…, 2002, p. 420; Рентина: The Greek Jewelery…, 1997, p. 171–172, 174, накит и стаклене наруквице треба да се правилније датују у средњевизантијско доба, како се по упоредном материјалу и доказује. Такође погледај и у Τα Πολύτιμα της Παράδοσης…, 2006, σ. 123. αρ. Δ6. 38–42; Пудна: Μαρκή, 1992, σ. 443. Αγγέλκου, Χειμωνοπούλου, 2003, σ. 1; Агиос Димитриос, Пиериа: Ρωμιοπούλου, 1973/74, σ. 697, πίν. 507; Тоумба, Серрес: Ζήκος, 1983, σ. 333; Филипи, Базилика Музеја: The Greek Jewelery…, 1997, p. 218–19; Марониа, Палиохора: Δουκατά-Δεμερτζή, 1999, σ. 15–28, ειδ. 23. Doucata-Demertzi, 2002, p. 185; Byzantine Hours…, 2002, p. 419; Агиос Харламбос, Марониа: Αλιπράντης 1996, σ. 865–871, ειδ. σ. 869; Патерма, Родопи: Μπακιρτζής, Ζήκος, 1981, σ. 23–42, ειδ. 28, 34; Тракија, Саракини, Јукарки Цај: Τριαντάφυλλος, 1973/74, σ. 794–795, πίν. 585 α, β; Ферес: Byzantine Hours…, 2002, p. 418–419; Дидимотихон: Τσουρής, 1987, σ. 44–64, ειδ. 55–60; Нафпактос, плац Сатлани: Κωνστάντιος, 1981, σ. 293, εικ. 193[α], ове наруквице треба да се правилније датују у средњовизантијско доба како бројне балканске аналогије доказују; Коринт: Davidson, 1952, p. 262–265, no. 2138–2162; Τσανανά, Μπιτζικόπουλος, Ευγενικός, 2010, σ. 413–414. Τσανανά, Ευγενικός, υπό έκδοση) Srbije (Бајаловић-Бирташевић, 1960, с. 32–33 Т. VII: 7, IX: 1, XI: 5, 6, XV: 9; Петровић 1963, Сл. 31: 1, 2, 32: 1, 2, 33: 1, 2; Ерцеговић-Павловић, 1966, с. 145, 148 Т. II: 8; Минић, 1970, с. 245–246, il. 22, 22a, 23, 23a; Јанковић, 1975, с. 232, Т. VIII: 2; Минић, 1975, с. 71–78, нап. 72–74, где је и опширна библиографија; Žeravica, 1975, s. 53–62; Ерцеговић-Павловић 1977, Т. III: 4–5, V: 9, VII: 3–4, 6–8, XI: 1–4; Jovanović, Vuksanović, 1981, Y 242: 1–10; Срејовић, Лаловић, Јанковић, 1983, с. 156, бр. 268–270; Бајаловић-Хаџи-Пешић, 1984, с. 83, бр. 233–237, Т. XXXVIII; Marijanović-Vujović, 1986, p. 188, ill. 36: 5, 6; Талеска 1986, с. 215–221, нап. 215, not. 1; Вуксан, 1997, с. 294–295, Т. III: 1–12; Цуњак 1998, с. 213–214; Поповић, 1999, с. 246–247; Кораћ, 2001/2002, с. 113, Т. II: 1, 15, 110, 201; Зечевић, 2006, с. 117, 213–214 бр. 94–97, из слојева 14–15. в, најкаснији познати налази; Radičević, 2009, p. 385–388; Бикић, 2010, с. 87–89 са опширном библиографијом), Б. Ј. Р. Македоније (Талеска, 1986, с. 215–221; Манева, 1992, с. 75–78, са опширном

библиографијом; Манева, 2000, с. 68–69, Т. XV: 1–6, XVI: 1–11), Бугарске (Джингов, 1960, с. 1–8, нап. 6–7; Чангова, 1961, с. 179–188 и passim; Гатев, 1977, с. 36–46, нап. 39–41; Djingov, 1978, p. 149–157, и passim**;** Чангова, 1992, с. 145, ил. 132: 1–3, 6, 7; Borisov, 1989, p. 285–296; Шейлева, 1995, с. 253; Йотов, Атанасов, 1998, Таб. CXVII–CXIX) и Румуније (Diaconu, 1965, passim; Comşa, 1967, p. 302–315). Насупрот томе, потпуно су непознате у западном делу Балкана, као и на далматинској обали – подручју под утицајем Запада.

Технологија

Сировине

Као и сва друга стакларија тога доба, и наруквице су израђиване од стакла, које је прављено у великим специјализованим радионицама распростањеним дуж обала Сирије и Палестине (Gorin-Rosen, 2000, p. 49–64; Nenna, Foy, 2001, p. 35–39), али и у Египту (Nenna, 2008, p. 61–66), а касније препродавано стакларима широм Империје, који су га поново загревали и мешали са фрагментима ломљених стаклених предмета, који су се прикупљали ради рециклаже (Nenna, Foy, 2001, p. 99–120).

Радионице

Не постоје јасне археолошке, нити историјске чињенице, које сведоче о месту постојања неке стакларске радионице наруквица. Сматра се да открића деформисаних фрагмената наруквица у мањим провинцијским налазиштима и у удаљеним областима, у комбинацији са интензивним разликама у квалитету израде, указују на постојање и рад локалних радионица на подручју Србије, Румуније и Бугарске, мада то остаје отворено питање до проналаска конкретнијих налаза (Джингов, 1960, с. 3,4; Джингов, 1963, с. 47–69; Žeravica, 1975, s. 61, taf**.** IV: 4–6; Vžarova, 1975, s. 115–121; Valov, 1975, p. 127–141, spec. 139; Han, 1975, p. 114–126, esp. 116; Djingov, 1978, p. 157; Янков, 1983, с. 43–47; Mănucu-Adameşteanu, Poll, 2009, p. 389–394). Такође, видљива је диференциација између наруквица разних региона Империје, како на декорацији тако и на димензијама и на хемијском саставу, што би могло да указује на постојање радионица у разним провинцијама (Ristovska, 2009, p. 209).

Начин израде

Што се тиче метода које су коришћене током израде наруквица нема археолошких и историјских података, тако да се можемо ослонити само на анализу самих предмета. За проучавање организације рада као и евентуалне специјализације у производњи, могу се користити етнографска сазнања о изради наруквица на истоку, нарочито у Индији, где се њихова масовна производња наставља до данас (Brill, 2001, p. 267–268; Nenna, 2007).

Генерално речено постоје два начина израде стаклених наруквица.

Први начин подразумева употребу металног мандрела помоћу кога се буши стаклена маса, а затим врти. Отвор се врћењем проширује док се не добију жељене димензије. На овај начин добијале су се наруквице планоконвексног пресека, направљене уцело, чији је обим често имао деформитете и није имао једнаку дебљину. Ова метода опсежно је приказана од стране монаха Теофила (1110–1140), у његовом делу, на месту где говори о византијском начину израде стаклених прстенова (Theophilus, On Divers Arts, 2, 31). Међутим, наруквице израђене овом методом налазимо само у ранохришћанском периоду, а никако током средњевизантијског доба (Сл. 1).

Према другом, заступљенијем, начину израде требало је из стакларске пећи узети комад полутечног стакла и извлачењем направити штап одговарајуће дебљине и дужине неколико метара. После хлађења, следило је ломљење на равне траке жељене дужине.

Следеће фазе производње – украшавање, савијање и спајање наруквица, нису обавезно биле директно повезане са претходном нити хронолошки, нити географски. Ови

Сл. 2. *Стаклене наруквице, Рентина, 10–12. в.*

полуобрађени делови били су продавани од стране великих стакларских радионица мањим, вероватно неукрашени. Мање радионице завршавале су украшавање и савијање, на шта указују често приметне деформације, по свему судећи, већ интегрисаних декоративних елемената, на месту споја (Сл. 2).

Свака од ових малих равних трака, после загревања је хватана на средини крајем мандрела, чији је врх био обмотан отопљеним стаклом, затим савијана и обликована у затворену алку тако што су њени крајеви били притискани металним клештима. На тај начин стваран је карактеристичан мали кружни траг на обиму, баш на месту хватања траке мандрелом, супротно од споја два краја наруквице (Сл. 3).

Изгледа да је за неке примерке коришћен простији начин израде. Вероватно је свака наруквица прављена извлачењем малог комада стакла тако да се добије штап жељене дужине (што можемо закључити по томе да је један од два краја тањи од другог). Затим је добијени штап савијан и његова два краја су спајана док је још био врућ.

С обзиром на то да наруквице обично имају облик правилног круга, требало би сматрати вероватним да су код оба начина израде мајстори користили ваљке или купе, око којих су обавијали стаклене траке да би добили жељени пречник. Такви калупи се и данас користе у Индији да би се повећао пречник наруквица израђених техником увртања (Nenna, 2003, p. 52–59, spec. 56–59).

Не треба изузети могућност да је коришћена и једна сложена и доста "аутоматизована" техника, која је у индијским радионицама у употреби до данас (Brill, 2001, p. 267). Треба напоменути да је израда стаклених наруквица у Индији повезана са ширењем ислама

Сл. 3. *Стаклене наруквице, Солун, 10–12. в.*

Сл. 4. *Стаклене наруквице, Рентина, 10–12. в.*

и верује се да почиње тек у другој половини 13. или почетком 14. века (Mayer, 1992, p. 91, где је и основна библиографија). Процес почиње узимањем веће количине полутечног стакла из стакларске пећи помоћу мандрела, која се истеже на дужину до неколико метара. Добијено влакно се обмотава око металног ваљка чиме се добија дугачка спирала сачињена од истоветних алки. Затим се једним потезом или наглим обарањем температуре на једном одређеном месту, ове алке раздвајају ломљењем и тако се добија низ наруквица са још увек раздвојеним крајевима. Овакви, недовршени, производи се накнадно продају мањим радионицама где се они декоришу и стављају се у редове, на глатке плехове. Тада се поново загревају у пећи, њихови се крајеви спајају притиском клешта, те тако добијају карактеристичне шавове.

Постоји јединствени пример тракасте наруквице која је прављена спајањем два комада стакла исте величине, тако да има два шава (Сл. 4).

Облик и декорација

Међу наруквицама датованим у средњевизантијско доба разликујемо следеће пресеке: правоугаоне, квадратне, округле, троугласте, полукружне, планоконвексне и оне облика латиничног слова “Д”, који се у неким случајевима дефинише са две уздужне бразде, дајући његовој спољашњој површини троделну форму.

Боја наруквица углавном делује као црна, док је уствари она тамно зелена, плава или смеђа. Често се јављају примерци од полупровидног плавог, зеленог, жућкастог, црвенкастог или смеђег стакла, али и они од непровидног зеленог, црвеног или белог стакла. Такође је позната неколицина примерака од потпуно необојеног, провидног стакла.

Релативно честа употреба плаве боје може се евентуално повезати са веровањем у апотропејска својства те боје, која је одабирана и за израду накита и стаклених гема. Веровање у ово својство боје потврђују и заштитнички натписи, који у неким случајевима употпуњују декорацију.

Најпростије украшене наруквице биле су оне добијене тордирањем/увртањем стакла. Овај тип добијан је извлачењем и увртањем једнобојне округле стаклене шипке, која се затим ломила на комаде жељене дужине, од којих су се правиле наруквице.

Други уобичајен начин украшавања наруквица подразумевао је прављење стаклених нити разних боја (Сл. 5). Тако се, на пример, на масу полутечног стакла лепила једна или више тањих нити различите боје, које су некада остављане као рељеф, а некада су се

Сл. 5. *Стаклене наруквице, Рентина, 10–12. в.*

увијањем утапале у почетну дебљину масе. Ова нова нит је извлачена и увијана и до неколико метара, док не би добила одређену дебљину. Још једна декоративна метода је примењивана на равној тракастој шипци, на коју је лепљена једна или више нити различитих боја. Ова "комбинована" шипка је затим истезана. Најређи пример представља употреба обојене нити у центру безбојне стаклене масе, која је истезана и увијана, а затим је од ње, наведеним методама, прављен велики број наруквица.

Најкарактеристичнија одлика византијских наруквица јесте њихова сликана декорација, која није позната ни у једној другој епохи, али ни у једној другој географској области (Сл. 6). Мотиви су светле боје (беле, жуте, златне, црвене и светло зелене) и јављају се на тамној подлози. Супротно емајлираним предметима, декорисана површина није рељефна, већ се декорација утапа у сам предмет. Сликање се изводило четкицама или писаљкама, пре савијања стаклених штапића, док су они још били прави и самим тим подобнији за ту сврху. Да је сликање аплицирано док су још били отворени крајеви наруквице, очигледно је пошто се део декорације крије испод самог споја на свим сачуваним примерцима (Такви примерци су прокементарисани и у Gill, 2002, p. 208). Могуће је да је декорисање извођено касније и на другом месту. Штапићи су касније поново загревани у стакларским пећима, тако да се декорација утапала у површину.

Метода, која је коришћена за примену сликаних украса, као и сам материјал представља још увек отворено питање у проучавању технологије. Најновијим истраживањима је доказано да је највероватније примењивана техника *silver stain*, паралелна оној која је примењивана у радионицама западне Европе (Whitehouse, Pilosi, Wypyski, 2000, p. 85–96, nt. 95). Ова техника је откривена на средњем истоку око 8. века и употребљавана је за декорацију керамике. После 13. и 14. века широко је примењивана у западној Европи при декорисању стакла сликањем. Њена експанзија на посуде и накит карактеристичне за византијску цивилизацију представља, како се наслућује, још један пример културолошке и технолошке размене између арапских калифата и Византије. Међутим, исламска декорација, како је познато из писаних арапских извора тога времена, садржавала је поред сребра и бакар. Насупрот томе, византијски примерци, као и каснији западноевропски, садрже само сребро. Овај детаљ је од велике важности, нарочито ако се узму у обзир историјска дешавања из истог периода као што су крсташки ратови и масовно преношење предмета и техника из Византије у западну Европу. Исти детаљ би такође могао бити показатељ да је Византија имала допринос у развоју и ширењу, барем неких витражних техника на запад.

Тематика мотива сликане декорације из овог периода, позната и са других материјала и техника украшавања (урезивање на накиту, прикази тканина израђених од златних нити, на зидним сликама (Τσιγαρίδας, 1986, σ. 79–80 са библиографијом; Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1995, σ. 74, 86, 89), и минијатурама кодекса (Γαλάβαρης, 1995, σ. 56, 78–79, 101)), била је веома богата. Најчешће се сусрећемо са обичним геометријским мотивима (нпр. спирале које сачињавају снопови вертикалних, међусобно паралелних линија, криве и вијугаве линије појединачне или више истих паралелних које захватају читаву површину наруквице).

Сл. 6. *Стаклене наруквице, Солун, 10–12. в.*

Релативно су чести стилизовани биљни мотиви (спиралне стабљике или оне у облику меандра), које могу бити комбиноване са геометријским мотивима. Популарну тему чине мотиви у облику стилизованих птица, уписани у медаљоне или слободни (The Greek Jewelery…, 1997, p. 215; Byzantine Hours…, 2002, p. 582–833, nr. 827; Djingov, 1978, p. 152, 154–155; Ristovska, 2009, p. 212, fig. 14: 2). Ређи су примерци где писмо заузима место декорације. Заштитнички натписи, који се позивају на помоћ Господа и захватају читаву површину наруквице (Davidson, 1952, p. 264, nr. 2149), пропраћени су крстовима, који могу бити уписани у круг (Byzantine Hours…, 2002, p. 583, nr. 828).

Стаклене наруквице су често у употреби паралелно са бакарним, са којима показују доста сличности. Тако су, стаклене увијене наруквице кружног пресека веома сличне бакарним наруквицама направљеним од снопова увијених жица, веома популарним у истом периоду (The Greek Jewelery…, 1997, p. 210, nr. 243 са библиографијом; Манева, 1992, с. 73–75). Сходно томе, на тракастим стакленим наруквицама могу се приметити сличности са доста уобичајеним металним тракастим наруквицама (The Greek Jewelery…, 1997, p. 216, nr. 257 са библиографијом; Манева, 1992, с. 71–72; Бикић, 2010, с. 83–84), нарочито са онима које се састоје од два тракаста полукружна дела и спајају се шарниром (Byzantine Hours…, 2002, p. 412–13, nr. 519–520; Манева, 1992, с. 70–71; Бикић, 2010, с. 84–86).

Сликани мотиви на стакленим и гравирани на бакарним наруквицама праве се по угледу на емајлом или нијело техником украшене златне и сребрне наруквице. Тематика мотива је заједничка и састоји се од геометријских или биљних мотива који се понављају више пута, или од низова стварних или фантастичних животиња. У великом броју писаних геометријских мотива, као што су спирале уоквирене вертикалним линијама, могу се препознати, стилизовани прикази тродимензионалних композиција са скупоцених наруквица са покретним металним деловима, украшених полудрагим камењем или емајлом. Такође, на наруквицама где су приказане птице може се приметити покушај имитације скупоцених наруквица, направљених од плочица са уоквиреним емајлом, повезаних ланчићима.

Рис. 7. *Стаклене наруквице, дечији гроб у Рентини, 10–12. в.*

Сагледавањем укупног броја сачуваних византијских наруквица долази се до закључка да вишебојност не представља њихову основну карактеристику. Иако се на тамној подлози наруквица истиче сребрнаста или златаста сликана декорација, или непровидне обојене стаклене нити, естетски резултат не може да парира вишебојности и рељефима које сачињавају разни шарени уметци на исламским наруквицама (Spaer, 1992; Boulogne, 2008).

Употреба и распрострањеност

Византијске стаклене наруквице јављају се у две величине. Прве су пречника 4–5 цм, а друге 7 или 8 до 10 цм. Носиле су се појединачно али и у групама од 4–6 на истој руци (Трајковски, 1990/91, с. 235–246; Byzantine Hours…, 2002, p. 419) (Сл. 7). Мали број наруквица служио је за ношење на подлактици, док се већина носила око ручног зглоба (Maneva, 2001, p. 299–307, nt. 301). Употреба на подлактици, позната је на Балкану још од праисторије, а изнова се појављује у средневизантијском периоду, тако да је одавно изнето мишљење да представља израз оријентализма уочљивог на уметности онога доба (Радојковић, 1969, с. 44, 146) (Сл. 8).

Поновна појава ове врсте накита повезана је од стране научника са променама у начину одевања жена (Parani, 2002, p. 73–74). Познато је да су мушкарци аристократске класе, да би могли да лове, замотавали дугачке рукаве своје одеће које су дотицале земљу (Kazhdan, Wharton Epstein, 1985, p. 76). Како се може видети из сликаних извора, припаднице нижих социјалних слојева, као на пример служавке и бабице, да би могле неометано да раде свој посао, остављале су своје руке непокривене, замотавајући широке рукаве одежди и везујући их иза врата (Τσιγαρίδας, 1986, σ. 53). Тако су им руке остајале голе све до рамена, и могле су их украшавати до мишица (Γαλάβαρης, 1995, σ. 120, αρ. 120; Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1995, σ. 62 εικ. 34; Ђурић, 1974, табле у боји VII). У неким представама, међутим, на рукавима женске одеће приказују се траке тамне боје, које, уколико се не ради о тканој декорацији, могу бити представе правих наруквица, које би деловале као манжетни појас, стабилизујући широке рукаве на ручним зглобовима (Ђурић, 1974, табла у боји IX. На одећи Богородице и Јелисавете у сцени њиховог сусрета у цркви Светог Ђорђа у Курбинову).

Присуство жена-радница, које су насликане како носе стаклене наруквице, није екуменски елемент средњевизантијског сликарства (Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 18, 19), али јесте чињенични елемент радионица које представљају израз уметности Константинопоља (Τσιγαρίδας, 1986, σ. 52–55, са опширном библиографијом), чији су се примерци очували на Балкану и на Кипру и највероватије осликавају реалност. Ипак, вреди забележити да се ова промена у одевању догодила средином 11. века, а осликана је на споменицима 11. и 12. века (Τσιγαρίδας, 1986, σ. 36), док се наруквице појављују већ од 9. и раног 10. века. Чак и у исламским срединама, где руке жена никада нису биле голе, наруквице су биле веома распрострањене и то у периоду од 13. до 20. века.

Рис. 8. *Детаљ купања новорођеног Христа из Христовог Рођења, Хосиос Давид у Солуну, трећа четвртина 12. в.*

Верује се да су током средњевизантијског периода постојале националне-локалне ношње које су се међусобно доста разликовале (Kazhdan, Wharton Epstein, 1985, p. 78). Упркос томе, чини се да су стаклене наруквице превазилазиле границе провинција Империје и то на начин на који је то могао само артикал израђен у духу космополитизма. Може се претпоставити да је центар одакле су потекле био Константинопољ, одакле се њихова примена веома брзо раширила на велике градове Царства, као што је Солун, те се даље, путем вашара, панађура, путујућих трговаца и мајстора, ширила у мање градове и села. Упркос покушајима да се ограничи употреба стаклених наруквица међу градским становништвом, изгледа да њихова распрострањеност зависи искључиво од личног економског статуса власника (Минић, 1975, с. 77, са опширном библиографијом) или од његове/њене могућности да путује и приушти себи производе који долазе из великих урбаних средина. Такође, како се може запазити из великог броја фрагмената који се проналазе приликом ископавања у насељеним подручјима, не постоји ни један доказ да су стаклене наруквице биле само део постхумне опреме покојника и да нису коришћене у свакодневном животу. Примера ради помињу се: тврђава Рентина у околини Солуна, (непубликован материал под припремом од аутора), Иериссос (Τσανανά, Μπιτζικόπουλος, Ευγενικός, 2010, σ. 413–414; Τσανανά, Ευγενικός, υπό έκδοση), Аморium у Турској (Gill, 2002, p. 79–99, 183–221) и Поповица у Србији (Žeravica, 1975, s. 53–62), где је велики број уломака стаклених наруквица ископан у стамбеним просторијама. Чињеница да већина објављених примера долази из некропола, феномен који једнако важи и за метални накит, заснована је на околностима да су гробни налази обично у много бољем стању очуваности од оних пронађених у стамбеним целинама, што олакшава њихову идентификацију и њихово чешће укључивање у стручну литературу.

Историјски оквири

Нестанак ранохришћанских наруквица, које се појављују у 3. веку и губе се после 4. в., највероватније се повезује са променом у моди, јер у исто време њихови прототипови, гагатне наруквице, се не јављају више. Период највеће распрострањености стаклених наруквица у Византији је од краја 9. или у 10. в. до краја 13. или у 14. в., када потпуно нестају из употребе. Међу материјалом ископаном у Солуну и у околним регионима, веома мали број налаза је датован у 14. век. Слична хронолшока граница се примећује на Балкану уопште, као на пример у јужној Грчкој у Коринту (Davidson, 1952, p. 263–64) у Србији (Минић, 1975, с. 71–78, нап. 74; Цуњак, 1998, с. 213–14; Бикић, 2010, с. 72–74), у Бугарској (Djingov, 1978, p. 157; Гатев, 1977, с. 41), и у Б. J. Р. Македонији (Манева, 1992, с. 75–78). Супротно арапском свету, њихова употреба не оживљава поново у доба османске власти, али ни у 19. веку, када су у муслиманском свету добиле велику популарност. Феномен поновне појаве стаклених наруквица у средњевизантијском периоду може се повезати са општим политичким и економским благостањем Царства. Од 9. до средине 13. века градови се уздижу на економском, политичком и црквеном плану. Земљорадинци и трговци на мало долазе у градове, где продају вишак своје производње и набављају занатске производе, било домаће или увозне (Vryonis, 1997, p. 4–19; Καμενιάτης, 1987, σ. 11, 71–78). Поновну појаву стаклених наруквица, које су откривене како у самој Империји, тако и на подручјима која су се налазила у сфери културног и трговачког утицаја Византије, требало би сагледати са аспекта поновног заживљавања градова и уопштене политичке и економске реформе на крају 9. века. Уједно, њихова широка распрострањеност се базира на новим социјалним условима који су дозволили поновно отварање занатских радионица, чији производи су се продавали на читавој територији Царства, у оквиру културних и трговачких размена, захваљујући отвореним трговачким путевима. Поновни улазак наруквица у моду треба повезати са трговцима који су поседовали радње (Laiou, 2002, p. 697–770, nt. 754–756**),** али и са онима који су робу продавали на панађурима у великим градовима Мале Азије (Dagron, 2002, p. 393–462, nt. 403–404) и Балкана **(**О панађурима у Солуну погледај Τιμαρίων, 2001, σ. 52–58, 179–181, κεφ. 5–6). Такође се могу довести у везу и са активношћу регионалних занатлија и са њиховом месном производњом у мањим градовима, с обзиром да је развој урбаних центара у овом периоду био базиран на значајном повећању земљорадничке производње (Harvey, 1997, σ. 422–424**;** Laiou, 2002, p. 681–754).

Још једна чињеница, коју је могуће повезати са стакленим наруквицама, јесте та да је Византија, и поред свих ратова које је водила са арапским калифатима, у периоду 9–10. века и касније, и даље неговала трговачке везе, а производи који су се преносили и продавали између империја били су многобројни (Soucek, 1997, p. 402–412, esp. 410–411**).** Ако се узме у обзир да је у сиропалестинској области производња наруквица текла непрекидано од 3. века, може се претпоставити да оне уствари чине повратни зајам бивше римске епархије према "Ромејској" империји средњег доба.

Феномен смањења броја стаклених наруквица током позног византијског периода или њиховог потпуног нестанка после 13. века, требало би тумачити у естетском смислу као промену модних трендова (широки и дугачки рукави се не појављују често), а у иконографским приказима (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1995, σ. 145, 168, 172; Γαλάβαρης, 1995, σ. 193), жене приказане са голим рукама, услед ручне природе посла који обављају, не носе наруквице, промена је која изгледа да одражава нову реалност палеолошких година. И коначно, њихов нестанак треба схватити и у економском смислу, смањењу броја сеоског становништва, сеобама великих група народа пред најездама освајача и пред међудинастичким сукобима, уништењу приноса и свођењу куповне моћи грађана на минимум (Λαΐου-Θωμαδάκη, 1987, σ. 294–346).

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Theophilus. On Divers Arts: The foremost medieval treatise on painting, glassmaking and metalwork / Translated from the Latin with introduction and notes by J. G. Hawthorne and C. S. Smith. New York: Dover Publications. 1979. 216 p.
Καμενιάτης Ι., 1987. Στην άλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.), Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Γ. Τσάρας. Solun: Αφοι Κυριακίδη. 140 σ.
Τιμαρίων ή περί..., 2001. Τιμαρίων ή περί των κατ' αυτόν παθημάτων. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Π. Βλαχάκος, Solun: Ζήτρος. 276 σ.

ЛИТЕРАТУРА

Бајаловић-Бирташевић Г., 1960. Средњовековна некропола у Миријеву, Београд: Музеј града Београда. 98 с.
Бајаловић-Хаџи-Пешић Г., 1984. Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда, Збирке и легати, Каталог XV. Београд: Музеј града Београда. 151 с.
Бикић В., 2010. Византијски накит у Србији. Модели и наслеђе // Byzantine Jewellery in Serbia. Models and Heritage. Београд: Археолошки Институт. 207 с.
Вуксан М., 1997. Средњовековни налази из Лазареве пећине у Злоту // Археологија источне Србије. Зборник радова. Књига 18 / Ур. М. Лазић. Београд: Филозофски Факултет универзитета у Београду; Центар за археолошка истраживања. С. 293–301.
Гатев П., 1977. Накити от погребенията от XI–XII в. // Археология. № 19/1. С. 36–46.
Голофаст Л. А., 1996. Стеклянные браслеты III–IV вв. из раскопок Херсонеса // Херсонесский сборник VII / Ред. И. А. Антонова. Севастополь: Ахтиар. С. 183–185.
Джингов Г., 1960. За производство на стъкло в средновековна България // Археология № II–4. С. 1–8.
Джингов Г., 1963. Средновековна стъкларска работилница в Патлейна // Известия на Археологически Институт. № 26. С. 47–69.
Ђурић В., 1974. Византијске фреске у Југославији. Београд: Издавачки завод (Југославија). 232 с.
Ерцеговић-Павловић С., 1966. Прилог проучавању средњовековних некропола у источној Србији // Старинар. № XVII. С. 143–152.
Ерцеговић-Павловић С., 1977. Средњовековна некропола у Нишу // Старинар. № XXXVII. С. 83–100.
Зечевић Е., 2006. Наки Новог Брда. Београд: Народни музеј. 301 с.
Јанковић М., 1975. Две средњовековне некрополе у источној Србији // Старинар. № XXIV–XXV. С. 227–242.
Кораћ В., 2001/2002. Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу // Зборник радова Византолошког института. № 39. С. 103–145.
Лавыш К., 2011. Стеклянные браслеты византийского происхождения на территории Беларуси // Древнее Причерноморье. Вып. IX / Ред. И. В. Немченко. Одесса: ФЛП «Фридман А. С.». С. 241–250.
Львова З. А., 1959. Стеклянные браслеты и бусы Саркела–Белой Вежи // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 2 (МИА. Вып. 75) / Отв. ред. М. И. Артамонов. М.: Изд-во АН СССР. С. 307–323.
Манева Е., 1990. Доцноантички белегзии од Хераклеиа // Macedoniae Acta Archaeologica № 11. С. 171–180.
Манева Е., 1992. Средновековен накит од Македониа. Скопие: Републички завод за заштита на спомениците на културата. 385 с.
Манева Е., 2000. Крстеви – средновековна некропола. Скопие: Републички завод за заштита на спомениците на културата. 197 с.
Минић Д., 1970. Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца // Старинар. № XX С. 233–248.

Минић Д., 1975. Појава и распрострањеност наруквица од стаклене пасте на средњовековним налазиштима у Југославији // у Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век) // Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду / Ур. В. Хан. Београд: САНУ. С. 71–78.
Петровић Д., 1963. Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца) // Старинар. № XIII–XIV (1962–1963). С. 275–291.
Полубояринова М. Д., 1963. Стеклянные браслеты Древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 117. С. 164–200.
Поповић М., 1999. Тврђава Рас // The Fortress of Ras. Београд: Археолошки институт. 449 с.
Радојковић Б., 1969. Накит код Срба. Београд: Музеј примењене уметности. 453 с.
Радуловић Л., 2006. Типолошка анализа наруквица са Виминацијума // Гласник Српског археолошког друштва. № 22. С. 355–374.
Срејовић Д., Лаловић А., Јанковић Ђ., 1983. Гамзиград, касноантички царски дворац. Галерија САНУ. Кн. 45. Београд: САНУ. 203 с.
Столярова Е. К., 2016. Стекло средневековой Москвы: XII–XIV века. М.: РГГУ. 691 с.
Талеска Е., 1986. Прилог кон проучување на средновековни белезици од стакловина на територијата на СР Србија, СР Македонија и НР Булгарија // Зборник на Трудови. № III. С. 215–221.
Трајковски К., 1990–1991. Гробот 105 од Мородвис // Macedoniae Acta Archaeologica. № 12. С. 235–246.
Цуњак М., 1998. Смедеревска тврђава, новија истраживања. Смедерево: Историјски архив Смедерева. 305 с.
Чангова И., 1961. За стъклените гривни в средновековна България // Изследвания в памет на Карел Шкорпил / Ред. К. Мијатев, В. Миков. София: БАН. С. 179–188.
Чангова И., 1992. Перник. Т. III. Крепостта Перник VIII–XIV в. София: Българска Академия на Науките. 220 с.
Шейлева Г., 1995. Разкопки на средновековно селищте, крепост и некрополи край село Искрица, Гълъбовско, през 1984–1994 година (Предварителхо съобщение) // Марица-Изток: Археологически проучбания. № 3. С. 243–287.
Яанков Д., 1983. Остатки от средновековна стъкларска работилница в Стара Загора // Известия на Музеите от Югоисточна България. № 6. С. 43–47.
Йотов В., Атанасов Г., 1998. Скала – крепости от X–XX век до с. Кладенци, Тервелско. София: Pensoft Publishers. 345 с.
Щапова Ю. Л., 1963. Стеклянные изделия средневековой Тмутаракани // Керамика и стекло древней Тмутаракани / Ред. Б. А. Рыбаков. Москва: ИА АН СССР. С. 102–134.

Allason-Jones L., 1996. Roman Jet in the Yorkshire Museum. York: Yorkshire Museum. 55 p.
Borisov B., 1989. Djadovo: Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition. Vol. 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th–12th century). Tokio: Tokai University Press. 393 p.
Boulogne S., 2008. Les bracelets de verre coloré polychrome des sites de Damas, Masyaf, Tell Abu Sarbut et Hirbat Faris: essai de synthèse // Bulletin d'études orientales. № LVII. P. 127–154.
Boulogne S., Henderson J., 2009. Indian Glass in The Middle East? Medieval and Ottoman Glass Bangles from Central Jordan // Journal of Glass Studies. Vol. 59. p. 53–75.
Brill R., 2001. The Glassmakers of Firozabad and the Glassmakers of Kapadwanj: Two Pilot Video Projects // Annales du 15e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. New York–Corning: AIHV. P. 267–268.
Byzantine Hours…, 2002. Byzantine Hours, Works and Days: Everyday Life in Byzantium. Exhibition catalogue. Thessaloniki, White Tower, October 2001 – January 2002 / Ed. D. Papanikola-Bakirtzi. Athens: YPPOA. 399 p.
Comşa E., 1967. Podoabele de sticla // Dinogetia I. Aşęzarea feudală timpurie de la Bisericuta-Gârvan / Ed. Gh. Stefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Bucureşti: Editura Academiei Republicii socialiste România. P. 302–315.
Dagron G., 2002. The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries // The Economic History of Byzantium from the seventh through the Fifteenth Century. Vol. I–III / Ed. A. Laiou. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 393–462.

Dautova-Ruševljan V., 2003. Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu. Novi Sad: Matica srpska i Muzej Vojvodine. 191 s.
Davidson G. R., 1952. The Minor Objects // Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Vol XII. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies in Athens. 366 p.
Diaconu P., 1965. Parures du XIe siècle découvertes à Pacuiul lui Soare // Dacia N. S. № IX. P. 307–324.
Djingov G., 1978. Bracelets en verre à décor peint de la Bulgarie médiévale // Annales du 7e Congrès International d'Étude Historique du Verre. Berlin–Leipzig, 15–21 Août 1977 / Ed. J. Philippe, J. Beguin. Liège: AIHV. P. 149–157.
Doucata-Demertzi S., 2002. The place of Medieval and Post-medieval Maroneia in Western Thrace // 8th Annual meeting of European Association of Archaeologists. 24–29/9/2002, Thessaloniki, Hellas. Abstracts book / Ed. C. Koukouli-Chrisanthaki. Thessaloniki: EAA. P. 185.
Fülep F., 1977. Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). Budapest: Akadémiai Kiadó. 64 p.
Gill M. A. V., 2002. (With contributions by C. S. Lightfoot, E. A. Ivison, and M. T. Wypyski). Amorium Reports: The Glass (1987–1997). Finds I (BAR International series 1070). Oxford: Archaeopress. 269 p.
Gorin-Rosen Y., 2000. The Ancient Glass Industry in Israel: Summary of the Finds and New Discoveries // La route du verre: Ateliers primaires et secondaires du second millénaire av. J. C. au Moyen Âge. Colloque organisé en 1989 par l'Association Française pour l'Archéologie du Verre / Ed. M. D. Nenna. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée; Jean Pouilloux. P. 49–64.
Gürler B., 2000. Tire Müzesi Cam Eserleri. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Geleneksel El Sanatları. 147 s.
Han V., 1975. The Origin and Style of Medieval Glass found in the Central Balkan // Journal of Glass Studies. Vol. 17. p. 114–126.
Harvey A., 1997. Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900–1200 [Economic Expansion in the Byzantine Empire 900–1200]. Athens: MIET. 294 σ.
Jovanović A., 1978. Nakit u rimskoj Dardaniji. Beograd: Savez Arheoloških društava Jugoslavije. 119 s.
Jovanović V., Vuksanović Lj., 1981. Matičane, Nécropole sud-slave de Xe et XIe siècle // Inventaria Archaeologica. № 25. Musée de Kosovo de Priština; L'association des Sociétes Archéologiques de Yugoslavie. 17 p.
Kazhdan A. P., Wharton Epstein A., 1985. Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press. 287 p.
Laiou A., 2002. Exchange and Trade, Seventh–Twelfth Centuries // The Economic History of Byzantium from the seventh through the Fifteenth Century / Ed. A. Laiou. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 697–770.
Lightfoot C., Arslan M., 1992. Ancient Glass of Asia Minor: A Private Collection. The Yüksel Eritman Collection: Anadolu Antik Camları: Özel bir Kolleksiyon, Yüksel Eritman Kolleksiyonu. Ankara: [n. p.]. 251 p.
Loeschke S., 1925. Frühchristliche Werkstätte für Glasschmuck in Trier // Trierer Heimatbuch. S. 337–360.
Mandruzzato L., 2008. Vetri antichi del Museo archeologico nazionale di Aquileia ornamenti e oggettistica di età romana, vetro pre- e post-romano. Corpus Delle Collezioni Del Vetro Nel Friuli Venezia Giulia. 4. Venezia: Comitato nazionale italiano dell'Association pour l'histoire du verre. 190 p.
Maneva E., 2001. Les bracelets médiévaux portés sur le haut du bras découvertes en Macedonie // Vestigatio Vetustatis Aleksandrini Cermanović-Kuzmanović od prijatelja, saradnika i učenika / Ur. M. Lazić. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Centar za arheološka Istraživanja. P. 299–307.
Mănucu-Adameşteanu G., Poll, I., 2009. Bracelets en verre découverts dans les nécropoles de Isaccea – Vicina, département de Tulcea (Xe – XIII e siècles) // Annales du 18e Congres de l'Association International pour l'Histoire du Verre / Ed. A. Antonaras, D. Ignatiadou. Thessaloniki: AIHV–ZITIS. C. 389–394.
Marijanović-Vujović G., 1986. Vajuga–Pesak, La necropole medieval II // Đerdapske sveske. Том III / Ur. V. Kondić. P. 184–222.
Marijanski-Manojlović M., 1978. Rimska nekropola kod Beške u Sremu. Novi Sad: Muzej Vojvodine.160 s.
Mayer C., 1992. Glass from Quseir al-Qadim and the Indian Ocean Trade (Studies in Ancient Oriental Civilization. Vol. 53). Chicago: The Oriental Institute. 201 p.

Nenna M.-D., 2003. Les ateliers traditionnels d'aujourd'hui des modèles pour l'archéologie? // Coeur de verre: production et diffusion du verre antique. Catalogue d'exposition (à l'occasion d'une exposition au Musée gallo-romain de Lyon–Fourvière du 19 décembre 2003 au 25 avril 2004). Pôle Archéologie du Département du Rhône / Ed. D. Foy. Gollion: Infolio. P. 52–59.

Nenna M.-D., 2007. Glassmakers of Papanaidupet. Film, CNRS, Alexandia: Harpocrates Publishing.

Nenna M.-D., 2008. Nouveaux acquis sur la production et le commerce du verre antique entre Orient et Occident // Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte. № 65.1. P. 61–66.

Nenna M.-D., Foy, D., 2001. Tout feu tout sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France. Aix-en-Provence: Musée d'Histoire de Marseille. 255 p.

Parani M. G., 2002. Reconstructing the reality of images: Byzantine material culture and religious iconography, 11th–15th centuries. Leiden–Boston: E. J. Brill. 417 p.

Radičević D., 2009. Medieval Glass Bracelets from Banat Territory // Annales du 18e Congres de l'Association International pour l'Histoire du Verre / Ed. A. Antonaras, D. Ignatiadou. Thessaloniki: AIHV. P. 385–388.

Rahmani L. I., 1976. Roman Tombs in Nahal Raqafot, Jerusalem // 'Atiqot. Vol. 11. P. 77–88.

Ristovska N., 2009. Distribution patterns of middle Byzantine painted glass // Byzantine trade, 4th–12th centuries: the archaeology of local, regional and international exchange. Papers of the thirty–eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004 / Ed. M. Mundell Mango. Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate Pub. P. 115–121.

Sági K., 1960. Spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely // Acta Archaeologica Academiae Scientarium Hungarice. № 12. s. 87–256.

Soucek P., 1997. Byzantium and Islamic East // The Glory of Byzantium, Art and Culture of the middle Byzantine Era A. D. 843–1261. Exhibition Catalogue. Ed. H. C. Evans and W. D. Wixon. New York: The Metropolitan Museum of Art. P. 403–411.

Spaer M., 1988. The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine // Journal of Glass Studies. Vol. 30. p. 51–62.

Spaer M., 1992. The Islamic Glass Bracelets of Palestine: Preliminary Findings // Journal of Glass Studies. Vol. 34. p. 44–62.

Spaer M., 2001. Ancient Glass in the Israel Museum Beads and Other Small Objects. Jerusalem: Israel Museum. 384 p.

The Greek Jewelery…, 1997. The Greek Jewelery. 6000 years of tradition. Katalog izložbe. Thessaloniki, Villa Bianca, December 21st, 1997 – February 21st, 1998 / Ed. E. Kypraiou, Athens: ТАПА. 455 p.

Vágó E. B., Bóna I., 1976. Der spätrömische Südostfriedhof. Budapest: Akadémiai Kiadó. 243 S.

Valov V., 1975. Production du verre dans la capitale médiévale Bulgare Veliko Tirnovo de la fin du XIIème a la fin du XIVème siècle // Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век). Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду / Ур. В. Чубриловић. Београд: САНУ. P. 127–141.

von Saldern A., 1981. Ancient and Byzantine Glass from Sardis. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press. 118 p.

Vryonis S. Jr., 1997. Byzantine Society and Civilization // The Glory of Byzantium, Art and Culture of the middle Byzantine Era A. D. 843–1261. Exhibition Catalogue / Ed. H. C. Evans and W. D. Wixon. New York: The Metropolitan Museum of Art, New York. P. 4–19.

Vžarova Ž., 1975. Zur Problem der Glasproduktion im Mittelalterlichen Bulgarien (8–10 Jh.) // Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век). Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду / Ур. В. Чубриловић. Београд: САНУ. S. 115–121.

Whitehouse D., Pilosi L., Wypyski M., 2000. Byzantine silver Stain // Journal of Glass Studies. Vol. 42. P. 85–96.

Zanon M., 2013. Tyana/Kemerhisar (Niğde): Glass bracelets of the Byzantine and Islamic period // Anatolia Antiqua. № 21. P. 181–197.

Žeravica Z., 1975. Glasgegenstände der Lokalität Popovica (Ostserbien) aus dem XI–XII. Jahrhundert // Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век). Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду / Ур. В. Чубриловић. Београд: САНУ. S. 53–62.

Αγγέλκου Ε., Χειμωνοπούλου Μ., 2003. Κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης από το μεσοβυζαντινό Κίτρος // Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων 23ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Σ. 1.
Αλιπράντης Θ. 1996. Πορίσματα ερευνών στον Άγιο Χαράλαμπο Μαρώνειας // Αρχαιολογικό Έργον Μακεδονίας και Θράκης. № 10Β'. Σ. 865–871.
Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1995. Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες. Atina: Εκδοτικη Αθηνων. 274 σ.
Βοκοτόπουλος Π., 1995. Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές εικόνες. Atina: Εκδοτικη Αθηνων. 242 σ.
Γαλάβαρης Γ., 1995. Ελληνική Τέχνη. Ζωγραφική των Βυζαντινών χειρογράφων. Atina: Εκδοτικη Αθηνων. 282 σ.
Δουκατά-Δεμερτζή Σ., 1999. Παλιόχωρα Μαρώνειας 1999 // Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη. № 13. Σ. 15–28.
Ζήκος Ν., 1983. Τούμπα Σερρών // Αρχαιολογικό Δελτίον. № 38, χρονικά Β2. Σ. 333.
Καραμήτρου-Μεντεσίδου Γ., 1987. Ακρινή Κοζάνης // Αρχαιολογικό Δελτίον. № 42, χρονικά Β2. Σ. 418.
Κωνστάντιος Δ., 1981. Ναύπακτος, οικ. Σατλάνη // Αρχαιολογικό Δελτίον. № 36, χρονικά Β1. Σ. 293, tab. 193α.
Λαΐου-Θωμαδάκη Α., 1987. Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή. Atina: ΜΙΕΤ. 452 σ.
Μακροπούλου Δ., 1997. Κοσμήματα από τον 3ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. από ανασκαφές της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στη μελέτη της παλαιοχριστιανικής αργυροχρυσοχοΐας // Θεσσαλονικέων Πόλις. № 3. Σ. 56–69.
Μαρκή Ε., 1992. Πύδνα Πιερίας // Αρχαιολογικό Δελτίον № 47, χρονικά Β2. Σ. 443.
Μπακιρτζής Χ., Ζήκος Ν., 1981. Ανασκαφή στα Πάτερμα Ροδόπης // Θρακική Επετηρίς. № 1. Σ. 23–42.
Παϊσίδου Μ., 1998. «Άγιος Αχίλλειος 1996–1998: Συμπεράσματα και προβληματισμοί // Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη. № 12. Σ. 525–542.
Ρωμιοπούλου Αι., 1973/74. Άγιος Δημήτριος Πιερίας//, Αρχαιολογικό Δελτίον. № 29, χρονικά. σ. 697, tab. 507.
Τα Πολύτιμα της Παράδοσης…, 2006. Τα Πολύτιμα της Παράδοσης. Κοσμήματα, στολίδια και φυλαχτά από τις συλλογές του Λαογραφικού Μουσείου Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και του Μουσείου Μπενάκη και τα δακτυλίδια της Αφροδίτης Λίτη (katalog izlozbe) / Επιμέλεια Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου. Solun: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. 155 σ.
Τριαντάφυλλος Δ., 1973/74. Θράκη, Σαρακηνή, Γιουκαρκί Τσάι // Αρχαιολογικό Δελτίον. № 29, χρονικά. Σ. 794–795, tab. 585 α, β.
Τσανανά Αι., Μπιτζικόπουλος Δ., Ευγενικός Π., 2010. Σωστικές ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική το 2010 // Αρχαιολογικό Έργον Μακεδονίας και Θράκης № 24**.** Σ. 411–420.
Τσανανά Αι., Ευγενικός Π., Στα ίχνη της βυζαντινής Ιερισσού. // Αρχαιολογικό Έργον Μακεδονίας και Θράκης. № 26. Υπό έκδοση.
Τσιγαρίδας Ε., 1986. *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αι.* Solun: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. 340 σ.
Τσουρής Κ., 1987. Έρευνα στην οδό Αθηνάς στο Διδυμότειχο // Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών. № XX/1–2. Σ. 44–64.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.256-272

Анастасиос Х. Антонарас
Салоники, Греция

ТЕХНИКА ИЗГОТОВЛЕНИЯ И ОРНАМЕНТАЦИЯ ВИЗАНТИЙСКИХ СТЕКЛЯННЫХ БРАСЛЕТОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ НАХОДОК С БАЛКАН)

Резюме

Ключевые слова: *технология стеклоделия, стеклянные браслеты, ювелирные украшения, средневизантийский период, Балканы*

Стеклянные браслеты входят в моду и получают широкое распространение в Византии, в областях, заселенных славянами и находившихся под влиянием Византии, и на Руси в период с IX до начала XIII в. Они делались из обычного стекла и, хотя при раскопках не найдено ни одной мастерской, различия между браслетами из разных районов Империи являются показателем их регионального производства. Производство браслетов было довольно массовым, их делали из стеклянных палочек и лент разных цветов, имевших различную форму поперечного сечения, что имело декоративный эффект. Кроме того, они могли быть кручеными или украшаться цветными нитями или росписью с геометрическими и растительными мотивами, изображениями птиц и надписями. Носили браслеты по одному или попарно, от четырех до шести на каждой руке. Иногда их надевали на предплечья, но чаще носили на запястьях. Несмотря на региональные различия в костюме средневизантийского периода X–XII вв., тот факт, что мода на стеклянные браслеты проникла за пределы Империи, говорит о том, что ее зарождение было связано с единым крупным центром наподобие Константинополя, из которого она распространилась по всей империи и за ее пределами. Этот феномен можно связать с политическим и экономическим процветанием Византийской империи в IX–XIII вв. и возрождением городов.

Anastassios Ch. Antonaras
Thessaloniki, Greece

THE MANUFACTURING TECHNOLOGY AND ORNAMENTATION OF BYZANTINE GLASS BRACELETS (A CASE STUDY OF THE FINDINGS IN THE BALKANS)

Summary

Key Words: *glassmaking technologies, glass bracelets, jewelry, the Middle Byzantine period, the Balkans*

Glass bracelets become fashionable and widely spread in the Byzantine Empire, in the regions inhabited by the Slavs that were under the influence of the Byzantine Empire, and in Rus in the 9th – early 13th cc. They were produced from ordinary glass and, although no glass workshops producing bracelets were excavated, differences among bracelets from various regions of the Empire indicate that they were manufactured in different regions. Manufacturing bracelets was a relatively large-scale operation, they were made from coloured glass rods or ribbons of various essentially decorative cross-sections. In addition, they could be twisted or decorated with coloured threads or even painted with geometrical or floral patterns, bird depictions and inscriptions. Bracelets were worn singly or in pairs, from four to six on each arm. They sometimes were worn on forearms, but more often on wrists. Despite regional variations in costume in the period of the 10th–12th cc, the fact that the fashion for glass bracelets covered the entire Empire and spread beyond the Empire's boarders, testifies that its burgeoning was connected with a large centre like Constantinople, from which it spread over the entire Empire and beyond. This phenomenon can be connected with the political and economic flourishing of the Byzantine Empire in the 9th–13th centuries and revival of cities.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ СТЕКЛЯННЫЕ БРАСЛЕТЫ ДРЕВНЕЙ РУСИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОРОДОВ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ РУСИ)

Е. К. Столярова
Москва

kath.stoliarova@gmail.com

Аннотация: *Статья посвящена рассмотрению стеклянных браслетов, найденных в городах северо-восточной части Руси: Ярославле, Переяславле Залесском, Твери, Москве, Дмитрове, Переяславле Рязанском и Смоленске. Проведено морфо-технологическое изучение браслетов и выделены их основные типы. В сравнении с Византией рассмотрены способы ношения браслетов на Руси, пол, возраст и социальная принадлежность носителей. Исследование химического состава стеклянных браслетов дало возможность определить их происхождение и возможные центры производства. Указаны хронологические периоды бытования браслетов разного происхождения и состава.*

Ключевые слова: *стеклянные браслеты, Древняя Русь, Средневековье, браслетное производство, калиево-свинцово-кремнеземное стекло, бесщелочное свинцово-кремнеземное стекло, византийские браслеты*

Стеклянные браслеты – хорошо известное женское украшение. В IX–XIII вв. они были чрезвычайно популярны в Византии (Antonaras, 2005, p. 331–333; 2012, p. 119; Bugoi et al., 2012, p. 64–170) и за ее пределами, в регионах, находящихся под ее влиянием (Djingov, 1978, p. 151). Браслеты были распространены и на исламском Востоке, но в более широких хронологических рамках (Antonaras, 2006, p. 434).

Тесные связи Византии с Русью привели к тому, что браслеты стали самым популярным стеклянным украшением жительниц древнерусских городов. При раскопках именно они являются самой многочисленной группой находок из стекла, составляя от 70 до 90% всех стеклянных предметов, обнаруживаемых на памятнике. В погребениях стеклянные браслеты находят крайне редко. Это означает, что данная категория украшений являлась частью повседневного костюма, а не погребального.

Первые стеклянные браслеты появляются на Руси в X в. (Полубояринова, 1963, с. 169; Щапова, 1998, с. 109), но наибольшего распространения они достигают в XII – первой половине XIII в. (Арциховский, 1930, с. 25–26; Рыбаков, 1948, с. 535; Полубояринова, 1963, с. 179; Щапова, 1998, с. 105). Однако история стеклянных браслетов не заканчивается в середине XIII в., а продолжается до первой трети XIV в. Впервые это было установлено в ходе раскопок в Новгороде, где была открыта стена посадника Федора Даниловича, построенная им в 1335 г. Она дала тот надежный хронологический рубеж, после которого находки стеклянных браслетов были чрезвычайно редки (Арциховский, 1949, с. 124, 140; 1956, с. 16; Колчин, 1956, с. 122).

Источниковой базой для настоящей публикации послужили браслеты, обнаруженные в ходе раскопок в Ярославле, Переяславле-Залесском (Зейфер и др., 2019, с. 132–149), Твери, Москве (Столярова, 2016; Столярова, Коваль, 2017, с. 86–94), Дмитрове (Столярова, 2002, с. 173–202), Переяславле-Рязанском (Столярова, 2019, с. 319–344) и Смоленске (Столярова, Миненко, 2017, с. 157–182)[1]. Из этих городов было изучено более 4000 фрагментов украшений.

[1] Благодарю В. И. Завьялова, В. А. Зейфера, Н. А. Макарова, В. В. Миненко, В. Ю. Коваля, Н. Е. Персова, А. В. Энговатову за предоставленную возможность исследовать неопубликованный материал.

Целые формы браслетов в напластованиях городов находят чрезвычайно редко. Известна одна такая находка из Владимира (Зеленцова, Кузина, 2017, рис. 6) и одна из Любеча (Веремейчик, 2015, с. 183, 199, рис. V). Есть целый браслет в Москве, но он найден не в культурном слое, а в погребении некрополя Богоявленского монастыря (рис. 1: 16; Беляев, 1994, с. 59).

Как известно, стеклянные браслеты всегда сомкнутые (Столярова, 2016, с. 19). По технологии изготовления их можно разделить на две группы. Первая – наиболее многочисленная – включает украшения, сделанные сгибанием стеклянной палочки в кольцо и потому имеющие сварочный шов. Вероятно, для этого использовалась какая-то основа, например, в виде глиняного конуса, еще недавно применявшегося мастерами в северной Индии (Kock, Sode, 1995, p. 15–16). Однако на внутренней поверхности исследуемых нами предметов не отмечено никаких следов применения основы. Но зато на их боковых поверхностях по обе стороны от шва зафиксированы наклонные бороздки (рис 2: 8, 9). Вероятно, это следы инструмента (пинцета?), который мастер использовал для сгибания палочки и сварки концов. Они соединялись либо встык, либо внаклад и прессовались. Поэтому место соединения концов всегда шире и тоньше остальной части кольца (рис. 1: 34; 2: 7; 3: 6, 11, 17). В этой группе браслетов можно выделить несколько типов по поперечному сечению палочек и технологии их изготовления.

Одни из самых многочисленных – это ребристые браслеты с розеткой в поперечном сечении, изготовленные вытягиванием ребристой палочки, сопровождавшимся кручением. Это так называемые крученые браслеты (рис. 1: 1–6, 12, 22–24, 28, 29, 31, 32; 2: 1–3, 5, 8, 10, 11, 19; 3: 1, 4, 8, 11, 14, 17; 4: 1, 2, 7, 8, 11; 5: 5, 9, 10). По количеству ребер мы выделяем браслеты крупного кручения с количеством ребер от 2 до 4 (рис. 1: 3, 23, 31; 3: 4, 17; 4: 1, 2, 7, 11), среднекрученые с количеством ребер от 5 до 9 (рис. 1: 1, 2, 4, 6, 24, 29, 32; 2: 1, 5, 10; 3: 1, 11; 5: 5, 9, 10) и мелкокрученые с количеством ребер от 10 до 21 (рис. 1: 5, 12, 22, 28; 2: 2, 8, 11, 19; 3: 8, 14; 4: 8). Одинаковая толщина ребер указывает на применение формы для получения ребристых палочек. Иногда встречаются браслеты с разной толщиной ребер (рис. 2: 3; 4: 1, 2). Вероятно, их наносили от руки острием. Есть браслеты, у которых часть палочки ребристая, а часть гладкая (рис. 2: 13).

Внешне на крученые похожи браслеты, изготавливаемые иначе – путем перекручивания сваренных пучком 2-х, 4-х, 5-ти или 6-ти тонких палочек. Их традиционно называют витыми (рис. 1: 9, 11, 33; 2: 9; 3: 7, 9, 16, 20; 4: 6; 5: 4).

Используя вытягивание ребристой палочки с розеткой в поперечном сечении без кручения, получали так называемые рифленые браслеты (рис. 1: 10, 15; 2: 21; 3: 18, 19; 4: 4, 10). Среди них так же, как и среди крученых мы выделили браслеты крупного кручения с 4-мя ребрами (рис. 1: 15), среднекрученые с количеством ребер от 5 до 9 (рис. 1: 10; 2: 21; 3: 18, 19; 4: 10) и мелкокрученые с количеством ребер от 10 до 18 (рис. 4: 4). Иногда встречаются браслеты с ребрами разной толщины (рис. 2: 21), они выполнялись от руки с помощью острия.

Морфологически на рифленые похожи браслеты, изготавливаемые по-другому – путем сварки сложенных пучком четырех палочек (рис. 4: 5).

Встречаются ребристые браслеты с фигурным сечением – так называемые рубчатые, полученные сваркой двух или четырех тонких палочек, положенных в ряд (рис. 1: 8).

Еще один тип – это браслеты с кругом или овалом в сечении, изготовленные свободным вытягиванием палочки. Это так называемые гладкие браслеты (рис. 1: 17–20, 25–27, 30, 34; 2: 6, 7, 12, 16–18; 3: 2, 3, 5, 6, 10, 13, 15; 4: 3; 5: 1–3, 6, 7, 11, 12).

Есть браслеты с полуовальным сечением, вероятнее всего, изготовленные путем вытягивания полосы на плоскости (рис. 3: 12).

Вторая группа браслетов немногочисленна, она включает браслеты, не имеющие сварочного шва, выполненные навивкой. К ней относятся браслеты двух типов: с полуовальным

Рис. 1. *Стеклянные браслеты г. Москвы*
1–6, 9–15, 17–22, 24, 26–34 – Кремль, 14-й корпус, 2016: **1** – раскоп 1, № 207; **2** – раскоп 1, № 84; **3** – раскоп 2, № 169; **4** – раскоп 1, № 285; **5** – раскоп 1, № 119; **6** – раскоп 3, № 175; **9** – раскоп 3, № 309; **10** – раскоп 2, № 18; **11** – раскоп 1, № 63; **12** – раскоп 1, № 229; **13** – раскоп 3, № 271; **14** – раскоп 3, № 122; **15** – раскоп 3, № 243; **17** – раскоп 1, № 107; **18** – раскоп 1, № 157; **19** – раскоп 3, № 202; **20** – раскоп 3, № 226; **21** – раскоп 2, № 60; **22** – раскоп 3, № 213; **24** – раскоп 2, № 23; **26** – раскоп 1, № 172; **27** – раскоп 3, № 304; **28** – раскоп 3, № 235; **29** – раскоп 3, № 218; **30** – раскоп 3, № 110; 31 – раскоп 3, № 272; **32** – раскоп 2, № 257; **33** – раскоп 1, № 83; **34** – раскоп 1, № 153; **7** – Кремль, Патриаршие палаты, 1965, шурф 7, № 30; **8** – Кремль, 1965, подъемный материал, № 63; **16** – Богоявленский монастырь, 1987, погребение, № 68; **23** – Кремль, 14-й корпус, 2017, раскоп 2, № 26; **25** – Кремль, Ивановская площадь, 1975, котлован 6, № 79
1–6, 9–15, 17–24, 26–34 – фото Д.В. Ожерельева; **7, 8, 16, 25** – по: Столярова, 2016, рис. 2: 1, 11, 12; 4: 10

сечением (рис. 1: 14, 21; 2: 4, 14; 5: 8) и граненые с треугольным сечением (рис. 1: 7, 13; 2: 15; 4: 9; 5: 13).

Во всех названных древнерусских городах самими многочисленными типами являются крученые и гладкие браслеты. В большинстве случаев соотношение их практически равное, с небольшим преобладанием того или иного типа, то есть эти группы, как правило, количественно близки друг другу. Но в сумме они составляют подавляющее большинство – от 90 до 97% от общего количества браслетов. Остальные типы – витые, рифленые, рубчатые, граненые, полуовальные и другие в сумме составляют не более 2–5%.

Цветовая гамма браслетов очень разнообразна и представлена 14 цветами – бежевым, коричневым, красно-коричневым, оливковым, желто-зеленым, желтым, бирюзовым,

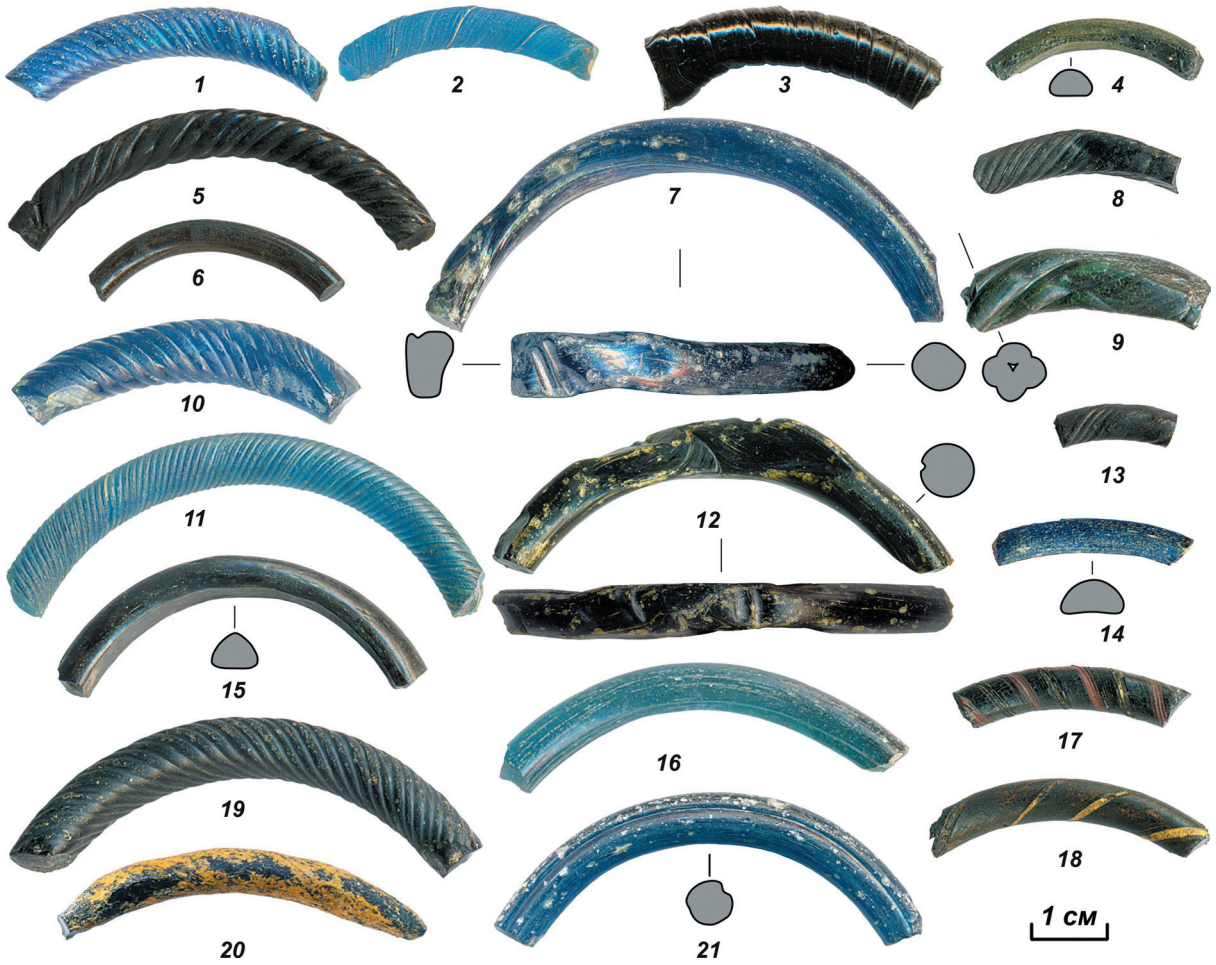

Рис. 2. *Стеклянные браслеты г. Смоленска (Заднепровский посад, раскопы между ул. Желябова и ул. Кашена, 2005)*
Раскоп I: **1** – № 90; **2** – № 139; **3** – № 143; раскоп II: **4** – № 127; **5** – № 4; **6** – № 148; **7** – № 108; **8** – № 132; **9** – № 176; **10** – № 178; **11** – № 178; **12** – № 201; **13** – № 235; **14** – № 268; **15** – № 329; **16** – № 658; **17** – № 658; **18** – № 313; **19** – № 186; **20** – № 362; **21** – № 354. Фото В.В. Миненко

сине-зеленым, серо-голубым, синим, сине-фиолетовым, фиолетовым, черным и белым. Как правило, среди находок преобладают браслеты темных тонов – коричневого, оливкового, бежевого, красно-коричневого. Меньше браслетов желто-зеленых, фиолетовых, бирюзовых, сине-зеленых, синих. Желтых, серо-голубых и сине-фиолетовых браслетов немного. Все перечисленные украшения изготовлены из прозрачного или полупрозрачного стекла. Из непрозрачного сделаны единичные браслеты из красно-коричневого (рис. 1: 32), черного (рис. 3: 13) и белого (рис. 5: 11, 12) стекла. Браслеты в большинстве своем с одноцветной основой, нам известен всего один многоцветный. Это витой браслет из шести палочек трех цветов – из прозрачного желтого, прозрачного коричневого и непрозрачного красно-коричневого стекла.

Гладкие и крученые браслеты изготовлены из стекла всех названных цветов. Разнообразными по цвету были также витые, рифленые и треугольные браслеты. Для полуовальных использовано стекло шести цветов: оливковое, желтое, желто-зеленое, синее, бирюзовое и сине-фиолетовое, а для рубчатых – только коричневое и фиолетовое.

Часть браслетов декорирована. Среди браслетов с декором встречены только гладкие, крученые, а также полуовальные, полученные вытягиванием. Остальные типы украшений –

Рис. 3. *Стеклянные браслеты г. Ярославля*
1–5, 8, 10, 11, 15 – раскоп Успенский I, 2006: **1** – № 1587; **2** – № 1569; **3** – № 1625; **4** – № 1571; **5** – № 1601; **8** – № 1561; **10** – № 1604; **11** – № 1610; **15** – № 2773; **6, 7, 9, 13, 14, 16, 17, 20** – раскоп Волжская наб., д. 1, 2008: **6** – № 1042; **7** – № 1036; **9** – № 1037; **13** – № 557; **14** – № 466; **16** – № 1040; **17** – № 1039; **20** – № 265; **12** – раскоп Рубленый город I, 2007, № 326; **18, 19** – раскоп Рубленый город II, 2008: **18** – № 1111; **19** – № 1182
1–5, 8, 10, 11 – фото С. Д. Захарова; **6, 7, 9, 13, 14, 16–20** – фото Д. В. Ожерельева;
12 – фото Н. Н. Фараджевой; **15** – фото Е. К. Столяровой

витые, рифленые, рубчатые, навитые – не декорированы. Чаще всего имеют декор браслеты темных цветов: оливкового, бежевого, коричневого, черного. Несколько реже – желто-зеленого и желтого, синего, бирюзового, сине-зеленого, серо-голубого, фиолетового и сине-фиолетового. Не имеют декора браслеты из непрозрачного белого и красно-коричневого стекла, а также из прозрачного красно-коричневого.

Гладкие и крученые браслеты украшались одной (рис. 1: 22, 28; 3: 5, 14; 5: 1–3) или двумя (рис. 1: 24, 27; 2: 17, 18; 3: 1, 10, 13; 5: 9, 10) накладными нитями, размещенными по спирали. Нити перевивали обруч изделия, поэтому такой декор традиционно называют перевитьем. Нити могли быть одного или разных цветов. Чаще всего применяли желтое или красно-коричневое стекло, иногда оранжевое (рис. 3: 14), бежевое или белое. В редких случаях нить перевитья была двуцветной, состоящей из двух разноцветных нитей, положенных рядом – желтой и красно-коричневой (рис. 1: 24). Перевитьем украшали браслеты практически всех названных цветов, за исключением сине-фиолетового.

Некоторые крученые браслеты имеют внутри красно-коричневую спираль, которая просвечивает через прозрачное стекло обруча (рис. 1: 23, 31; 3: 4). Для получения такого эффекта на вытянутую полосу почти бесцветного, слегка желтоватого стекла накладывали полосу красно-коричневого, а затем сверху – еще такое же бесцветное стекло, так что цветная полоса оказывалась внутри. После этого на заготовку острием наносились борозды, затем она

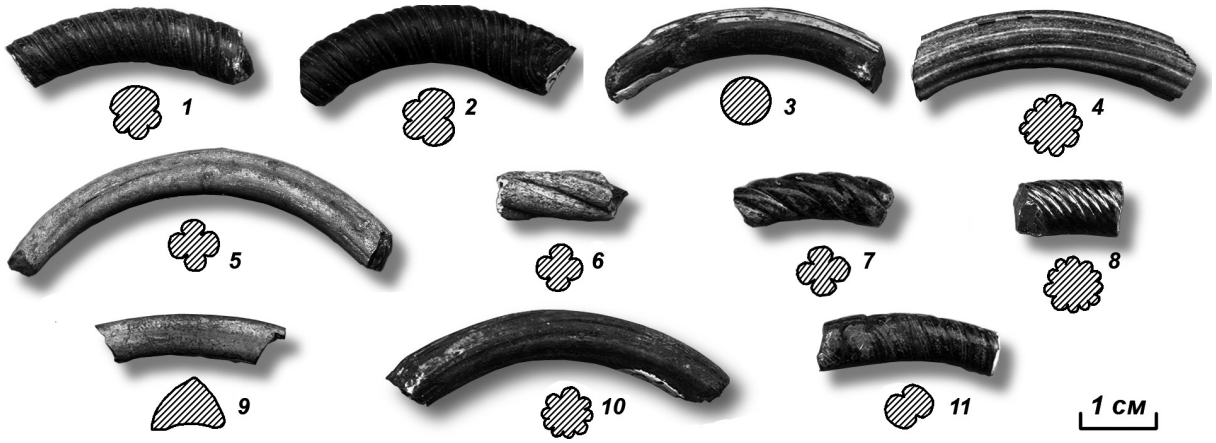

Рис. 4. *Стеклянные браслеты г. Дмитрова (Кремль, 2001)*
1 – раскоп 1, № 204; **2** – раскоп 1, № 237; **3** – раскоп 1, № 28; **4** – раскоп 5, № 39; **5** – раскоп 2, № 60; **6** – раскоп 1, № 292; **7** – раскоп 5, № 98; **8** – раскоп 4, № 21; **9** – раскоп 5, № 42; **10** – раскоп 1, № 356; **11** – раскоп 5, № 66. Фото А.В. Энговатовой

перекручивалась. Такие браслеты происходят главным образом из западнорусских земель; известно также несколько экземпляров из Южной Руси, Ярославля и Москвы.

Гладкие браслеты изредка декорировались одной или двумя одноцветными полосами, наложенными вдоль обруча (рис. 3: 2; 4: 3). Для такого декора использовалось желтое или бирюзовое стекло, украшавшее бежевые, оливковые, черные и бирюзовые обручи.

Гладкие браслеты бывают украшены прессованным орнаментом в виде двух узких вогнутых овалов, нанесенных инструментом – предположительно, пинцетом. Они располагаются по бокам от шва. Такой вид декора встречен только на браслетах из сине-фиолетового и бежевого стекла. Они происходят из Ярославля (рис. 3: 15), Ростова[2], Москвы (рис. 1: 25) и Смоленска (рис. 2: 7, 12). Браслеты, найденные в Тмутаракани в слоях XIII в. и в Киеве, имеют защипы, располагающиеся прямо на месте шва (Щапова, 1963, с. 106–107, рис. 2: 8; Журухина, 2015, рис. I: 2).

Браслеты с полуовальным сечением иногда украшались накладной крошкой из белого и желтого стекла (рис. 3: 12). При вытягивании палочки на плоскости крошка превращалась в пятна и полосы. Такой декор украшает только оливковые, желто-зеленые и сине-фиолетовые браслеты.

Внутренний диаметр браслетов может варьировать от 3 до 11 см. При этом больше всего изделий диаметром 5 и 6 см. Такие браслеты мы предложили называть средними. Значительно меньше браслетов диаметром 3 и 4 см, которые мы называем малыми, и от 7 до 11 см, которые мы отнесли к большим (Столярова, 2016, с. 21, рис. 5).

Начиная с эпохи античности, известно два способа ношения браслетов – на запястье и на плече. Последний вариант можно назвать южным, поскольку он связан с использованием одежды без рукавов (Vetri Antichi …, 1998, p. 25). С другой стороны, в Византии в IX–XII вв., когда женский костюм имел длинные рукава, браслеты носили не только на запястье, но и на плече. Для женщин, занимающихся физическим трудом, длинные и широкие рукава создавали определенное неудобство, поэтому их подворачивали и скрепляли за шеей. Руки, которые оказывались полностью открытыми, украшали браслетами (Antonaras, 2005, p. 332; Lauwers *et al.*, 2010, p. 150).

[2] Государственный музей-заповедник «Ростовский Кремль», КП 16469/111, инв. № А-165/111.

Рис. 5. *Стеклянные браслеты г. Твери (Затьмацкий посад, раскоп 81, 2007)*
1 – № 662; **2** – № 1095; **3** – № 1314; **4** – № 112; **5** – № 755; **6** – № 1826; **7** – № 1023; **8** – № 2315; **9** – № 677; **10** – № 820; **11** – № 1782; **12** – № 1788; **13** – № 868. Фото Н. Е. Персова

Древнерусская женская одежда тоже имела длинные рукава (Древняя одежда …, 1986, с. 43). Мы видим такие рукава, закрывающие даже пальцы рук, у женщин, изображенных, например, на металлических створчатых браслетах (Рыбаков, 1981, с. 436–437). Эти женщины танцуют, но для работы такие рукава были неудобны. Отсюда и выражение «работать спустя рукава», то есть плохо, поскольку рукава закрывают руки и не позволяют хорошо выполнить работу. Видимо, для того чтобы засучить и держать рукава, и нужны были браслеты, причем не только стеклянные. Поэтому в Древней Руси все они носились на запястье или чуть выше. При этом их надевали плотно. Такое ношение имеет практическую ценность: стеклянный браслет, плотно надетый на руку, реже бьется. Можно говорить о том, что браслеты в Древней Руси играли не только роль украшения, но и являлись деталью одежды. Фактически они выполняли роль манжета, удерживавшего длинный рукав платья. Такая функция браслетов позволяет предполагать, что на Руси, как и в Византии, такие украшения из стекла носило рядовое женское население, занимавшееся физическим трудом.

Браслеты диаметром 3, 4 и 5 см, вероятно, являлись детскими, а диаметром 6 см и больше могли принадлежать взрослому женскому населению. Такое разделение основано, прежде всего, на том, что браслеты диаметром 5 см и меньше взрослая женщина надеть на себя не сможет. Надеть браслет диаметром 6 см можно, правда, на достаточно тонкую руку. Кроме того, подтверждает такое деление находка целого браслета диаметром 4 см (рис. 1: 16) на детском костяке в погребении некрополя Богоявленского монастыря Москвы (Столярова, 2016, с. 46–47). Возможно, изделия диаметром 3 см были не браслетами, а кольцами, функция которых не совсем ясна. В любом случае, можно говорить о том, что стеклянные браслеты на Руси, как и в Византии, были дешевым видом украшений, принадлежащим девочкам и молодым женщинам (Antonaras, 2005, p. 332).

Химический состав стеклянных браслетов из городов северо-восточной части Руси изучен несколькими методами. В Лаборатории археологической технологии Института истории материальной культуры РАН аналитиком А. Н. Егорьковым было проведено более 500 анализов методом оптико-эмиссионной спектрографии (далее: ЭСА) на спектрографе средней дисперсии ИСП-22 и микрофотометре МФ-2. В Институте проблем экологии и эволюции им. А. Н. Северцова РАН 21 фрагмент браслетов был исследован рентгено-флуоресцентным анализом на спектрометре M4 TORNADO аналитиком Л. А. Пельгуновой. Аналитик А. А. Трифонов выполнил анализ 93 образцов методом растровой электронной микроскопии на сканирующем

электронном микроскопе Carl Zeiss EVO LS 10, совмещенном с энергодисперсионным рентгеноспектральным анализатором (Aztec X–Max Oxford Instruments) (далее: SEM-EDS) в Научно-исследовательском институте глазных болезней им. Гельмгольца.

Исследование состава показало, что браслеты выполнены из стекла нескольких химических классов: $PbO-SiO_2$, $K_2O-PbO-SiO_2$, $Na_2O-CaO-SiO_2$ и Na_2O-SiO_2.

Среди всей массы изученных стеклянных браслетов только небольшая часть является импортными. Это, как мы считаем, византийские браслеты, изготовленные из стекла классов $Na_2O-CaO-SiO_2$ и Na_2O-SiO_2 (Щапова, 1972, с. 109; 1998, с. 104–106). Они составляют 8% от всех исследованных украшений. К ним относятся крученые, гладкие, рифленые и браслеты с полуовальным сечением, полученные вытягиванием, из сине-фиолетового, оливкового, коричневого и бежевого стекла (рис. 1: 25; 2: 1, 7, 10, 12, 16, 19–21; 3: 12, 15; 4: 4, 8). Среди декорированных нет браслетов с перевитьем, но есть гладкие браслеты из сине-фиолетового и бежевого стекла с прессованным декором (рис. 1: 25; 2: 7, 12; 3: 15) и сине-фиолетовые полуовального сечения с пятнами и полосами (рис. 3: 12). Такие византийские браслеты находят в упомянутых городах северо-восточной части Древней Руси в слоях XI – начала XIII в.

Остальные браслеты можно относить к местному, древнерусскому производству. Для них использовано стекло двух классов – $K_2O-PbO-SiO_2$ и $PbO-SiO_2$.

Бесщелочное свинцовое стекло ($PbO-SiO_2$) является широко распространенным химическим типом. Находки из него известны не только на Руси, но и на других территориях (Безбородов, 1956, с. 261; Ольчак, 1959, с. 81–83; Щапова, 1998, с. 21–25, 152; Галибин, 2001, с. 77, 81–83; Столярова, 2018, с. 67; Wedepohl, 1997, p. 251). Однако, насколько нам известно, для изготовления браслетов его использовали только в Древней Руси (Безбородов, 1956, с. 261–262; Щапова, 1998, с. 21–25, 152; Галибин, 2001, с. 77, 81–83; Заплеталова, Седлачкова, 2015, с. 274; Столярова, 2018, с. 67; Wedepohl, 1997, p. 251, Mecking, 2013, p. 644; Pankiewicz *et al.*, 2014, s. 191–206; 2017, s. 356).

Что касается калиево-свинцово-кремнеземного стекла ($K_2O-PbO-SiO_2$), то до недавнего времени этот тип был известен только на Руси и на территории Польши. Поскольку на Руси были найдены десятки тысяч таких находок, а в Польше они были единичны, предполагалось, что стекло подобного состава производилось на Руси (Безбородов, 1956, с. 189, 264; 1969, с. 161; Щапова, 1972, с. 185; Dekówna, 2007, s. 73). Сейчас стекло этого класса известно еще и на территории Моравии (Заплеталова, Седлачкова, 2015, с. 274) и Тюрингии (Mecking, 2013, p. 643–646). Кроме того, количество находок из калиево-свинцово-кремнеземного стекла в Польше значительно выросло (Siemianowska *et al.*, 2018, p. 27–28, tabl. 2–5). Среди стекол этого класса в Моравии и Тюрингии – только перстни, а в Польше помимо перстней есть единичные находки бус, браслетов и сосудов (Pankiewicz *et al.*, 2014, s. 191–206; 2017, s. 223, 224, 226, 262, 269, 271, 272, 275, 331, 356).

В связи с появлением этих данных проблема производства и распространения стекла класса $K_2O-PbO-SiO_2$ очень важна. Оливер Мекинг исследовал такое стекло из Центральной и Восточной Европы и установил, что оно неоднородно и может быть разделено на два типа: изготовленное в Центральной Европе (*Central European lead–ash glass*) и в Восточной (*Slavic lead-ash glass*). Основанием для такого деления является разное содержание окисей калия и свинца и соотношение оксида кальция и оксида калия в этих типах. Содержание свинца в стекле «центральноевропейского» типа составляет от 43 до 67% (среднее 52,4%), содержание калия – от 7 до 19% (среднее 9,5%). В «славянском» типе (*Slavic lead–ash glass*) содержание окиси свинца находится в пределах от 5 до 37% (среднее 24,9%), окиси калия – от 3 до 15,5% (среднее 14,4%) (Mecking, 2013, p. 640–662). Поскольку стекло с содержанием окиси калия от 7% до 15,5% может относиться к обоим типам, основное различие в химическом составе заключается в содержании окиси свинца, более низком в «славянском» типе стекол (ниже 37%) и более высоком в «центральноевропейском» (выше 43%).

Исследование браслетов класса K_2O-PbO-SiO_2 из городов северо-восточной части Руси рентгено-флуоресцентным анализом и методом SEM-EDS подтверждает это деление и показывает, что для их изготовления использован «славянский» тип стекол с содержанием окиси свинца до 37%. В отличие от данных этих методов, результаты ЭСА показывают большой разброс значений содержания свинца: например, концентрация PbO в стеклах подобного состава из Переяславля-Рязанского колеблется от 13 до 74% (Столярова, 2019, с. 325). Это может объясняться большой погрешностью при определении методом ЭСА высоких концентраций элементов, в том числе и свинца (Безбородов, 1965. С. 175). Сравнение результатов анализов некоторых московских браслетов, проведенных двумя методами – ЭСА и SEM-EDS, подтверждают это предположение.

В настоящее время на территории Руси известно немного браслетных мастерских. Большинство их находится в Киеве (Новое в археологии Киева, 1981, с. 313–318; Журухіна, 2010, с. 276–277; Журухина, Храмченкова, 2012, с. 226–229; Журухина, 2015, с. 220). Кроме того, известны две мастерские в Любече, но их назначение пока не совсем ясно (Щапова, 1968, с. 234; 1972, с. 145; Веремейчик, 2015, с. 182). Осенью 2018 г. стекольная мастерская была обнаружена в Смоленске, но, согласно результатам предварительных исследований, в ней производили не браслеты, а оконницы (Столярова и др., 2019, с. 85–89). Тем не менее, по нашему мнению, каждый крупный древнерусский город имел свое браслетное производство.

Как правило, в городах Руси количество браслетов из калиево-свинцово-кремнеземного стекла (K_2O-PbO-SiO_2) приблизительно в три раза превышает число аналогичных украшений из бесщелочного свинцового (PbO-SiO_2). Изделия этих составов одинаковы по форме, но различаются по цвету. Более разнообразны украшения из калиево-свинцового стекла: они могут быть бледно-желтые, желто-зеленые, оливковые, бежевые, коричневые, красно-коричневые, синие, сине-зеленые, бирюзовые, фиолетовые и черные (рис. 1: 1–24, 27, 28, 31–34; 2: 2–6, 8, 9, 11, 13–15, 17, 18; 3: 1–5, 7–11, 14, 16–20; 4: 1–3, 5–7, 9–11; 5: 1–3, 5–10, 13). Как правило, такие браслеты украшены перевивающей их нитью (рис. 1: 22, 24, 27, 28; 2: 17, 18; 3: 1, 5, 10, 14; 5: 1–3, 9, 10), иногда они декорированы внутренней спиралью (рис. 1: 23, 31; 3: 4), полосой, наложенной вдоль обруча (рис. 3: 2; 4: 3) или накладными пятнами и полосами. В отличие от них, браслеты класса PbO-SiO_2 менее разнообразны по цвету: их делали из белого, ярко-желтого, яркого желто-зеленого, коричневого и бежевого стекла и украшали перевитьем или, изредка, пятнами и полосами (рис. 1: 26, 29, 30; 3: 6, 13; 5: 4, 11, 12).

Основным местом изготовления браслетов из калиево-свинцового стекла был Киев. Тем не менее, в таких городах как Новгород, Старая Рязань и Серенск предположительно также производили браслеты из стекла этого состава. Об этом говорят своеобразие цветовой гаммы браслетов в этих городах и особенности их хронологического распределения в культурном слое (Щапова, 1972, с. 119–132; Столярова, 2015, с. 341–342).

Основным материалом для производства стекла класса K_2O-PbO-SiO_2 была специально обработанная зола – поташ. На это указывают низкие содержания кальция и магния при достаточной концентрации калия и почти полном отсутствии натрия. Для получения поташа сжигалась солома или древесина, зола обрабатывалась водой, растворимые в воде щелочи отделялись от нерастворимых компонентов (соединений кальция, магния, кремнезема и др.) и выпаривались. Получалось сухое вещество, состоящее из солей калия и небольшого количества солей натрия (Безбородов, 1956, с. 215–217). Оно использовалось на Руси не только в стеклоделии, но и в кулинарии и мыловарении, а также для отбеливания холстов (Лукьянов, 1949, с. 13).

Браслеты из калиево-свинцового стекла появляются на Руси не ранее первой половины XII в. Они есть и в XIII в. и, возможно, в первой трети XIV в., но с середины столетия, после монгольского нашествия, резко уменьшается количество браслетов определенных цветов и форм. Это браслеты оливкового, синего, бледно-желтого цветов, часть фиолетовых и бирюзовых, большая часть крученых, витые, навитые, со сложным и многоцветным

декором (Столярова, в печати). Данное обстоятельство говорит о том, что такие браслеты производились в городах, разрушенных монголами, прежде всего, в Киеве. При этом браслеты гладкие коричневые, часть бирюзовых, бежевых, желто-зеленых и, возможно, фиолетовых сохраняются в золотоордынских слоях, что в свою очередь указывает на продолжение производства браслетов этого состава в других центрах, не затронутых монгольским нашествием, первым среди которых может быть назван Новгород.

Для производства бесщелочного свинцового стекла на Руси существовало несколько центров, основным среди которых был Киев. Об этом говорят обнаруженные там стекольные мастерские (Журухина, Храмченкова, 2012, с. 226–233). Микропримеси в составе браслетов этого класса, найденных в Новгороде, Смоленске и Полоцке, а также особенности их хронологического распределения в культурном слое указывают на то, что производство браслетов могло существовать и в этих городах (Щапова, 1972, с. 113–132, 136–142; Столярова, 2015, с. 341–342).

Браслеты этого класса появляются на Руси так же, как и браслеты калиево-свинцового стекла, в первой половине XII в. Они известны на всем протяжении XIII в. и в первой трети XIV в. Такое хронологическое распределение показывает, что после монгольского вторжения браслеты этого состава продолжают изготавливаться в городах, не пострадавших от нашествия, например, в Новгороде, Смоленске и Полоцке.

Чем обусловлено окончательное прекращение производства стеклянных браслетов на Руси в конце XIII – первой трети XIV в., пока не ясно. Возможно, это связано с изменениями в костюме. Важно отметить, что в Византии браслеты выходят из употребления практически в то же время, что и древнерусские – во второй половине XIII в., позже этого времени их находки чрезвычайно редки (Antonaras, 2005, p. 333). По мнению Анастасиоса Антонараса, причиной исчезновения браслетов в Византии является экономическая ситуация в этот период, характеризующаяся резким уменьшением покупательной способности населения (Antonaras, 2006, p. 434).

ЛИТЕРАТУРА

Арциховский А.В., 1930. Курганы вятичей. М.: РАНИОН. 223 с.

Арциховский А.В., 1949. Раскопки на Славне // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов (МИА. Вып. 11) / Под ред. Н.Н. Воронина. М.; Л.: АН СССР. Т. 1. С. 119–151.

Арциховский А.В., 1956. Археологическое изучение Новгорода // Труды Новгородской археологической экспедиции (МИА. Вып. 55) / Под ред. А.В. Арциховского, Б.А. Колчина. М.; Л.: АН СССР. Т. 1. С. 7–43.

Безбородов М.А., 1956. Стеклоделие в Древней Руси. Минск: АН БССР. 306 с.

Безбородов М.А., 1965. Технические методы изучения древних стекол // Археология и естественные науки. М.: Наука. С. 175–177.

Безбородов М.А., 1969. Химия и технология древних и средневековых стекол. Минск: Наука и техника. 276 с.

Беляев Л.А., 1994. Древние монастыри Москвы по данным археологии. М.: Мейкер. 310 с.

Веремейчик Е.М., 2015. Стеклянные браслеты средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010–2011 годов на Замковой Горе) // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века / Под ред. П.Г. Гайдукова. СПб.: Нестор-История. С. 171–201.

Галибин В.А., 2001. Состав стекла как археологический источник. СПб.: Петербургское востоковедение. 216 с.

Древняя одежда народов Восточной Европы / Под ред. М.Г. Рабиновича. М.: Наука, 1986. 272 с.

Журухіна О.Ю., 2010. Знахідки скляних виробів на території Київського подолу // Болховітіновский щорічник 2009. Київ: НКПІКЗ; «Софія». С. 269–278.

Журухина Е. Ю., 2015. Украшения из стекла: тенденции и проблемы исследования находок Киевского Подола // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века / Под ред. П. Г. Гайдукова. СПб.: Нестор-История. С. 218–222.

Журухина Е. Ю., Храмченкова Р. Х., 2012. Стеклоделательные мастерские Киевского подола // Филология и культура. № 3 (29). С. 226–233.

Заплеталова Д., Седлачкова Л., 2015. Стеклянные кольца из Брно и проблема стеклоделия позднегородищенского периода (XI–XII веков) в Моравии // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века / Под ред. П. Г. Гайдукова. СПб.: Нестор-История. С. 270–278.

Зейфер В. А., Мазурок О. И., Столярова Е. К., Леонтьев А. Е., Сапрыкина И. А., 2019. К вопросу об усадебной застройке Переславля–Залесского (Переяславля) XIII–XV вв. (по материалам исследований 2016 года) // Археология Подмосковья. Материалы научного семинара / Под ред. А. В. Энговатовой. М.: ИА РАН. Вып. 15. С. 132–149.

Зеленцова О. В., Кузина И. Н., 2017. Раскопки во Владимире // [Электронный ресурс] https://old.archaeolog.ru/? id=226. Дата обращения: 21.10.2019.

Колчин Б. А., 1956. Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа // Труды Новгородской археологической экспедиции (МИА. Вып. 55) / Под ред. А. В. Арциховского, Б. А. Колчина. М.; Л.: АН СССР. Т. 1. С. 44–137.

Лукьянов П. М., 1949. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX в. / Под ред. Вольфковича. Т. 2. М.; Л.: АН СССР. 141 с.

Новое в археологии Киева / Под ред. П. П. Толочко. Киев: Наукова думка, 1981. 455 с.

Ольчак Е., 1959. Производство стеклянных перстней на славянской территории в средние века // СА. № 3. С. 81–90.

Полубояринова М. Д., 1963. Стеклянные браслеты древнего Новгорода // Новые методы в археологии. Труды Новгородской археологической экспедиции (МИА. № 117) / Под ред. А. В. Арциховского, Б. А. Колчина. М.: АН СССР. Т. 3. С. 164–199.

Рыбаков Б. А., 1948. Ремесло древней Руси. М.: АН СССР. 803 с.

Рыбаков Б. А., 1981. Язычество древних славян. М.: Наука. 606 с.

Столярова Е. К., 2002. Предварительные итоги изучения стеклянных предметов из раскопок в Дмитровском кремле // Археологическое изучение Подмосковья (Дмитров, Мытищи, Тарасовка) (Труды Подмосковной экспедиции ИА РАН. Т. 1) / Отв. ред. В. С. Ольховский и др. М.: ИА РАН. С. 173–202.

Столярова Е. К., 2015. О признаках местного производства стекла (на примере Древней Руси) // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века / Под ред. П. Г. Гайдукова. СПб.: Нестор-История. С. 336–343.

Столярова Е. К., 2016. Стекло средневековой Москвы: XII–XIV вв. М.: РГГУ, 2016. 692 с.

Столярова Е. К., 2018. Глава 3. Предметы из стекла // Энговатова А. В., Коваль В. Ю., Зоц Е. П., Столярова Е. К., Сарачева Т. Г. Мякининские курганы. Мякининский археологический комплекс в Подмосковье. (Материалы спасательных археологических исследований. Вып. 21). М.: ИА РАН, 2018. С. 60–75.

Столярова Е. К., 2019. Глава 11. Химический состав стеклянных находок из раскопок Переяславля Рязанского // Комплексные археологические исследования Переяславля Рязанского (Материалы по археологии Переяславля Рязанского. Вып. 3) / Отв. ред. и сост. В. И. Завьялов. М.: Таус. С. 319–344.

Столярова Е. К., в печати. Изделия из стекла // Древности Московского Кремля. Т. 1. Археологические исследования на месте Чудова монастыря. М.: ИА РАН.

Столярова Е. К., Ершов И. Н., Кренке Н. А., Раева В. А., 2019. Стеклоделательная мастерская XII – начала XIII в. в Смоленске // Край Смоленский. №. 2. С. 79–83.

Столярова Е. К., Коваль В. Ю., 2017. Стеклянные браслеты восточной части Московского Кремля (предварительные результаты работ 2016 года) // КСИА. Вып. 249. Ч. 2. С. 86–94.

Столярова Е. К., Миненко В. В., 2017. Стеклянные изделия из раскопок Заднепровского посада г. Смоленска // De mare ad mare. Археология и история: сборник статей к 60-летию Н. А. Кренке / Отв. ред. Л. А. Беляев, М. И. Гоняный. Смоленск: Свиток. С. 157–182.

Щапова Ю. Л., 1963. Стеклянные изделия средневековой Тмутаракани // Керамика и стекло древней Тмутаракани / Под ред. Б. А. Рыбакова. М.: АН СССР. С. 102–133.
Щапова Ю. Л., 1968. Мастерская стеклодела в древнем Любече // Славяне и Русь / Под ред. Е. И. Крупнова. М.: Наука. С. 230–238.
Щапова Ю. Л., 1972. Стекло Киевской Руси. М.: Изд-во МГУ. 215 с.
Щапова Ю. Л., 1998. Византийское стекло. Очерки истории. М.: Эдиториал УРСС. 288 с.
Antonaras A., 2005. The use of glass in byzantine jewellery – the evidence from northern Greece (fourth – sixteenth centuries) // Annales du 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, London, 2003. Nottingham: AIHV. P. 331–334.
Antonaras A., 2006. Middle byzantine glass bracelets. Contribution to issues of distribution, production, typology and use // Deltion of the Christian Archaeological Society. Vol. 27. P. 423–434. (In Greek)
Antonaras A., 2012. Middle and Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki and its Region // Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts. BYZAS 15 / Eds. B. Böhlendorf-Arslan, A. Ricci. Istanbul. P. 117–126.
Bugoi R., Poll I., Mănucu-Adameşteanu Gh., Calligaro T., Pichon L., 2012. Byzantine glass bracelets (10th–13th century A. D.) found on Romanian territory investigated using external IBA methods // Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry. Leuven. P. 164–170.
Dekówna M., 2007. Early medieval glass ornaments in the collection of the State archaeological museum, against the general background of the development of glass-making // Treasures of the Middle Ages. Catalogue of the exhibition / Ed. W. Brzeziński. Warszawa: Panstwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie. P. 52–87.
Djingov G., 1978. Bracelets en verre à décor peint de la Bulgarie médiévale // Annales du 7e Congrès International d'Étude Historique du Verre, Berlin – Leipzig, 15–21 août 1977. Liège: Edition de Secrétariat Général. P. 149–157.
Kock J., Sode T., 1995. Glass, Glass Beads and Glassmakers in Northern India. Vanlose: THOT. 31 p.
Lauwers V., Degryse P., Waelkens M., 2010. Middle Byzantine (10th–13th century A. D.) glass bracelets at Sagalassos (SW Turkey) // Glass in Byzantium – production, usage, analyses (RGZM – Tagungen. Bd. 8) / Eds. J. Drauschke, D. Keller. Mainz: RGZM. P. 145–152.
Mecking O., 2013. Medieval lead glass in central Europe // Archaeometry. 55. Issue 4. August. P. 640–662.
Pankiewicz A., Siemianowska S., Sadowski K., 2014. Wczesnośredniowieczne naczynia szklane pochodzenia wschodniego z Wrocławia – Ostrowa Tumskiego i Opola-Ostrówka // Śląskie Sprawozdania Archeologiczne. 56. S. 191–206.
Pankiewicz A., Siemianowska S., Sadowski K., 2017. Wczesnośredniowieczna biżuteria szklana z głównych ośrodków grodowych Śląska (Wrocław, Opole, Niemcza). Wrocław: Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. (Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne. 3). 364 s.
Siemianowska S., Pankiewicz A., Sadowski K., 2018. On technology and production techniques of Early medieval glass rings from Silesia // Archaeometry. Vol. 61. Issue 3. P. 614–646.
Vetri Antichi. Arte e tecnica. Mostra. Bologna, Museo Civico Archeologico, 27 ottobre 1998–27 giugno 1999. Catalogo / Eds. G. Meconcelli Notarianni, D. Ferrari. Bologna: Futura Press, 1998. 49 p.
Wedepohl K. H., 1997. Chemical composition of medieval glass from excavation in West Germany // Glass Science and Technology. Glastechnische Berichte. 70 (8). S. 246–255.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.273-286

Јекатерина К. Стољарова
Москва, Русија

СРЕДЊОВЕКОВНЕ СТАКЛЕНЕ НАРУКВИЦЕ СТАРЕ РУСИЈЕ (НА ОСНОВУ МАТЕРИЈАЛА ИЗ ГРАДОВА СЕВЕРОИСТОЧНОГ ДЕЛА РУСИЈЕ)

Резиме

Кључне речи: *стаклене наруквице, Стара Русија, средњи век, производња наруквица, калијум-оловно-силицијумско стакло, безалкално оловно-силицијумско стакло, византијске наруквице.*

Чланак је посвећен разматрању стаклених наруквица пронађених у градовима североисточног дела Русије: Јарослављу (Јарослављ), Перејаслављу Залеском (Перејаслављ Залески), Тверу (Твер), Москви, Дмитрову (Дмитров), Перејаслављу Рјазанском (Перејаслављ Рјазанскиј) и Смоленску (Смоленск). Обављено је морфолошко-технолошко истраживање наруквица и издвојени су њихови главни типови. У поређењу са Византијом, размотрени су начини ношења наруквица у Русији, пол, старост и друштвена припадност оних који су их носили. Проучавање хемијског састава стаклених наруквица омогућило је утврђивање њиховог порекла и могућих центара производње. Наведени су хронолошки периоди постојања наруквица различитог порекла и састава.

Ekaterina K. Stolyarova
Moscow, Russia

MEDIEVAL GLASS BRACELETS OF ANCIENT RUS (ON THE MATERIALS OF THE NORTH-EASTERN RUS' TOWNS)

Summary

Key words: *glass bracelets, ancient Rus', the Middle Ages, bracelet manufacture, potash-lead-silica glass, alkali-free lead-silica glass, Byzantine bracelets*

The article regards glass bracelets found in the towns of the north-eastern part of Russia: Yaroslavl, Pereslavl-Zalessky, Tver, Moscow, Dmitrov, Pereslavl-Ryazansky and Smolensk. Via the morpho-technological study main types of the bracelets were distinguished. The ways bracelets were worn in Rus', gender, age and social strata of those who wore them were compared to that in the Byzantine Empire. The study of the chemical composition of the glass bracelets enabled identification of their origins and probable centres of their manufacture. There were indicated the chronological periods when the bracelets of various origins and composition were used.

АКВАМАНИЛЕ – ЗООМОРФНИ КЕРАМИЧКИ ИЗЛИВНИЦИ ИЗ СРБИЈЕ

Е. Зечевић
Београд, Србија

emina.zecevic@gmail.com

Апстракт: *Три керамичка зооморфна изливника из Србије приписана аквманилама откривена су током археолошких ископавања три комплекса 14–15. века, историјски и територијално блиска, будући да су се формирали у границама тзв. Моравске Србије (сл. 1). Изливник у облику главе коња је откривен у објекту комплекса са црквом св. Стефана у Милентији, чија намена није потпуно јасна (сл. 2–3). Два изливника у виду глава неких фантастичних животиња нађени су у конаку манастира Дренче, сграђеног око 1380. године (сл. 4–5), односно у једној затвореној целини утврђеног манастира Манасије, задужбине деспота Стефана Лазаревића (сл. 6–7). Манир и обрада површина их повезују са производима домаћих мајстора насталих у епохи последњег узлета уметничког и културног стваралаштва које је било традиционално везано за византијске узоре, а у новим политичким околностима потпуно отворено за упливе западних стилова који су преко Угарске стизали из средње Европе. Примери зооморфних изливника посуда са простора источног Балкана датованих у 11–12. век и појединачни рани примерци аквманиле из византијског Херсона остављају отвореним питања праваца кретања и појаве керамичких аквманила у Европи и односа према аквманилама од метала.*

Кључне речи: *аквманила, зооморфни изливник, керамика, Моравска Србија, 14–15. век*

Једну он најзанимљивијих појава средњовековне материјалне културе представљају аквманиле. Аквманилом (*aquamanile*, pl. *aquamanilia* од латинских речи *aqua* – вода и *manus* – рука), данас већина истраживача назива средњовековну посуду за прање руку, зооморфног или у облику људске фигуре, са отвором за пуњење и изливником за изливање воде, иако је познато да је термин коришћен другачије у средњем веку него данас (Měřínský, 1979, s. 75; Bajalović-Hadži-Pešić, 1981, s. 66; Verhaeghe, 1991, p. 41–42; Mende, 1991, p. 102–105; Barnet 2009; Anedda, Pala, 2014, p. 695–696). О аквманилама постоји обимна литература, посебно о металним, и тешко би се овде само могла побројати (Mende 1991, p. 102–105), али се мора истаћи да осим око дефиниције самог термина, мишљења истраживача нису усаглашена и око разматрања датовања, али и функције металне и керамичке аквманиле, као и њихове појаве. Сматра се да се изворно овај термин односио на посуду коју је у црквеном обреду свештеник користио за ритуално прање руку (Dictionnaire ďarchéologie chrétienne…, 1924, p. 2647; Doupal, 2011, s. 14–15 са лит.). Осим тога изнете су тезе да су и металне и керамичке аквманиле као посуде за прање руку, неопходна компонента и верских и секуларних ритуала у средњовековном друштву истог доба, 12–15. века (Verhaeghe, 1991, p. 48–51; Barnet, 2009), али да су керамичке само у изузетним случајевима коришћене у цркви (Měřínský, 1979, s. 78; Baeriswyl, Heege, 2009, s. 140–141), или уопште нису (Černohorský, 1961, s. 581). По питању њихове појаве фигурирају две претпоставке – да су керамичке аваманиле настале касније, по узору на металне, односно да су имале независан развој од старијих типова фигуралних керамичких посуда за воду, дакле независно од металних аквманила (Verhaeghe, 1991, p. 48–51; Doupal, 2011, s. 11, 34; Měřínský 1979, s. 75, 78–79).

Аквманиле су прављене од метала и керамике. Познатије су и многобројније металне – старије романичке и млађе готичке – аквманиле, веома популарне у средњем веку, ливене већином од легура бакра у техници изгубљеног воска. Развој металних аквманила је углавном познат и јасан. Највећи број европских примерака је датован између 1200–1350.,

а нарочито су занимљиве по веома разноврсним зооморфним облицима, од потпуно реалистичних до фантастичних (лавови, коњи, птице, грифони, змајеви, једнорози и др). Сматра се да су ове посуде поред култне/верске имале и профану/секуларну намену и то у круговима племства, и да су као важан аспект дворске етикеције нарочито биле бројне у периоду од половине 14. па до 16. века, што је посведочено подацима из извора.[1] О њиховој популарности у средњем веку сведоче на стотине сачуваних примерака из збирки светских музеја.[2]

Керамичке акваманиле су малобројније од металних, углавном су документоване кроз археолошка ископавања и представљају још увек недовољно истражену тему, иако су разматране у оквиру неколико свеобухватних расправа и студија (Měřínský, 1979, s. 75–79; Doupal, 2011 са лит). Велики проблем заправо представља то што су већином сачуване у фрагментима, и то управо изливници посуда, тако да се јавља проблем идентификације одређених уломака као делова акваманила, односно другог типа посуде која има зооморфни изливник (Měřínský, 1979, s. 79; Doupal, 2011, s. 8, 23–24). У анализи рада Е. Кастена, који се најсвеобухватније бавио керамичким акваманилама на тлу Европе, З. Мерински истиче да ипак не постоји линија развоја преко које би се доказало да порекло западних и средњоевропских керамичких акваманила води директно из оријенталне уметности (која је евидентна када је реч о металним), без обзира на неспорне културне контакте и односе западно и централноевропских региона са круговима византијске, коптске и исламске уметности, на којој је Кастен инсистирао (Měřínský, 1979, s. 78–79). Кад је реч о употреби керамичке акваманиле, будући да не постоје писани извори по том питању као код металних, на анализи узорка од 140 комада којима се тада располагало закључено је да већина настаје у урбаном окружењу, тј. да су коришћене у профане сврхе, нарочито од стране нижег племства и грађанског сталежа, што се уклапа у слику њихове улоге као водећих конзумената уметничких и занатских производа у градским срединама 14. века, када је и уочена најшира појава керамичких акваманила (Měřínský, 1979, s. 78). Ипак са почетком 15. века приметно је опадање употребе акваманила, али је контекст налаза неких чешких примерака указао да су се ове посуде у то време користиле и на селу и да су за разлику од металних, керамичке биле домаћи производ.[3]

Овај рад је посвећен налазима три керамичка зооморфна изливника са територије Србије. Посебно треба нагласити да су то налази са археолошких истраживања три територијално и хронолошки блиска комплекса, која су се политички и историјски налазила у границама тзв. Моравске Србије, са Крушевцем као политичким средиштем (сл. 1). Ову последњу епоху српске средњовековне државе карактерише најоригиналније поглавље српске сакралне архитектуре („Моравска школа“), засноване на српској градитељској традицији, али и последњи узлет уметничког стваралаштва које је имало интернационални карактер.[4]

Већ приликом открића изливника из Милентије (1964) истакнуто је да је то једини примерак акваманиле откривен на простору средњовековне Србије, због чега је више пута излаган и поменут у стручној литератури (сл. 2).[5] Аналогије су му нађене у материјалу из Моравске и Румуније (Томић, 1979, с. 430 и нап. 29), уз напомену да у култури исламских народа постоје посуде у виду стилизованих животиња које су служиле или за држање течности или

[1] Von Falke, Meyer, 1935, s. 38–39; Černohorsky, 1961, s. 580; Verhaeghe, 1991, p. 28; Barnet, 2009. Посебно о функцији и типологији акваманила у хришћанској литургији у: Anedda, Pala, 2014, p. 690–699.

[2] Метрополитен музеј у Њујорку поседује једну од најзначајнијих и највећих збирки акваманила у свету (Barnet, 2009).

[3] О употреби акваманиле у профаној средини Чешке, најпре у окружењу ниже аристократије, а у 14. веку и од стране становника градова, што се види и по лошијем квалитету и великом броју неглазираних примерака, о 15. веку који се сматрао „сумраком“ акваманила, о њиховом пореклу у: Doupal, 2011, s. 20–24, 28–29.

[4] О историографији и проучавању црква моравске архитектуре: Ристић, 1996. О најбољим остварењима примењене уметности: Милошевић, 1971; Радојковић, 1972, с. 191–207.

[5] Томић, 1979, с. 430, 436, Т: 5; Милошевић, 1971, с. 58, кат. 91 са старијом литературом; Бајаловић-Хаџи-Пешић, 1980, с. 51 и Bajalović–Hadži-Pešić, 1981, s. 66; Йосифова, 1982, с. 68; Měřínský, 1979, s. 76.

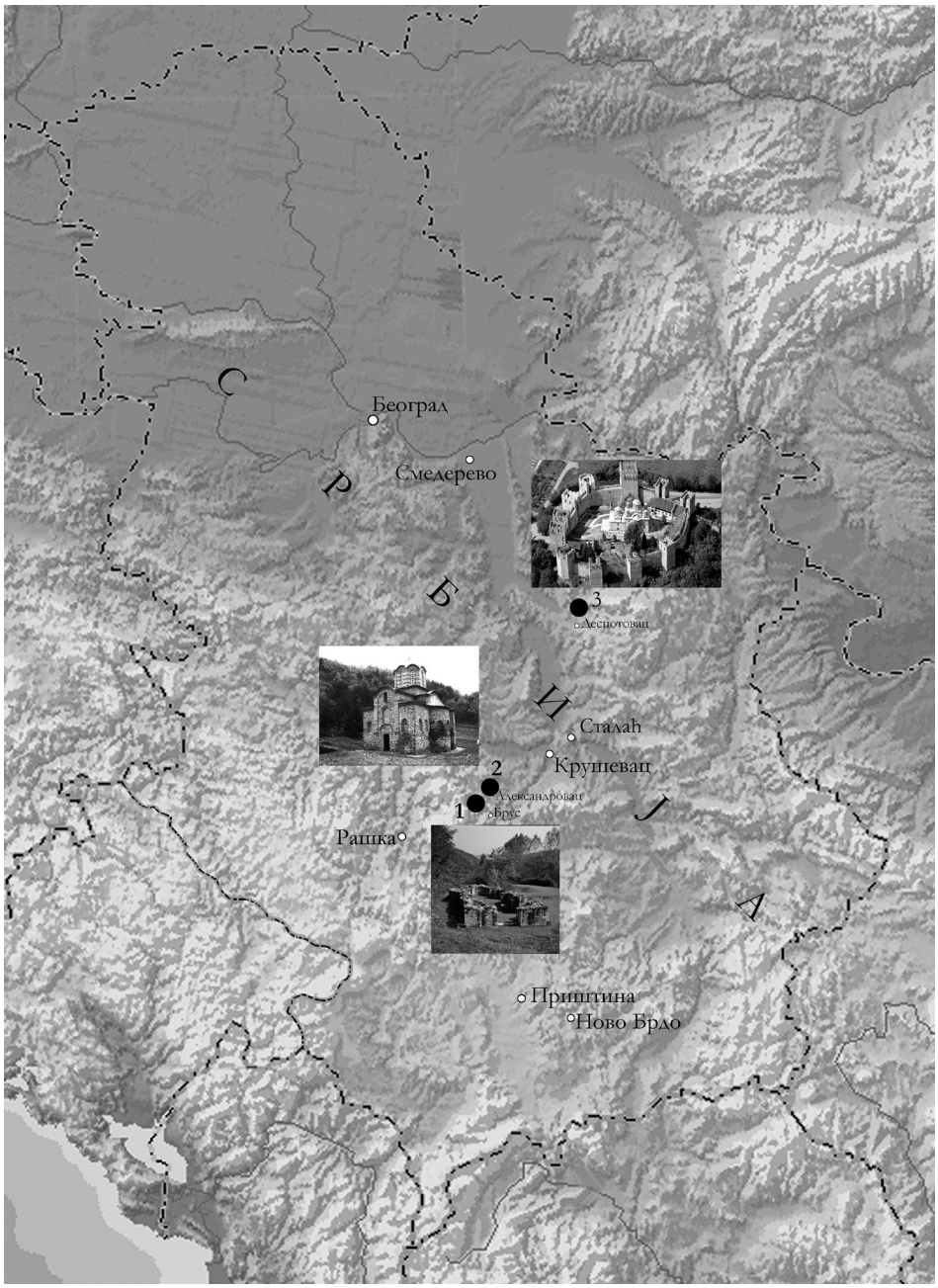

Сл. 1. *Положај локалитета са налазима зооморфних изливника керамичких акваманила у Србији*

за паљење мириса; због тога се на основу запаженог утицаја керамичке продукције Истока на византијску, пре свега кинеске керамике импортоване у Персију и Месопотамију, и изводи закључак да је и ова форма „крчага“ пореклом са Истока, посредством Византије, доспела и у европске земље.[6] Постојала је само забуна да ли је изливник у виду главе коња или грифона и да ли је део крчага или посуде зооморфног облика, с обзиром на различите описе (Средњовековна уметност…, 1969, кат. 170; Томић, 1979, с. 430). Заправо реч је о уломку изливника

[6] Томић, 1979, с. 430 и нап. 30, 431. О крчазима са животињским главама изведеним из персијских металних прототипова из периода Сасанида писао је још Талбот Рајс (Talbot-Rice, 1965, p. 229). О начину како је исламска акваманила доспела у земље западне Европе и металуршким уметничким центрима у којима су могле бити израђиване, као и о најпопуларнијим облицима (лав, змај, коњ) у: Mende 1991, p. 102–105 са лит.

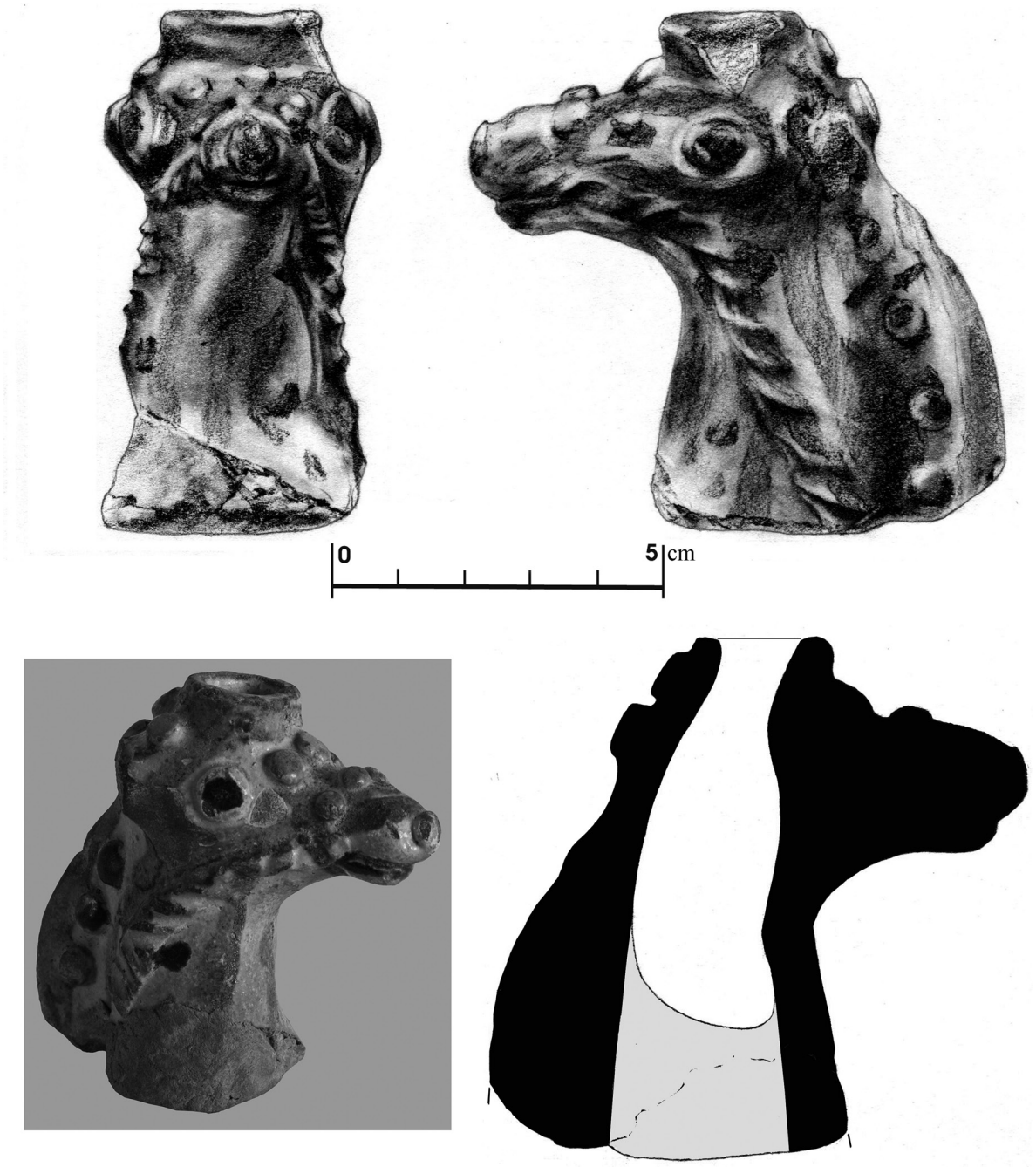

Сл. 2. *Изливник акваманиле у облику главе коња из Милентије (цртеж: С. Марковић; фото: В. Вукадиновић), Народни музеј у Београду*

обликованог у виду главе коња, са аплицираним кружним рељефним испучењима којима су представљене очи и делови ђема, руком израђеног као и код свих керамичких акваманила. Исти кружни украси налазе се дуж гриве са обе стране и на глави уз уши, које су одломљене. Узде су представљене пластичном тордираном траком. Изливник је глеђосан безбојном глеђу преко беличасте подлоге (енгоба) на којој су одређени делови главе и опреме коња истакнути мрком и зеленом глеђу. Отвор из кога је истицала вода је на врху/темену главе. Посуда је била израђена од добро пречишћене сиво печене земље. Димензије: највећа дужина 8 цм.

Изливник је откривен у археолошким радовима на комплексу грађевина у селу Милентија код Бруса, вођеним у оквиру вишегодишњег пројекта истраживања Народног музеја

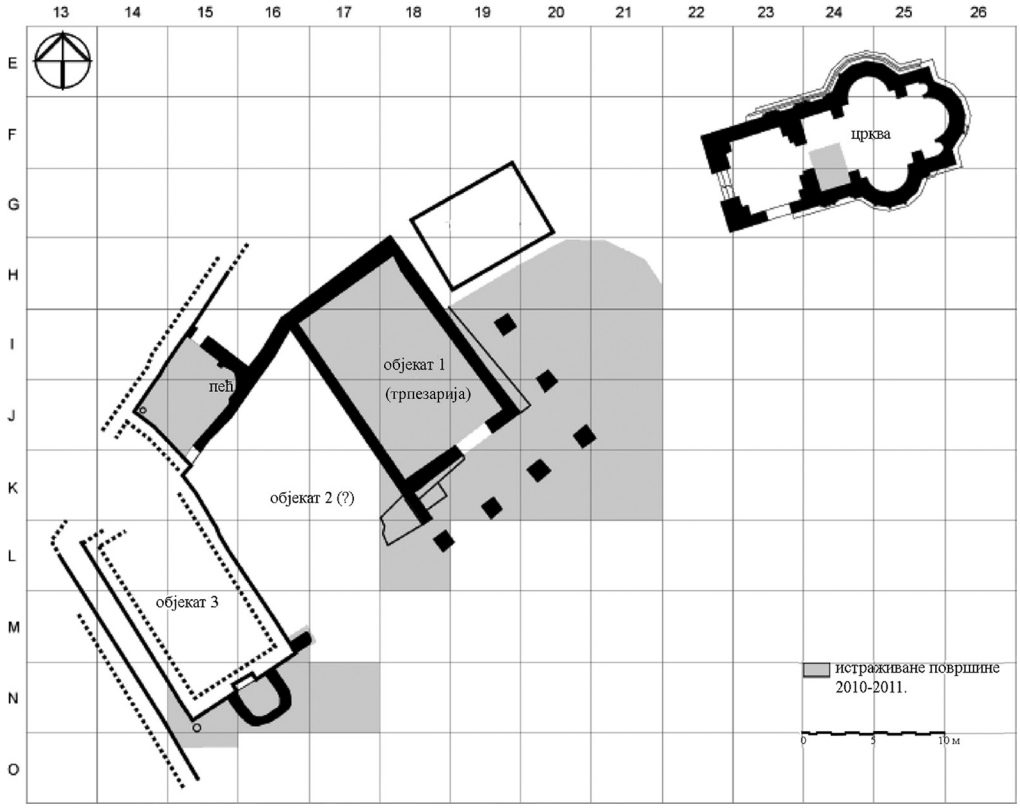

Сл. 3. *Ситуациони план утврђеног комплекса са црквом Светог Стефана у Милентији (цртеж: А. Матовић, док. ЗЗСК Краљево)*

у Београду.[7] Сам локалитет је тада идентификован као утврђени комплекс средњовековног манастира са црквом, по локалној традицији, посвећеној Светом Стефану, и бедемима унутар којих је смештен и низ пратећих објеката. Унутар једне такве зграде великих димензија, западно од цркве, која је била живописана и којој је приписана функција манастирске трпезарије нађен је овај изливник (сл. 3). Међутим, остављена је и могућност да зграда може имати и профани карактер, тј. да због неких својих особености може представљати и двор ктитора, са претпоставком да је кнез Лазар могао започети грађење цркве као њен први ктитор, а да ју је по његовој смрти на Косову пољу (1389) неко из његове најближе околине завршио.[8] На такву претпоставку утицало је мишљење Ђ. Стричевића да цркве које он сматра искључиво придворицама имају план сажетог типа триконхоса као црква у Милентији (Стричевић, 1955, с. 213–219; Томић, 1972, с. 259 са нап. 69). Тезу да је ово црква унутар утврђеног комплекса двора кнеза Лазара заступао је и Ђ. Јанковић, уз тумачење првобитне улоге Крушевца као утврђене вароши, оближњег Козника као замка, односно утврђеног прибежишта кнеза Лазара и комплекса у Милентији као његовог правог двора, с обзиром на изузетно богатство украса ове цркве која се уосталом у изворима не помиње као манастир, а што је природно ако је реч о придворици.[9] Доиста у историјским изворима, па и турским дефтерима, до сада није нађен помен ове цркве, те ни име њеног ктитора. Међутим, само село, али под називом Мелентија, се помиње у повељи из 1429/30, којом је

[7] Tomić, 1964, s. 138; Томић, 1980, с. 55–57, Таб. III: 5. Изливник је заведен у АЗПСН НМБ (инв. бр. 5283).

[8] Томић, 1979, с. 426; Томић, 1972, с. 259. Ова подела на манастирске и придворне цркве према разлици у хоризонталном плану је касније оспорена (Ристић, 1996, с. 20).

[9] Јанковић, 2014, с. 144–146. Према њему у Милентији можда треба видети „Расину“ деспота Стефана Лазаревића и потоњи двор челника Радича Поступовића.

Сл. 4. *Изливник акваманиле у виду главе фантастичне животиње из манастира Дренче (цртеж: С. Марковић; фото: према Гаврић, Ковачевић, 2015, сл. 39), Народни музеј Крушевац*

српски деспот Ђурађ Бранковић потврдио баштину великом челнику Радичу Поступовићу, господару Козника, на све оне поседе које је имао пре 1427., тј. пре пада Крушевца (Законски споменици…, 1912, с. 336). Из тог разлога изнето је мишљење да црква може бити задужбина великог челника Радича Поступовића, господара Расине (Дероко, Здравковић, 1950, с. 224; Tomić, 1960, s. 166), или неког другог угледног и моћног ктитора (Споменичко наслеђе…, 2007, с. 259). Овај податак су истраживачи користили за одређивање ужег датовања градње саме цркве, за шта су углавном као репери узимане стилске карактеристике њене архитектуре односно архитектонске пластике, приписане особеној „расинској“ варијанти у оквиру моравске стилске групе, као и малобројних остатака фреско живописа.[10] Новија истраживања на овом комплексу, обављена током три кратке кампање 2010–2012.

[10] Дероко, Здравковић, 1950, с. 224, Томић, 1972, с. 257–259 и Ристић, 1996, с. 177–179, 221 (после 1389 – крајем 14. или почетком 15. века); Катанић, 1988, с. 231 (између 1430. и 1433.); СНС, бр. 329, 259 (ближе средини 15. века).

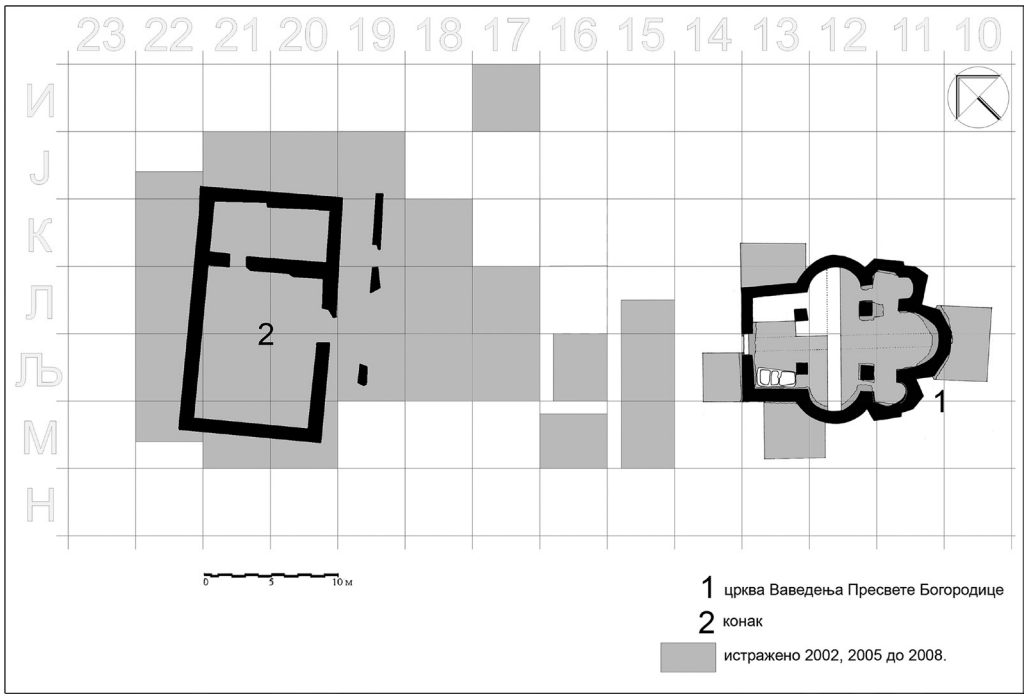

Сл. 5. *Ситуациони план манастира Дренча (цртеж: А. Матовић, док. ЗЗСК Краљево)*

године, нису омогућила нове закључке по питању карактера комплекса, али су потврдила да нема доказа за постојање старијег средњовековног културног слоја.[11] Археолошка истраживања на овом локалитету нису окончана.

Други зооморфни керамички изливник са територије средњовековне Србије, који је такође приписан акваманили нађен је у манастиру Дренчи код Александровца, задужбини монаха Доротеја и његовог сина јеромонаха Данила, потоњег пећког патријарха Данила III (сл. 4).[12] Изливник има облик главе фантастичне животиње издуженог врата и кратких ушију између којих је сачувана, сада фрагментована у корену, „израслина“ – првобитно претпостављено – рога једнорога (Гаврић, Ковачевић, 2015, с. 48–49, сл. 39; Т. VI: 3); међутим, имајући у виду познате примерке металних акваманила у облику једнорога, као и различите представе и описе овог бића на средњовековним таписеријама или бестијарима, са рогом на челу или нешто ниже између очију животиње која је описивана налик кози или јелену (Панић, 2015), изливник из Дренче пре наликује слици аждаје или какве друге фантастичне животиње. На то би указивао и облик мале главе и пре свега дугачак чланковит врат, док би део на врху главе био вероватно зачетак дршке (као код металних акваманила). Целом површином уломка је видљива маслинастозелена глеђ у танким слојевима нанета преко енгобе. Димензије: највећа дужина 6,5 цм. Уломак је нађен унутар манастирског конака западно од цркве (сл. 5), у средњовековном слоју који је прекрио дебео слој шута, а који је на основу налаза фресака и археолошког материјала, пре свега грнчарије на нивоу пода, датован у другу половину 14. до у прву половину 15. века (Гаврић, Ковачевић, 2015, с. 41,

[11] У старијим истраживањима у инвентар Археолошке збирке позног средњег века Народног музеја у Београду (АЗПСВ НМБ) је заведено свега стотинак предмета, од чега половину чине керамички уломци уз неколико реконструисаних посуда, публиковани у општим цртама (Томић, 1979, с. 425–438, Таб. 1–8). Резултати новијих истраживања Завода за заштиту споменика културе Краљево нису објављени. Подаци и скица ситуационог плана комплекса у Милентији уступљени су ми љубазношћу колегинице Гордане Гаврић, руководиоца тих истраживања.

[12] Гаврић, Ковачевић, 2015, с. 21–22. Уломак акваманиле се чува у Средњовековној збирци Народног музеја Крушевац.

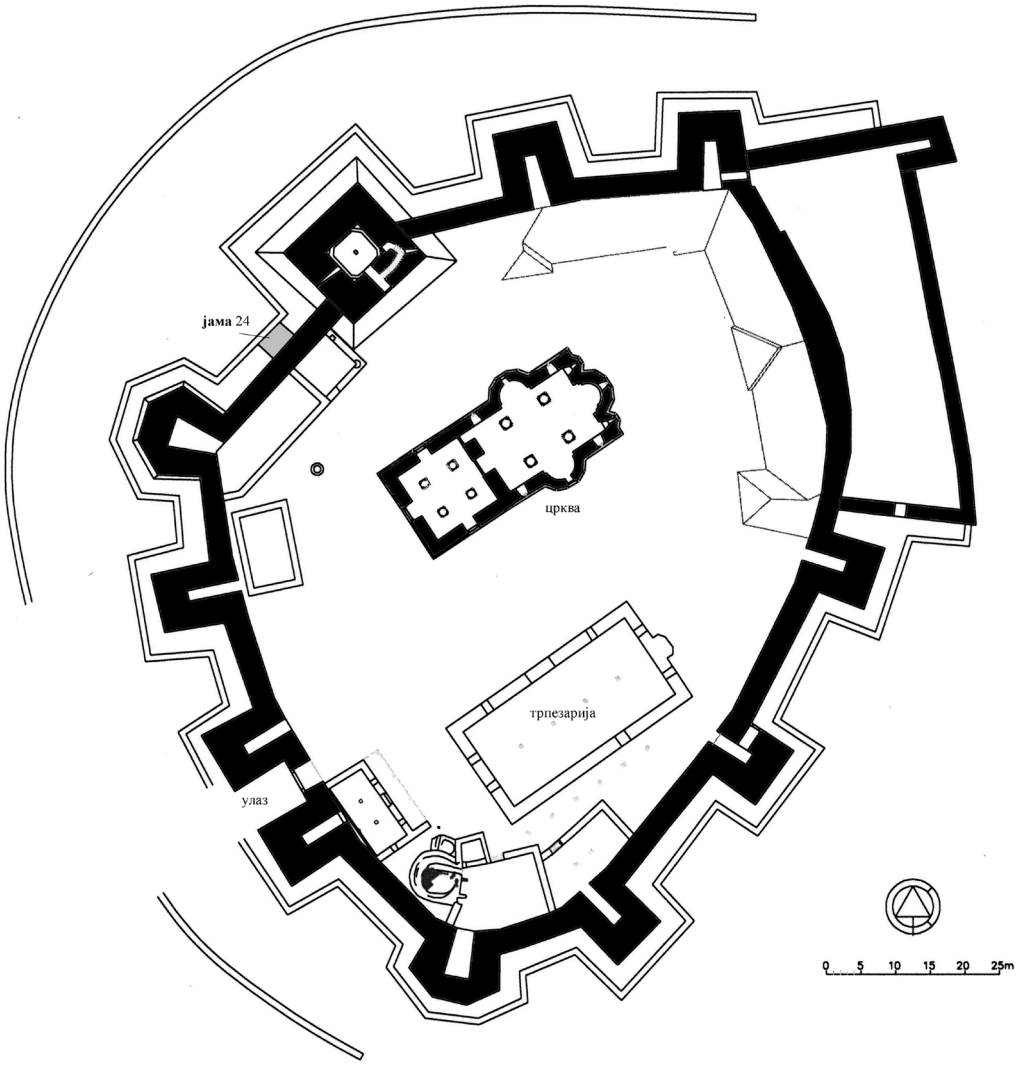

Сл. 6. *Ситуациони план утврђеног манастира Манасије (док. РЗЗСК-Београд)*

147–149). Црква, као и она у Милентији, такође припада грађевинама моравске стилске групе – триконхосима, али развијеног типа и са много скромнијим архитектонским украсом. За разлику од цркве у Милентији о подизању ове цркве говоре писани извори, те се на основу целокупне анализе грађе сматра да је саграђена око 1380., али и да је живот у манастиру био кратког века јер се у турским пописима почетком 16. столећа манастир више не помиње (Гаврић, Ковачевић, 2015, с. 51).

Још један зооморфни изливник пронађен је током вишегодишњих систематских истраживања грађевина и фортификације манастира Манасије (Ресава) код Деспотовца, до сада не публикован. Манастирско утврђење са црквом Свете Тројице, задужбина деспота Стефана Лазаревића, подигнуто је током прве две деценије 15. века, и има више фаза обнова (Томић, Николић, 1964, с. 14–45). Уломак претпостављене акваниле је откривен унутар затворене целине – једне јаме на позицији тзв. скривеног пута северно од цркве, између шестоугаоне и донжон куле (сл. 6).[13] Изливник има облик главе некакве фантастичне животиње – аждаје или змаја – издуженог врата, без назначених ушију, али и са већом израслином

[13] Брмболић, Тодоровић, Симић, 2014, с. 13. Извештај са истраживања из 2012. када је копано у простору између великог и спољњег бедема, ради дефинисања средњовековне нивелете скривеног пута, није објављен. Колегиницама Катарини Лазаревић из Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд и Смиљани

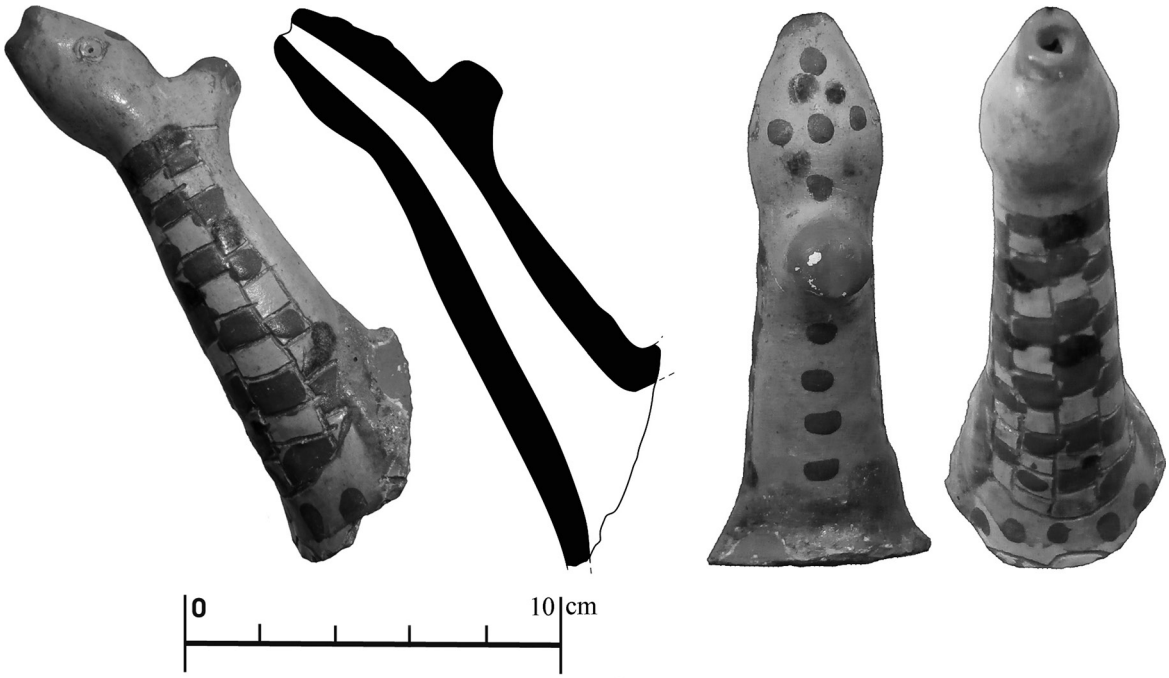

Сл. 7. *Изливник акваманиле у виду главе фантастичне животиње из Манасије (док. РЗЗСК-Београд), Завичајни музеј Јагодина*

на прелазу врата у малу, риболику главу (сл. 7). Димензије: највећа дужина 16,4 цм. Украшавање тј. наглашавање појединих делова тела је изведено рељефним, сликаним и урезаним орнаментима, а коришћен је црвени пигмент, као и глеђ тамно смеђе-зелене боје, на подлози од дебљег слоја крем-розикасте енгобе. На целу површину посуде је након урезивања и сликања нанесена глазура, готово безбојна, маслинасто зеленкастог тона. Јама са два одводна канала, у којој пронађен и део акваманиле, омеђена је са све четири стране зидовима и грађена истовремено са манастирским бедемима, почетком 15. века; она је заправо секундарно искоришћена за отпад, о чему сведочи бројни уломци кухињске и стоне грнчарије 14–15. века нађени скупа са фрагментима фресака и опека са сачуваним траговима гарежи.[14] Према белешкама летописаца зна се да је манастир горео 1456. године (ССРиЛ, бр. 710), што би поуздано датовало овај налаз пре средине 15. века.

Још приликом открића акваманиле из Милентије наглашено је да се аналогије могу наћи у материјалу који се може пратити од средње Европе до северних обала Црног мора. На територији Чешке евидентиран је највећи број керамичких акваманила, што је омогућило издвајање у три типолошки различите групе, према подели коју је установио Е. Кастен, а прихватили и други истраживачи – првој припадају оне које третирају теме витешког живота – у облику фигуре коња са витезом или коња са опремом; другој припадају разнолике митолошке животиње, док трећа најбројнија група обухвата остале животиње, међу којима и једноставне фигуре коња без витеза или опреме (Měřínský, 1979, s. 76; Doupal, 2011, s. 29–34). Међу њима се налази неколико изливника тј. делова посуде у виду реалистичне представе коња са или без коњаника, датовани од друге половине 13. века, који

Додић из Завичајног музеја Јагодина дугујем захвалност на уступљеним прилозима и подацима у вези са открићем изливника из манастира Манасије.

[14] Уломак акваманиле, као и сав остали материјал из Манасије, чува се у ЗМЈ (под инв бр. 48_299) и није у целости обрађен. Део керамичког материјала из садржаја јаме (бокали украшени у *sgraffito* техници и сликањем) видети у: Брмболић, Тодоровић, Симић, 2014, сл. на с. 17.

се по начину обраде оглавља (узде и ремења) коња могу поредити са нашим примерком из Милентије (Doupal, 2011, obr. 1–2, 17, 50, 51, 54, 58, 76); већина има једнобојну глазуру, али нисмо пронашли примерке на којима су детаљи наглашени сликањем. Изливник аквамениле у облику коњске главе веома налик нашем уломку, чак и према димензијама (осим што се отвор налази у устима животиње) потиче из града Ауерсперга у Бистрици, и према помену овог места у својини моћног моравског племстава као пустог 1404. године датује се у време које му претходи (Černohorsky, 1961, s. 589, obr. 9). Треба нагласити да се и на металним акваманилама у виду фигуре коња, као што показују и чешки примерци, оглавље представља на сличан начин, што чини један и важних репера у идентификацији изливника из Милентије као дела аквамениле (Doupal, 2011, obr. 60). Чешки аутори су такође запазили и издвојили неколико главних подручја ширења ове врсте керамичких производа – рајнску, саксонско-тирингску, горњодунавску и моравско-аустријску скупину, али и упечатљиво одсуство керамичких аквaнамила у бројним областима северне Немачке, Данске, Мађарске и на подручју источно од Елбе и Пољске; при томе се њихов изостанак у северној Немачкој објашњава коришћењем металних аквaманила, али за подручје Мађарске и оно источно од Пољске узроке те појаве треба тек пронаћи (Měřínský, 1979, s. 78). Метални примерци из чешких музеја се при том сматрају увозом, док се налази керамичких аквaманила, због чињенице да су далеко бројније, приписују домаћим грнчарима (Doupal, 2011, s. 28). Кад је реч о глазираним аквaманилама, примећено је да су у великом броју сконцентрисане у регији Рајне, где су и били центри њихове израде у 13–14. веку, а нешто мање и око Тулна и Беча у Аустрији, које се датују у 14. век (Měřínský, 1979, s. 78). Треба напоменути и да су у чешкој средини ретке аквaниле у форми митолошких бића.

С друге стране зооморфне изливнике налазимо на територијално ближем простору Бугарске и Румуније. У Пернику, утврђеном граду 11–12. века средњовековне Бугарске државе пронађен је изливник зооморфног облика, прекривен беличастом енгобом, идентификован као глава лавице кроз чије широке отворе ноздрва је истицала течност (Чангова, 1992, с. 106–108, обр. 101: 1–3). Међутим он је приписан посуди облика бокала и имао је орнамент сликан наранџастоцрвеном бојом као и већина бокала који иначе овде чине најбројнију скупину посуђа украшеног на овај начин, међу којима бокали са изливницима представљају посебно бројну групу. Закључено је да, иако су изливници у виду животињске главе могли као мода доћи са Истока, тип бокала се мора везати за античку домаћу традицију као израз локалне рановизантијске форме посведочене кроз 5. век у материјалној култури насеља тог доба формираног на брду Кракра.[15] Из Калиакре, града који је свој највећи процват доживео у периоду 13 – прве деценије 15. века, потиче изливник у виду дугог врата неке животиње са малом главом на врху, украшен рељефним бобицама, који би према том елементу украса био најближи нашем примерку из Милентије; датује се у 13–14. век према аналогијама са посудама украшеним на исти начин са неколико налазишта у Бугарској, уз навођење тек једног примерка из престонице – Великог Трнова, украшеног у зграфито техници и констатацију да зооморфни изливници нису били широко распрострањени.[16] Тако ни овај примерак није идентификован као део аквaниле, као ни неки истовремени примерци зооморфних изливника из ранофеудалних насеља у Румунији. Таквим припада зооморфни изливник идентификован као глава јелена, са орнаментом кругова удубљеног центра дуж врата животиње и отвором грлића на устима/њушци са локалитета Пакујул луј Соаре на Доњем Дунаву,

[15] Чангова, 1992, с. 107–108 и нап. 113–114 (тип бокала с изливником познат не само у Пернику, већ и у Коринту и Херсонесу, датован је у 11–13. век, а да се у исто време у Грчкој, Румунији и јужној Русији срећу зооморфно обликовани изливници). Констатује се да судова са изливницима нема у време Првог Бугарског царства и да се појављују под утицајем Истока од 11. века, да би у периоду 12–14. века били широко распрострањени (Чангова, 1977, с. 9).

[16] Йосифова, 1982, с. 68, обр. 12. Упоредити Георгиева, 1974, обр. 91:3 (без описа).

нађен у слоју 11–12. века (Diaconu, Vilceanu, 1972, p. 97, fig 39: 1–3, Pl. XXVI: 3). Овај комад са маслинастозеленом глазуром аутор истиче као најинтересантнији пример зооморфног украса међу другим примерима зооморфних представа аплицираних на тела бокала са овог локалитета. Мора се приметити да овај изливник у виду врло реалистичне представе главе животиње, више налик коњу, обрадом и украсом одскаче од других зооморфних изливника са поменутих локалитета. С друге стране, изливник из Капидаве у виду врло реалистичне представе коњске главе и детаљно обрађеним елементима оглавља, такође са глеђу маслинастозелене боје, приписан је групи посуда „делом или у целости зооморфне форме“ (Vîlceanu, 1962, p. 380, fig. 4: 1–2; 5: 1) из чега би се закључило да припада најстаријим примерцима акваманиле са овог простора. Димензијама и рељефном обрадом детаља наликује нашем изливнику из Милентије, с тим што се отвор за изливање течности налази у устима. Он је анализиран уз друге уломке зооморфних представа на керамици 11. века с Доњег Дунава које се јављају на различитим деловима посуда, а чија се појава сматра одразом источних утицаја у римској и византијској уметности украшавања керамике (Vîlceanu, 1962, p. 373–384). Поред ових зооморфних изливника 11. века, треба истаћи да је један примерак изливника у виду главе неке животиње, глеђосан зеленом и жутом бојом, нађен у мноштву глеђосане керамике трећег хоризонта позносредњовековног слоја (14–15. век) на поменутој тврђави у Пакујул луј Соаре, поуздано датованом налазима новца (Diaconu, 1960, p. 606, fig. 11). У овај период датован је и други примерак глеђосане акваманиле са територије Румуније. Реч је о акваманили из Зимницее на Дунаву, у Мунтенији, у облику четвороножне животиње цилиндричног тела са дршком, без сачуване главе, украшене у *sgraffito* техници, којој нису нађене паралеле у византијској средини (овдашња је глеђосана керамика део византијске керамичке традиције), иако су технике производње и декоративне теме различите и много више поједностављене у односу на сличне производе у престоничким и др. великим центрима Истока (Ţânţăreanu, 2010, p. 167, Pl. LXXVII: 1–2; LXXVIII: 10–11). Овакви појединачни примерци потврда су појаве акваманиле све до касног средњег века, али такође ови примери са бугарских и румунских локалитета указују и на већ уочен проблем идентификације зооморфних уломака као делова одређеног облика посуде (акваманиле или бокала?) у ситуацији када она није сачувана у целости; уз то исказан је и проблем идентификовања и других уломака, напр. трбуха без карактеристичне орнаментике, односно ногица као делова акваманила, будући да у овом другом случају то могу бити делови познатих типова троноге посуде (Baeriswyl, Heege, 2009, s. 141–142, Cat. № 38–42).

У погледу датовања појединих примерака чешке керамичке акваманиле управо у период 10–11. века, изнета је сумња у тако ране датуме због непотпуних података о околностима налаза с констатацијом да би у том случају они били најстарији у односу на примерке из суседних земаља (Doupal, 2011, s. 24). Међу чешким примерцима постоји поуздано, стратиграфски, датована једна акваманила из 12. века и претпоставља се да их је морало бити више, с обзиром да бројни примерци 13. века нису могли настати без одговарајуће позадине претходног развоја (Doupal, 2011, s. 19, Cat. № 69). На овом месту би требало поменути и археолошке налазе керамичких акваманила из удаљенијег византијског Херсона (водолей, мн. водолеи) – у питању су једна реконструисана акваманила и више уломака изливника зооморфне и антропоморфне форме, без глазуре (Залесссская, 2011, кат. 488–491). Акваманила има облик птичјег тела на три носеће ноге, са ручком и урезима којима се подражава перје, а потиче из подрума објекта који је разрушен у пожару у 13. веку, што су потврдили налази новца; сматра се да она уз остале изливнике – у облику главе птице, петла и неке неопредељене животиње – представља неспорно домаћи производ, настао у самом Херсонесу, односно негде у северно црноморском региону, као имитација у глини металних акваманила у облику птица распрострањених широм исламског истока (Zalesskaya, 1989, p. 147; Залесссская, 2011, с. 22, кат. 488). С обзиром на место налаза – у оквиру градских четврти, и једне унутар манастирске ограде, могле би се сматрати сведочанствима важног

аспекта средњовековне дворске етикеције. Из Херсона, међутим потичу и једна акваманила у облику бокала (кувшин-водолей) са вршним делом обликованим у виду главе животиње, приписана Блиском Истоку или Средњој Азији, нађена у слоју 10–11. века, али и изливник акваманиле у виду главе коња, превучен тракама енгобе, који се сматра домаћим производом (Яшаева и др., 2011, кат. 391 и 393; Седикова, 1995, с. 176, рис. 7:4); он је нађен у испуни резервоара с мноштвом керамике и неколико новчића, која се датује у прву половину 9. века и представља једини добро датован рани комплекс из Херсона (Седикова, 1995, с. 176, рис. 7: 4). Ова чињеница би морала да се узима у обзир при разматрању појаве зооморфних изливника, тј. акваманила на суседним просторима Балкана.

Но, вратимо се примерцима са територије Србије и неким питањима која се у вези са њима могу поставити. Област Мораве и Расине, којој припадају наведени локалитети са налазима акваманиле, је у позносредњовековној Моравској Србији позната по луксузним производима, не само грнчарства. Мноштво различитих предмета свакодневне употребе сведочи о богатству и високом степену материјалне културе тог доба, а када је реч о луксузној роби, и о изузетно истанчаном укусу. Давно је истакнуто да велико обиље археолошких налаза недекорисане керамике, као и декорисаних посуда уједначених технолошких карактеристика и серијске израде, неупоредиво заступљенијих у односу на увозно посуђе, указује на развијену локалну производњу ове врсте занатских производа (Бајаловић-Хаџи-Пешић, 1980, с. 49). У српској позносредњовековној керамичкој продукцији, међу луксузним посуђем, зграфито керамика чини најзначајнију и веома бројну скупину стоног декоративног посуђа, засновану на византијским предлошцима. Из анализа расположивих фондова показало се да она представља део јединствене стилске целине у оквиру које делују регионални радионички центри са својим специфностима: један на линији Крушевац–Сталаћ, један у Рашкој области, трећи у окружењу Новог Брда и један у близини Смедерева (Bajalović-Hadži-Pešić, 1981, s. 139–140; Бикић, 2003, с. 168–173). У граду Ново Брдо је постојала развијена грнчарска производња посведочена и поменом локалног грнчара у изворима,[17] а пре свега бројним налазима зграфито и сликане грнчарије откривене у археолошким ископавањима овог најважнијег српског рударског и трговачког центра 14–15. века (Ђоровић-Љубинковић, 1962, с. 165–186). Ту су пронађене и посуде одбачене у току процеса израде и остаци глеђи разливене по камену, а познато је да је новобрдска руда обиловала сребром, манганом, гвожђем, бакром и оловом, неопходним сировинама за справљање глазура одређених боја за декорацију посуђа (Ђоровић-Љубинковић, 1962, с. 174; Bajalović-Hadži-Pešić, 1981, s. 181). Обим и разноврсност типова посуда новобрдске керамике, особене у технологији и декорацији, дали су импулс проучавању токова развоја трпезне декорисане керамике овог доба; локализовање осталих наведених грнчарских зона са организованом и специјализованом грнчарском производњом, омогућила је и издвајање заједничких елемената које их сврставају у једну стилску целину. Навешћемо само неке најкарактеристичније, упоређујући само неколико важнијих налазишта. Један од њих се односи на употребу глеђи истих боја у истом маниру, те се и на новобрдском трпезном посуђу, као и на изливнику из Милентије, слика зеленом и мрком на светлој позадини, а врло често су детаљи тј. сами орнаменти, изведени рељефно или урезивањем, истакнути употребом ове две боје глеђи (Томић, 1979, Т. 3: 2; Ђоровић-Љубинковић, 1962, с. 178, Т. III: 3; VIII: 4, 7 итд.); такође пластични додаци у виду бобица овде на милентијској акваманили употребљени да реалније прикажу опрему главе коња су један од карактеристичних и омиљених украса новобрдских мајстора грнчара (Томић, 1979, с. 432, Т. 8; Ђоровић-Љубинковић, 1962, с. 176, Т. II: 4). Ове врсте украшавања налазимо уосталом и на фрагментима поуздано датоване керамике Сталаћа (Minić, Vukadin, 2007, s. 83–85 i nap. 196–198, sl. 57: 4–7, 58:2, 59:1, 62: 9–10),

[17] Динић, 1957, с. 76. Материјал са Новог Брда се чува у истој АЗПСВ НМБ и нажалост још увек највећим делом није систематизован и објављен.

где је локална израда луксузне грнчарије такође потврђена великом количином разноврсних облика, од којих су многи израђивани у малим серијама скоро исте форме и величине. Потврђена је и недовршеним посудама на којима после декорисања није обављено бојење, глеђосање и поновно печење. О томе говори и велики број посуда за воду типа крчага и бокала, које у таквим облицима, са таквом декорацијом и у таквој количини за сада нису констатовани ни на једном налазишту на ширем простору централног и источног Балкана. Сматра се да је на појаву и формирање овог производног центра највећи утицај имало увелико развијено грнчарство суседне Бугарске, такође инспирисано византијским узорима (Minić, Vukadin, 2007, s. 172–173). Међу грнчарима ових домаћих центара бисмо могли потражити и мајстора довољно вештог да изради примерак аквамениле из Милентије, у прилог чега би ишао и резултат анализе глеђи са керамичких уломака из Милентије.[18] Можда најнеобичнију појаву у керамици са ових локалитета представљају фрагменти посуда на којима се сачувала јарко црвена глеђ. У Милентији је забележен један уломак са таквом бојом глеђи, као на изливнику из Манасије (Томић, 1979, с. 436; Брмболић, Тодоровић, Симић, 2014, сл. на стр. 17), и њена појава захтева додатну анализу. На крају, мотиви кругова и спирала сликаних енгобом, можда најпрепознатљивији стилски декоративни елемент новобрдске луксузне керамике, а свакако најомиљенији, повезују све наведене локалитете,[19] и низ других налазишта овог доба на простору Моравске Србије и источно од ње, као препознатљиву компоненту декорације на керамици византијског културног круга, коришћен најчешће од 13. века (Bajalović-Hadži-Pešić, 1981, s. 77, 80; Minić, Vukadin, 2007, s. 85 и нап. 192). Ипак у обиљу ископаних новобрдских керамичких уломака и осталих поменутих налазишта нема делова зооморфних посуда нити зооморфних изливника, мада су присутни облици крчага са изливником, као и на већини локалитета овог доба најчешће украшени зграфито техником.[20] Заправо би се могло рећи да је изливник-сисак карактеристика позносредњовековних крчага. Такође треба истаћи да српски ликовни и писани извори не помињу ове посуде, али и да се у народном грнчарству 19–20. века у јужној и источној Србији израђују посуде са зооморфним деловима или украсима,[21] и посуде зооморфног облика за воду или друге намене, од којих поједине имају невероватне сличности са средњовековним акваманилама.[22]

По питању функције, с обзиром да је на примеру много бројнијег узорка са територије Чешке закључено да су керамичке аквамениле најмање коришћене у верским објектима и да већина налаза потиче из градова, замкова или руралних насеља, па и манастира (нема их из самих цркви), чини се вероватнијим и да нашим примерцима можемо приписати употребу у свакодневном животу који се одвијао унутар манастирских насеља или двора (Doupal, 2011, s. 34–35). Њихова појава би морала да се повеже са измењеним друштвено-политичким околностима у Србији на самом крају 14. столећа – границе државе се померају на север, а под притиском турских освајања мења се и однос српског деспота Стефана Лазаревића ка све више удаљенијој Византији, чији утицај је вековима уназад доминирао у свим сферама уметности и заната, у корист северних суседа, пре свега Угарске. Економски

[18] Током 2015. обављена је XRF анализа на изливнику аквамениле и још четири уломака глеђосане керамике откривене у истим истраживањима у Милентији. Коришћењем два начина утврђивања присуства хемијских елемената на глазираној површини керамике, са приказом енергије које су том приликом електрони емитовали, добијени су готово идентични излазни спектри указујући да је коришћена иста технологија састава глазуре. Анализе је обавио В. Пецикоза у Лабораторији за аналитичу археологију Истраживачке станице Петница, на чему му се овом приликом захваљујем.

[19] Ђоровић-Љубинковић, 1962, с. 175, Т. III: 1; VI: 1, VII: 1, 3, 5; Милентија (инв. бр. 5757, 5786, необјављено).

[20] На већем броју крчага из Сталаћа је сачуван изливник-сисак, иако га већина типова нема (Minić, Vukadin, 2007, s. 87–88, sl. 58, 59: 1–3; Ђоровић-Љубинковић, 1962, Т. VI: 4 и др. необјављени комади.

[21] Томић 1983, с. 41–42, 44, 49 (чанакалски „свадбени“ тип кондира са источњачком симболиком, који одражава везе грнчара Србије, Бугарске и Грчке, а нема га на тлу северно Саве и Дунава).

[22] Томић 1983, с. 153, кат. 1169, 1171, 1186, 1187, 1228, 1261 (фигура свеца на коњу).

просперитет Србије, омогућен великим уделом производње српских рудника у европској привреди, праћен је увећањем протока робе, односно интевизирањем трговачких односа са суседима, доневши промене и у културни живот земље, јер се упоредо са узорима преузетим из византијске културе и уметности у домаћој продукцији појављују, додуше спорадично, и производи рађени по узору на луксузне предмете уметничких заната западног порекла. Истовремено се набављају производи и дела средњоевропских радионичких центара и владајуће готичке уметности, пре свега они ливени у бронзи (свећњаци, кадионице, накит, чаше) за потребе свакодневнице, свакако припадника виших друштвених сталежа (Zečević, Gajić, 2016, p. 175–183). Металних аквaманила ипак нема међу њима, тако да би керамичке аквaманиле са српских локалитета требало посматрати у контексту просте имитације облика скупљих металних или истовремених керамичких узорака, што указује, како је то већ уочено, на постојање тржишта заинтересованог за стицање производа који одражавају савремени побољшани животни стандард (Verhaeghe, 1991, p. 49, 51). Чини се да није спорно, с обзиром на датовање „српских“ аквaманила, одакле су наши мајстори црпели инспирацију, задржавајући традиционалне технике и декорацију, али остаје за даље разматрање питање прве појаве керамичких аквaманила у Европи с обзиром на рано датовање примерака из византијског Херсона.

Као што се из написаног може закључити, налази керамичких аквaманила су још увек релативно ретки и за могућност даљег проучавања ове несумњиво занимљиве манифестације средњовековне материјалне културе, важно је публиковати сваки појединачан налаз, барем са основним подацима. Међу њима примерци из јасних стратиграфских контекста имају посебну вредност, као што су налази из Србије, при чему треба водити рачуна да сваки зооморфни изливник није увек део посуде типа аквaманиле.

ЛИТЕРАТУРА

Бајаловић-Хаџи-Пешић М., 1980. Декорисана керамика Моравске Србије // Старинар. № XXX. 1979. С. 49–53.

Брмболић М., Тодоровић Д., Симић Г., 2014. Манастир Манасија, шест деценија истраживања и заштите, каталог изложбе. Јагодина: ЗМЈ. 20 с.

Гаврић Г., Ковачевић М., 2015. Манастир Дренча – од рушевине до храма. Краљево: ЗЗСК Краљево. 232 с.

Георгиева С., 1974. Керамиката от двореца на Царевец // Царевград Тънов. Дворецт на Българските царе през Втората българска държава. Том 2 / София: Българска академия на науките. С. 7–187.

Дероко А., Здравковић И., 1950. Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа // Старинар. № I. С. 223–228.

Динић М., 1957. Из дубровачког архива, књ. I. САН, Београд: Научно дело. 114 с.

Законски споменици…, 1912. Законски споменици српских држава средњега века. Књ. 5. Прир. С. Новаковић. Београд: СКА. 912 с.

Залесская Н. В., 2011. Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX–XV веков. Каталог коллекции. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж. 256 с.

Јанковић Ђ., 2014. Козник – замак кнеза Лазара, нека запажања // Гласник Српског археолошког друштва. № 30. С. 133–161.

Йосифова М., 1982. Средновековна керамика от Калиакра // Археология. № 3–4. С. 58–69.

Катанић Н., 1988. Декоративна и камена пластика моравске пластике. Београд: РЗЗСК–Београд. 266 с.

Милошевић Д., 1971. Моравска Србија – људи и дела. Каталог изложбе, Крушевац: Народни музеј – Крушевац. 83 с.

Панић М., 2015. Опис и симболика једнорога у француској књижевности XII и XIII века // Етноантрополошки проблеми. № 2. С. 461–485.

Радојковић Б., 1972. Примењена уметност моравске Србије // Моравска школа и њено доба (Научни скуп у Ресави 1968.) / Ур. В. Ј. Ђурић: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности. С. 191–207.

Ристић В., 1996. Моравска архитектура (студије и монографије 1). Крушевац: Народни музеј Крушевац. 372 с.

Седикова В. Л., 1975. Керамический комплекс первой половины IX века из раскопок водохранилища в Херсонесе // РА. № 2. С. 170–177.

Споменичко наслеђе…, 2007. Споменичко наслеђе Србије: непокретна културна добра од изузетног и великог значаја / Одг. ур. Г. Марковић. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Београд. 459 с.

Средњовековна уметност…, 1969. Средњовековна уметност у Србији. Каталог изложбе / ур. М. Коларић. Београд. Београд: Народни музеј. 130 с.

ССРиЛ. Стари српски родослови и летописи. Прир. Љ. Стојановић. Београд–Ср. Карловци: СКА. 1927. 382 с.

Стричевић Ђ., 1955. Два варијетета плана црква Моравске архитектонске школе // ЗРВИ. № 3. С. 213–220.

Томић С., Николић Р., 1964. Манасија, историја – живопис // Саопштења VI. 232 с.

Томић Г., 1972. Једна варијанта у оквиру Моравске школе // Моравска школа и њено доба (Научни скуп у Ресави 1968) / Ур. В. Ј. Ђурић: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности. С. 249–261.

Томић Г., 1979. Глеђосана керамика са локалитета Милентија // ЗНМ. № IX–X. С. 425–438.

Томић Г., 1980. Нека питања у вези са профаном архитектуром у комплексу Милентије // Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије / Ур. Ђ. Бошковић. Београд: Археолошки институт и Народни музеј у Крушевцу. С. 55–63.

Томић П., 1983. Грнчарство у Србији. Београд: Етнографски музеј у Београду. 334 с.

Ћоровић-Љубинковић М., 1962. Српска средњовековна глеђосана керамика (средњовековна керамика са Новог Брда) // ЗНМ. № III. С. 165–186.

Чангова Й., 1977. Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI–XII в.) // Археология. № 3. С. 6–18.

Чангова Й., 1992. Перник. Том III. Крепостта Перник VIII–XIV в. София: Българска академия на науките. 220 с.

Яшаева Т., Денисова Е., Гинькут Н., Залесская В., Журавлев Д., 2011. Наследие Византийского Херсона. Нац. Заповедник «Херсонес Таврический» и др. Севастополь: Телескоп; Остин: ИКА Техас, ун-та, 2011. 708 с.

Anedda D., Pala A., 2014. Acquamanili nella liturgia cristiana (IV–XVI secolo): il bronzo della Pinacoteca Nazionale di Cagliari // Anuario de estudios medievales. № 44/2. P. 689–731.

Baeriswyl A., Heege A., 2009. Die Burg bei der Kirche Herzogenbuchsee // Jahrbuch des Oberaargaus. Bd. 52. S. 119–154.

Bajalović–Hadži-Pešić M., 1981. Keramika u srednjovekovnoj Srbiji (Монографије 8). Beograd: Muzej grada Beograda. 178 s.

Barnet P., 2009. Medieval Aquamanilia, Heilbrunn Timeline of Art History. New York: The Metropoliten museum of Art (september 2009). Преузето са https://www.metmuseum.org/toah/hd/aqua/hd_aqua.htm (29.04.2014).

Bikić V. 2003. Byzantine Models of Serbian Medieval Pottery // Actes du VII Congrès de l'AIECM 2. La céramique médievale en Mediterranée / Ed. Ch. Bakirtzis. Athènes: Édition de la caisse des recettes archéologiques. P. 191–203.

Černohorský K., 1961. Středověká hliněná akvamanilia z moravských nálezů // Pam. A. № LII. S. 580–591.

Diaconu P., Vîlceanu D., 1972. Păcuiul lui Soare, cetatea byzantină, vol. I, Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România. 277 p.

Diaconu P., 1960. Şantierul archeologic Păcuiul lui Soare // MCA. vol. VII. P. 599–608.
Dictionnaire d'archéologie chrétienne…, 1924. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Publié par le R. dom F. Cabrol et R. P. dom H. Lecrelcq, avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs. Tom I, 2 partie. Paris: Librairie Letouzey et Ané. Col. 1599–3274.
Doupal J. 2011. Aquamanile z Českých zemí po stránce uměleckohistorické. Nepublikovaná bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. 258 s.
Mende U., 1991. Acquamanile // Enciclopedia dell'Arte Medievale. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana. Vol. I. P. 102–105.
Měřínský Z., 1979. Středověká keramická akvamanilia ze střední Evropy // VVM. № XXXI. Č. 1. S. 75–79.
Minić D., Vukadin O., 2007. Srednjovekovni Stalać (Монографије), Beograd: AI; Kraljevo: ЗЗСК Краљево. 287 s.
Talbot-Rice D., 1965. The pottery of Byzantium and the Islamic World // Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of Prof. K. A. Kreswell / Geddes. C. L (Ed). Cairo: American University in Cairo Press, for the Center for Arabic Studies. P. 194–236.
Ţânţăreanu E., 2010. Habitat medieval în sud-vestul Munteniei în sec. XIV–XVII. Temeiuri istorice şi arheologice. Bucureşti: Editura Renaissance. 260 p., Pl. I–XC.
Tomić G., 1960. Crkva sv. Stefana u selu Milentiji // AP. № 2. S. 165–168.
Tomić G., 1964. Milentija – manastirski kompleks // AP. № 6. S. 136–138.
Verhaeghe F. 1991. An aquamanile and some thoughts about ceramic competition with quality metal goods in the Middle Ages / E. Lewis (Ed.) Custom and ceramics: essays presented to Kenneth Barton. Wickham: APIE. P. 25–61.
Vîlceanu D., 1962. Reprezentări zoomorfe pe ceramica din sec. XI, de la Dunarea de jos // SCIV. № 2. P. 373–386.
Von Falke O., Meyer E., 1935. Romanische Leuchter und Gefässe, Giessgefässe der Gotik. Berlin: Dt. Verl. für Kunstwiss. 121 s., Taf. 1–224.
Zalesskaya N. V., 1989. La céramique Byzantine des XIIe–XIIIe siècles de Chersonèse // BCH Suppl. XVIII / Eds. V. Déroche, J.-M. Spieser. Paris: École Française d'Athènes. P. 143–149.
Zečević E., Gajić M., 2016. Byzantine Templates and the Style of Gothic – Internationality of Serbian Artisanal and Artistic Expression // I. Processes of Byzantinization and Serbian archaeology / V. Bikić (Ed.). Belgrade: IfBS SANU. P. 175–183.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.287-304

Эмина Зечевич
Белград, Сербия

ЗООМОРФНЫЕ КЕРАМИЧЕСКИЕ ВОДОЛЕИ ИЗ СЕРБИИ

Резюме

Ключевые слова: *водолей, зооморфный носик, керамика, Моравская Сербия, XIV–XV вв.*

Три зооморфных носика керамических водолеев были обнаружены в Сербии при раскопках трех комплексов XIV–XV вв. Комплексы близки исторически и территориально, так как они формировались в границах так называемой Моравской Сербии (сл. 1). Носик в виде головы лошади найден в комплексе построек, связанных с церковью св. Стефана в Милентии; назначение комплекса не определяется однозначно (сл. 2–3). Два носика в виде голов фантастических животных происходят из келейного корпуса монастыря Дренче, построенного около 1380 г. (сл. 4–5), и в закрытом комплексе в монастыре Манасия, ктитором которого был деспот Стефан Лазаревич (сл. 6–7). Стиль и обработка поверхности позволяют отнести их к изделиям местных мастеров, созданным в эпоху последнего подъема художественного ремесла, образцом для которых традиционно служило византийское искусство. В новых политических обстоятельствах сербское художественное ремесло подверглось сильному влиянию западных стилей, пришедших из Центральной Европы через Венгрию. Примеры зооморфных носиков водолеев с Восточных Балкан, датируемых XI–XII вв., и отдельные ранние экземпляры водолеев из византийского Херсона оставляют нерешенными вопросы происхождения европейских керамических водолеев и их связи с металлическими сосудами.

Emina Zechevič
Belgrade

ZOOMORPHIC CERAMIC AQUAMANILES FROM SERBIA

Summary

Key words: aquamanile, zoomorphic spout, ceramics, Moravian Serbia, the 14th – 15th cc.

Three zoomorphic spouts of ceramic aquamaniles were unearthed in Serbia during excavations of three complexes of the 14th – 15th cc. The complexes are historically and territorially close as they were formed within the borders of the so-called Moravian Serbia (fig. 1). A horse head shaped spout was found in the complex of buildings, connected with the church of St. Stefan in Milentija; the function of the complex is not definitely identified (fig. 2–3). Two spouts shaped as fantastic beasts' heads originate from the Drenča monastery's cell building, built around 1380 (fig. 4–5), and in the closed Manasija monastery complex, the church warden of which was autocrat Stefan Lazarevich (fig. 6–7). The style and the finishing of the surface allow to attribute them as manufactured by local craftsmen during the last surge in artistic craft, the model for which was traditionally Byzantine art. In the new political environment Serbian artistic craft was intensely influenced by western styles, that came from Central Europe via Hungary. Examples of aquamaniles' zoomorphic spouts from the Eastern Balkans, dated to the 11th – 12th cc., and isolated earlier artefacts of the aquamaniles from the Byzantine Cherson leave unsettled issues of origins of the European ceramic aquamaniles and their connections with metal vessels.

УНУТРАШЊИ ФАКТОРИ КОЈИ УТИЧУ НА ОЧУВАНОСТ СКЕЛЕТНИХ ОСТАТАКА: ГДЕ СУ ДЕЦА И ГДЕ СУ ЗУБИ?

М. Ђурић
Београд, Србија

Т. Павловић
Београд, Србија

marijadjuric5@gmail.com
tamaricao13@gmail.com

Апстракт: *Процена морталитета деце и младих индивидуа од изузетне је важности за израду демографске слике једне популације у прошлости. Ипак, истраживања су показала да у археолошким популацијама деца представљају најмање заступљену старосну категорију због чега су основни биоантрополошки подаци о тој популацији (пол, старост, здравствени статус) врло често лимитирани, а самим тим је онемогућено палеодемографско истраживање. Мала присутност дечијих скелета у археолошким популацијама најчешће се објашњава лошом очуваношћу због дејства тафономских процеса и антропогених фактора, док су унутрашњи фактори који делују на кост у литератури занемарени. Овај рад ће се управо бавити синтезом познатних унутрашњих фактора који утичу на степен очуваности кости, међу којима су хемијска структура кости, облик, величина, густина кости, као и претходна палеопатолошка стања која слабе квалитет кости. Осим тога, анализа је усмерена и на постмортални губитак зуба и факторе који до тога доводе.*

Кључне речи: *Скелетни остаци, очуваност, унутрашњи фактори*

Увод

Биоархеологија детињства је недовољно презентовано поље истраживања у антропологији иако се континуирано изучава пре свега због премало откривених дечијих скелета на археолошким теренима. Међутим, данашња истраживања скелетних остатака деце у биоархеологији значајно су напредовала и скренула су пажњу на важност интерпретације сахране деце (Manifold, 2015, p. 521). Изучавањем остеолошких остатака деце из археолошког контекста могу се добити важне информације о животу деце у прошлости, почевши од основног биолошког идентитета (старост, пол, физичке карактеристике) па све до улоге деце у социјално-економским активностима једне заједнице. Скелети деце пружају податке о квалитету живота и здравља деце, степену наталитета и морталитета који сведоче о демографском профилу заједница у прошлости (Scheuer, Black, 2004, p. 1–3). На основу свих ових појединачних информација проучава се палеодемографска структура једне некрополе, чиме се индиректно сагледава социјална стратификација друштва и палеопатолошка слика заједнице. Самим тим, фундаменталан корак је идентификација физичких остатака деце, што је врло чест проблем током археолошких истраживања због недовољних и неадекватних налаза скелетних остатака деце. Досадашња истраживања показала су да у археолошким популацијама постоји велики ниво морталитета деце (Buckberry, 2000, p. 1). Поједини аутори су чест недостатак дечијих скелета објашњавали кроз фунерарну праксу, односно чињеницом да су гробови деце плитко укопани због чега су лако уништавани, као и хипотезом да се деца нису укопавала у заједничке некрополе (Guy et al., 1997, p. 223). Поред тога, постоје мишљења да су археолошке технике током ископавања недовољно прецизне и систематичне у случају евидентирања врло ситних фрагмената (Manifold, 2015, p. 521). Ипак,

као најчешћи узрок за лошу очуваност скелетних елемената наводе се тафономски процеси који делују у средини у којој су кости похрањене и директно утичу на степен презервације (Manifold, 2012, p. 52) (Сл. 1).

Иако се дуго претпостављало да су за очуваност скелетних елемената заслужни искључиво спољашњи серединске фактори (тип и киселост земљишта, утицај воде, дејство биљака и животиња, антропогени фактори), у каснијим студијама се показало да степен очуваности дечијих скелета зависи подједнако и од унутрашњих фактора (Lewis, 2007, p. 23). Овај рад ће се управо бавити прегледом унутрашњих фактора који утичу на очуваност кости у археолошком контексту кроз преглед студија случаја у циљу побољшавања техника евидентирања и сакупљања дечијих костију током археолошких ископавања.

Унутрашњи фактори који утичу на очуваност дечијих скелета

Одсуство дечијих скелета или њихова мала заступљеност на некрополама представља општепознату чињеницу у биоархеологији, иако је питање унутрашњих фактора релативно мало заступљено у литератури (Manifold, 2015; Bello et al., 2006; Djurić et al., 2011; Manifold, 2012). Унутрашњи фактори представљају карактеристике костију које су директно одговорне за степен очуваности скелетних елемената. Међу унутрашњим факторима подразумевају се старост индивидуе, величина и морфолошки тип кости, смањена минерализација костију као и патолошка стања која доводе до лоше очуваности.

Старост

Величина костију директно зависи од старосне категорије те су кости деце доста мање у односу на одрасле због чега могу брже постати изложене тафономским процесима у земљи. Поред тога, кости деце због своје величине највише страдају од глодара и крупних животиња, а најчешће прођу и незапажено током ископавања (Manifold, 2012, p. 53). Неке студије су показале су да су кости деце најугроженије због слабе минерализације и органских материја због чега брже пропадају (Djurić et al., 2011; Bello et al., 2006, p. 27). Додатно, у појединим студијама је приказано да постоје разлике и у старосним категоријама деце те су они испод 4 године старости најмање очувани, док су у нешто бољем стању деца изнад 5 година (Bello et al., 2006, p. 33).

Морфолошки тип кости и величина

Показало се да различите врсте костију могу бити различитог степена очуваности у истим серединским условима. Кости које имају велику количину сунђерастог ткива (грудна кост, пршљенови, ребра, окрајци костију, кости шака и стопала) најчешће пропадају. Међу костима лобање као најчешће очуван тип костију истичу се делови попут паријеталне, сфеноидалне, окципиталне и зигоматичне кости, као и доња вилица због велике компактности. С друге стране, остале кости лица и ситне кости лобање најчешће недостају (Manifold, 2015, p. 541). Кости посткранијума које одолевају тафономским процесима су дуге кости горњих и доњих удова, прво и последње ребро, прва два вратна пршљена, као и кости карлице. У једном од истраживања показало се да су бутне кости најотпорније, с тим да су врло често заступљене и друге дуге кости али са одређеним варијацијама зависно од старости. Као најчешће очувани елемент дугих костију наводе се дијафизе тела дугих костију јер ови делови садрже највише компактне кости и имају највећу минералну густину (Djurić et al., 2011; Wiley et al., 1997; Bello et al., 2002; Stojanowski et al., 2002).

Минерална густина кости

Кости су претежно изграђене од минералне и протеинске компоненте које су повезане у структурну целину која има добро биомеханичко понашање у односу на врсте стреса

Сл. 1. *Скелетни остаци детета у лошем стању очуваности, локалитет Ремезијана-Источна некропола*

коме је изложена током живота. Нарушена структура костију током живота чини их подложнијим факторима окружења у земљи и тафономским процесима. Минерална густина кости се мења са старошћу индивидуе, почевши од ниске минерализације током прве године након чега се густина кости повећава све док не постигне свој врхунац негде око двадесете године живота (зависно од пола и дела скелета) када почиње полако да опада (Guy et al., 1997, с. 224–225). Управо слаба минерализација и порозност дечијих костију утичу на постморталну фрагилност костију што може бити разлог за лошу очуваност скелета деце. Различите студије су показале да кости које имају већу густину и компактност попут неких дугих костију и костију лобање показују и бољу очуваност (Manifold, 2012, p. 53–54; Djurić et al., 2011, s. 259).

Патологија

Промене које се јављају на костима услед патолошких стања или траума значајно могу да утичу на очуваност костију јер је костима са патолошким променама већ нарушена структура. Заживотно оштећене кости су у земљи приступачније микроорганизмима и животињама који искоришћавају пукотине и шупљине чиме убрзавају уништавање костију (Сл. 2). Метаболичке болести могу узроковати дефицит одређених минерала у костима што резултира слабљенем кости, која даље може бити изложена тафономским процесима. Поред тога, повећана порозност услед појединих болести често доводи до комплетног нестајања кости у земљишту (Manifold, 2012, p. 54). С друге стране, лоша очуваност често маскира патолошка стања и трауме на костима због чега је раздвајање заживотних промена на костима (болести, повреде) и постморталних тафономских промена понекад немогуће. За постављање диференцијалне дијагнозе је неопходна систематска анализа скелетних елемената која је врло често ограничавајућа због дејства осталих унутрашњих фактора који утичу на специфичне типове костију. С тим у вези, поједина истраживања су показала да порозне кости

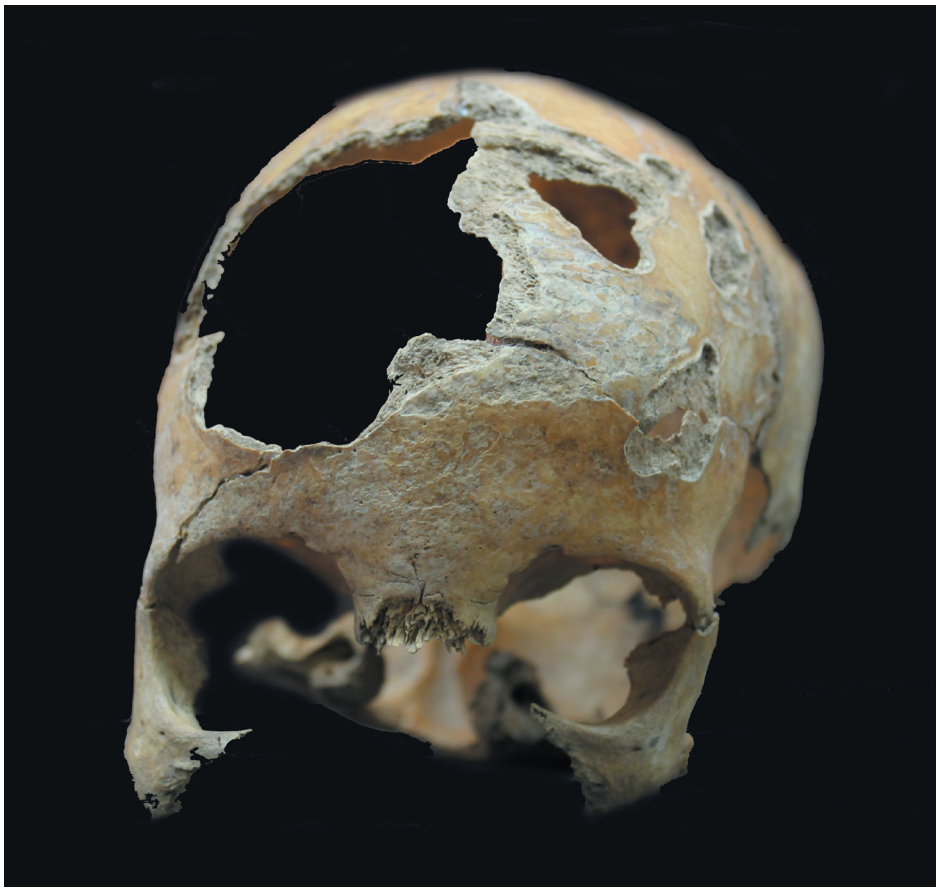

Сл. 2. *Кранијум одрасле особе захваћен тафономским процесима услед већ постојећих палеопатолошких стања, локалитет Анине-Ћелије*

брже пропадају у земљи и да је дијагностички тешко раздвојити порозност од тафономских агенаса, као и поставити дијагнозу (Manifold, 2012, p. 55). Истраживања очуваности различитих група костију (сврстаних према њиховој величини) у масовним гробницама из форензичног контекста су такође показала да је присуство малих костију (као што су фаланге и карпалне кости) сигнификантно мање од присуства већих костију, као и да на ову очуваност утиче и метод археолошког ископавања (Tuller, Đurić, 2006)

Зуби

Зуби имају важну улогу у биоантрополошкој анализи јер представљају један од кључних параметара за процену старости и здравља индивидуе. Поред тога, савремене интердисциплинарне студије попут реконструкције исхране и миграција заснивају своје анализе искључиво на узорцима зуба. Ипак, у антрополошкој пракси се показало да зуби врло често недостају након ископавања, иако зубна глеђ представља најрезистентније скелетно ткиво. Дакле, недостатак зуба није последица њиховог тафономског распадања у земљи већ губитка током (и после) ископавања. Претпоставка истраживача је да декомпозиција периодонталних ткива услед тафономских процеса и дугог временског интервала у земљи ослобађа корен зуба и омогућава његово лакше испадање из алвеола. Поједине студије су показале да је постмортално губљење зуба у археолошким узорцима заправо статитички значајније од броја зуба који су изгубљени током живота (Djurić et al., 2004, s. 2). Најчешће постмортално изгубљени зуби су централни секутићи у горњој вилици, затим остали секутићи и канини, док су најбоље очувани први и последњи кутњак (Сл. 3). Једно од тумачења је да ова дистрибуција може бити последица саме морфологије корена зуба: централни секутићи

Сл. 3. *Постмортално губљење секутића и канина, локалитет Анине-Ђелије*

имају само један корен (прав и округао на пресеку), а кутњаци могу имати три и четири корена (обично закривљена) због чега су јаче причвршћени за кости вилице (Djurić et al., 2004, s. 4–5) (Сл. 4). Како би се зуби који су постмортално дислоцирани из алвеола уочили током ископавања, неопходно је пажљиво вађење лобање, детаљно просејавање земље око лобање и касније, чишћење лобање од земље у адекватним, лабораторијским условима.

Закључак

Истраживања су показала да на очуваност скелетних остатака подједнако утичу и унутрашњи и спољашњи фактори. Унутрашњи фактори као што су структура, величина, морфолошки тип и густина кости код скелета деце знатно могу да убрзају пропадање скелета у земљи у односу на скелете одраслих, сахрањених у истом окружењу. Мале кости, порозне и оне са смањеном густином и минерализацијом најчешће страдају у земљи, пре свега због својих карактерисика, а потом и због додатних тафономских процеса. С друге стране, недостатак зуба врло често је последица неадекватних техника приликом ископавања због чега зуби остану у археолошком слоју, непримећени. Такође, кости инфаната врло често нису препознате током ископавања, поготово ако су кости додатно лоше очуване. Овакве ситуације захтевају присуство антрополога на археолошким ископавањима како би се из земље извадиле све присутне кости и самим тим сачинио комплетан узорак за даљу анализу у лабораторијама. Очу-

Сл. 4. *Фронтални пресек горње вилице у нивоу кутњака (морфологија зуба)*

ваност костију и тафономски процеси су важна тема биоархеолошких истраживања јер су првенствено у директној вези са палеодемографским реконструкцијама. Без систематичних истраживања и адекватних биоантрополошких података немогуће је сагледати квалитет живота и улогу деце у заједницама у прошлости.

ЛИТЕРАТУРА

Bello S. M., Thomann A., Signoli M., Dutour O., Andrews P., 2006. Age and sex bias in the reconstruction of past population structures // American Journal of Physical Anthropology. № 29 (1). P. 24–38.

Bello S. M., Thomann A., Signoli M., Rabino E. M., Dutour O., 2002. La conservation différentielle des os humains et le "Profil théorique de survie osseuse" // Archéologie et Prehistoire. № 113. P. 105–120.

Buckberry J., 2000. Missing, Presumed Buried? Bone Diagenesis and the Under-Representation of Anglo-Saxon Children // Assemblage: University of Sheffield Graduate Student Journal of Archaeology. № 5. P. 1–17.

Djurić M., Djukić K., Milovanović P., Janović A., Milovanović, P., 2011. Representing children in excavated cemeteries: the intrinsic preservation factors // Antiquity. № 85. P. 250–262.

Djurić M., Rakocević Z., Tuller H., 2004. Factors Affecting Postmortem Tooth Loss // Journal of forensic sciences. № 49 (6). S. 1–6.

Guy H., Masset C., Baud C.A, 1997. Infant taphonomy // International Journal of Osteoarchaeology. № 7. P. 221–229.

Lewis M. E., 2006. The Bioarchaeology of Children: Perspectives from Biological and Forensic Anthropology (Cambridge Studies in Biological and Evolutionary Anthropology). Cambridge: Cambridge University Press. 255 p.

Manifold B. M., 2012. Intrinsic and extrinsic factors involved in the preservation of non-adult skeletal remains in archaeology and forensic science // Bulletin of the International Association for Paleodontology. № 6. P. 51–69.

Manifold B. M., 2015. Skeletal preservation of children's remains in the archaeological record // HOMO – Journal of Comparative Human Biology. № 66. P. 520–548.

Scheuer L., Black S., 2004. The Juvenile Skeleton: Elsevier Academic Press. 400 p.

Stojanowski C. M., Seidemann R. M., Doran G.H, 2002. Differential skeletal preservation at Windover Pond: causes and consequences // American Journal of Physical Anthropology. № 119. P. 15–26.

Tuller H., Đurić M., 2006. Keeping the pieces together: Comparison of mass grave excavation methodology // Forensic Science International. № 156 (2–3). P. 192–200.

Willey P., Galloway A., Snyder I., 1997. Bone mineral density and survival of elements and element portions in the bones of the Crow Creek Massacre victims // American Journal of Physical Anthropology. № 104. P. 513–28.

https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-94375-383-1.305-312

Мария Джурич
Белград, Сербия

Тамара Павлович
Белград, Сербия

ВНУТРЕННИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СОХРАНЕНИЕ СКЕЛЕТНЫХ ОСТАНКОВ: ГДЕ ДЕТИ И ЗУБЫ?

Резюме

Ключевые слова: *скелетные останки, сохранность, внутренние факторы*

Оценка уровня смертности среди детей и молодых людей имеет первостепенное значение для реконструкции демографической картины древней популяции. Тем не менее, исследования показали, что в древних популяциях дети являются наименее представительной возрастной категорией, поэтому основные биоантропологические данные о них (пол, возраст, состояние здоровья) очень часто ограничены, и, следовательно, палеодемографическое исследование невозможно. Малочисленность детских скелетов в материалах археологических раскопок чаще всего объясняется плохой их сохранностью из-за влияния тафономических процессов и антропогенных факторов, в то время как внутренние факторы, действующие на кости, в литературе игнорируются. Эта работа посвящена обзору известных внутренних факторов, влияющих на степень сохранности костей, среди которых – их химический состав, форма, размер, плотность кости, а также патологии, ухудшающие их качество. Проведен также анализ посмертного исчезновения зубов и приводящих к этому факторов.

Maria Djurić
Belgrade, Serbia

Tamara Pavlović
Belgrade, Serbia

INTERNAL FACTORS AFFECTING SKELETAL REMAINS PRESERVATION: WHERE ARE CHILDREN AND TEETH?

Summary

Key words: *skeletal remains, preservation, internal factors*

The death rate evaluation among children and youth is of paramount importance for the reconstruction of the demographics of ancient population. Still, research show that in ancient population children are the least represented age group, that's why the main bio-anthropological data on them (gender, age, health condition) are very often limited, and consequently, any paleodemographic research is impossible. The explanation for the small number of children's skeletons among archaeological findings is that they are most often in a bad preservation condition due to taphonomic processes and anthropogenic factors, while the internal factors, affecting bones, are ignored in the literature. This paper gives an overview of the available internal factors, affecting the degree of bone preservation, including chemical composition, shape, size, bone density, as well as pathologies, deteriorating their quality. There has also been conducted the analysis of the postmortem teeth disappearance and the factors leading to it.

СОКРАЩЕНИЯ / СКРАЋЕНИЦЕ:

АЗПСВ НМБ – Археолошка збирка позног средњег века Народног музеја у Београду
АН БССР – Академия наук Белорусской ССР
АН СССР – Академия наук СССР
БАН – Българска академия на науките
ВГПИ – Воронежский государственный педагогический институт
ВГУ – Воронежский государственный университет
ГГБ – Годишњак града Београда
ГПСКВ – Грађа за проучавање споменика културе Војводине. Нови Сад
ГМБ – Гласник музеја Баната. Панчево
ГИМ – Государственный исторический музей
ГПИБ – Государственная публичная историческая библиотека
ГСАД – Гласник Српског археолошког друштва. Београд
ГЭ – Государственный Эрмитаж
ДонГУ – Донецкий национальный университет
ЂС – Ђердапске свеске. Београд
ЗЗСК – Завод за заштиту споменика културе
ЗМЈ – Завичајни музеј Јагодина
ЗНМ – Зборник Народног музеја. Београд
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института. Београд
ИА АН СССР – Институт археологии Академии наук СССР
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
ИА РАН – Институт археологии Российской Академии наук
ИИМК – Институт истории материальной культуры
КСИА – Краткие сообщения Института археологии. Москва
КСИИМК – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
ЛГПИ – Липецкий Государственный педагогический институт
ЛГПУ – Липецкий Государственный педагогический университет
ЛЗ – Лесковачки зборник. Лесковац
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва
МГУ – Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова
НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НМП – Народни музеј Панчево
ПЗЗСК – Покрајинси завод за заштиту споменика културе. Нови-Сад
РА – Российская археология. Москва
РАН – Российская академия наук
РАНИОН – Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
РВМ – Рад војвођанских музеја. Нови-Сад
РГГУ – Российский государственный гуманитарный университет
РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе
РМВ – Рад Музеја Војводине. Нови-Сад
СА – Советская археология. Москва
САИ – Свод археологических источников. Москва
САД – Српско археолошко друштво

САНУ – Српска академија наука и уметности
СКА – Српска краљевска академија
СОИКМ – Самарский областной историко-краеведческий музей
СПбГУ – Санкт-Петербургский государственный университет
СПбИИ РАН – Санкт-Петербургский Институт истории Российской академии наук
ТГУ – Тамбовский государственный университет
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
ЦАНУ – Црногорска академија наука и уметности
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
AA – Archaeologia Adriatica. Zadar
AAASH – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
AAC – Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
AB – Analele Banatului. Timișoara.
Acta Archaeologica – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
AÉ – Archaeologiai Értesítő. Budapest
AI – Arheološki institut
AIECM – Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales en Méditerranée
AIHV – Association Internationale pour l'Histoire du Verre
AK – Archäologisches Korrespondenzblatt. Mainz
AM – Arheologia Moldovei. Iași
AMP – Acta Musei Porolissensis. Zalau
Antaeus – Antaeus, Communicationes ex instituto archaeologico academiae scientarum Hungaricae. Budapest
ANUBiH – Akademije Nauke i Umjetnosti Bosne i Hercegovine
AP – Arheološki pregled. Beograd
AV – Arheološki vestnik. Ljubljana
BAR – British Archaeological Reports**.** Oxford
BCH – Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris
BMP – Bibliotheca Musei Porolissensis. Zalau
CA – Cercetări arheologice Muzeul National de Istorie a României. Bucureşti
CAH – Communicationes Archaeologicae Hungariae. Budapest
CNRS – Centre Nationale de la Recherche Scientifique
Dacia (n. s.) – Dacia Revue d`archeologie et d` histoire ancienne. Nouvelle serie. Bucureşti
DMÉ – Debreceni déri Múzeum Évkönyve. Debrecen
EAA – European Association of Archaeologists
EN – Ephemeris Napocensis. Cluj-Napoca
GCBI – Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Sarajevo
GSAD – Glasnik Srpskog arheološkog društva. Beograd
HAD – Hrvatsko arheološko društvo. Zagreb
HASUK – High Antropological School University in Kishinev
IAA – Institutul de Arheologie Aplicată, Universitatea Babeş-Bolyai
IAIAC – Institutul de Arheologie şi Istoria Artei
IfBS SANU – Institute for Byzantine Studies Serbian Academy of Sciences and Arts
JPMÉ – Jannus Panonius Múzeum Évkönyve. Pécs
MCA – Materiale și cercetări arheologice. București
MFMÉ – Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
MFMÉSA – Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged
MJIAZ – Muzeul Judeţean de Istorie şi Artă. Zalău.

Monum Arch – Monumenta Archeologica. Praha
NyJAMÉ – A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza
Pam. A – Památky archeologické. Praha
PAN – Polska Akademia Nauk
PAT – Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum.
PIAZ – Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu
RAIAAH – Romanian Academy Institute of Archaeology and Art History
RGA – Reallexikon der Germanischen Altertumskunde
RGZM – Römisch-Germanisches Zentralmuseum
RMV – Rad Muzeja Vojvodine. Novi Sad
SAV – Slovenská Akadémia Vied
SC – Studia Caroliensia
SCIV – Studii şi cercetari de istorie veche şi arheologie
VAH – Varia archaeologica Hungarica. Budapest
VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zagreb
VVM – Vlastivědný věstník moravský. Brně
WMÉ – Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve. Szekszárd
ZfA – Zeitschrift für Archäologie
ZSA (Ziridava) – Ziridava. Studia archaeologica. Arad
ΑΠΘ – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΜΙΕΤ – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
ΤΑΠΑ – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Антонарас Анастасиос
Музей византийской культуры Министерства культуры Греции, заведующий отделом выставок, взаимодействия и образования, археолог I степени, доктор археологии
Салоники, Греция
andonar@physics.auth.gr

Арсениевич Славица
Музей Сербской республики, старший хранитель, магистр археологии
Баня-Лука, Босния и Герцеговина
slaars61@gmail.com

Бугарски Иван
Институт археологии Сербской академии наук и искусств, научный сотрудник, доктор археологии
Белград, Сербия
ivan.bugarski@gmail.com

Булич Деян
Институт истории Сербской академии наук и искусств, научный сотрудник, доктор истории
Белград, Сербия
gavbulic@yahoo.com

Джорджевич Воислав
Народный музей Панчево, старший хранитель, магистр археологии
Панчево, Сербия
djordjevic.vojislav1@gmail.com

Джорджевич Елена
Народный музей Панчево, старший хранитель, археолог
Панчево, Сербия
jelenadjordjevic2009@hotmail.com

Джурич Мария
Центр биологии скелета медицинского факультета Белградского университета, профессор
Белград, Сербия
marijadjuric5@gmail.com

Жилина Наталья Викторовна
Институт археологии Российской академии наук, ведущий научный сотрудник отдела средневековой археологии, доктор исторических наук
Москва, Россия
nvzhilina@yandex.ru

Зечевич Эмина
Народный музей Сербии, музейный советник, доктор археологии
Белград, Сербия
emina.zecevic@gmail.com

Казанский Михаил Михайлович
Центр истории и цивилизации Византии, CNRS, ведущий научный сотрудник, профессор
Париж, Франция
michel.kazanski53@gmail.com

Мастыкова Анна Владимировна
Института археологии Российской академии наук, ведущий научный сотрудник отдела сохранения археологического наследия, доктор исторических наук
Москва, Россия
amastykova@mail.ru

Миятович Весна
Астрономическая обсерватория, археолог, библиотекарь, младший научный сотрудник,
Белград, Сербия
vesna@aob.rs

Обломский Андрей Михайлович
Институт археологии Российской академии наук, заведующий отделом археологии эпохи Великого переселения народов и раннего Средневековья, доктор исторических наук
Москва, Россия
oblomsky_a@rambler.ru

Павлович Тамара
Центр биологии скелета медицинского факультета Белградского университета, археолог, антрополог, стажер-исследователь
Белград, Сербия
tamarica13@gmail.com

Радичевич Деян
Отделение археологии Белградского университета, доцент, доктор археологии
Белград, Сербия
dradicev@f.bg.ac.ras

Румянцева Ольга Сергеевна
Институт археологии Российской академии наук, старший научный сотрудник отдела археологии эпохи Великого переселения народов и раннего Средневековья, кандидат исторических наук
Москва, Россия
o.roumiantseva@mail.ru

Столярова Екатерина Карленовна
Кафедра археологии исторического факультета Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова, доцент, старший преподаватель, кандидат исторических наук
Москва, Россия
kath.stoliarova@gmail.com

Трифунович Станко
Музей Воеводины, археолог, музейный советник
Нови Сад, Сербия
strifunovic64@gmail.com

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Антонарас Анастасиос
Музеј византијске културе Министарства културе Грчке, шеф Одељења за изложбе, интеракцију и образовање, археолог 1. степена, доктор археологије
Солун, Грчка
andonar@physics.auth.gr

Арсенијевић Славица
Музеј Републике Српске, виши кустос, магистар археологије
Бања Лука, Босна и Херцеговина
slaars61@gmail.com

Бугарски Иван
Археолошки институт Српске академије наука и уметности, научни сарадник, доктор археологије
Београд, Србија
ivan.bugarski@gmail.com

Булић Дејан
Историјски институт Српске академије наука и уметности, научни сарадник, доктор историје
Београд Србија
gavbulic@yahoo.com

Ђорђевић Војислав
Народни музеј Панчево, виши кустос, магистар археологије
Панчево, Србија
djordjevic.vojislav1@gmail.com

Ђорђевић Јелена
Народни музеј Панчево, виши кустос, археолог
Панчево, Србија
jelenadjordjevic2009@hotmail.com

Ђурић Марија
Универзитет у Београду – Центар за скелетну биологију Медицинског факултета, професор
Београд Србија
marijadjuric5@gmail.com

Жилина Наталија Викторовна
Институт за археологију Руске академије наука, водећи истраживач, Одељење за средњовековну археологију, доктор историјских наука
Москва, Русија
nvzhilina@yandex.ru

Зечевић Емина
Народни музеј Србије, музејски саветник, доктор археологије
Београд Србија
emina.zecevic@gmail.com

Казански Михаил Михајлович
Центар за историју и цивилизацију Византије, ЦНРС, водећи научни истраживач, професор
Париз, Француска
michel.kazanski53@gmail.com

Мастикова Ана Владимировна
Институт за археологију Руске академије наука, водећи научни истраживач Одељења за очување археолошког наслеђа, доктор историјских наука
Москва, Русија
amastykova@mail.ru

Мијатовић Весна
Астрономска опсерваторија, археолог, библиотекар, стручни сарадник
Београд Србија
vesna@aob.rs

Обломски Андреј Михајлович
Институт за археологију Руске академије наука, шеф Одељења за археологију периода великих сеоба и раног средњег века, доктор историјских наука
Москва, Русија
oblomsky_a@rambler.ru

Павловић Тамара
Универзитет у Београду – Центар за скелетну биологију Медицинског факултета, археолог, антрополог, истраживач приправник
Београд Србија
tamarica13@gmail.com

Радичевић Дејан
Универзитет у Београду – Одељење за археологију, доцент, доктор археологије
Београд Србија
dradicev@f.bg.ac.ras

Румјанцева Олга Сергејевна
Институт за археологију Руске академије наука, виши научни сарадник Одељења за археологију периода великих сеоба и раног средњег века, кандидат историјских наука
Москва, Русија
o.roumiantseva@mail.ru

Стољарова Јекатерина Карленовна
Катедра за археологију Историјског факултета Московског државног универзитета Ломоносов, ванредни професор, виши предавач, кандидат историјских наука
Москва, Русија
kath.stoliarova@gmail.com

Трифуновић Станко
Музеј Војводине, археолог, музејски саветник
Нови Сад, Србија
strifunovic64@gmail.com

Научное издание

Балканы, Подунавье и Восточная Европа
в римское время и эпоху Средневековья

Материалы II российско-сербской археологической конференции
«Славяне в мире Балкан и Восточной Европы:
историко-археологическая панорама»
(14–21 мая 2017, г. Москва)

Верстка: В. Б. Степанов
Дизайн обложки: А. В. Савостьянова

Подписано в печать ...
Формат 60×84/8. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 37,2. Уч.-изд. л. 31,6.
Тираж ... экз. Заказ № .

Институт археологии РАН
117292, Москва, ул. Дмитрия Ульянова, 19.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ...

ISBN 978-5-94375-383-1

9 785943 753831